ГОД МОЛОДЁЖИ - 2017
В РЕСПУБЛИКЕ САХА (ЯКУТИЯ)

МОЛОДОЙ ПИСАТЕЛЬ ЯКУТИИ
САХА СИРИН ЭДЭР СУРУЙААЧЧЫТА

Николай Рыкунов

ТЫЫННААХ АЙЫМНЬЫ

САХА СИРИН ЭДЭР СУРУЙААЧЧЫТА
МОЛОДОЙ ПИСАТЕЛЬ ЯКУТИИ

НИКОЛАЙ РЫКУНОВ

ТЫЫННААХ АЙЫМНЬЫ

Дьокуускай* 2017

УДК 821.512.157-821Рыкунов
ББК 84(2=634.1)6-8

Хомуйан оҥордулар:
Рустам Николаевич Каженкин, Гаврил Гаврилович Андросов

Кинигэ Саха Өрөспүүбүлүкэтин ыччат дьыалаларын уонна дьиэ кэргэн политикатын министерствотын үбүлээһининэн тахсар.

Рыкунов, Николай Николаевич.
Р93 Тыыннаах айымньы / Н. Н. Рыкунов ; [хомуйан оҥордулар: Р. Н. Каженкин, Г. Г. Андросов]. - Дьокуускай : Туһулгэ, 2017. - 264 с.
Агентство CIP НБР Саха

Кинигэҕэ талааннаах эдэр критик, Россия суруйааччыларын сойууһун чилиэнэ Николай Николаевич Рыкунов кылгас эрээри, чаҕылхай олоҕор суруйан хаалларбыт саха литературатын араас кэминээҕи айымньыларыгар, биирдиилээн суруйааччыларыгар анаммыт ыстатыйалара, хас да кэпсээнэ уонна соҕотох сэһэнэ киирдилэр. Саха литературатын историятын интэриэһиргиир дьоҥҥо олус туһалаах хомуурунньук.

Ааҕааччы киэҥ араҥатыгар ананар.

© Рыкунов Н.Н., 2017
© Каженкин Р.Н., Андросов Г.Г., составление, 2017
© Харлампьева Н.И., предисловие, 2017
© Оформление. ИЦ «Туһулгэ», 2017

КЫРДЬЫК КЫРДЬЫККА ТАРДЫҺАР

Киһи олоҕо кылгас да буолар эбит! Ордук хомолтолоох эдэр, күөгэйэр күнүгэр сылдьар, элбэх былааннаах киһи бу орто дойдуттан арахсара...

Николай Рыкунов саха литературатын эйгэтигэр бииргэ үөрэммит араа-бараа саастаахтарын кытта киирбитэ. Киһи прозаик быһыытынан им-дьим үлэлии сылдьыах курдуга, ол эрээри Коля литературнай кириитикэҕэ улахан интэриэстээҕин сонно тутатына биллэрбитэ. Киһи Н.М. Заболоцкай-Чысхаан саха литературатын туһунан уочаркаларын саҥаттан таһаарарга туруорсубута. Мин, кырдьыгын эттэххэ, урукку кэмҥэ мөккүөрү тарпыт Чысхаан үлэтин бу уол таһаарарга туруорсан тугу ситиһэ сатыырый дии санаабытым. Билиҥҥи үйэҕэ урукку дьон сыарҕаларыгар олорсон аат-суол булунарга турунааччы аҕыйаҕа суох. Ол гынан баран, Николай Рыкунов ол мин күтүрүү санаабыппынан буолбакка, саха литературатын историятыгар кырдьыгы тилиннэрэр баҕанан салайтарар эбит этэ. Николай турар бэйэтэ сүүрэн-көтөн, Өймөкөөн улууһун дьаһалтатын үбүлээһинин боппуруоһугар тылыгар киллэрэн, Чысхаан саха литературатын туһунан уочаркалара бэртээхэй кинигэ буолан тахсыбыта. Бу кинигэ саха литературатын историятыгар ураты суолталаах кинигэ – кырдьыксыт кинигэ. Николай Рыкунов бэйэтэ киһи быһыытынан көнө, кэм-кэрдии ситимин болҕойон көрөр дьоҕурдаах буолан итини ылсыбыта. Хайдах да буолбутун иһин, бу олоххо кырдьык кырдьыкка тардыһар. Ол сокуону Николай Рыкунов бэйэтин кылгас олоҕор холобурунан көрдөрдө.

Киһи Чысхаан уочаркаларын бэчээккэ бэлэмниир кэмигэр соҕотох ол эрэ кыһалҕанан тыынан, салайтаран олорбута. Мин омос көрдөхпүнэ, олус ыксыыр, тиэтэйэр курдуга. Ол киһи көтүмэҕиттэн буолбакка, бу санаатахха, кылгас олоҕор дьоһун дьыаланы саҕалаан баран достойнайдык түмүктээри ыксыыр эбит...

Николай Рыкунов, эдэр кириитик, XXI үйэ саҕаланыытыгар Чысхаан саха литературатын туһунан уочаркаларын кинигэ оҥорон таһаартарбыта улахан суолталаах. Бастатан туран, киһи бэйэтин кириитик быһыытынан сүрүн тутуһар принциптэрин, критерийдэрин итинэн биллэрбитэ. Иккиһинэн, киһи бу кинигэнэн саха литературатын эйгэтигэр саҥа киирбит ыччат дьон литература сайдыытын ситимин үчү-

гэйдик өйдүүллэрин, очурдаах-чочурдаах историялаах сүдү литература сорҕото буолалларын билинэллэрин туоһулаабыта. Ол да иһин Коля барахсан ити кинигэ тахсарын сүрэҕэр-быарыгар олус чугастык ылыммыта, олоҕун сүрүн дьыалатын курдук сүүрбүтэ-көппүтэ.

Кырдьык да, кини бэйэтин көлүөнэтигэр улахан көмөнү, өйөбүлү оҥорон барда. Силистэрин-мутуктарын санатта, эппиэтинэстэрин үрдэттэ.

Бу кинигэҕэ киирбит Николай Рыкунов ыстатыйалара эмиэ кини бэйэтин көлүөнэтин туһугар кыһамньытын, интэриэһин көрдөрөллөр. Ол курдук кини бэлиэтээһиннэригэр Елизавета Мигалкина, Яна Байгожаева, Рустам Каженкин, Муся Птицына, Надежда Ильина, Александра Попова, Ангелина Васильева, Семен Маисов, Ангелла Попова айымньыларын ырытар, бэргэнник уонна чуолкайдык ситиһиилэрин да, итэҕэстэрин ыйар. Гаврил Андросов, Анатолий Слепцов айар үлэлэрин ырытыыта эмиэ ураты, сонун. Ону таһынан эдэр кирииитик народнай суруйааччылар Николай Лугинов, Сэмэн Тумат айымньыларын, прозаик Айысхаана айар суолун, Куорсуннаах «Муус ырай» кинигэтин ырытыылара литература уонна олох ситимин, айымньы уонна ааҕааччы алтыһыытын дириҥник өйдүүрүн, дьоһун суруйууларга бэлэмнээҕин көрдөрөллөр.

Николай Рыкунов бэйэтин айымньылара бу кинигэҕэ эмиэ киирдилэр.

Прозаик да быһыытанан Николай Рыкунов сайдар, дьоһун айымньыларга киирсэр кыахтааҕа. Ону бу кэпсээннэрэ да туоһулуууллар. Кини баара-суоҕа 36 сааһыгар бу орто дойдуттан барбыта.

Россия суруйааччыларын сойуһун чилиэнэ, кирииитик Николай Рыкунов кылгас олоҕор саха литературатыгар, бэйэтин көлүөнэтигэр, эдэр суруйааччыларга иэһин толордо, ону ааһан дьоһун холобуру көрдөрдө. Бэйэтин үлэтинэн, тэрээһининэн, суруйууларынан саха литературатыгар киирэр киһи манкурт курдук буолбакка, быдан иннигэр үлэлээн ааспыт дьон үтүөтүн, силис-мутук дьоһун суолтатын, кырдьык үйэни нөҥүөлүүрүн өйдүөхтээҕин бигэргэттэ.

Бу кинигэ Николай Рыкунов, биһиги Колябыт, үтүө аатыгар памятник кэриэтэ буолуо диэн эрэнэбин.

Наталья Харлампьева,
саха народнай поэта

ЫСТАТЫЙАЛАР

Историяттан сэдиптээн көрдөххө

(саха литературатыгар критическэй өй-санаа үөскээһинэ)

Саха уус-уран литературата төрүттэнэн сайдарыгар литературнай критика кырата суох суолталаах. Маҥнайгы литературнай критиктэринэн Н.М. Заболоцкай-Чысхааны, В.Н. Леонтьевы, М.И. Шадрин-Наалтааны уонна С.Г. Потаповы сүрүннээн ааттыахха сөп. Бу түөрт киһиттэн биһиги икки бастакы критик үлэлэрин көрүөхпүт. Н.М. Шадрин, С.Г. Потапов буоллахтарына ситэ-хото бэйэлэрин көрүүлэрин арыйбакка хаалбыттара.

Николай Заболоцкай саха литературатыгар критик уонна суруйааччы быһыытынан биллэр. 1928 сыллаахха «Кыым» хаһыакка «Оҕолор оонньуулара» диэн маҥнайгы критическэй үлэтэ бэчээттэммитэ. Ол кэмтэн литературнай критикэҕэ ылсан Өксөкүлээх Өлөксөй, Алампа, Ойуунускай, о.д.а. айымньыларын ырыппыта.

Кини иннинэ профессиональнай литературнай критик быһыытынан Василий Леонтьев биллэрэ. В.Н. Леонтьев 1926 сыллаахха «Революция иннинээҕи Саха художественнай литературата» диэн ыстатыйата тахсыбыта. Бу үлэ иннинэ саха литературатын туһунан «Автономная Якутия» хаһыат 1922 сыл алтынньы 3 күнүнээҕи нүөмэригэр «С.Д.» диэн илии баттааһыннаах «Якутская литература» ыстатыйа, 1923 сыллаахха «Жизнь национальностей» сурунаал 3-4 №-гэр Василий Никифоров-Күлүмнүүр «Литературное творчество якутов» ыстатыйата тахсыбыттара. Ыстатыйалар оччотооҕу саха литературатын киэҥник хабан көрдөрө сатаабыттара. Онтон ыла литературнай-критическэй ыстатыйалар сыыйа-баайа бэчээт эйгэтигэр үксээн барбыттара.

Василий Леонтьев ыстатыйатыгар А.Е. Кулаковскай, А.И. Софронов, В.В. Никифоров уонна К.О. Гаврилов биирдии айымньыларын ырытар. Саха литературатын историятын көрдөрүүгэ бу маҥнайгы табыллыбыт холонуу. Автор ыстатыйаларыгар А.Е. Кулаковскайы: «*...биһиги бастааҥҥы поэтпыт ... саамай маҥнайгы ырыатын – "Байанай алгыһын"*

суруйбута 1900 сыллаахха, инньэ гынан бастааҥҥы сахалыы ырыа-хоһоон суруллубута сүүрбэ бэһис сылын туолан алтыһыгар бараары турар», – диэн бэлиэтээбитэ. *«Саха литературатын төрүттээбит дьонунан: Өлөксөй Кулаковскайы, Баһылай Микииппэрэби, Алампадьыыс Соппуруонабы, Кууһума Хабырыылайабы ааҕарга сөп»,* – диир. Бу бастакы көлүөнэ суруйааччылар этэ. Николай Заболоцкай П.А. Ойуунускай редакциялааһынынан «Саха литературата (очеркалар)» диэн 1937 сыллаахха тахсыбыт үлэтигэр саха литературатын олохтообут дьонунан түөрт киһини ааттыыр, үс киһиттэн уратыта диэн Кузьма Гаврилов оннугар Н.Д. Неустроевы киллэрэр. Н.М. Заболоцкай: *«Н.Д. Неустроев ...суруйуута уустук өттүнэн улахан сыаналаах ...саха литературатыгар эбии хардыыны биэрбитинэн, кини кэмиэдьийэни олохтообута буолар»,* – диэн чорботор. В.Н. Леонтьев К.О. Гавриловы саха олоҕун, майгытын-сигилитин, өйүн-санаатын көрдөрбүт суруйааччынан ааҕара. Түмүгэр этэр: *«...кини бэрт улахан талааннаах киһи. Ол гынан баран ити араас үлэҕэ эриллэн, билиҥҥэ дылы тугу да саҥаны бэчээттии* илик, суруйара да иһиллибэт». Мантан көстөрүнэн К.О. Гаврилов кэлин ханнык да айымньыны бэчээттэппэтэх. Онтон Н.М. Заболоцкай: *«Эмиэ суруйуон улахан дьоҕурдаах, тыа олоҕундьаһаҕын таптаан көрдөрөр, ... "Тыа уола" (Гаврилов) аҕыйах кэпсээни суруйан баран тохтуур»,* – диир. Бу икки критик иккиэн К.О. Гаврилов *«дьоҕурун», «талаанын»* ыйаллар. Н.М. Заболоцкай К.О. Гаврилов суруйара тохтообутун ыраахтааҕы былааһыгар сүктэрэр. В.Н. Леонтьев *«араас үлэҕэ эриллэн»* бириэмэтэ суоҕун ыйар. Манньык сыаналааһын хайата да сөптөөх. Бу иһин Н.М. Заболоцкай тохтоло суох суруйа сылдьыбыт Н.Д. Неустроевы саха литературатын олохтообут суруйааччыларга киллэрэр. Бу икки автор үлэлэрэ уон сылынан араастаһаллар. Н.М. Заболоцкай «Очеркаларыгар» «Саха баайдыы национальнай литературата»[1] уонна «Советскай литература» диэн арааран ырытар. Биһиги балары бастакы уонна иккис көлүөнэ суруйааччыларынан араарабыт. В.Н. Леонтьев ыстатыйатыгар националь-най литература туох уратылааҕын чопчулаан, быһааран көрдөрбүтэ: *«...ыраахтааҕы баарына үөскээбит, тэриллибит литература саха олоҕун араас өттүттэн көрдөрөр: дьадаҥы дьон олоҕун, баайдар батталларын, улуустар баһылыктарын, нуучча тойотун ол кэннэ хаһааҕын майгыларын. Инньэ гынан саха литературата хара маҥнайгыттан саха норуотун олоҕун көрдөрбүтүнэн баатта (становиться национальной)».* Бу этии маҥнайгы аҥара революция иннинээҕи литература олоҕурбут уратытын бэлиэтиир. Иккис аҥара ол литерату-ра сайдыбыт хайысхатын көрдөрөр. Н.М. Заболоцкай очеркатыгар: *«...Уустук* (уус-у-ран – Н.Р.) *литэрэтиирэ бэйэтин үөскээбит үйэтин майгыннарыттан, ол үйэ кылааcсабай охсуһууларыттан силис-мутук тардан үөскүүр»,* – диэн литература үөскүүр уратытын бэлиэтиир. Мантан көстөр В.Н. Леонтьев да, Н.М. Заболоцкай да саха литературата үөскүүрүгэр национальнай литература быһыытынан үөскээбитэ диэн этэллэрэ. Н.М. Заболоцкай «национальнай буржуазия интириэһигэр турар литература» диэн революция иннинээҕи саха литературатын ааттыыр. Манньык этии кэм ирдэбилэ этэ.

Николай Заболоцкай революция иннинээҕи литератураны: *«Тологу сайдыбыт литератураннан сыаналыахха сатаммат ...суруйа сылдьыбыт А.И. Софронов уонна А.Е. Кулаковскай суруйуулара Өктөөп революциятын эрэ кэнниттэн "күн сырдыгар тахсыбыттара"»,* – диэн бэлиэтиир. Суруйан иһэн тохтообуттар үгүстэр. Ол курдук В.В. Никифоров, К.О. Гаврилов, о.д.а. В.Н. Леонтьев саха революция иннинээҕи литературатын: *«Хара маҥнайгыттан сүһүөҕэр турбутунан баарта»,* – диир. Саха революция иннинээҕи литературата тута сүһүөҕэр турбута, ол эрэн тэтимнээхтик сайдыбатаҕа. Онуоха маҥнайгы төрүөтүнэн үөрэх, сурук-бичик киэҥник тарҕана илигэ, иккиһинэн сахалыы тыллаах хаһыат, сурунаал суоҕа буолар. Онон В.Н. Леонтьев уонна Н.М. Заболоцкай революция иннинээҕи литератураны биирдик сыаналаабыттара.

Литература дьиҥинэн биэс-алта киһи суруйууларыттан олоҕурбат. Өксөкүлээх Өлөксөй кэмигэр бастакы көлүөнэ суруйааччылар Алампа, Күлүмнүүр, Н.Д. Неустроев, К.О. Гаврилов, о.д.а. үлэлээбиттэрэ. Бастакы көлүөнэ суруйааччылар айымньыларыгар *«хара маҥнайгыттан Саха норуотун олоҕун көрдөрбүтүнэн баарта»* диэн В.Н. Леонтьев сыаналыыр. Ол хайдах көрдөрөр эбитий?

Василий Никифоров «Манчаары түөкүн» драматыгар Манчаары Чоочо ампаарын бастаан алдьата барарыгар этэр: *«Бэт да буолар эбит...»* Бу саха киһитэ сүрэҕэ баҕарбат эрээри, оҥоро бараары турар суолуттан бэркиһээн саҥа аллайар. Манньык ыардык этиллибит саҥа аллайыы, ураааһын-талааһын саха киһитигэр олус ыарахан хардыы буоларын көрдөрөр.

Кузьма Гаврилов айымньыларыгар саха киһитин майгыта олус таба арыллыбытын В.Н. Леонтьев: *«Уйбаан ийэтин абырата, көмөлөһүннэрэ ыҥырбыта биһиги санаабытыгар бэт сөптөөх. Саха нуучча буо-*

лбатах. Нуучча Уйбаан оннугар ийэтин ыңырыан кэриэтэ хата, таңараһыт киһи быһыытынан... (айыым таңарам, бырастыы гын, көмөлөс) дии туруо этэ», – диэн холобурдуур. Саха киһитин майгытын мантан ордук хайдах арыйыаххыный? Автор эппит санаатын критик ытаһалаан биэрбит.

Василий Никифоров «Манчаары түөкүн» драматыгар баайдар, тойоттор олохторо сиһилии ойууланар. *«Ыраахтааҕы бэрэстэбиитэлэ туох-ханнык иннинэ бэйэтин умнубатын, үп-ас бэрик ылыынан бэйэтин эбээһинэһин толорууну ааҕынарын суруйааччы көрдөрөр»,* – диир Н.М. Заболоцкай-Чысхаан. *«Ити бииринэн, иккис өттүнэн, суруйааччы Ыспыраабынньыгынан сирэйдээн, ыраахтааҕы былааһын дөксө ордук дириңник туруоран кириитикэлиир».* Иккис өттүнэн киллэрбит этиитэ В.Н. Леонтьев үлэтин кылаассабайын күүһүрдэр дэгэттээх. Манныкүүһүрдэн Чысхаан ол саҕана саха бастакы көлүөнэ интеллигенциятын буржуазнай-национализмҥа буруйдааһыннарын сымната сатыыра көстөр. Ону таһынан автор тойоттор майгыларын-сигилилэрин, өйдөрүн-санааларын олус үчүгэйдик билэрин бу кэрчик көрдөрөр.

А.Е. Кулаковскай айымньыларын бастаан үрдүктүк сыаналаабыт киһинэн В.Н. Леонтьев буолар. «Поэт ли Кулаковский?» ыстатыйатыгар: *«...Кулаковский не диаскеваста (обрабатыватель народного эпоса), а поэт и что этот вывод никакими софизмами и натяжками не представляется возможным умалить»,* – диэн халбаҥнаабат санаатын биллэрбитэ. Н.М. Заболоцкай: *«Кулаковскай саха литературатын бастаан олохтообут, кини биир суол кэрдиис сайдыытын баһылыктаабыт, үгүс уустук хартыыналары биэрбит улахан суруйааччы буолар... Тус-туһунан үйэ суруйааччылара бэйэлэрэ туспа суруйар дьоҕурдаах буолаллар. Ол кинилэр үйэлэрин туспа быһыытыттан тахсар. Онно дьоҕоонноох нуорманы, дьүһүннүүр киэргэтэр дьоҕурдары тутталлар»,* – диир. В.Н. Леонтьев: *«Бу ырыа* ("Уот тыыннаах улахан оҥочо" айымньыта – Н.Р.) *уонна ити А.И. Софронов ырыата – "Төрөөбүт дойду" иккиэн үөрэҕэ суох саха ырыатынан, нуорматынан суруллан тураллар. ...кырдьыга даҕаны, кинилэр ити курдук суруллаллар биһиги литературабыт саха норуотун иһиттэн тэриллэн, үөскээн үөдүйэрин кэскиллээбитэ буолуо дии саныыбыт»,* – диир. Саха литературата национальнай литература быһыытынан сайдарыгар, бастакынан, саха фольклоругар олоҕурбута; иккиһинэн, Саха сирин со-циальнай олоҕун хайдах баарынан көрдөрбүтэ. В.Н. Леонтьев Алампа «Төрөөбүт дойду» поэматын: *«...оччотооҕу үөрэхтээхтэр, суруйааччылар санааларын ырытан таһаарар»,* – диэн бэлиэтиир. Оттон Н.М. Заболоцкай А.И. Софроновы *«...баайдыы националистар суолларын бэт өр батыспыт, кэннэки Советскай былаас диэки эргиллэн испит суруйааччынан көрөбүт»,* – диир. Алампа суруйбут айымньылара оччотооҕу национальнай интеллигенция олоҕу көрүүтүгэр олоҕураллар. Кини олортон биирдэстэрэ буолар.

Бу икки литературнай критик революция иннинээҕи саха литературатын тус-туһунан көрөн ырыталлар. Ол эрэн түмүктэрэ мэлдьи биир буолар. Биир түмүккэ кинилэри айымньылар, суруйааччылар бэйэлэрэ аҕалаллар. Айымньыны хайдах баарынан ылан тугу да бэйэлэриттэн эппэккэ, көҕүрэппэккэ ырыталлар (идеология туһунан көрүүлэр манна киирбэттэр). Революция иннинээҕи саха литературатын айымньылара эргэни күлүү, кэччэгэй, үөрэҕэ суох баайдары дьүүлгэ туруоруу, сайдыыны, үөрэҕи уруйдааһын («Кэччэгэй баай», «Борохуот аал», «Дьадаҥы Дьаакып», «Ойуун түүлэ», о.д.а.), кыра дьон, баайдар олохторун көрдөрүү этэ.

Олорго тирэнэн Н.М. Заболоцкай 1937 сыллаахха «Саха литература (очеркалар)» үлэтигэр саха литературатын маҥнайгы уонна иккис көлүөнэ суруйааччылар айымньыларын ырытар. Саха литературатын аан маҥнай саха тылынан сиһилии научнайдык көрүү оҥоһуллубута. Автор үлэтигэр саха литературатын икки кэрдиис кэмҥэ араарар. Бастакы кэрдиис кэми 1900 сылтан саҕалаан 1917 сыллаахха диэри аҕалар. Автор этэр: *«1905 сыллаахха революция долгунуттан ...ыраахтааҕы холуонньалыы батталын былрачыастаабыт либеральнай хамсааһын быһыытынан ...бэйэтин бириэмэтигэр суоталаах этэ. Кини* (үүс-уран литература – Н.Р.) *төрүттэммит, сайдар кыаҕы ылбыт бириэмэтинэн 1905 сыл буолар»,* – диир. Саха литературатын маҥнайгы төрүттээбит айымньытынан: *«1900 сыллаахха суруллубут "Байанай алгыһа" диэн А.Е. Кулаковскай ырыата буолар* (В.Н. Леонтьев эмиэ инньэ диир – Н.Р.)» – диэн суруйар. Уус-уран литература маассабайдык сайдарыгар биир төрүөтүнэн баайдар уонна бааһынайдар сир туһунан мөккүөрдэрин ааҕар. *«Ол кинилэр* (баайдар – Н.Р.) *уонна саха үлэлээн ииттиллээччилэрин икки ардыгар кылаассабай арахсыһыы дириңээбититтэн тахсара. Ол арахсыы сир боппуруоһуттан төрүттэнэрэ»,* – диэн этэр автор. Ол эбэтэр, саха уус-уран литературата кылаассабай мөккүөртэн тирэх ылан утумнаахтык сайдан барбыта диэн Н.М. Заболоцкай бигэргэтэр. *«Баайдыы үөрэхтээхтэр* (национальнай интеллигенция – Н.Р.) *бэйэлэрин мөккүөрдэрин*

уустук литературанан салгыы ытан, өйдөрүн-санааларын тарҕатарга оҥостубуттара (ыраахтааҕы былааһын кэмигэр – Н.Р.)», – диэн этэр. Маны саха литературата сайдарыгар иккис төрүөтүнэн ааҕар. Үһүс төрүөтүнэн сахалыы сурук-бичик сайдыытын ааттыыр. Автор этэр: *«Ол иһин революция иннинээҕи саха литературатын бары кыаҕын биэрбит, толору сайдыбыт литературанан сыаналыахха сатаммат»*. Н.М. Заболоцкай бу этиитэ оруннаах. Холобур, 1907 сыллаахха «Саха олоҕо» хаһыат, 1912 сыллаахха «Саха саҥата» сурунаал тахса сылдьыбыттара. Баларга сахалыы тылынан уус-уран айымньылар бэчээттэммиттэрэ. *«Ол эрээри ыраахтааҕы былааһа кыра омуктар бэйэлэрин тылларынан култуураны, үөрэҕи сайыннаралларын хааайар»*, – диир. Ити этэрин курдук сурунаал, хаһыат өр үлэлээбэккэ сабыллан испиттэрэ. Ону таһынан литература бары жанра суоҕа. Кэлин 1917 сыллаахха тахсыбыт Сэмэн Новгородов букубаара сахалыы сурук-бичик киэҥник тарҕанарыгар кыах биэрбитэ. Суруга-бичигэ суох – литература сайдар кыаҕа суох. С.А. Новгородов алпаабытынан оҥоһуллубут букубаар, үөрэх кинигэтэ тэнийэн сахалыы суругунан литература сайдарыгар кыах биэрбитэ. Бу кэмтэн саҕалаан саха литературата саха тылынан сайдан барбыта. С.А. Новгородов алпаабытынан ааҕарга, суруйарга үөрэммит эдэр ыччат литератураҕа олус көхтөөхтүк киирбиттэрэ. Ол иккис көлүөнэ суруйааччылар этэ.

Николай Заболоцкай «Очеркатыгар» революция иннинээҕи суруйааччылартан А.Е. Кулаковскай, А.И. Софронов, В.В. Никифоров уонна Н.Д. Неустроев айымньыларын ырытар. Сиһилии Өксөкүлээх Өлөксөй уонна Күлүмнүүр айымньыларыгар тохтуур. Онуоха төрүөтүнэн А.Е. Кулаковскай саха литературатын төрүттээбитинэн, В.В. Никифоров бастакынан сахалыы уус-уран айымньыны бэчээттэппитинэн. Николай Заболоцкай «Кэччэгэй баай» хоһоону ырытар, холобур: *«Кулаковскай "Кэччэгэй баайынан" аҥардас кэччэгэй эрэ киһини көрдөрөрүнэн буппэт. Маны ааһан революция иннинээҕи Саха сиригэр дөксө да сүтэ илик биэдээлинэй олох хаалынньаҥнарын көрдөрөн, кинилэр туһата суохтарын, төптөрү быһыыларын критикалаан суруйар»*, – диир. Манна Чысхаан автор эппит санаатын олус сөптөөхтүк сайыннаран, ситэрэн, быһааран биэрбитэ кини литературнай критик быһыытынан үүммүтүн, сайдыбытын көрдөрөр. Өксөкүлээх Өлөксөй суруйар ньымата уратытын ыйар: *«...кини уустуксутар* (уус-уран – Н.Р.) *ньымалара (поэтические средства) толору норуодунай айыыга олоҕурар, кини саамай минньигэһин, мүөттээҕин сөҥөрдөн ылан, бэйэтин суруйуутугар туһаммыта. Биир оннук суолунан өс хоһооннорун, тыл номохторун туттубута буолар... Иккиһинэн норуот итэҕэллэрин, абааһы, таҥара ааттарын туттан, биэрэр хартыыналарын күүһүрдэр ...Үсүһүнэн хойуу омуннааһыннары биһириир... Төрдүһүнэн эпитеты, метафораны элбэх ырыатыгар киллэрэр»*, – диир. Иккис уратыта: *«...дьоруой тас дьүһүнүн, таҥна сылдьар таҥаһын, кинини тулалыыр барымайы, аһыыр аһыттан иһитигэр-хомуоһугар тиийэ ойуулаан көрдөрөр»*. Түмүгэр: *«Кулаковскай саха литературатын бастаан олохтообут, кини биир суол кэрдиис сайдыытын баһылыктаабыт, үгүс уустук хартыыналары биэрбит улахан суруйааччы буолар... Кини тылын аайы, суруйуута судургутун, дэбэҥнук өйдөнүмтүөтүн үөрэтии, үчүгэйин араҥалаан ылан иҥэринии элбэх туһаны биэриэхтээх»*, – диир. А.Е. Кулаковскай айымньыларын ырытарыгар Н.М. Заболоцкай, бастатан туран, автор айымньытыгар этэр хайысхаларын

көрөр, иккиһинэн, айар-суруйар уратытын, сатабылын арыйар уонна үсүһүнэн, саха литературатыгар суруйааччы суолтатын ыйар.

Василий Никифоров-Кулумнүүр «Манчаары» драматын: *«...икки хос батталы утары тыл көтөҕө, мөккүһэ сылдьыбыт бириэмэтин төрүөҕэ буолар»*, – диирэ оруннаах. Итини таһынан: *«"Сахалар союзтарын" үирээнин итии суолунан суруллубута»*, – диэн быһаарар. Бастакы этии «Манчаары» драма суруллубут кэмин, иккис этии айымньы ис хоһооно туохтан үөскээбитин ыйар. Олоххо баар буола сылдьыбыт Манчаарыны уонна драма Манчаарытын тэҥнээн көрөр. *«...драма Манчаарыны маассаттан тэйитэн... суолтатын намтатар. ... Дьиҥэр ити маассаны революционнай охсуһууга ыҥырбат, чычаас, хоргус быһыыттан тахсар. ...“Сахалар союзтара” бэйэтэ эмиэ итинник чычаас, итинник муҥурданыылаах этэ. Онон ол хамсааһын идеятыттан төрөөбүт литературнай уобарас – Манчаарыны кыайан биэрбэтэҕэ”*, – диир. Айымньы «бунтаар» Манчаарыны кыайан биэрбэтэҕин төрүөтэ аҥардас «Сахалар союзтара» хамсааһын «муҥурданыылааҕар» буолбатах. Ол кэмҥэ уус-уранньык уобараһы айан суруйар үөрүйэх кыайтник тарҕана илигэ. Саха литературатын бастакы холонууларын таһымыгар сөптөөх уобарас. Н.М. Заболоцкай В.В. Никифоров «Манчаарытын» ити өттүнэн кэлтэйдии сыаналыыр. Чысхаан айымньы геройдарын биирдиилээн ылан ырытан түмүллүбүт уобарастар быһыытынан сыаналыыр. Уус-уран айымньыга хас биирдии уобарас тус-туһунан эйгэ дьонун көрдөрөр. Маннык көрүү ырытааччы биир улахан ситиһиитэ. Айымньыга уус-уран өттүнэн дьону кэпсэтиннэрии уонна өс хоһооннорo, тыл номохторо таба туһаныллыбыттарын Н.М. Заболоцкай бэлиэтиир. Фольклор норуот олоҕун, өйүн-санаатын көрдөрөрүн этэр. Өс хоһооннорун, тыл номохторун: *«Кини суруйар үйэтинээҕи олоҕун, дьонун көрдөрүүгэ улахан туһалаах»*, – диэн бэлиэтиир. *«“Манчаары” саха литературатыгар аан маҥнайгы суруллубут драманан буолар, ол кини саха литературата маҥнай үөскүүрүгэр акылаат уурсубут суруйуунан көстөр»*, – диэн айымньы саха литературатыгар суолтатын ыйар.

А.И. Софронов-Алампа «Төрөөбүт дойду» диэн публицистическай поэматыгар *«Саха сирин оччотооҕу олоҕун уһулуччу күүстээхтик, дириҥ уустуктук хартыыналаабыт, бу поэматыгар Софронов баайдыы националистартан быдан инники турарын көрдөрөр»*. Алампа-А.И. Софроновы 1912 сыллаахха Бодойбо кыһыл көмүс үлэһиттэрин забастовката өйүн-санаатын уһугуннарбыта. Ол дьыл «Төрөөбүт дойду» поэматын суруйар. Сыыйа бу идэҕэ сыстан барар. 1914 сыллаахха «Дьадаҥы Дьаакып» пьесатын суруйар. *«Бу пьеса, дьиҥэр, күүһү көрүнүү саха баайдыы националистарын ааспыт охсуһууларын түмүктээн, остуоруйа* (история – Н.Р.) *ыйааһыныгар ууран ыраҥнатан көрүүнэн буолар»*, – диир Н.М. Заболоцкай. Манна революция инниннээҕи саха үөрэхтээхтэрэ көрдөрүллэллэр. Уус-уран өттүнэн айымньы судургу, күннээҕи кэпсэтэр тылынан суруллубут. Кэтэх санаалаах, уҕалдьылаах дьон кэпсэтиитэ да эмиэ оннук. *«...Айбыт тииптэрин тулалаан турар олохторун быһыытын*-майгытын кытта ситимнээн биэрэр», – диир. *«А.И. Софронов суруйуутун суолтатынан революция инниннээҕи олох хараҥатын, төптөрү быһыыларын дириҥник хартыыналаан көрдөрбүтэ, саха литературатыгар драманы олохтообута»*, – диэн ырытааччы бигэргэтэр.

Н.Д. Неустроев саха литературатын инники хардыылаппытын билинэбит. Комедияларыгар геройдарын барыларын күлүүгэ ыытар, кими да ордорбот. Кини күлүүтэ онон уратылаах. Н.М. Заболоцкай: *«Күлүүнү ситэр ньымата алҕаһатыы ...геройдар* кэпсэтиилэрэ буолар», – диир. Н.Д. Неустроев комедиялара эргиччи күлүүлэр диэтибит. Холобур, «Куһаҕан тыыҥа» Быраахап кэччэгэйэ, Куонаан ымсыыта, Марыына сэлээччэҕэ, Дьарааһын куттаһа, аҕабыт арыгыһыта күлүллэр. Н.Д. Неустроев сорох кэпсээннэригэр күлүү кыһыл талаҕа ыаллаан ааһар. Холобур, «Ирээн» кэпсээн. Эр уонна ойох мөккүөрүн сэбиэккэ тыллыы кэлбит эр киһи. Сэбиэккэ киирээри тэпсэҥнии, бэргэһэтин туппахтыы турар, үҥсэ кэлбит дьыалалыын Киппэ Кирилэни күлүүгэ ыытар. Күлүүнү уус-уран литература үгүс жанрыгар кыайа-хото тутан Н.Д. Неустроев «күлүү маастарынан» ааттанар.

Николай Заболоцкай *«Саха советскай литературата интернациональнай майгыламмыта; советскай литература урукку уопсастыбаны үлтүрүтэн, саҥа олоҕу оҥорорго актыыбынайдык ыҥырар, чэгиэн куоластаах өрө күүрүүлээх литературанан буолта»*, – диир. Маны таһынан *«националистическай литература»* уонна *«хаһаайыстыбаны уларытан тутуу бириэмэ литературата»* диэн ааттыыр. Н.М. Заболоцкай бу үлэтин суруйарын саҕана терминология сорох өрүттэрэ чуолкай быһаарылла иликтэрэ. Ону биһиги Октябрьскай революция инниннээҕи литература диэн өйдүөхтээхпит. 1925 сыллаахха бэс ыйын 18 күнүгэр Бүтүн Союзтааҕы коммунист (бассабыык) партиятын Киин Кэмитиэтин «Партия уус-уран литератураҕа политиката» диэн резолюцията тахсыбыта. Резолюцияҕа олоҕуран суруйааччылары үс сүрүнбөлөххө араарбыттара. Маннык араарыы – дойду

үрдүнэн ыытыллыбыт политика. Бастакы бөлөххө пролетарскай суруйааччылар, иккис бөлөххө бааһынай суруйааччылар, үһүс бөлөххө аргыс суруйааччылар. Саҥа тутул политикатын хайысхата оннук этэ. Н.М. Заболоцкай ону: *«...революцияны урдуттэн айхаллаан уопсай тылынан суруйуу ордук үгүс буолара»*, – диэн бэлиэтиир. Саҥа тутул саҥа литератураны үөскэппитэ. Ону кытары Россия үрдүнэн 1932 сылтан соцреализм айар ньыманан биллэриллибитэ.

П.А. Ойуунускай – саха советскай литературатын төрүттээччи уонна сахалыы ырыа суруйуутун олохтооччу. Бастакынан инньэ диэн Николай Заболоцкай эппитэ: *«Саха советскай литературатын ааныын аспыт, кини аҕата буолбут П.А. Ойуунускай буолар. Ойуунускай мээрэйдэнэн сурулар ырыаны олоххо киллэрбитэ»*. Ойуунускай түөрт суол суруйар уратытын ыйбыта: *«1. ырыатын хартыынката, дорҕоонун наардаыыта, онон тыаһы-ууһу субу баардыы биэрэрэ-кыайара; 2. эпиитэттэрэ, мэтээппэрэлэрэ үксүгэр кылаас охсуһуутун, революция сиилэлэрин биэриилэрэ; 3. символы туттуута; 4. норуот айыытын сатаан туһанара»*.

Саха советскай литературатыгар Эллэйи, Абаҕыыныскайы, Суорун Омоллоону, Амма Аччыгыйын, Күннүк Уурастыырабы уо.д.а. киллэрэр. Айымньыларын ырытыыга Н.М. Заболоцкай автор маастарыстыбатын, тылын-өһүн, айымньы дьоҥҥо-сэргэҕэ (обществоҕа) суолтатын ыйбыта. Холобур, Суорун Омоллоон «Сордоох суха» кэпсээнигэр: *«...киһи кыынньар, абарар майгыта хайдах үүнэн иһэрэ бастыҥ саталлаахтык, бэрт имигэстик бэриллэр. ...суха бастаан алдьаныытыгар Хаампый оҕонньор улахан холку. Уолугар көннөрү "бэйи тохтоо эрэ" диир. Суха иккис да төгүлүн алдьаныытыгар кини бэрт холкутун көрөбүт. "Тукаам, бэйэ эрэ тохтот, хайдах эрэ тыҥырахтыыр ээ". Сыыҥтыыра даҕаны аа-дьуо. Үсүһүгэр холку быһыы бастаан уурайыыта бэриллэр. "Бэйи, нохоо, тохтот-тохтот!" Итинтэн көрдөххө тыла даҕаны уларыйбыт ("Тукаам" диэнтэн "нохооҕо" киирэр, "тохтот эрэ" диир оннугар "тохтот-тохтот" диир). ...Бокуойа суох: "Киллэр-киллэр! ...Таһаар-таһаар! Тиийэ көрөн хаамтар, мин эйигин ардайдатыма диибин дии, хайа үөдэн сырыыта табыллыбата, доҕоор!". Сухаҕа өһүрбүтэ уолугар халбарыйар, уолуттан оҕуһугар тиийэр. Барыларын биир угунньаҕа угаттыыр. Кэлэн-кэлэн: "Киллэр, таһаар!" – диэн сөкүүндэ аайы уларыйа турар соруйуута уолун хараачча бутуйар»*. Бу кэрчиккэ Суорун Омоллоон геройун көхсө кыынньан иһиитин хайдахтаах табатык арыйбытын Николай Заболоцкай олус чопчутук холобурдуур. Бу

саха уус-уран литературатын научнайдык сахалыы тылынан маҥнайгы чинчийэн көрүү этэ. «Очерк» литературоведение сахалыы суруллуон сөбүн туоһулаабыта.

Николай Максимович Заболоцкай литературнай критическэй ыстатыйалара саха литературата хантан силис-мутук тардан («Маҥнайгы литературнай памятник», «Ньургун Боотур», «Нэссинээлнэй куорманы сыыһа өйдүүрү утары», о.д.а. ыстатыйаларыгар), үөскээн-төрүттэнэн, сайдан-чэчирээн олоҕурбутугар («Маарыкчаан ыччаттара») тиийэ ырытан ыстатыйалары суруйар. Уус-уран литература үөскээн, төрүттэнэн, сайдан, чэчирээн олоҕурарыгар балайда күн-дьыл барар. Литература олоҕурарыгар уус-уран литература жанра барыта баар буолуохтаах, уус-уран литературнай тыл үөскүөхтээх. Саҥа литературнай жанр айыллыыта литература бэйэтэ туспа суолламмытын көрдөрөр. Биһиги саха литературата төрүттэнэн олоҕурбут кэрдиис кэмин 1900-1944 сылларга диэри аабыахпытын сөп. Холобур, 1900 сыллаахха маҥнайгы сахалыы айымньы «Байанай алгыһа» суруллубута, 1942 сыллаахха маҥнайгы «Маарыкчаан ыччаттара» роман суруллубута. Саҥа жанр – «Кыһыл ойуун» олоҥхо-тойук айыллыбыта. Саҥа жанр айыллыыта литература сайдарын кэрэһилиир. Холобур, 1935 сыллаахха Бэс Дьараа һын «Бойобуой» романа бэчээттэммитэ. Айымньы роман жанрыгар бастакы холонуу буолбута. Литературнай критика айымньы жанрын романынан аахпатаҕа, уус-уран очерк быһыытынан сыаналаабыта. Роман жанрыгар иккис холонуунан 1940 сыллаахха Н.Н. Павлов-Тыаһыт «Кууһума» айымньыта буолбута. Литературнай критика айымньы жанрын сэһэнинэн сыаналаабыта. Критика билиниитин Эрилик Эристиин «Маарыкчаан ыччаттара» (1942) уонна Амма Аччыгыйа «Сааскы кэм» (1944) романнара ылбыттара. «Маарыкчаан ыччаттара» роман суруллуута саха литературатын историятыгар суҥкэн суолталаммыта. Роман национальнай литература баарын туоһулаабыта. Амма Аччыгыйын «Сааскы кэмэ» саха национальнай литературата олоҕурбутун бигэргэтэн, ытаһалаан биэрбитэ. Фашистскай Германияны утары Советскай Союз сэриилэһэр алдьархайдаах кэмигэр саха литературата уус-уран литература быһыытынан толору кыаҕырбытын көрдөрбүтэ. 1900–1944 сыллар усталарыгар саха литературатын сүрүн жанрдара – поэзия, драма уонна проза олоҕурбуттара. Саха литературата төрүттэниэҕиттэн төрүт үгэстэри (фольклор, ойуулуур-дьүһүннүүр ньымалар, о.д.а.), саха дьонун-сэргэтин, олоҕун-дьаһаҕын, майгытын-сигилитин туһаммытынан, көрдөрбүтүнэн барбыта. Онон саха литературата

хара маҥнайгыттан саха литературатын быһыытынан үөскээбитэ. 1920-с сылларга В.Н. Леонтьев: *«Литературабыт буоллаҕына хара маҥнайгыттан сүһүөҕэр турбутунан баатта. Онноҕор ити ыраахтааҕы барарына үөскээбит, тэриллибит литература саха олоҕун араас өттүттэн көрдөрөр: дьадаҥы дьон олоҕун, баайдар батталларын, улуустар баһылыктарын, нуучча тойотун ол кэннэ хаһааҕын майгыларын. Инньэ гынан саха литературата хара маҥнайгыттан саха норуотун олоҕун көрдөрбүтүнэн баатта (становиться национальной)»,* – диэн этэн турар. Биһиги бастакы-иккис көлүөнэ суруйааччыларбыт саха киһитин майгытын-сигилитин, олоҕун-дьаһаҕын бэйэлэрин айымньыларыгар сиһилии арыйан көрдөрбүттэрэ. В.Г. Белинскэй: *«Нуучча литература А.С. Пушкинтан ылата нуучча литературата буолбута»,* – диир. Онтон саха литературата хара маҥнайгыттан саха литературата буолбута диэн санааны саха маҥнайгы көлүөнэ литературнай критиктэрэ бэйэлэрин чинчийиилэригэр, ыста-тыйаларыгар бигэргэппиттэрэ. Н.М. Заболоцкай саха литературнай критикэтэ сайдарыгар быһаччы үлэлэһэн үгүс сыратын биэрбитэ. Маҥнайгы-иккис көлүөнэ суруйааччылар тыыллан-хабыллан үлэлиир сылларыгар саха литературата сүнньүнэн эттэххэ, олоҕун булбута. Онуоха литературнай критика кырата суох суолталаах.

Маҥнайгы көлүөнэ литературнай критика В.Н. Леонтьев, Н.М. Заболоцкай литература сайдар суолун олус бэргэнник, таба ыйбыттара. Кинилэр тутуспут суоллара национальнай литература дьүһүнүн-бодотун, ойуулуур-дьүһүннүүр ньымаларын, майгытын-сигилитин сүтэриэ суохтаах уонна толору туһаныахтаах диэн этэ. Ону таһынан саха уус-уран литературата хара маҥнайгыттан *«саха норуотун олоҕун көрдөрбүтэ»*, ол онон кини саха уус-уран литературатын быһыытынан көстүбүтэ, биллибитэ. Бу этиилэрэ саха уус-уран литературатын төрүттээччилэр А.Е. Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй, А.И. Софронов-Алампа, Н.Д. Неустроев уонна П.А. Ойуунускай саха норуотун олоҕун сиһилии көрдөрбүттэригэр, норуот тылынан уус-уран айымньытын туһаммыттарыгар уонна сахалыы сурук-бичик сайдыбытыгар олоҕурар.

■ *(Рыкунов Н.Н. Үтүө үгэстэри тирэх оҥостон. Дьокуускай: Бичик, 2016)*

Саха литературатын көмүскээн

(Үтүө киһи аата үйэлэргэ умнуллубат)

С.А. Попов-Сэмэн Тумат «Три якутских реалиста-просветителя» диэн 1944 сыллаахха тахсыбыт профессор Г.П. Башарин үлэтин, төрөөбүтэ 100 сылын көрсө, төрүт ис хоһоонун суолтатын туһунан ыстатыйаны «Саха сирэ» хаһыат бу сыл тохсунньу 26 күнүнээҕи нүөмэригэр таһаартарда.

Манна сурдээх үчүгэй, олус суолталаах биир этиини киллэрэр: «... *Бу туһунан Г.П. Башарин "Кулаковскай суолталаах суруга" диэн "Кыым" хаһыакка таһаартарбыт (1990 с. олунньу 2 күнэ) ыстатыйатыгар: "1942 с. ыам ыйын 2 күнүгэр Дьокуускайдааҕы гос. пединститутка II-с научнай конференциятыгар мин "Якутская литература в 1-й год Великой Отечественной войны" диэн дакылааты оҥорбутум. Отутус сылларга реакционердарынан, буржуазнай националистарынан, контрреволюционердарынан аатырбыт А. Кулаковскай, А. Софронов, Н. Неустроев литературнай нэһилиэстибэлэрин үөрэтиигэ дакылаат үс түһүмэҕиттэн биирин анаабытым.*

Манна Алексей Елисеевич "Саха интеллигенциятыгар" суругун массыыҥкаҕа бэчээттэммит экземплярын туһаммытым. Балаһыанньа олус куһаҕан тыҥааһыннаах этэ, онон илиинэн суруллубут докумуон дьиҥ бэйэтэ партархыыпка баарын билляриттэн туттунарга күһэллибитим. Рукопиһы букатын суох гынар эбэтэр "тимир сейфэҕэ" тимирдэр куттал баара. 1942 с. балаҕан ыйыгар "Черновые наброски о Кулаковском, Софронове, Неустроеве» диэн 66 страницалаах рукопиһым массыыҥкаҕа бэчээттэммит экземпляра партия Саха уобаластааҕы комитетыгар туһэриллибитэ. Бу үлэҕэ Кулаковскай "Саха интеллигенциятыгар" суруга массыыҥкаҕа бэчээттэммитэ туттуллубута.

"Набросоктар" рукопиһын партия обкомун секретара, ол иһигэр идеологияҕа секретарь С.А. Бордонскай, пропаганда отделын үлэһиттэрэ аахпыттара. Итинник айыылаах сэҥээрии "буортулаах быгыалааһыны саралыы тардыы" дьүүллэһиитэ тэриллэринэн быһаарыллар. Онон илиинэн суруллубут "Саха интеллигенциятыгар" сурук дьиҥ бэйэтэ тута ирдэниллибитэ. Мин онуоха оннук сурук суох диэбитим. Миигин албын докумуону бэйэтэ суруйан баран, бэчээттээн биэрбит диэн буруйдаабыттара.

Ол эрээри "Саха интеллигенциятыгар" докумуон массыыҥкаҕа бэ-

чээттэммитэ ис хоһоонунан да, буукубатынан да 1942 с. сыһыана суоҕа, өрдөөҕү буолара көстөн турара. Онон ити ыарахан буруйдаа-һынтан быыһаммыт курдук буолбутум", — диэн киһи ылынарын курдук эппитэ уонна оччотооҕу быһыы-майгы хайдаҕын дьиҥ баа-рынан көрдөрбүтэ. А.Е. Кулаковскай "Саха интеллигенциятыгар" суруга хайдах өрүһүллүбүтүн туһунан өйдөтөр-санатар туһуттан Г.П. Башарин анаан-минээн "Кулаковскай суолталаах суруга" диэн ыстатыйатын суруйбатаҕа буоллар, арааһа, элбэҕи билбэккэ хаалыа эбиппит...»

«Саха интеллигенциятыгар» сурук хас да варианнаах, олортон дьиҥнээхтэрэ партархыыпка сытарын биллибит. Саха да норуота уустук түгэннэргэ сарын-сарынтан өйөһөллөрүн И.Е. Винокуров, С.С. Сюльскай уонна И.М. Романов Г.П. Башарины өйөөн партия Киин Комитетын партийнай хонтуруолга управлениетын Саха АССР-ҕы боломуочунайыгар В.Н. Васильевка сурук түһэрбиттэриттэн көстөр. Г.П. Башарин ол түмүгэр үлэтин «Три якутских реалиста-просветителя. Из истории общественной мысли дореволюционной Якутии» диэн кандидатскай үлэ оҥорон научнай тыыннаан, бэйэтин көрүүтүн, норуотун аатын-суолун харыстыыр гына ытаһалаан, өрө анньан биэрбитэ. Онон бу унньуктаах үһүн мөккүөр бастакы түһүмэҕэр кыайыылаах тахсыбыттара.

Кинилэр кыайыыларын биир төрүтэ бүтүн аан дойдуну аймаабыт Аҕа дойду сэриитэ этэ. Дойдуга патриотическай тыын суолтата ол кэмҥэ үрдээн турара. Ону туһанан национальнай култуура патриотическай өйгө-санааҕа иитэрин дакаастаан суруйбута. Өссө 1942 сыллаахха тохсунньу 13 күнүгэр «Социалистическая Якутия» хаһыакка «Идея патриотизма – основное в олонхо (к постановке олонхо на сцене Якутского театра)» диэн ыстатыйа таһаартарбыта. Ыстатыйа, аата да этэрин курдук, фольклор патриотическай өйгө-санааҕа иитэрин дакаастаан, уус-уран литература үөскүүрүгэр сабыдыалын туһунан суруйбута.

Бу Г.П. Башарин литературоведение боппуруостарыгар букатын эрдэттэн үлэлэспитин, бэлэмнээҕин көрдөрөр. Онон өр кэмнээх мөккүөргэ үһүлүччүлаах учуонай Г.П. Башарин уонна кини доҕотторо кыайыылаах тахсыбыттара.

■ *(«Эҥсиэли», олунньу 15 күнэ, 2012 сыл)*

Башарины үөрэппитэ, Ойуунускай рукопиһын туппута

(Илья Винокуров-Чаҕылҕан төрөөбүтэ 100 сыла)

Нам сэттэ кылаастаах оскуолатын 1929 сыллаахха бүтэрэн, ол сыл сир түҥэтигэр бэрэссэдээтэлинэн үлэлии сылдьан, Илья Чаҕылҕан «Совхозка» диэн маҥнайгы уус-уран хоһоонун суруйбута. Автор бу айымньыта 1931 сыллаахха «Эдэр бассабыык» хаһыакка бэчээттэммитэ.

Дьэ, онтон ыла уус-уран тыл алыптаах эйгэтигэр ыллары саҕаламмыта. Дьокуускайдааҕы педтехникуму үөрэнэн бүтэрэн баран, кини манна саха тылын уонна литератураты н преподавателинэн үлэлии хаалбыта. Бу кэмҥэ киниэхэ саха литературатын туруулаһан көмүскэспит, саха литературатын историятын чопчулаабыт историк Георгий Башарин үөрэммитэ.

Биллиилээх учуонай, саха саарына Георгий Прокопьевич Башарин кэлин ол туһунан бэйэтин ахтыытыгар манных этэн турар: «...*Кини төрөөбүт норуотун литературатын бэйэтэ үөрэтэн-чинчийэн, программа, былаан оҥостон, лекция курсун бэлэмнээн, үөрэнэр техникумун студенна рын үөрэтэргэ соруммутун, ону оччотооҕу таһымҥа үчүгэйдик толорбутун ким барыта хайгыыр, сөҕөр... Учебник, пособие, научнай чинчийии суох буолан, литератураны рекомендуйдуур оннугар, үөрэтэр суруйааччыларын кинигэлэрин, "Чолбоҥҥо" бэчээттэммит айымньыларын ыйара"*.

Бу ахтыы саха тылын уонна литературатын Саха сиригэр предмет быһыытынан үөрэтии Дьокуускайдааҕы педтехникумтан саҕаламмытын уонна саха тылын, литературатын биир маҥнайгы преподавателинэн Илья Дорофеевич Винокуров-Илья Чаҕылҕан үлэлээбитин туоһулуур. Ону таһынан Илья Чаҕылҕан А.Е. Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй, А.И. Софронов-Алампа, Н.Д. Неустроев, о.д.а. бастакы суруйааччылар айымньыларын үөрэтэн студеннарга лекция аахпыт. Бу ол кэмнэрдээҕи өрө көтөҕүллүү, Саха сиригэр сахалыы үөрэх, наука сайдыыта саҕаламмытын кытта ситимнээх.

Кини Дьокуускайдааҕы педтехникумҥа 1932–1934 сылларга преподавателлээн баран, 1935–1938 сылларга Саха сирин кинигэ кыһатын уус-уран литературатын салаатыгар эппиэттиир сэкирэтээринэн үлэлээбитэ. Бу сылларга Платон Ойуунускай айар үлэтин, общественнай-революционнай үлэтин 20 сылыгар анаан уус-уран айымньыларын 4 томнаах рукопиһын бэлэмнээн баран, «Илья Винокуровка-Чаҕылҕаҥҥа 1936 сыл ахсынньы 8 күнүгэр туттардым» диэн илии баттаан туран туттарбыт, ону Чаҕылҕан илии баттаан туран туттум диэн ылбыт. Онно бастакы томҥа поэзиятын, иккис

томҥа прозатын, үһүс томҥа пьесала-рын уонна төрдүс томҥа «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олоҥхотун киллэрбит. Издательствоҕа үлэлиир кэмигэр П.А. Ойуунускай айым-ньыларын бэчээккэ бэлэмнээһини, онон, И.Д. Винокуров оҥорбут буо-луон сөп. Манна П.А. Ойуунускай 4 томугар олоҥхотун 7 ырыалаабытын Чаҕылҕан тутарыгар 9 ырыаҕа көннөрөн туппут. Манна (рукописька) биир киһи мунаарар көстүүтэ баар, ол П.А. Ойуунускай олоҥхотун *«...в семи песнях (книжках)...»* диэн быһаарыыта. Автор бэйэтэ олоҥхотун ырыаларын 7 кинигэнэн таһааттарарга былааннаабыт. Оттон айым-ньылара 4 томҥа баппатахтар, онон 6 томнаан, оҥорон, бэчээккэ 1937 сыллаахха таһаарарга бэлэмнээбиттэр. Бу П.А. Ойуунускай айым-ньыларын хомуурунньуга адьас бэчээттэнээри сыттаҕына автора репрессияланан, үлэ тохтообута.

Репрессия ыар тыынын кэмигэр бу 6 томнаах үлэ 1 оттискаларын издательство үлэһитэ Федор Петрович Ефимов 1938 сыл алтынньы 3 күнүгэр атын үлэлэри кытта холбуу (аҥардас П.А. Ойуунускай үлэлэрин туттардахпына уорбалыахтара диэн санааттан атын үлэлэри кытта холбуур) архыыпка туттарар. Ити Москватааҕы архыыпка. Атын 1 оттисканы кини кистээн 1939 сыллаахха Москваттан Саха сиригэр илдьэ кэлэн, дойдутугар Чурапчы Мындаҕаайытыгар аҕатыгар туттарбыт. Бу оттискалар кэлин П.А. Ойуунускай айымньылара толору тахсалларыгар олус улахан суолталаммыттара.

И.Д. Винокуров олус уустук кэмҥэ Москваҕа издательствоҕа үлэлиир. Саха сиригэр 1938 сыллаахха эргиллэн кэлэн тыа хаһаайыстыбатын техникумугар 1939 сыллаахха диэри преподавателлиир. Онтон 1941 сыллаахха диэри Саха сирин Суруйааччыларын сойууһун бырабылыанньатыгар тылбаас салаатыгар сэбиэдиссэйдиир. Салгыы 1942 сылга диэри Нам орто оскуолатыгар саха тылын уонна литератураты үөрэтэр. Ити сыл сымыйа балыырга түбэһэн, (РСФСР УК 58-10 ыстатыйатын 2 чааһынан буруйданар) тутуллар. Кинини буруйдааһыннара *«...восхвалял врагов народа Ойунского и Аммосова»* диэн. Бу буруйдааһыннарын НКВД-лар кыайан дакаастаабакка, 1943 сыллаахха хаайыыттан босхолууллар. Ааспыт ХХ үйэ репрессиятын ыар тыына онон үгүс саха суруйааччыларын хаарыйан ааспыта.

Саха уус-уран литературатын поэзияҕа маастара Илья Винокуров-Чаҕылҕан ааспыт ХХ үйэ 20-30-с сылларыгар литератураҕа киирэн, саха тылын уонна литературатын үөрэтиини саҕаласпыта.

■ *(«Саха сирэ», 2014 сыл атырдьах ыйын 9 күнэ)*

1970-с сыллардааҕы прозаиктар уратылара

1960–1970-с сылларга саха литературатын эйгэтигэр киирбит прозаиктар Софрон Данилов саҕалаабыт киһи ис эйгэтин көрдөрөр хайысхатын ылыммыттара, кэҥэппиттэрэ. Олорунан ааттыахха сөп П.Д. Аввакумовы, И.А. Сысолятины, Э.Д. Соколовы, Е.П. Неймоховы, Н.А. Лугиновы, В.С. Яковлев-Даланы уо.д.а. Софрон Данилов «Сүрэх тэбэрин тухары» романа саха литературатын сайдыытыгар олус улахан суолталаммытын литератураны чинчийээччилэр ыйбыттара. *«Его знаменитый роман "Бьется сердце" (1967) стал этапным произведением якутской литературы, вехой в развитии литератур на севере-востоке (...) в эти годы они отличались психологическим углублением вовнутренний мир героев, в центре внимания ставились чувства и переживания героев»,* – диэн ф.н.д. Д.Е. Васильева историческай романнары чинчийэр «О далеком прошлом и настоящем» үлэтигэр бэлиэтээбитэ.

Саха литературатыгар өр кэмҥэ сүрүн тема быһыытынан «ааспыты саҥаттан көрүү» кэлбитэ (тема переосмысления истории государства). Ааспыт үйэ 70-с сылларыгар саха литературатыгар киирбит прозаиктар бу темаҕа бары эппиттэрэ. Ол курдук, Петр Аввакумов «Улуу Сыһыы», Эдуард Соколов «Дьол», Василий Титов «Хомурах туруйата», Николай Лугинов «Мэндиэмэннэр», Василий Яковлев-Далан «Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын» уо.д.а. Кинилэртэн, холобур, Далан «Дьикти сааһыгар» оскуола (нэһилиэк) историятын үөрэтии туһунан суруйар. Бу санаатын «Кынаттаах ыралар» айымньытынан бүтүн роман оҥорор. Петр Аввакумов «Окко түспүт оҥоһуум» сэһэнэ кэлин сайдан «Улуу Сыһыы» романҥа кубулуйар. Эдуард Соколов «Дьол» сэһэнин «Хампа» романҥа сайыннарбыта. Итинник аахтахха бара туруон сөп. Геройу итии хааннаах, тэбэр сүрэхтээх киһи быһыытынан көрдөрүү инники күөҥҥэ тахсыбыта. Саха сирин дьонун-сэргэтин майгытын-сигилитин уратытын көрдөрүүгэ суруйааччылар туруммуттара. Омугу омук курдук көрдөрүү ирдэбилэ күүһүрбүтэ.

Ити 1970-с сылларга саха литературатын алааһыгар киирбит прозаиктар Россия үрдүнэн буолуталаабыт уларыйыылары анааран суруйар кыахтаммыттара. Кинилэр көлүөнэлэрэ уларыта тутууну баттаһан толору кыахтарынан суруйар, айар-тутар буолбуттара. Россия интеллигенцията салалта норуоттан олус тэйбитин ыйбыта. Россияҕа общественнай-политическай тутул мөлтөөн, сатарыйан эрэрэ биллибитэ. Улугурууттан быыһанар суолунан бэйэ историятын өрө тутуу, төрүттэри ытыктааһын

хайысхалара буолбуттара. Маннык суолу тутуһуу кытыы, ыраах сытар регионнар сурукааччыларыгар бастаан көстөр. Итини судургутук быһаардахха, сайдыы долгуна кытыы эҥэр тииийэр диэри кыаҕын сүтэрэр, түмүгэр дириҥник олоҕурбут «төҥүргэстэри» кыайан түҥнэрбэт. Кэлин кииҥэ ол «төҥүргэстэр» үөрэппит киһилэрэ кэлэн бүгүн араас өйдөөхтөр өйдөөбөккө сылдьыбыттарын быһааран биэрэр. Дьэ ол кэнниттэн сыыйа сайдыыга хамсааһын саҕаланар.

Саха литературатын прозатын ылар эбит буоллаххა, Эрчимэн этэн турар: *«"Сүрэх тэбэрин тухары" роман тахсыыта биһиги литературабытыгар улахан событие буолта. Онон мин роман урукку стереотиптартан босхолонуу суолугар турбута диибин»* («Аһаҕас санаалар», 148–149 сир.). Д.Т. Бурцев наука тылынан маннык этэр: «... *главные завоевания якутской прозы данного периода, несомненно, связаны сразвитием личностно-познавательной проблематики»,* – *диэн* («Типы проблематики в якутской прозе»). Бэйэҕэ сыана биэрии, советскай тутул устата олоҕурбут араас өйдөбүллэртэн тэйитэр өйү-санааны үөскэтэр уус-уран айымньылар суруллалларыгар «Сүрэх тэбэрин тухары» роман суол тэлбитэ.

Софрон Данилов «Сүрэх тэбэрин тухары» романа соцреализм ньыматынан суруллубатаҕа. Аласов, сүрүн герой, түмүгэр үлэтиттэн уһуллар, официальнай өттүнэн хотторуулаах хаалар. Дьиҥнээх мөккүөргэ оҕолор итэҕэллэрин, эрэллэрин ылан, ситиһэн (ону кини бэйэтин үлэтин холобурунан ситиһэр) кыайыылаах тахсар. Манна оҕолор итэҕэллэрэ, эрэллэрэ кырдьык мээрэйинэн көстөр. Оҕо сүрэҕэ ханна кырдьык сытарын чопчу көрөрүн автор туоһулуур. Холобур быһыытынан киириэн сөп: Левин Аласовка хайдах кинини партияттан устубуттарын, уола ол кэмҥэ хайдахтаах киниэхэ эрэммитин туһунан кэпсээнэ. Ол кэрчик кэпсээҥҥэ эмиэ оҕо сүрэҕэ кырдьык ханна сытарын таба өйдүүрэ көстөр.

Биллиилээх критик, тылбаасчыт Георгий Сыромятников «Становление социалистического реализма в якутской прозе» (1967) диэн үлэтигэр саха прозатын маҥнайгы холобурунан 1907 сыллаахха «Якутский край» хаһыакка бэчээттэммит «Провокатор» фельетону, «Сказка» кэпсээни, Николай Неустроев «Дикая жизнь», «Прокаженные», «Презрение» кэпсээннэрин, В.Л. Серошевскай «Хаайыылаах» кэпсээнин ыйар. Онтон соцреализм ньымата сайдыытын маннык бэлиэтиир: *«...посвященных темам освобождения женщины и борьбы с суевериеми, мы видели, как якутские писатели все шире и глубже отражали действительность. ...В характерах героев этих произведений появляются черты, свойственные человеку советской эпохи (98 стр.) ...В начале 20-х годов якутские писатели ограничивались преимущественно бытовыми темами. К концу десятилетия появляются произведения с глубоким социальным содержанием, отражающие существенные жизненные противоречия (110 стр.) ...Социалистический реализм в прозе возникает постепенно из реалистического отражения самой якутской действительности в эпоху ее социалистического преобразования. ...Становление социалистического реализма в якутской прозе значительно ускоряется со второй половины 20-х годов, когда в литературу влились новые силы – творческая молодежь, воспитанная советской школой (117 стр.) ...Развитие якутской литературы в 20-х и начале 30-х годов свидетельствовало, что вней неуклонно шел процесс становления метода социалистического реализма (118 стр.) ...В прозе второй половины 30-х годов, которые послужили предметом нашего разговора, дают представление о путях утверждения принципов творческого метода социалистического реализма в якутской прозе (162 стр.)».* Онон соцреализм ньымата саха литературатын прозатыгар 30-с сыллар бүтүүлэригэр олоҕурбут.

Бу айар, суруйар ньыма «ириэрии» кэмигэр диэри (1956–1968) сүрүн ирдэбил быһыытынан сылдьыбыта. Социальнай-общественнай олоххо тахсар уларыйыылар ол кэмҥэ сөп түбэспит көлүөнэ өйүгэр-санаатыгар дьайаллара. 70-с сылларга саха литературатыгар киирбит прозаиктар «ириэрии» кэмигэр иитиллибит, тыныгар улааппыт, өйдөрүн туппут көлүөнэ суруйааччылар этэ. Онон кинилэр суруйар айымньылара, этэр тыллара аҕа көлүөнэтээҕэр арыый туспалааҕа. Амма Аччыгыйа, Күннүк Уурастыырап, Суорун Омоллоон, Эллэй уо.д.а. айымньыларын сүрүн ис хоһооно үөрэххэ, сырдыкка, сайдыыга ыҥырыы этэ. Кинилэр кэннилэриттэн кэлбит көлүөнэҕэ «ириэрии» кэмэ, саха литературатыгар ону ааһан норуот историятыгар олус улахан суолталаммыт Советскай Союз коммунист партиятын Саха Сиринээҕи обкомун 1962 сыл олунньу 16 күнүнээҕи «Саха литературатын история-тын сорох боппуруостарын сырдатыыга тахсыбыт алҕастары көннөрүү туһунан» ууурааҕа саха норуотугар А.Е. Кулаковскай, А.И. Софронов, Н.Д. Неустроев уонна П.А. Ойуунускай ааттарын тилиннэрбитэ. Онон бу ууураах саха норуотун өйө-санаата (самосознаниета), майгыта-сигилитэ (психологията) сайдарыгар, уһуктарыгар тирэх буолбута. Онон ууураах тахсаатын кытары классиктарбыт айымньыларын, үлэлэрин бэчээттээһин саҕаламмыта.

Онтон 70-с сылларга литератураҕа киирбит көлүөнэ классиктарбыт,

норуот тылынан уус-уран айымньыларынан өйдөрүн-санааларын ити-нэн улааппыттара. Кинилэр саха фольклоругар, уус-уран литературатыгар толору үөрэммит, уһуллубут көлүөнэ суруйааччылар. Биллэрин курдук маҥнайгы көлүөнэ суруйааччылар саха уус-уран литературатын бэйэлэрэ төрүттээбиттэрэ. Иккис көлүөнэ маҥнайгы көлүөнэни кытары бэрт кылгас кэмҥэ бииргэ үлэлээн, алтыһан эрэ аспыттара (20-с сылларга маҥнайгы көлүөнэ суруйааччылар айымньылара бобуллубута, бэйэлэрэ репрессияламмыттара). Онон сахалыы уус-уран айымньыга иитиллибит, уһуллубут бүтүн көлүөнэ суоҕа. Арай 70-с сылларга саха литературатын алааһыгар киирбит, сахалыы уус-уран айымньыга иитиллибит, уһуллубут бастакы бүтүн көлүөнэ кэлэр. Кинилэр айымньыларын ис хоһооно боростуой саха киһитин олоҕун көрдөрүү. Биллэрин курдук норуот олоҕо, өйө-санаата боростуой дьоҥҥо-сэргэҕэ баар. Дьэ маны көрдөрүү кэмигэр норуот өйө-санаата, майгыта-сигилитэ, үөрүүтэ-хомойуута көстөн тахсыбыта. Бу көлүөнэ олонхоһуттары истэн, көрөн, алтыһан хаалбыттара уонна сахалыы уус-уран айымньылары аахпытынан улааппыттара. Онон кинилэр бэйэлэрин норуоттарын төрүт култууратыгар иитиллэн, уһуйуллан тахсыбыттара.

Ол көлүөнэ биир талааннаах суруйааччыта П.Д. Аввакумов буолар. Петр Денисович Аввакумов маҥнайгы сэһэнэ «Окко түспүт оҥоһуум» диэн ааттанан туспа кинигэнэн 1975 сыллаахха тахсыбыта. Манна колхозтааһын Саха сиригэр олоҕуруута оҕо хараҕынан бэриллибитэ. Автор сэһэнин кэлин улаатыннаран «Улуу Сыһыы» диэн роман оҥорбута. Бу хас да кинигэлээх роман маҥнайгы чааһа этэ. Иккис чааһа «Өлбүт өтөхтөр» (1995), үһүс чааһа «Күннэр-дьыллар» (2000). Бу роман автобиографическэй хабааннаах айымньы. Автор роман бастакы чааһын уонтан тахса сыл суруйбута. Бастаан «Хотугу сулус» сурунаалга 1973 сыл үһүс нүөмэригэр тахсыбыта, онтон оҕолорго аналлаах ытыс саҕа сэһэн быһыытынан туспа кинигэнэн 1975 сыллаахха бэчээттэммитэ. Автор бу программнай айымньытын быһыытынан сыаналаныан сөп. Романҥа киһи (личность) уонна общество (коллектив) сыһыаннара көстөр. Киһи уонна общество икки ардыларын көрдөрүү Петр Аввакумов айар үлэтин сүрүн темата буолбута. «Улуу Сыһыыга» оҕо киһи улаатыыта көрдөрүллэр эбит буоллаҕына, «Өлбүт өтөхтөр» диэн романыгар киһи уонна общество мөккүөрэ сытыытык туруоруллар.

«Өлбүт өтөхтөргө» советскай общество сатарыйан эрэрэ көстөр. Ол, холобур, сүрүн герой Семен Аяров олоҕор быстах алтыһан ааспыт Лана түс олоҕун туһунан суругуттан көстөр. Сурукка Лана «дьон атаҕастабылыгар түбэһэр, хоп-сип ситимигэр эриллэр, салалтаҕа абааһы көрдөрөр, итинтэн барытыттан тэптэрэн олохтон куотарга күһэллэр». Олоххо көрсөр ыарахаттартан сылтаан олохтон куотар сатаммат. Туруоруллар проблеманы киһи ситинник быһаарбат. Лана өттүттэн итинник быһыы проблеманы быһаарыы буолбатах. Манньык түгэҥҥэ обществоҕа, дьоҥҥо өһөспөккө, хоргутан туора турбакка дьон үтүөтүн кытары алтыһан, үлэлээн-хамсаан сылдьар ордук. Ол эрээри олорор кэмин общестботын таһымын өйдөөн, мөлтөх өртүн умнубакка үчүгэй өртүн өрө тутан олох олоруу барыларыгар кыайтарбат. Лана уобараһа аныгы кэм «Мааппатын» (Н.М. Заболоцкай) көстүүтэ. Маны таһынан айымньыга Иван Эриэһинэп уонна Клим Иванов уобарастара учуонай дьон эйгэтин көрдөрөр. Бу сүрүн герой университеткa бииргэ үөрэммит доҕотторо. Балар наука эйгэтигэр хайдах киириилэрэ уонна кинилэринэн сирэйдэнэн научнай үлэлэр араастаһыылара көстөр. Өскөтүн Иван үлэтэ чопчу наукаҕа эрэ сыһыаннаах буоллаҕына, Клим үлэтин туһунан автор манньык суруйар: «*...итинник истэ олорон, итииргээбиччэ, бу диссертацияҕа науката дуона суоҕа дьиктиргэтэн, ол оннугар политиката балысхан баһаам эбит диэн...*» Онон бу политикаҕа анаммыт үлэ буолан тахсар.

Бу сэбиэскэй былаас, ааһа баран тоталитарнай системалаах дойдулар олохторун тутулун, үлэтин биир көстүүтэ. Манньык политизированнай научнай үлэлэр науканы буолбакка, политиканы, идеологияны бөҕөргөтөллөр. Онтон Иван Эриэһинэп уобараһа саха биллиилээх дьонун уобараһын быһыытынан көстөр. Ол иһин автор роман түмүгэр: «*...ол эрээри Өксөкүлээх Өлөксөй эппитин өйдөрүгэр тутан өлбөт-суппэт туһугар үтүө мөккүөрү күүрдэн, өлө-өлө тиллэргэ бэлэмнэр: туох иһин тиис-тиискэ, муос-муоска, түйах-түйахха буолар үөрэх ырдүгүн ыллылар, билии киэҥин иҥэриннилэр, сатала суох сайдыыга салаланнылар*», – диэн этэр. Бу тыллар билиҥҥи саха үрдүк үөрэхтээх ыччатыгар туһуланар. Ол эрэн айымньы сүрүн ис хоһоонугар сыһыары туттахха, билиилэммит эдэр ыччат төрөөбүт алааһыгар хаалбакка биһиги алаастарбыт билигин өтөхсүйэн тураллырыттан абаран-сатаран этиллибиттэрэ көстөр.

Салгыы автор айымньытын үһүс кинигэтин суруйбута 2000 сыллаахха бэчээттэнэн тахсыбыта. Онон роман Сэбиэскэй былаас олохтонуутуттан ыһыллыытыгар тиийэр кэми хабан көрдөрөр. Онно маҥнайгы кинигэ («Улуу Сыһыы») кыра оҕо хараҕынан, иккис кинигэ («Өлбүт өтөхтөр») эдэр киһи көрүүтүнэн, үһүс кинигэ («Күннэр-дьыллар») кырдьаҕас киһи кэпсээнинэн көрдөрүллэр. Айымньы үһүс кинигэтигэр уларыта тутуу түргэтээһинэ суруллар уонна саҥа общественнай тутул олоҕуруутунан түмүктэнэр.

«Күннэр-дьыллар» романҥа сүрүн герой мэлдьи буола турар быһыыны-майгыны анаарар. Манна сүрүн миэстэни карьеристары киһи быһыытынан көрдөрүү ылар. Автор карьеристарын сүрүн герой быһыытынан буолбакка, бэрт ыраа5ынан эргитэн, сүрүн герой чугас до5отторун утарсааччыларынан, ону таһынан үҥсүүк-харсыык дьон уобараһынан биэрэр. Олорго киирэллэр Истээхэп, Журавскай, Зуфаров, Седых уобарастара. Общественнай тутул хамсааһына, уларыйыыта бу уобарастары чахчылаахтык айан, ыраас мууска таһаарбыта.

Романҥа (айымньыга) хас биирдии герой суолталаах, бастакы-иккис кинигэлэргэ мэлдьи баар геройдар роман түмүк кинигэтигэр көстүбэтэхтэрэ олус хомолтолоох. Холобур, Толооноп, Лэкиэс уо.д.а. уобарастар. Түмүк кинигэ айымньы оло5ун эрэ түмүктээбэт, кини хас биирдии герой оло5ун эмиэ түмүктүүр. Эпическэй айымньы геройдарын дьыл5ата сүрүн герой дьыл5атын кытары ситимнээ5ин быһыытынан айымньы түмүгэр ойо5ос уобарастар олохторо логическайдык түмүк-тэниэхтээх. Ол Петр Аввакумов романын үһүс кинигэтигэр кыайтар-батах, бастакы-иккис кинигэлэргэ киирбит геройдар сир-халлаан икки ардыгар ыйанан хаалбыттара.

Петр Аввакумов айымньытыгар биир киһи оло5ун тула айымньы сайдар эбит буолла5ына, Иван Сысолятин айымньыларыгар А5а дойду Улуу сэриитэ сүрүн тема быһыытынан сылдьар.

И.А. Сысолятин саха литературатын алааһыгар хоһоонньут быһыытынан киирбитэ. Ол курдук бастакы хоһооннорун кинигэтэ «Күн диэки» 1972 сыллаахха бэчээттэнэн тахсыбыта. Хомуурунньукка киирбит хоһооннор А5а дойду Улуу сэриитин туһунан туойаллар. Автор поэзияттан са5алаан баран сыыйа проза5а киирбитэ. «Аар хатыҥ» (1985), «Сарсыарда» (1987), «Кыһыл сулус» (1990) сэһэннэр хомуурунньуктара тахсыбыттара. Сэһэннэр улахан жанрга ылсарыгар бэлэмнэнии этилэр. 1994 сыллаахха «Ох курдук оҥостон» романа бэчээттэнэн тахсыбыта. Саха литературатыгар Советскай Союз геройун Федор Кузьмич Попов туһунан уус-уран айымньы суруллубута. Роман суруллубут ньыматынан, майгытынан герой оло5ун ойуулууругар докумуоннарга сигэммитэ көстүбэтэ автор улахан ситиһиитэ. Иван Афанасьевич Ф.К. Попов оло5ун төрөөбүт дойдутугар сылдьар кэмиттэн са5алыыр. Маннык тыллартан аа5ааччы иннигэр А5а дойду сэриитин кэмигэр саха оло5о арыллар: *«Сүөдэр, Атыыр тирииитин куулатынааҕы Күҥкүнүөр аппатыттан мооньньооһун тииттэриттэн кэрдэн, икки оҕус сыарҕатыгар тиэйэн, сыһыыга кииириитигэр, күһүөрү кыһыҥҥы халлаан хараҥаран барбыта. Инники оҕуһун миинэн, аа-дьуо дьүккүҥнэтэн, үнүөхтэтэн испитэ. Тоҥ хаарга сыарҕа сыҥаахтарын эҥин эҥинник энэлийэ, сыналыйа кыыкыныыр, кыыкырдыыр биир кэм тыастара сайылык маҥан хаарынан эриэ-дэхситик тунааран сытар кураанах киэҥ хонуутун уҥуордаан, арҕаа саҕаҕа үрдүк сыыр үөһэ хараарыһан, барыһан көстөр иччитэх дьиэлэргэ тиийэ охсулларга, дуораһыйарга дылыта. «Сайылыкпыт барахсан... эмиэ аныгы сайыҥҥа диэри иһийэн, чуумпуран, чуҥкуйан тураахтаатаҕа!» – диэн саныы-саныы Сүөдэр өрө тыынан ылбыта уонна сайылыгын дьиэлэрин хараара чөҥөрүһэн көстөр түннүктэрин диэки хараҕын быраҕа испитэ...»* Кыстыгар көспүт уонна оттор маһын тиэнэн, о5уһун миинэн иһэр саха бу кэрчиккэ көстөр. Сахалар ат-о5ус көлөбүтүн XX үйэ устата илдьэ сырыттыбыт. О5ус көлө билигин туттуллубат, онтон ат көлөтө суох саха саха дэнэрэ уустук. Үөһээ холобурдаабыт кэрчикпитигэр сахалар олохпут уратыта арыллар. Холобур уокка оттор маһы хайдах бэлэмниирбит *«мооньньооһун тииттэриттэн кэрдэн»* диэнтэн көстөр. Ол эбэтэр биһиги төрүттэрбит уокка оттор мастарын сөптөөх сири талан, куурдун-хаттын диэн тиити төрдүнэн мооньньуурлар. Оччотугар мас турбутунан кууран, хатан уокка отторго бэлэм буолар. Бу саха омук өр сыллар устата муспут өйүн-санаатын көрдөрөр албаһа. Ону таһынан сахалар өр кэмҥэ төрүт дьарык оҥостон кэлбит олохпут уратыта: куйуурдааһыны, дьиэ ис-тас үлэтин сиһилии ойуулуур.

Норуот күннээ5и оло5ун ойуулаан саха майгытын-сигилитин арыйар ньымата. Автор манан аа5ааччыны саха киһитин оло5ор ат о5устаан сайылыгыттан айымньытыгар киллэрдэ. А5а дойду сэриитигэр аатырбыт буойуттар туһунан бу маҥнайгы уус-уран улахан айымньы бэрт олохтоохтук са5аламмыт. Роман тутулуттан көрдөххө, айымньы кэлин өссө сайдар кыахтаах. Ол курдук кинигэ сүрүн геройа сэриигэ ыҥырыллан айанныырынан түмүктэнэр. Онтон аатыттан көрдөххө, «Ох курдук оҥостон», айымньы биир кинигэнэн бүппэт чинчилээх. Ол эрэн итини автор эрэ билэр. Автор кинигэ5э бастакы чааһа эҥин диэн бэлиэтээбэтэ5ин быһыытынан айымньыны сэриигэ барар саха уолун оло5ун көрдөрөр роман быһыытынан сыаналыыр сөптөөх. Ол эрэн айымньы жанрыгар роман диирга уустук со5ус буолуон сөп. Айымньы былаһын тухары олус сиһилии Сүөдэр, сүрүн герой, хайдах фронҥа тиийиэр диэри олорбут оло5о суруллубута.

Роман жанр быһыытынан улахан эпическэй айымньы. Икки сыл усталаах кэми хабан көрдөрөр роман бастакы сыла сиһилии ойууланар,

иккис сыла көннөрү сүрүн герой госпитальга сытарын ойуулуур. Ол ойуулааһыҥҥа сүрүн герой ис эйгэтэ сөбүлүүр кыыһыгар, бар дьонугар, төрөөбүт дойдутугар таптала көстөр. Армияҕа ыҥырыллан барар киһи түһүнан Иван Сысолятин 1975–1981 сылларга «Аттаныы», 1994–1995 сылларга «Кыым» сэһэннэри суруйбута. Өскөтүн бу икки сэһэннэртэн бастакыта эр киһи сэриигэ ыҥырыллан айанныыр, иккиһигэр фронтовик кэргэнин олоҕо көстөр буоллаҕына, бу икки сэһэннэр икки ардыларынааҕы кэмҥэ суруллубут «Кыһыл сулус» (1985–1986) сэһэн ис хоһоон, тутул да өттүнэн уһулуччу сиппит айымньы. Манна Аҕа дойду сэриитин кэмигэр олох син биир устарын хоту устан иһэр. Тулаайах хаалбыт оҕолор, огдообо хаалбыт дьахталлар курус, кэҥээбит харахтара айымньы сүрүн конфлигын, өлүү уонна тиллии тыҥааһынын күүһүрдэн биэрэллэр. Кэргэнэ өлбүтүн түһүнан биллэриини туппут дьахтар, онтон кэнники өлбүт киһилэрэ тыыннаах эргиллиитэ тыылга ийэни, кэргэни уонна оҕолору үөрдэр. Ону таһынан киһи иһигэр барар өй-сүрэх, саат уонна суобас мөккүөрэ. Манна киирэллэр Өлөөнө уонна Байбал бэйэ-бэйэлэриттэн хардарыта хоргутуһуулара, Кэнчээри ийэтин кытары мөккүөрэ, ол эрэн бу мөккүөрдэр бары айымньы сайдыытынан сөллөн, быһаарыллан иһэллэр. Иван Афанасьевич атын айымньылара чопчу түмүгэ суохтар, арай «Кыһыл сулус» сэһэнигэр ол ньыматыттан туораабыт. Айымньылара саха литературатыгар өр кэмҥэ тыытыллыбатах Аҕа дойду Улуу сэриитин, тыыл муҥун-соруун, оҕо кыра үөрүүтүн сиһилии көрдөрөллөр. Кини иннинэ Исай Никифоров «Саллаат өрүү саллаат», Семен Никифоров «Саллаат дьылҕата» айымньыларын суруйбуттара. Тыыл кэмин үүс-уран литератураҕа көрдөрүү ол кэмҥэ олус уустук этэ. Ол курдук, бастакынан, сэбиэскэй былаас сорох чахчылары (сутааһыны, репрессияны) сиһилии көрдөрөрү сөбүлээбэтэ, иккиһинэн Аҕа дойду сэриитин алдьархайа дьон өйүттэн-санаатыттан, сүрэҕиттэн-быарыттан өссө да сүтэ, симэлийэ илигэ. Маннык алдьархайдары дьон өйүгэр хат тилиннэрии, санатыы, көбүтүү өссө да хаҕылыйа илик бааһы тыытыы кэриэтэ этэ. Ол эрэн автор сатабылынан тыыл олоҕун көрдөрөр сэһэннэр уонна роман суруллан тахсыбыттара.

Онон, түмүктээн эттэххэ, Иван Афанасьевич Сысолятин айар үлэтэ тыыл олоҕун сиһилии көрдөрөр. Ити автор тыыл кэмин оҕото буоларын кэрэһилиир. Ону таһынан сэһэн жанрын маастарын быһыытынан сыаналаныхтаах.

В.Н. Титов кэпсээннэрин хомуурунньуга маҥнай «Саасκы тэлиилэр» диэн аттанан 1978 сыллаахха бэчээттэнэн тахсыбыта. Онтон ыла кини

сэһэннэрэ быыстала суох бэчээттэнэр буолбуттара. Айымньыларыгар обществоҕа сиэр-майгы сатарыйыытын суруйара. Ону таһынан айылҕа промышленностан алдьанарын мэлдьи ыйара. «Саасκы тэлиилэр» (1978) кинигэтигэр киирбит кэпсээннэригэр сиэр-майгы сатарыйыытын ойуулаабыта. «Таптал сэргэтигэр» (1987) маҥнайгы кинигэтигэр көтөхпүт сиэр-майгы проблематын чиҥэтэн биэрбитэ. Бөдөҥсү-йүү кэмигэр хаалбыт учаастактары сөргүтүөҕүҥ диэн санааны этэрэ («Бэҕэһээ уонна бүгүн»). Күннээҕини ойуулааһын хайдах баарынан суруллубута ситэтэ суох буолта. Айылҕа харыстабылыгар анаммыт сүрүн айымньыта – «Хомурах туруйата» автор маҥнайгы уонна тиһэх романа. Романҥа туруйалар түһүнан үгүс үһүйээн, номох киирбитэ. Айымньы сайдар тосхоло уларыта тутуу фонугар олоҕуран көстөр. Бу күннээҕи олоҕу хайдах баарынан ойуулааһын (роман 1990-с сыллар саҥаларыгар суруллубута) этэ. Айылҕа харыстабылыгар аналлаах үгүс айымньы («Барымаҥ даа, кубалар» Софрон Данилов, «Хампа» Эдуард Соколов о.д.а.) Софрон Данилов «Сүрэх тэбэрин тухары» романын саҕа болҕомтону кыайан ылбат. Бу айылҕа харыстабылыгар түһуламмыт айымньы проблемата олус улахан буолан кэлтэй көрдөрүүттэн, айылҕа харыстабылын эбэтэр үрдүкү нравственнай-эстетическэй өйдөбүллэри кыайан тэҥҥэ тутарга кыаҕа тиийбэтиттэн тахсар. Айылҕа харыстабылын проблемата нравственнай-эстетическэй өттө олус үрдүк. Ону таһынан промышленность государство экономическэй сайдыытыгар олус улахан суолталааҕын айылҕа харыстабылын тематын ылыммыт автор санаата үйүохтаах, хотуохтаах.

Промышленность государствоҕа олус улахан түһалааҕын уонна айылҕаҕа олус улахан буортулааҕын көрдөрөр айымньыны В.Н. Титов уларыта тутуу кэмигэр суруйар. Автор «Хомурах туруйата» айымньытын тыа хаһаайыстыбатын фонугар суруйар. Былаас уларыйар да түгэнигэр айылҕаны харыстааһын сүрүн сорук быһыытынан сылдьар. Манна браконьердар көннөрү кыылы-сүөлү эрэ бултаһар дьон буолбатаҕын Тагир Печек уобараһынан көрдөрөр. Печек киһини өлөрүүтэ, айылҕаны сүһүрдүүтэ бука барыта кини киһи быһыытынан омсолооҕун арыйар. Хардыы уобараһа төттөрүтүн айылҕаҕа харыстабыллаахтык, дьоҥҥо-сэргэҕэ истиҥник сыһыаннаһар биһирэбиллээх герой. Айымньылар геройдарын итинник икки бөлөххө арааран сайыннарар. Бу икки бөлөх геройдара киһи быһыытынан арыллыылара, кинилэр истэригэр барар мучумааннара кинилэри биир сүрүн өйдөбүл тула түмэр – Киһи быһыытынан көрдөрүүгэ. Арай автор омсолоох геройу олус омсолоох, биһирэбиллээҕи аһара биһирэбиллээх оҥорон көрдөрүүтэ итэҕэппэт.

Маны таһынан биирдиилээн эрэ дьон дьайыыларыттан буолбакка, промышленнай тэрилтэлэр эппиэтинэһэ суох сыһыаннарыттан айылҕа ордук кэхтэр. Ол романҥа ахтыллар сулуһуннээх иһиттэри туох да көрүүтэ-истиитэ, дьаһала суох сир ахсын мээнэ ыспыттарынан бэлиэтэнэр. Бу иһиттэр айымньы былаһын тухары көстө сытыах тустаах этилэр, оччотугар эрэ итэҕэтэр хартыына үөскүүр. Айымньыга биир сиргэ ойууланан ааспыт хартыына, дьиҥэр тугу да эппэт. Өссө А. Чехов эппитэ: «Кэпсээн саҕаланыытыгар көстүбүт саа кэпсээн түмүгэр эстиэхтээх», – диэн. Романҥа көстүбүт сааны, эһэ охсоот, ааһа туруу бу маастарыстыба тииййбэтиттэн тахсар алҕастар.

В.Н. Титов суруйааччы быһыытынан айымньы хартыынатын толору биэрэр. Кини айымньыларыгар киһиттэн ураты орто дойдуга көтөр кынаттаах Ала Моой, түөрт атахтаах Силлэҕэс Таныы бааллларын мэлдьи умнубат. Ол курдук аргыстыһыннара сылдьар. Ону тэҥинэн манна мэлдьи ийэ айылҕа толору киэбэ (үрэхтэр, күөллэр, өрүстэр, тайҕа, уо.д.а.) көстөр. Бу буолар Василий Титов айымньыларын уратыта уонна ситиһиитэ.

Эдуард Соколов айымньылара саха литературатыгар уларыта тутуу кэмин көрдөрөрүнэн, ону тэҥэ суруллубут, айыллыбыт геройдарын уратыларынан сонун. Тус олохторугар табыллыбатах дьон ис туругун ойуулуур. Холобур, «Огдолуйбут олохтоох Одьунаас сордоох» сэһэҥҥэ Ольга, «Буруйдаахха» Тааҕытап, «Төлөбүргэ» Ньукулай уо.д.а. Ону таһынан айымньыларын сүрүн принцибэ куһаҕаны уонна үчүгэйи табан ойуулааһын. «Арахсыспат аргыстарым» сэһэҥҥэ эдэр ыччат арыгыны утары охсуһуохха диэн баран бэйэлэрэ аҕыйах хонугунан арыгылаах остуолу тардаллар. Дьулустаан иһигэр мөккүөр барар: «Марина уонна Катя, хайаларын талабын». Автор бу маҥнайгы кинигэтэ. Ол да быһыытынан буоллаҕа буолуо, олус судургугутук ойуулаабыт. «Дьол» кинигэтигэр киһи үчүгэй куһаҕан майгыларын тэҥнии тутан үчүгэйэ баһыйан дьолунан түмүктүүр. «Кэпсиэхпин баҕарабын» кинигэтигэр киирбит «Оонньуу олох икки» сэһэнин түмүгэр сүрүн геройун олоҕо бутуллан, мунан-тэнэн көнөн барар, ол эрэн дьолун, тапталын көрсүбэккэ бүтэр. Сэһэн түмүгэ ааҕааччыга сүрүн герой дьолун буларыгар эрэл санааны үөскэтэр.

Бу кинигэҕэ киирбит иккис сэһэн «Төлөбүр» түмүгэ – арахсыы, буолаары буолан үйэ-саас арахсыы. Икки таптаһар сүрэхтэр (Өлөксөй уонна Лүүсэ) дьоллорун холбооһуннара бүтүн биир эбээн ыалын олоҕун аймааһын, буруолара умуллуутун курдук көрдөрүллүбүт. Оннук санааны таптаһар сүрэхтэр сүкпүтүнэн олохторун устата сылдьаллар. Бу икки сэһэннээх «Кэпсиэхпин баҕарабын» кинигэ Эдуард Соколов айар үлэтин «хайысхатыгар» уларытыы кэмэ кэлбитин көрдөрөр. Кэлин автор «Буруйдаах» уонна «Огдолуйбут олохтоох Одьунаас сордоох» сэһэннэри суруйар. Манна үөрүү-көтүү, ырыа-тойук иһиллибэт, көстүбэт. Орто дойду олоҕун күлүмэ-чаҕыла буолбакка, ыас хараҥа күлүгэ кырдьыктаахтык көрдөрүллэр. Бу орто дойду олоҕо ыас хараҥа, күлүк өттүлээҕин туоһулуур сэһэннэр. Ону тэҥинэн дьон киэнэ кутталлаахтара диэн ааттыыр дьоммут ортотугар Симон Сектяев курдуктар эмиэ баар буолуохтарын сөбүн көрдөрөр. «Исключительнай» геройдардаах айымньылары уларыта тутуу кэмигэр Эдуард Соколов суруйбута мантан көстөр. Манньык геройдары автор «Хампа» романыгар киллэртиир. Ол эрэн бу тугэҥҥэ геройдар омнуоланар өрүттэрэ арыгы, кэргэнтэн арахсыы курдук күннээҕи олох мөлтөх өрүттэрэ. Өтөхсүйбүт Хампаны сөргүтэ тахсыылара, Тиихэн Чугуусап кэргэттэриттэн буруйун билинэн туран арахсыыта, хаттаан тыын ылбыт Хампа аннынан устар Бүлүү Эбэ сүһүрэн өлүүтэ автор айымньытыгар үчүгэйи уонна куһаҕаны тэҥҥэ тутарын, суруйааччы быһыытынан сайдыбытын, кини ситиһиитин көрдөрөллөр. Манна автор маҥнай тахсыбыт айымньылар өрө көтөҕүллүүлээхтик, онтон «Буруйдаах» кинигэҕэ киирбит айымньылар санаа түһүүлээхтик суруллубуттара. «Хампа» романыгар куһаҕаны, үчүгэйи тэҥинэн тутан дьиҥ реалистическай тыыннаах айымньыны суруйбута.

Саха народнай суруйааччыта буолбут Василий Семенович Яковлев-Далан саха литературатыгар 1976 сыллаахха «Дьикти саас» диэн сэһэнинэн киирбитэ. Сэһэн суруйааччы программнай айымньыта этэ. Автор «Кэриэн ымыйа» кинигэтин киирии тылыгар суруйбута: *«...Өйдөөх-хааммын тутан, тугу суруйарбын, туохтан саҕалыырбын, тугунан бүтэрэрбин чопчу толкуйдаан, билэн уус-уран тыл алыптаах аартыгар үктэммитим... Сунньунэн, икки темаҕа үлэлиибин. Бастакыта – норуотум урукку олоҕо, кини историята... Иккис үлэлиир темам – билиҥҥи кэм»*. Бу ааттаталаабыт темалара Далан маҥнайгы сэһэнигэр иккиэн бааллара, билиҥҥи кэм – сүрүн тема быһыытынан, ааспыт кэм – оскуола историятын быһыытынан. Манньык былыргы уонна аныгы олоҕу көрдөрөр темаларга Далан үлэлээһинэ урукку уонна билиҥҥини тэҥнии тутан көрөрүгэр айар үлэтэ кыах биэрэр. Саха литературатыгар норуот түҥ былыргы историятын фонугар күннээҕи (аныгы) олох быһыытыгар-майгытыгар хардарар (Софрон Данилов саха литературатыгар герой ис эйгэтин ойуулаан ол фонугар күннээҕи олох быһыытыгар-майгытыгар

хардарар). Василий Семенович айымньыларыгар лирическэй тэхтүрүйүү үгүс. Соцреализм айымньыларыгар лирическэй тэхтүрүйүү аҕыйах эбэтэр букатын суоҕун кэриэтэ буолаччы. Лирическэй тэхтүрүйүүнү автордар айымньы ис хоһоонун, суолтатын биэрэр, ойуулуур (характеристикалыыр) ньымаларын быһыытынан көрүөххэ сөп. Бу 70-с сылларга саха литературатыгар киирбит прозаиктар суруйар ньымаларын «лирическэй реализм» диэн аатыаххa сөп. Далан «Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын» романа бэйэтин кэмигэр барбыт мөккүөрү (литература, наука эйгэтигэр барбыт мөккүөрү кэнники политизированнай мөккүөргэ хайдах кубулуппуттарын) кырдьыгынан, дьиҥнээхтик суруйбута. Ону бэлиэтээн туран Далан олоҕун уонна айар үлэтин чинчийбит литературовед Д.Е. Васильева этэр: «*...Далан гражданскай эр санааны көрдөрөн, кырдьык хайаан да өрөгөйдүөхтээх диэн үтүө баҕанан салайтаран, "Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын" диэн романы суруйбута. Бу айымньы аан бастаан "Кэтэһиилээх кэмнэр" диэн ааттааҕа*». Тоталитарнай режимнээх дойдуга олорон аһаҕастык, хорсуннук суруйуута Далан общественнай тутул уларыйыан наадатын уонна айар үлэ олоҕу инники ыҥырар күүс «*...литература олохтон арыый инники иһиэхтээх, оччоҕо эрэ кини инники ыҥырар күүстээх*» (Далан) буоларын өйдөөбүтүн көрдөрөр. Василий Семенович айар үлэтин сүрүн уратыта билиҥҥи олоҕу ойуулуур «Дьикти саас», «Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын», «Кынаттаах ыралар» айымньыларыгар наука суолтатын мэлдьи көрдөрөр. Холобур, «Дьикти сааска» оскуола историятын суруйуу бу чинчийии биир көрүҥэ, «Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын» романыгар Кынтаяров киллэрэ сатыыр научнай теорията, Уйгуурап уонна Тулааһынап дакылааттара, студеннар маҥнайгы научнай холонуулара. «Кынаттаах ыраларга» рационализатордар уонна экспериментальнай хотону, сайылыгы оҥоруу ойууланаллар. Ити барыта автор наука модун кыаҕар эрэнэрин уонна аныгы олох наука ситиһиитигэр тирэҕирэн сайдарын туоһулуур. Научнай өй-санаа оҥорон таһаарыыга практическайдык үлэлии сылдьар дьоҥҥо маҥнайгынан үөскүүрүн көрдөрбүтэ. Ол өйү-санааны научнай билии оҥорон практикатыгар туһаныыны автор ситэрэн билиҥҥи, аныгы олох фонугар ойуулаан ааҕааччыга тиэрдэр. Уус-уран айымньы обществоҕа дьайар күүһэ инникигэ ыҥырар, общества өйүн-санаатын инники уларыйыыларга бэлэмниир. Ол өттүнэн көрөр буоллахха «Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын», «Кынаттаах ыралар» айымньылар уларыта тутууну олохтоспуттара. Автор бэйэтэ эппитинэн: «*Мин бу айымньыбар ("Кынаттаах ыралар") республика икки оройуонун (Сунтаар уонна Мирнэй) саҥалыы сыһыаннарын опытыгар олоҕурдум*». Маны тэҥэ промышленность таһаарар экологическэй катастрофаларын айымньытыгар киллэрбитэ буоллар бэрт этэ. Саҥалыы өйүнэн-санаанан салайтарыы тыа олоҕун чэпчэтии, киһи аймах олоҕун сайыннарар анаалаах. Василий Семенович айымньылара киһи аймах олоҕор түҥ былыр, билиҥҥи үйэҕэ уонна кэлэр кэмнэргэ кырдьык кыайарын, сүнньэ уларыйбатын кэрэһилиир. «Дьикти саас» сэһэҥҥэ председатель Попов уонна Дым-Дым мөккүөрдэрэ, «Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын», «Кынаттаах ыралар» романнарга Тулааһынап, Уйгуурап уонна Елизаров, Быканов мөккүөрдэрэ, «Тулаайах оҕо» романҥа Арчикаан уонна Мэлмэнэй, Илээҥки мөккүөрдэрэ үтүө санаа эркиннээх кырдьык уонна иҥсэ, ымсыы уонна сымыйа мөккүөрдэрин быһыытынан көстөллөр. Үөһээ ааттаммыт айымньылар идеялара кырдьык, үтүө санаа сымыйатааҕар, хара санаатааҕар үйэлээхтэрин көрдөрөллөр.

Бу ситиһиитин таһынан, Далан айымньылара уус-уран өттүнэн олус үрдүктэр. Бастатан туран, композиционнай (тутулун) өттүнэн, иккиһинэн, тылын баайынан. Уустаан-ураннаан, сиэллээн-кутуруктаан этиитэ, холобур: «*Уйгу Тунах ыһыаҕар аан бастакынан Тыгын Дархан умса түстэҕинэ сүүһүттэн өйүүр, тиэрэ түстэҕинэ кэтэҕиттэн тирээбиллиир уруу-хаан чугас аймахтара, Хаҥалас үтүөлэрэ кэлэн Туймаада баһылыгын үстүү сиринэн курдаах үс моҕолураһатын икки өттүнэн сэлэлии түһэн кэбиспиттэрэ»,* – диэн суруйар. Бу «Тыгын Дархан» романтан холобурдаатым. Манньык орто тутуллаах, тыллаах-өстөөх этиилэртэн ураты саха норуотун фольклорун тылыгар-өһүгэр олоҕурбут ойуулааһыннар, хоһуйуулар, кэпсээһиннэр Далан айымньыларыгар үгүстэр. Айымньы саха норуотун үһүйээннэриттэн дорҕоон ылан, силис тардан сайдан, үөскээн суруллубута. Далан дьылҕа хаан дьылҕатын, таҥха хаан таҥхатын уларытарга икки атах бүтүннүү ылыстаҕына уларыйар кыахтаах диэн этэр. «*Ол ону уларытар собус-соҕотох кыах баара – кини этиитигэр кыттыһыы...*» – диэн Тыгын Дархан санаатын биллэрэр. Бу саха норуота, өйүн-санаатын түмтэҕинэ, орто дойду олоҕун отуорун уларытар кыахтааҕын Далан кэрэһилиир.

Ол эрэн, өр кэмнээх сырдык уонна хараҥа мөккүөрүгэр бар дьон санаата сырдык өттүгэр мэлдьи охтор, ол быһыытынан Тыгын хараҥа дьайыыларыттан – Ходоролору, Сыҥаахтары кыргыытыттан дьоносэргэтэ тэһииркээн күрээһиннэрэ кинилэр сырдыгы батыһыыларыгар тэҥнээх. Тыгын Дархан Или тэрийэригэр таһаарбыт алҕаһа урукку, ааспыт кэмнэр үгэстэрин, ньымаларын тутуһуутугар сытар. Саҥа

кэмнэр хаһан баҕарар саҥа ньымалары, үгэстэри үөскэтэн салаллан сайдаллар. Бу көннөрү тутулу тутарга анаммыт ньымата кэмэ ааспытын кэннэ алҕас, сыыһа быһыы буолар. Бүтүн бар дьонун кэскилин туһугар тэрийэ сатыыр Илэ, олохтуу сатыыр Эйэтэ икки атахтаах саха ураанхайга түөрэх быраҕыы тэҥэ суолталаах тэрээһин. Автор да ол быһыытынан айымньытын ситиһиилээхтик түөрэх быраахтаран түмүктүүр. Быраҕыллыбыт түөрэх олоро түһэн саха омук кэхтибэт кэскилин түстээн, ураанхай саханы үөрдэр аналланар. Далан айымньыларын уратытын туһунан Н.А. Лугинов: *«Кини айымньылара улахан государственнай политиканы быһаарар иһэ истээх айымньылар. ...Ордук суолталааҕа кини государственность психологиятын, өйүн-санаатын дьоҥҥо иҥэрэргэ үлэлээбитэ ("Тулаайах оҕо", "Тыгын Дархан")»* – диэн этэр. Ити санааны ситэрэн, Д.Е. Васильева: *«Айымньы сүрүн идеята, тускула – илэйэ Сахабыт сиригэр, Россияҕа бүтүннүүтүгэр, ону ааһан аан дойдуга олохтонноҕуна, биһиги төрөөбүт сирбит күүстээх-уохтаах, инники кэскиллээх, кини государственноһа бөҕө, кыахтаах буолуо диэн сүрүн санааҕа иитэр»*, – диэн этэн турардаах.

В.С. Яковлев-Далан айымньыларын сиппит-хоппут уус-уран тыл маастарын быһыытынан саҕалаабыт. «Дьикти саас» сүрүн геройун Гассаны (Кеша Попову) олоҕун быһаарыылаах түгэнигэр араас түбэлтэлэргэ түбэһиннэртээһинэ бу маастарыстыба биир үрдүкү көстүүтэ. Ол курдук, айымньы хара саҕаланыаҕыттан учууталын сааһын ыйытыыта герой өссө да оҕотук сааһыттан тахса илигэ, оттомо суоҕа арыллар. Бу түгэҥҥэ сүрүн герой мөҕүллүүтүгэр бэйэтэ буруйдаах. Мөҕүллүү да буолбатах, сэмэлэнии. Иккиһэ, суукка сүрүн туоһу буолуута, манна сүрүн геройу автор киһи быһыытынан хаачыстыбатын арыйаары түбэһиннэрэр. Бу сырыыга сүрүн герой хорсун санаалааҕа арыллар. Онтон ол иннинэ кулуупка, үҥкүү кэмигэр охсуһууга кытыннарар. Манна сүрүн герой кыттар баҕата суох, ол эрэн доҕотторуттан туора турумаары охсуһа тахсыбыт уолаттары батыһар. Бу түгэҥҥэ Гассан атын дьон сабыдыалыгар түбэһимтиэтэ арыллан, өйө-санаата самостоятельнай быһаарыныылары оҥорорго ситэ илигэ көстөр. Сиппит-хоппут өйдөөх-санаалаах киһи доҕотторун охсуһалларыгар тиэрпэккэ тута тохтотуохтаах этэ. Сүрүн герой ол иһин этэр: *«Ол эрээри, хайдах эрэ астыммаппын, туохха эрэ сыыстым дии саныыбын. Туохха?»* Дьэ бу түгэн сүрүн герой өй-санаа өттүнэн ситэн эрэрин көрдөрөр. Айымньы бүтэһигэр түс бэйэтэ быһаарыныы ылынан совхозка үлэлии хаалар. Бэйэ быһаарыныы ылыныыта ситэн-хотон эрэрин көрдөрөр. Суруйааччы сүрүн геройун

биир түбэлтэҕэ түбэһиннэрэр – доҕотторун кытары арыгы иһэн тоҥон өлө сыһаллар. Бу түгэҥҥэ сүрүн герой мэнигэ көстөр. Бу мэник быһыыны автор сүрүн геройун оҕотук сааһыттан тахса илигин чиҥэтэн көрдөрөөрү айымньы инники өттүгэр киллэрэн биэрбит.

Оскуола историятын суруйууну уонна Дьорҕоотоп дьылҕатын чинчийиини тэҥҥэ сайдар сюжетнай линиялар быһыытынан автор айымньы булаһын тухары көрдөрөр. Дьорҕоотоп дьылҕатын чинчийии оскуола историятын суруйууттан саҕаланар уонна кэлин бэйэтэ туспа сюжетнай линия быһыытынан сайдар, түмүгэр суолтатынан (кырдьык күөрэйиитэ) оскуола историятынааҕар үрдээн тахсар. Ол төрүөтүнэн оҕолор Дьорҕоотоп дьылҕатын чинчийэн балыырга түбэспитин уонна кимнээх түбэһиннэрбиттэрин таайыылара буолар. Аҕа дойду Улуу сэриитин кэмигэр үгүс киһи балыырга түбэһэн сор суолламмыта. Ону ааһан дьон киэнэ чаҕылхайа, сайдыылааҕа, чулуута балыырга түбэспитэ. Ол дьон түмүллүбүт уобарастара айымньыга Дьорҕоотоп нөҥүө бэриллэр Кинилэр ити таайыылара Дьорҕоотоп дьыалата, ыраас аата, кырдьыга күөрэйэрэ, тиллэрэ чугаһаабытын көстүүтэ, сибикитэ. Айымньыга Михаил Сергеевич оҕолорго этэр: «...*Ол дьыала быһаарыллара бу кэлэн турар*». Ол эбэтэр Василий Семенович-Далан балыырга түбэспиттэр дьыалалара, ыраас ааттара, кырдьыктара хаһан эмит тиллиэ, күөрэйиэ диэн мэлдьи эрэллээх сылдьыбыт. Государство историятыгар оннук да буолбута, үгүс балыырга түбэспиттэр реаблитацияламмыттара. Автор Дьорҕоотоп дьылҕатын сыыйа ааҕааччы иннигэр арыйарыгар сүрүн герой характера уонна Дьорҕоотоп дьылҕата хардарыта толорсон, ситэрсэн биэрэллэр. Онон айымньыга Дьорҕоотоп дьылҕата сүрүн герой характерын арыйарга, айарга олус улахан суолталанар. Дьорҕоотоп дьылҕата – сүрүн сюжет, Кеша Попов уобараһа – сүрүн герой – бу айымньы сүрүн тутуллара, сюжет уонна герой холбоһон уус-уран тыыннаах айымньыны, ол эбэтэр идеяны биэрэллэр, үөскэтэллэр. Идея уус-уран айымньыга көннөрү этиллэрэ сатаммат, ааҕааччыны идея долгутар, туох эмэ санааҕа тиэрдэр, общественнай өй-санаа күннээҕи кыһалҕаларга үтүрүттэрбэккэ орто дойду олоҕун суолтатын илдьэ сылдьарыгар ананар. Онон суох айымньы сыалын-соругун сиппэт.

Айымньы сүрүн герой түбэһэр быһылааннарын батыһа сайдыыта автор композиционнай тутулун сатабыллаахтык сайыннарар кыахтааҕын көрдөрөр. Айымньы түмүгэр сүрүн герой өй-санаа өттүнэн толору ситтэ диир кыах суох. Ол эбэтэр айымньы көрдөрөр кэмэ олус кылгас, саастан сайынҥа эрэ диэри. Иккиһинэн, ол автор сыала-соруга буолбатах.

Үсүһүнэн, өй-санаа өттүнэн киһи үйэтин тухары сайдар аналлаах. Олоххо сорох түгэҥҥэ эрдэ өй-санаа өттүнэн сиппит оҕолор бааллар. Айымныыга оннук оҕонон Халдеев Ваняны автор айан таһаарбыт. Бу герой, омос көрдөххө, муҥкук курдугун иһин, быһаарыылаах түгэннэргэ муна-тэнэ сылдьыбат, олох сүнньүн өйдөөбүт оҕо. Ол иһин буолуо, улахан дьон кинилиин тэҥнээх киһилии кэпсэтэллэр, суукка эрэйдээх-бүтүүрдаах ыйытыыларга чопчу, кырдьыктаах хоруйдары биэртэлиир. Олох сүнньүн өйдөөһүнэ, өй-санаа эрдэ өттүнэн сайдыыта, ситиитэ-хотуута кини кыра эрдэҕиттэн үлэҕэ-хамнаска эриллибититгэр сытар.

Онон «Дьикти саас» сэһэн автора үрдүк маастырыстыбалаахтык суруйар кыахтааҕын көрдөрөр. Бу айар ньыма автор атын айымныыларыгар эмиэ туттуллар.

Далан «Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын» романҥа Ньургун Тулааһынап Кынтайаарап куруһуогар сылдьыыта, онно дакылаата хайҕанан бэйэтигэр эрэлэ күүһүрэр. Бу түгэн Тулааһынап кыэҥ билиилээҕин, сайдар кыахтааҕын арыйарын таһынан, айымнны мөккүөрэ бүтүннүү сайдарыгар төһүү буолар. Манна герой уонна айымнны сайдыылара тэҥҥэ көстөр. Ол эрэн ол көстүү биирдэ бүтүннүү арыллыбат – сюжет, түһүмэх, кэрчик ахсын сыыйа сайдар. Герой характерын сайдыыта айымныыга олус кыра суолталаах, ол иһин Тулааһынап уонна Елизаров айдаарсыылара букатын солуута суох. Бу түгэн айымныыны сайыннарар кыаҕа суох уонна айдаарсыы түгэнин суруйааччы онно туһана да сатаабат. Автор бу түгэни геройун характерын арыйарга анаан айбыт. Характеры арыйарга анаммыт түгэн, айымныыны арыйар уонна сайыннарарга төрүөт буолар кыаҕа суох. Ол эбэтэр айдаарсыы тус эрэ суолталаах. Ол эрэн тус суолталаах айдаарсыыны сатыыр дьон бэйэлэрин туһаларыгар эргитэллэрэ. Тулааһынап уонна Елизаров, Уйгуров уонна Быканов тус айдаарсыылара улахан принципиальнай, научнай мөккүөргэ төрүөт буолар. Личностнай мөккүөртэн сыыйа научнай мөккүөргэ геройдар көһөллөр. Бу икки киһи ардыгар барбыт личнэй мөккүөр хайдах сыыйа общественнай мөккүөргэ кубулуйарын көрдөрөр айымнны «Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын».

Манна мөккүһүү психологията араас өттүттэн көрдөрүллэр. Личнэй мөккүөрү научнай мөккүөргэ, научнай мөккүөрү политическай мөккүөргэ тиэрдии ньымалара романҥа арыллар. Научнай мөккүөр диэни айымныыга сүрүн герой дьонугар суругар манньк быһаарар: *«По существу, Кынтаяров уонна Чомчоойоп мөккүөрдэрэ аҥардас литература, фольклор, наука эрэ туһунан буолбатах, кинилэр мөккүөрдэрэ биһиги Республикабыт инники сайдыытын туһунан»,* – диир Андрей Саввич. Өйүн олоруутунан Кынтаяров олоххо тахсар уларыйыылары түргэнник өйдүү охсон инники дьулуһар, оттон Чомчоойоп буоллаҕына, ыган кэлбит саҥаны, саҥа сүүрээни өйдөөбөт, өйдүү да сатаабат, урукку хал буолбут най барыы оннунан хааларын туһугар туруулаһар, саҥаны утарар, туормастыыр. Иккиэн республика олоҕор баар икки күүстэргэ тирэҕирэллэр, икки күүстэр охсуһууларын көрдөрөллөр: инники дьулуһууну уонна туормас буолууну. Онон айымнны сүрүн мөккүөрэ республика инники сайдыытын туһунан. Инники сайдыы мөккүөрэ общество араас араҥатын – студеннарыттан саҕалаан научнай интеллигенцияҕа тиийэ хабар. Мөккүөр салгыытын автор «Кынаттаах ыралар» романҥа салгыыр. «Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын» романҥа сүрүн действие куоракка барар эбит буоллаҕына, «Кынаттаах ыралар» айымныыга сүрүн мөккүөр тыа сиригэр барар.

Ол эрэн бу сырыыга мөккүөр научнай интеллигенция уонна бюрократтар икки ардыларыгар барар. Дьон психологията уларыйыытын көрдөрөр айымныылартан биирдэстэрэ. Олоҕу тутуу психологиятын автор олус үчүгэйдик арыйбыт. Манна салалтаны көрдөрөр геройдар Дойдуунускайа Вера Дмитриевна, Никитин Николай Степанович, (аныгы дьон урукку курдук тук диэтин даҕаны барыахтара суоҕа, барыстарынночоотторун ааҕыныахтара), Тулааһынап уонна Кириһээнэбис курэхтэрэ, мөккүөрдэрэ (Тулааһынап – үлэ саҥа хайыс-хата, Кириһээнэбис – төрүт үлэлиир хайысха, ону сайыннаран саҥа таһымҥа таһаарыы. Эргэ уонна саҥа мөккүөрэ), Басыгысов Матвей Матвеевич, Уваровскай Павел Иванович, Лыглаев Федор Капитонович, Альберт Гурьевич Никонов, Тастыгин уо.д.а. икки ардыларыгар барар мөккүөр, үлэни саҥалыы ньыманан ыытыы, олоҕу аныгылыы ньыманан хаамтарыы эргэрбит ньымаларга, урукку хардыыларга утарыта туруоруллан арыллаллар. Бу салайааччылартан инники толкуйдаах Басыгысов уонна Дойдуунускайа салайыы саҥа ньыматын наукаҕа уонна аныгы технологияҕа тирэҕирэн, олоҕуран киллэрэллэр. Ол кинилэр салайар истиилэриттэн тахсар. Суруйааччы сонуннук суол-иис тыырынан Саха сирин дьоно өйө-санаата уларыйыытын психологиятын ылан көрдөрбүтэ олус кэрэхсэбиллээх.

Айымнны сайдар төрүөттэрэ научнай уонна производственнай мөккүөрдэртэн турар. Омос көрүүгэ айымныыга автор позицията биллибэт. Биир кэрчиккэ урукку үгэһи тутуһар үчүгэй, атын кэрчиккэ саҥа ньыманы тутуһар ордук диир курдук көстөр. Дьиҥэр оннук буолбатах, бу автор суруйар, айар маастарыстыбата, таһыма үрдүгүн көрдөрөр көстүү.

Орто дойду олоҕун куһаҕана-үчүгэйэ ханан арахсарын табан көрүү, ону өйдөөн олорон уус-уран айымнья сурүйан таһаарыы, үчүгэйин-куһаҕанын тэҥнэ тутан, өссө билиҥҥи олоххо олоҕуран көрдөрүү олус улахан ситиһии.

Автор биир кэрчиккэ урукку үгэһи тутуһан олорууну көрдөрөр, атын кэрчиккэ саҥа ньыманы тутуһан олорууну ойуулуура сорох түгэннэргэ кини позициятын симэлитэр. Ол эрэн кэрчик ахсын мөккүөр тыҥааһынын үрдэтэн иһэр уонна айымнья түмүгэр урукку үгэскэ олоҕуран саҥа ньыманы тутуһан салайыы ордугун дакаастыыр. Ол эбэтэр автор романҥа мөккүһүннэрбит мөккүөрдэриттэн хайаларын да диэки буолбакка бэйэтин көрүүтүнэн мөккүөр ортотун булан түмүк туруоруута бу автор позицията. Василий Семенович, элбэх норуоттаах Россия судаарыстыбата сайдар суолугар төрүт үгэскэ олоҕуран саҥа ньыманы тутуһан салайынан олоруу кэмэ кэлбитин айымньыларыгар эппитэ. Ол туһунан «Дьикти саас» сэһэниттэн саҕалаан кыра-кыратык, ол эрэн улам-улам күүһүрдэн кэлин тиһэҕэр «Тыгын Дархан» диэн романыгар тиийэ суруйбута. Автор салайааччыны ойуулааһынтан саҕалаан аныгы судаарыстыба хайдах тутуллаах буолуохтааҕар тиийэ суруйбута. Маннык өр кэмнээх суруйуу ааҕааччы өйүгэр-санаатыгар дьайыыта түмүктээх этэ. Ону таһынан уларыта тутуу кэмэ кэлэн, ааҕааччы историко-политическай хабааннаах айымньыны ылынарга өй-санаа өттүнэн бэлэм кэмэ түбэспитэ. Онон уус-уран айымньыны суруйуу систематическай хабааннаах айар үлэ буоларын биһиги Далан айымньыларыттан көрөбүт.

Далан «Доҕоруом, дабай күөх сыырдаргын» уонна «Кынаттаах ыралар» романнарын сүрүннүүр герой Ньургун Тулааһынап куоракка хаала сатааһына хайдах да кыайтарбат. Арай «Кынаттаах ыралар» түмүгэр: *«...мин аны үсүһүн саадахпын курданан куоракка киирэн көрүөхпүн баҕа-рабын»,* – диэн этэрэ Далан Ньургун Тулааһынап дьылҕатын көрдөрөр үһүс айымньытын суруйуон санаммытын туоһулуо дуо? Ону автор бэйэтэ эрэ билэн эрдэҕэ.

Аныгы кэм уонна ааспыт кэм – бу Василий Семенович Яковлев-Далан олоҕун устата ойуулаабыт темалара. Баларга автор государственность тутулун уонна үөскүүр, тутуллар уратыларын көрдөрөр. Түҥ былыргыттан аныгы кэмҥэ диэри государственность сүрүн бириинсибэ кини айымньыларыгар көрдөрүллэр. Уларыйбат төрүөттэрэ киһи аймах эйэни өрө тутарыгар сытар. Арчикаан, Тыгын Дархан, Кынтаяров, Дойдуунускайа, Дьорҕоотоп – бу геройдартан кыайыылаах Дойдуунускайа эрэ тахсар. Атыттар ким олох, ким хам баттанан

бэйэлэрин кэмнэригэр өрөгөйү билбэккэ хаалаллар, ол эрэн кинилэр саҕалаабыт дьыалалара эдэрдэр мөссүөннэригэр салҕанар. Холобур, Кынтаяров дьыалата Атасыковынан, Арчикаан баҕа санаата Даҕанчанан, Дьорҕоотоп дьыалата солбуйааччы Максим Егоровиһынан. Арай Тыгын Дархан дьыалатын салгыыр киһи уобараһа көстүбэтэҕэ автор айымньыны салгыыр санаатыттан буолуон сөп.

Далан айар үлэтигэр «дэриэбинэ прозатынан» киирбитэ уонна саха литературатыгар саҥа хайысханы – «историческай прозаны» саҕалаабыта диэн этээччилэр бааллар. Мин санаабар, бу икки хайысха киһи аймах төрүт үгэскэ олоҕурарын көрдөрөр. Тыа сиригэр улааппыт, куоракка олохсуйбут дьон «дэриэбинэ прозатын» суруйбуттара. Суруйбуттара оҕо саастарынааҕы, билиҥҥи тыа сирин кэмин. Кинилэр уратылара оҕо саастарыгар, тыа сиригэр билбит-көрбүт билиилэрин-көрүүлэрин дириҥэтэн, кэҥэтэн уус-уран айымньы суруйаллара. Далан «Дьикти сааһа» ол хайысхаҕа олоҕуран суруллубут айымньы. Олоҕу көрүүтэ киэҥэ, уратыта Василий Семеновичка «историческай прозаны» саха уус-уран литературатыгар төрүттүүр кыаҕы биэрбитэ. Олоҕу көрүүнү түҥ былыргы үһүйээннэргэ, номохторго олоҕуран суруйуу бу билии-көрүү киэҥиттэн, дириҥиттэн тахсар. Историческай прозаны (архаическай проза) генетическэй информацияны үһүйээннэргэ, номохторго, фольклорга тирэҕирэн таһаарыы көстүүтүн быһыытынан сыанылыахха сөп. Литератураҕа генезис диэн баар буолар. Түҥ былыргыны көрдөрөн Далан саха литературатын генын таһаарда.

Ол түмүгэр сахалар үһүйээннэрбит, номохторбут, фольклорбут матырыйааллара урукку, түҥ былыргы уус-уран литература көрүҥүн быһыытынан сыаналаныахтарын, ылыныллыахтарын сөп. Манна Г.В. Ксенофонтов «Ураанхай сахалар» үлэтин эбэн кэбистэххэ, саха литературата түҥ былыргылана түһэр. Бу былыргыланыыны саха литературатыгар историческай темаҕа суруллубут этнографическай хабааннаах айымньылар ылаллар.

XX үйэ 70-с сылларыгар саха литературатын историятыгар киирбит суруйааччылар ойуччу ылар миэстэлэринэн, биир өттүнэн, историческай тиэмэни көтөхпүттэрэ буолар, ону таһынан кинилэр олохторо общественнай олох уларыта тутууларын кэмин баттаһан айар үлэлэрэ соцреализм халыыбыттан тахсыбыта. Ол түмүгэр уус-уран литератураҕа коммунизм кэмин күлүк өттүлэрин сиһилии суруйбуттара. Кинилэр сүрүн уратылара норуоттарын олоҕун уратытын айымньыларыгар илдьэ сылдьыылара этэ. Ону таһынан соҕотох киһи психологиятын уонна бүтүн

общество психологиятын арыйан көрдөрүүлэрэ буолар. Биир сүрүн уратылара айылҕа харыстабылын, промышленность проблемаларын аһаҕастык суруйбуттарыгар сытар. Онон 70-с сылларга саҕалаабыт прозаиктар соцреализм сабыдыалыттан саха литературата тахсан эрэрин көрдөрбүтэ.

■ *(Рыкунов Н.Н. Үтүө үгэстэри тирэх оҥостон. Дьокуускай: Бичик, 2016)*

Үтүө ааттары утумнаан

Киһи өллөҕүнэ – аата хаалар, сордоң өллөҕүнэ – тииһэ хаалар.
Өс хоһооно

Быйыл Саха театра саха норуотун чаҕылхай уола, бөдөҥ судаарыстыбаннай-политическай деятель Илья Егорович Винокуров төрөөбүтэ 120 сылыгар анаан «Тэпсиллибэт үтүө аат» драманы туруорда. Испэктээк хаамыыта көрөөччүнү ХХ үйэ 90-с сылларыттан саҕалаан, 20-с сылларынан эргитэн баран, төттөрү 90-с сылларга аҕалар.

Илья Винокуров саха норуотун хоргүйүүттан быыһаабыт, саха литературатын төрүттээбит суруйааччылар ааттарын тилиннэриигэ Георгий Прокопьевич Башаринныын бииргэ үлэлэспит улахан өҥөлөөх. Классик суруйааччылар ааттара тиллиитэ обществоҕа умнуллубут урукку интеллигенцияны (норуот дьухуобунай лидердэрин) сөргүтэргэ олук уурбута. Өскөтүн норуоту самнарыы, тэпсии аан бастаан дьухуобунай лидердэртэн саҕаланар эбит буоллаҕына, норуот аатын үрдэтии, өрө көтөҕүү эмиэ дьухуобунай лидердэр ааттарын тилиннэрииттэн саҕаланар. Норуот чулуу дьоно суох – сайдар кэскилэ суох. Онон ХХ үйэ 40-с сылларыгар классиктар ааттарын тилиннэрии – бу самнар суолга үктэммит норуот сайдар оҥкулун охсууга тэҥнээҕэ. Ол эрэн, 50-с сылларга Винокуров, Башарин саҕалаан испит кэскиллээх дьыалалара харгыстанан сайдыы суола атахтана сылдьыбыта. Кэлин Саха сирин Суруйааччыларын сойуустун бэрэссэдээтэлэ, норуодунай поэт Семен Петрович Данилов ити үлэни сөргүппүтүн түмүгэр биһиги классик суруйааччыларбыт ааттара бүтэһиктээхтик тиллибитэ. Испэктээккэ саха норуотун чаҕылхай ааттарын тилиннэриигэ үлэлэспит Семен Данилов уобараһа киирбит. Убайын дьыалатын кэлин быраата, норуодунай суруйааччы Софрон Петрович Данилов салҕаабыта. Санатар буоллахха, үгүс умнуллубут суруйааччыларбыт, үөрэхтээхтэрбит 90-с сылларга норуоттарыгар эргиллибиттэрэ.

Илья Винокуров үтүө аата ХХ үйэ 90-с сылларыттан ыла тиллэн барбыта. Итиннэ дойду үрдүнэн барбыт уларыта тутуу улахан төрүөттээх. Хас биирдии норуокка кэрдиис кэмнэргэ дьухуобунай лидердэр үөскээн ааһаллар. Илья Егорович саха норуотун оннук личностарыттан биирдэстэрэ буоларын көрөөччү «Тэпсиллибэт үтүө аат» драматтан үчүгэйдик билэр. Саха норуота ханнык да кэмҥэ дьухуобунай лидердэринэн тутайбатаҕа. Бу ытык ааттар норуот быһыытынан сайдан кэлэрбитигэр олус улахан сабыдыаллаахтар. Онон үтүө дьоммут ааттарын умнуо суохтаахпыт, өрө тутуохтаахпыт. Бу үтүө үгэһи өрө тутан драматург Баһылай Харысхал саха норуотун Ытык ааттарын сөргүтэргэ өр кэмҥэ үлэлэспитэ хайҕаллаах. Бу ааттары тилиннэриини норуот дьухуобунай-моральнай култууратын сөргүтүү, чөлүгэр түһэрии, култууруннай күүс быһыытынан сыаналыыбыт. Ол быһыытынан Аҕа дойду Улуу сэриитин кэмигэр норуот тылынан уус-уран айымньытын сөргүтүү, саха литературатын төрүттээччилэр ааттарын тилиннэрии (литературное наследство – это есть культурное наследство, а культурное наследство – это есть культурная сила) сүрүн сорук быһыытынан салалтаҕа турбута көстөр. Ити кэрдиис кэм «Тэпсиллибэт үтүө аат» испэктээк нөҥүө көрдөрүллэр.

Испэктээги туруорууга режиссер суолтата кырата суох. Драматург икки, режиссер икки бииргэ тапсан үлэлээбиттэрин түмүгэр саха норуота дьухуобунай лидердэрин дьылҕатын сыанаҕа илэ көрөр кыахтаммыта. Саха театрын сыанатыгар турбут норуоппут Ытык дьонугар анаммыт айымньыларынан буолаллар: Максим Аммосов туһунан «Сахалар ааттарыттан» (Софр. П. Данилов), Былатыан Ойуунускайга анаммыт «Үс саха төрүөҕэр...» (А.С. Борисов, В.Н. Протодьяконов), Ксенофонтовтар тустарынан «Көмүөл», Г.В. Никифоров-Манньыаттаах Уолун туһунан «Эргиллиэм, хайаан да...», В.В. Никифоров-Кулумнуур туһунан «БАСтың хатыыта», М.А. Алексеев туһунан «Үчүүтал» (Баһылай Харысхал), А.И. Софронов туһунан «Алампа, Алампа ...» (Н.А. Лугинов). Бу ааттаммыттартан көрдөххө, Харысхал саха норуотугар үгүс умнуллубут ааттары төннөрбүт. Оттон бу хайысханы театр сыанатыгар саҕалааччы-нан норуодунай суруйааччы Софрон Данилов Максим Аммосовка анаммыт «Сахалар ааттарыттан» айымньыта буолар.

* * *

Аны «Тэпсиллибэт үтүө аат» драмаҕа төннүөххэйиҥ.

Испэктээк 1996 сыллаахха тохсунньу 3 күнүгэр Режиссер И.Е. Винокуров үбүлүөйүгэр аналлаах композицияны туруорааары долгуйа сылдьарынан саҕаланар. Сценомашинистар араамаҕа тиириллибит тимир сеткалары сыанаҕа сүүрдэн аҕалаллар. Бу сеткалар драма былаһын тухары киирэллэр-тахсаллар. Режиссер оруолун толорор Руслан Тараховскай оонньуу саҕаланыытыгар долгуйууну биэрэр аһара аймаһыта сонньуйуулаах күлүүнү үөскэтэр. Манна көрөөччү тоҕо, туохтан күллэ диэн ыйытыы турар. Ити күлүү – көрөөччү «кыраттан» аһара долгуйар режиссертан сонньуйар күлүүтэ. Долгуйуу режиссер эдэрин, туруорар пьесатын ис хоһооно олус улахан суолталааҕын көрдөрөр. Онтон долгуйуу – сыанаҕа оонньуур артыыс сүрүн кыайыыта, долгуйбакка сыанаҕа оонньуур буоллаххна, ол аата артыыс оруолун ситэ өйдүү илигин, ылымматаҕын көрдөрөр.

Пролог түмүгэр саха норуотун интеллигенцията Өксөкүлээх, Күлүмнүүр, Алампа, Николай Неустроев, Ойуунускай, Гавриил Ксенофонтов, Георгий Башарин, о.д.а. сыанаҕа тахсыылара, драма соҕотох Илья Винокуров олоҕун эрэ туһунан буолбакка, саха интеллигенциятын бүтүннүүтүн дьылҕатын, үлэтин, олоххо көрүүлэрин көрдөрүөхтээҕин кэрэһилиир. Саха интеллигенциятын ааттарын тилиннэриигэ үлэлээбит дьон – Винокуров, Башарин уо.д.а. үлэлэрин кэннигэр саха норуотун сүдү ааттара туралларын көрдөрөр. Кинилэр хотторор түгэннэригэр норуоту бүтүннүү тэпсиэхтэрин сөп. Оннук буолбатын туһугар интеллигенция аата норуот историятыгар көмүс буукубаларынан суруллан хаалыахтаах. Бу түгэҥҥэ «көмүс буукуба» оруолун уус-уран литература солбуйар. Историята суох норуот суох.

Аал Луук мас сеткаҥан оҥоһуллуута символ уобарас быһыытынан норуот тылынан уус-уран айымньыта бобулла сылдьыбытын көрдөрөр. Ону ааһан уларыта тутуу кэмигэр норуот тылынан уус-уран айымньыта ити сеткаттан босхоломмут кэмэ. Ол быһыытынан тоталитарнай режим уурайан сетка көннөрү матырыйаалга кубулуйбутун кэрэһилиир. Ити матырыйаалынан Аал Луук мас оҥороллор. Фольклор, норуот култуурата төттөрү норуокка төннөр.

Драмаҕа олох – өлүү, үтүө (үрүҥ санаа) – мөкү (хара санаа) быһыы орто дойдуга күнүс уонна түүн солбуһа сылдьалларын кэриэтэ мэлдьитин солбуйса сылдьаллар. Ол быһыытынан албын уонна кырдьык бииргэ

буолбаттарын көрдөрөр. Албыннаан кырдьыгы, кэскили туппаккын, ол быһыытынан Семен Захарович Борисов үлэтэ кэскилэ, сарсыҥҥыта суох, дьон-сэргэ туһугар олоруу ол сарсыҥҥылаах, ол үйэлээх буоларын драма көрдөрөр. Норуот ытык ааттарын тилиннэрии – үрдүк анал.

Сыанаҕа салгыы ХХ үйэ 80-с сыллара, Дьокуускай куорат ойуута көстөр. Режиссер уонна актриса салааска соһон тахсаллар. Саҥа сыттыгы, саҥа хаптаһыны салааскаларыгар тиэнэ сылдьаллар, саҥа спектакль туруорбуттар, барыта – Саҥа. Бу деталлар ааспыт үйэ 80-с сылларыгар саҥа кэм илдьиттэрин быһыытынан көстөллөр. Ол иһин Режиссер: «Саҥа сыттык – саҥа Олох», – диэн хаһыытыыр.

Драма ааспыт уонна билиҥҥи кэми ситимниир чахчыларын биир туоһута Режиссер уонна Башарин алтыһыылара. Историческай наука доктора Георгий Башарин – ааспыт кэм кэрэһитин уобараһа. Онон кини айымньыга көстүүтэ бу аҥардас классик суруйааччыларбытын тилиннэрээччи эрэ быһыытынан ылыныллыа суохтаах. Өссө ХХ үйэ 20-80-с сылларын тыыннаах туоһута буолар. Кини «Три якутских реалиста-просветителя» үлэтинэн эрэ буолбакка, ити үлэҕэ үлэлэспит дьон Үтүө ааттарын ситимнээччи. Бу түгэҥҥэ Режиссер уонна Башарин көрсүһэн ылыылара кинилэр үлэлэрэ ситимнээҕин бигэргэтэр. Ону таһынан айымньыга Семен уонна Софрон Даниловтар көстүүлэрэ утум салҕанарын көрдөрөр.

Салгыы сыанаҕа 1953 сыл, Илья Егорович киирэр (Винокуровы Анатолий Николаев олус үчүгэйдик оонньоото). Бу Винокуров үлэтиттэн уурайбыт, Башарины үлэтиттэн устубут, саха классиктарын национализмҥа буруйдаабыт кэмнэрэ. Ол иһин Илья Егорович этэр: *«...Буом кэм саҕаланна»*, – диэн. Буом кэм – 1950-с сыллардааҕы саха интеллигенциятын олох, үлэ үөһүттэн туоратарга дьулуһуу кэмэ. Бу кэмҥэ устудьуоннартан саҕалаан салалтаҕа тиийэ хаайталаабыттара. Хара санаа уонна үтүө санаа киирсиилэрэ, бу икки атах баарын тухары баар буолар көстүү. Буом кэм – хара санаа кыайыытын кэмэ, дьэ бу үрүҥ уон-на хара санаа сыанаҕа кыайан көстүбэтилэр. Деталлар бааллар да, ситэ-ри туһаныллыбатылар. Эстетическэй көстүү арыллыбакка хаалла, үрүҥ өҥ дьайыыта, идеята баар, ол эрэн бэйэтэ көстүбэт. Үрүҥ өҥ символынан Георгий Башарин буолуо дуо? Кини испэктээккэ сырдык плащтаах, уопсайынан сырдык таҥастаах-саптаах...

Режиссер дьиэтин малааһына көстөр, доҕотторун кытары саҥа ыскаап оҥороллор. Режиссерга доҕотторо саха литературатын классиктарын Өксөкүлээх Өлөксөй, Алампа Соппуруонап, Николай Неустроев уонна

Георгий Башарин «Три якутских реалиста-просветителя» үлэлэрин, оттон Николай Лугинов бэйэтин кинигэтин бэлэхтииллэр, Урсун хоһоон ааҕар. Бу көстүү утум салҕанарын көрдөрөр...

Классиктар айымньылара уонна саҥа тахсыбыт «Нуоралдьыма чараҥар» кинигэлэр икки ардыларыгар Башарин «Три якутских реалиста-просветителя» үлэтэ баара урукку кэми уонна саҥа кэми ситимниир, утум суолтатын көрдөрөр. Испэктээккэ Урсун норуодунай поэт Семен Данилов туһунан хоһоон ааҕыыта бу личность икки көлүөнэ икки ардыгар турарын бэлиэтиир. Манна эдэр көлүөнэ «Ураа!» хаһыыта бу – өрөгөй илдьитэ. Режиссер кинигэлэрин саҥа ыскаабар уурар. Ыалдьыттара бу ыскаап аана обком кабинетын аанын кытары тэҥ быһыылааҕын ыйаллар. Саҥа ыскаапка ууруллубут классиктар кинигэлэрэ ол кэмнэ обкомҥа бу боппуруос сүрүн миэстэҕэ турарын, ол «дойдуга» өр кэмнэ сытыахтарын кэрэһилиир. Онон малааһын сыаната – саҥа ыскаап, ыскаап аана, кинигэлэр, ааҕыллыбыт хоһоон айымньы ис хоһоонун кытта ыкса ситимнээхтэрин кэрэһилиир.

Төрдүс сыана, 1950-с сылларыгар классиктар ааттара ааттаммат буолуута саха норуотун духуобунай култууратыгар олус улахан охсууну оҥорбутун туоһулаан, «Ойуун түүлэ» поэма тылларынан саҕаланар. Өксөкүлээх Өлөксөй «Ойуун түүлэ» поэматыттан Илья Егорович быһа тардан ааҕар:

Аны биирдэ дьүһүн кубулунан,
Быста-быста салҕанан,
Тимирэ-тимирэ күөрэйэн,
Өлө-өлө тиллэн көрүөҕүҥ!

Бу тыллары айымньы сүрүн геройа туттуута кини саха уус-уран литэратуратын айбыт аҕаларын дьылҕаларыгар олус улахан суолтаны уурарын көрдөрөр. «Ойуун түүлэ» – саха уус-уран литературатын билиҥҥэ диэри муҥурун буллара илик классическай айымньыта. Поэматтан быһа тардыы драмаҕа туттуллуута айымньы ис хоһоонун кэҥэтэр. Бу, бастатан туран, төрүт өй утумун, иккиһинэн, духуобунай лидердэри, үсүһүнэн, норуот кэхтэр суолга түбэһиэн сөбүн санатар. Ону таһынан, мөккүөр кимнээх уонна туох туһугар барарын өссө төгүл санатар. Ол эбэтэр, XX үйэ саҕаланыытыгар этиллибит тыллар суолталара эргиллэн кэлбитин көрдөрөр.

Испэктээккэ дьиэ кэргэн эйгэтин көстүүтэ – Ылдьаа олоҕун тыҥаабыт кэмнэрин (драматическай хартыынаны) сымнатыы быһыытынан туттуллар. Холобура, эдьиийэ Маайа (Степанида Борисова) быраатын ыаһырбыт өйүн-санаатын дьайҕардар баҕаттан урукку күлүүлээх түгэннэри кэпсиир. Айымньыга эдьииийин Маайа уобараһа Илья Егорович хайдах эйгэҕэ үөскээбитин, улааппытын быһаарар аналлаах.

Сыанаҕа Георгий Башарин хоруоп соһон киирэр... Бу кини оҕотун көмө баран иһэр. Маннык трагическай түгэн оччотооҕу кэм төһөлөөх ыарын, кытаанаҕын өйдөнүмтүөтүк арыйар. Илья Егорович обком саҥа Секретарыныын (Айаал Аммосов олус үчүгэйдик толордо) кэпсэтиитэ – нэһилиэстибэ мөккүөрүгэр ким туох дьайыылааҕын сиһилии арыйар. Саҥа Секретарьга хос күлүүһүн биэрэригэр илиитигэр туттарбакка бэйэтин остуолугар ууруута кини бу дуоһунаһыттан көҥүл өттүнэн буолбакка, күүс өттүнэн ууратыллыбытын бэлиэтиир. Испэктээккэ Идеолог (Иннокентий Луковцев олус үчүгэйдик толордо) оруола киириитэ ол кэмнээҕи мөккүөргэ идеология суолтатын көрдөрөр. Бу драма жанра – чахчы буолбукка олоҕуран суруллубут документальнай хроника буоларын бэлиэтиэххэ наада. Ити кэмнэ Саха сиригэр Сэбиэскэй Сойуус коммунистическай партиятын уобаластааҕы кэмитиэтин идеологияҕа салаатын сэкирэтээрэ Степан Алексеевич Бордонскай диэн этэ. Дьэ бу «Идеолог» (диэн ааттаныыта) уобараһа ол кэмнэ дойду үрдүнэн алҕастардаах идеология бүрүүкээн эрэрин арыйар. Онон бу персонаж – оччотооҕу алҕастардаах Идеология түмүллүбүт уобараһа. Аны Илья Егорович кабинетын босхолуур кэмигэр сэкирэтээр кыыстыын кэпсэтиитэ айымньыга олус улахан суолталаах. Бу кыыһы боростуой саха дьонун түмүллүбүт уобараһын быһыытынан ылыныахтаахпыт.

Драма көрөөччүнү тыҥааһынҥа киллэрэн баран, онтон таһаарбакка бобо тутан оонньоонуохтаах. Тыҥааһын хайа да түгэҥҥэ мөлтүүрэ, сымсыыра, сымныыра хайдах да сатаммат. Драма жанр быһыытынан биир уратыта итиннэ сытар. Ол эрээри, тыҥааһыны аһара күүрдэн иһии эмиэ сатаммат. Бу түгэн испэктээк көрдөрүллэр, бэриллэр ньымата олус үүстүгүн туоһулуур. Билиҥҥи кэмтэн ааспыт кэмҥэ, ааспыт кэмтэн билиҥҥи кэмҥэ көрөөччүнү киллэрии, төттөрү-таары хатайдааһын, ол былааһын тухары драма тыҥааһынын табан туттуу режиссертан сата-былы ирдиир.

Илья Егорович фронтовик Дормидоны (Василий Борисов бэркэ оонньоото) көрсөн кэпсэтэр. Фронтовик киниэхэ этэр: *«...Эн эмиэ бэринимэ. Биһиги баарбыт!»* Биир сыанаҕа фронтовик Дормидонт Идеологы кытары суолга көрсөн тардыалаһыылара көстөр. Бу түгэҥҥэ Илья Егорович дьону хоргуйууттан быыһаабытын, норуот уола буоларын этии фронтовик Дормидонт оруолугар сүктэриллибитэ мээнэҕэ буолбатах. Аҕа дойду Улуу сэриититтэн тыыннаах эргиллэн кэлбит үгүс буойуттар, төрөөбүт дойдуларыгар тиийэн хоргуйан өлбүт кэргэттэрин,

оҕолорун, төрөппүттэрин, чугас дьоннорун уҥуохтарын, өтөхсүйбүт алаһа дьиэлэрин көрүүлэрэ үгүстэргэ ыар охсуу этэ. Ол иһин, фронтовик Дормидонт оруолугар Винокуров үтүөтүн туһунан чорботон бэлиэтиир миссия сүктэриллибит. Манна Идеолог тыла-өһө «буржуазнай националистар» эрэ диэнинэн муҥурдара көстөр. Ити деталлар айымньы ис хоһоонун арыйарга кырата суох оруоллаахтар. Илья Егорович кабинетыгар бүтүн дойду тоталитарнай режимҥэ олорорун ССРС картата сеткаҕа ыйанан турара бигэргэтэр. Испэктээкилгэ сетка – бу тотали-тарнай система бүрүүкээн турууттун символа.

Режиссер уол Георгий Башаринныын кэпсэтиитэ киниэхэ ол кэмнээҕи мөккүөрү билиһиннэрэр. Онно мөккүөргэ үгүс киһи – саха да, омук да дьоно кыттыбыта, олортон биирдэстэрэ ССРС норуоттарын эпостарын үөрэппит, М. Горькай аатынан аан дойду литературатын институтун научнай үлэһитэ Арфо Аветисовна Петросян буолара ахтыллар. Кини классик суруйааччыларбыт туһунан «Споры о наследстве» ыстатыйата ытык дьоммут сырдык ааттарын тилиннэриигэ улахан суолталаах этэ.

Айымньыга Идеолог уонна Саҥа Секретарь кэпсэтиилэрэ көстөр. Ол саха норуотун духуобунаһа сайдарын өр кэмҥэ атахтаабыт 1952 сыллааҕы партия обкомун V пленумугар сыһыаннаах... Башарин «Три якутских реалиста-просветителя» үлэтэ үнтү тэпсиллибитэ – «антинаучнай, антимарксистскай уонна буржуазнай-националистическай» быһыытынан сыаналаммыта... Олоххо чахчы буолбут түбэлтэ көстөр. Онон бу драма саха литературатын историятын олус улахан суолталаах өрүттэрин чопчулаан биэрдэ. Карьеристар хаһан баҕарар бааллар уонна баар да буола туруохтара. Ол эрэн, Илья Егорович курдук патриоттар бааллара, баар да буола туруохтара! Илья Винокуров уустук олоҕо – саха норуотун историятын сорҕото.

Устудьуоннары тутуу сыанатыгар Боломуочунай оруолун Роман Дорофеев олус чаҕылхайдык толордо. Бу иннинэ Идеолог көннөрү пединститукка саагыбар баарын туһунан ахтан аһарбыттаах. 1950-с сылларга Дьокуускайга устудьуоннары тутуу олус соһуччу сонун этэ. Онон драмаҕа эмиэ соһуччу киирэр. Бу түгэн «соһуччутун» күүһүрдэн биэрии айымньы драматизмын күүһүрдэр. Режиссер уонна Башарин кэпсэтиилэрин салҕаныыта драмаҕа бириэмэни хардарыта алтыһыннарыы (синтез времен) ньымата туттуллубутун быһыытынан 1980-с сылларга тиийэр.

Испэктээккэ 1951 сыллааҕы Москва көстөр. Винокуров, Василий Андреевич Протодьяконов-Кулантай, Семен Захарович Борисов-Секретарь киирэллэр. Бу сыана туохха нааданый? Наада эбит – киһи эриэнин, ис

дьиҥин арыйарга! Саҥа Секретарь Илья Егоровичка: «Эн саҕалаабыт дьыалаҕын эрэллээхтик салҕыаҕым. Эрэн миэхэ!» – диэн эппит тылларын дорҕооно да сүтэ илигинэ, биэрбит тылын кэһэн, карьера туһугар кэннин диэки чугуйарын, өйөөн үүннэрбит киһитин тэпсэрин көрдөрөр. Манна Винокуров уҥа өттүгэр Кулантай, хаҥас өттүгэр Секретарь тураллар. Бу көстүү кэпсэтии ис хоһоонун арыйарга тирэх буолар – киһи хаҥас өттүгэр албын турар диэччилэр. Ол быһыытынан кини хаҥас өттүгэр Секретарь туруута бу киһи албынын бигэргэтэр. Бу – символическай көстүү.

Москваҕа Илья Егорович Щепкин аатынан театральнай училищеҕа үөрэнэр саха устудьуоннарын кытары көрсүһүүгэ олорон тыл ыһыктар: «Арфо Аветисовна заждалась, наверное...» Бу кини саха литературатын классиктарын үнтү тэпсииттэн өрүһүйүүгэ кырата суох оруоллаах Арфо Петросяны кытары уруккуттан билсэрин көрдөрөр чахчы. Онон Петросян 1961 сыллааххa «Знамя» сурунаал 8 №-гэр тахсыбыт «Споры о наследстве» ыстатыйатын Саха сиригэр сыһыана суох киһи суруйбут диир сатаммат. Саха литературатын, култууратын туһунан, ол кэмнээҕи балаһыанньаны үчүгэйдик билэр буолан ити үлэни суруйдаҕа. Ыстатыйа сүрүн ис хоһооно саха уус-уран литературатын төрүттээччилэрэ Өксөкүлээх Өлөксөй, Алампа уонна Николай Неустроев айымньыларын обществоҕа суолтатын туһунан. Манна Арфо Петросян сүрдээх үчүгэйдик этэр: «Мы не дадим топтать святые имена». Бу тыллар ССРС норуоттарын интеллигенциятыгар бука барыларыгар быһаччы сыһыаннаахтар. Учуонай кэмиттэн тутулуга суох сайдыы туһугар үлэлээбит-хамсаабыт дьон туһунан этэр. Ыстатыйа саха духуобунай нэһилиэстибэтин боппуруоһугар, классиктарбыт сырдык ааттарын тилиннэриигэ улахан көмөлөөх буолбутун өйдүөх тустаахпыт.

Сыанаҕа Боломуочунай уонна Уулусса киһитэ тахсаллар. Уулусса киһитэ (Ефим Степанов оруолун сүрдээх үчүгэйдик толордо) тоталитарнай система сиэртибэтэ буолбуттар түмүллүбүт уобарастара, хаайыыга олоро сылдьыбыттар трагедияларын туоһута. Бүтүн ССРС үрдүнэн репрессияҕа хабыллыбатах ыал бэрт аҕыйах хаалбыт буолуохтаах. Маассабай репрессиялар дойду интеллигенциятыгар олус улахан охсууну оҥорбуттара.

1943 сыл тохсунньу 1 күнэ. Илья Егорович көһүүгэ кэлэн суолга охтубут Бригэдьиир уолу булан эдьиийигэр хаалларар. Манна кини учууталын кытары көрсүһүүтэ көстөр. Бу түгэн көннөрү көстөн ааһыан сөбө эрээри, учууталын баҕа санаатын истэригэр уонна Саха сиригэр университеты арыйыы идеятын тиэрдэргэ олус наадалаах. Бу түгэн үрдүк

үөрэх кыһатын арыйыы идеята букатын эрдэ саха интеллигенциятын эйгэтигэр үөскээбитин ыйар. Ол 1956 сыллаахха биирдэ олоххо киирбитин билэбит. Бэйэтин кэмигэр Илья Винокуров бу идеяны утумнааччы, олоххо киллэрээччи буолара арыллар. Киниэхэ бэлэһигэр сиэлээбит киһинэн саха өрөбөлүүссүйэ иннинээҕи интеллигенциятын биир бэрэстэбиитэлэ, учуутал Платон Афанасьевич Ушницкай буолар. Онон бу сыана сайдыыга дьулуһар өй-санаа хайдах утумнанарын көрдөрөр суолталаах.

Илья Егорович Булуҥҥа сырыытыгар көһүүгэ кэлбит дьон хоргуйан быстарыыларын трагедията ырылхайдык арыллар. Иирбит немец оруола ол трагедияны арыйарга, күүһүрдэргэ тирэх буолар. Илья Винокуров норуотун хоргуйууттан өрүһүйүүтэ инники сыанаҕа Нам суолугар охтубут уолу булан эдьиийигэр аҕалан өлүүттэн быыһыырыттан саҕаланар. Хоту дойду балыксыта Ньукууска биир өттүттэн хотугу омуктар түмүллүбүт уобарастара, иккис өттүттэн Илья Егоровиһы Өксөкүлээх Өлөксөйдүүн ситимнээччи. Бу көстүү һээдьэнэн түмүктэниитэ – дьон кини баар буолан тыыннаах хаалбыт үөрүүтүн бэлиэтэ. Көскө кэлбит финн кыыһа Терйялайнен оруолун эдэр артыыска Жанна Ксенофонтова олус итэҕэтиилээхтик толордо. Бу финн кыыһын уонна балыксыт Ньукууусканы Винокуров хаайыыттан босхолуур түгэнэ олус табыллыбыт – киһи долгуйбакка эрэ көрбөт. Манна балык тутар пуун сетка олбуорданыыта айымньы хайдах кэми ойуулуурун, тыктарарын саҥата суох санатар.

Кини ити сырыытыгар Өлүөнэ өрүс тардыытынан уонна Муустаах муора кытылынан – Кэбээйинэн, Эдьигээнинэн, Булуҥунан Усуйаанаҕа тиийэ тарҕаммыт Чурапчы оройуонун холкуостарыттан көһөрүллүбүт балыксыттары хоргуйууттан быыһаан, өлүүнү утары охсуһан кыайыылаах тахсыбыта. Саха сиригэр хоргуйууну тохтотуута Винокуров үтүө киһи, дьоҕурдаах салайааччы, патриот буоларын дакаастыыр. Ол кэнниттэн Илья Егорович 1943 сыл күһүнүттэн Саха АССР совнаркомун бэрэссэдээтэлинэн, 1946 сыл ахсынньытыгар Коммунистическай партия уобаластааҕы кэмитиэтин I сэкирэтээринэн анаммыта.

Аны 1987 сыллаахха Алампа «Бүдүрүйбүт көммөт» драматын премьератын кэнниттэн Режиссер уонна Георгий Башарин көстөллөр. 1980-с сыллар – ССРС үрдүнэн долгуйуулар, хамсааһыннар тахсыбыт кэмнэрэ. Бу кэмнэ Саха сиригэр буолбут устудьуоннар долгуйууларын үлүннэрэн, дарбатан саба баттыырга холоммуттарын чинчийээччилэр бигэргэтэллэр. Оччолорго «Бүдүрүйбүт көммөт» драма сыанаҕа хаттаан туруута Саха сирин общественноһыгар сэргэхсийиини таһаарбыта. Ону таһынан, классик суруйааччыларбыт айымньылара бэчээттэнэн киэҥ

эйгэҕэ биллэн барбыттара. Бу барыта дойдуга быһыы-майгы уларыйан эрэрин көрдөрөрө. Төһө да улахан уларыйыылар тыыннара билиннэр, урукку мөккүөр салҕанарын Татьяна Румянцева, Далан, Дора Васильева, Багдарыын Сүлбэ, Раиса Аммосова, Софрон Данилов кэпсэтиилэригэр биллэр. Анна Кузьмина 1950-с сылларга Илья Винокуров Щепкин аатынан театральнай училищеҕа үөрэнэр саха устудьуоннарын кытта көрсөн, кинилэргэ инники сыалы-соругу туруорбутун, театр норуот духуобунай сайдыытыгар суолтатын быһаарбытын кэпсиир сыаната көлүөнэ утумун ойуулуур. Тэпсиллибэт үтүө ааттартан үөрэх, духуобу-нас, история, фольклор, литература, театр сайдыыта саҕаланар. Ол эбэ-тэр утумнааһын норуот сайдыытыгар улахан суолталаах эбит.

Онтон эмискэ 1920-с сылларга Илья Винокуров уонна Ньукууска Өксөкүлээх Өлөксөйү кытары көрсүһүүлэрэ көстө түһэр. Бу эмиэ утумнааһыны бигэргэтэр. Ол быһыытынан Өксөкүлээх этэр: *«Дьэ, ол буоллаҕына аны биирдэ дьүһүн кубулунан, быста-быста салҕанан, тимирэ-тимирэ куөрэйэн, өлө-өлө тиллэн көрүөҕүҥ! Тускуо!»* Бу этиллибит тыллары Илья Егорович олоҕун тухары тускул оҥостон илдьэ сылдьар. Кини Ньукууска тимирэн (ууга түһэн истэҕинэ) эрдэҕинэ быыһыыр. Оттон хоту дойду балыксыта Ньукууска норуот түмүллүбүт уобараһа буоларын бэлиэтээн турабыт. Бу быһылаан кэмигэр Өксөкүлээх Өлөк-сөй иккиэннэрин хоргуйан өлүүттэн быыһыыра дириҥ суолталаах.

Ити хоргуйуу XX үйэҕэ аан дойду аҕыйах ахсааннаах норуоттара үөрэҕэ суох хаалар, духуобунай хоргуйууга тиийэр кутталлара суоһуур кэмигэр саха интеллигенцията үөрэҕи, сырдыгы тарҕатарга күүскэ үлэлэспитин Өксөкүлээҕинэн сирэйдээн көрдөрөр. Оҥочотугар тиэйэ сылдьар таһаҕаһа кинигэлэргэ майгынныыра кини духуобунай баайын уонна үөрэх-билии икки атаҕы өлөр өлүүттэн быыһыыр аналлааҕын испэктээк ааптардара санаталлар. Өксөкүлээх поэматыттан быһа тардан ааҕыан иннинэ күлэ-үөрэ ыччат дьонугар алгыс тылларын этэр. Ити быстарбыттарга анаммыт таһаҕастаах оҥочону Илья Егорович уонна Ньукууска соһуулара, кинилэр инникитин классиктар духуобунай баайдарын тарҕатыыга үлэлэһиэхтэрин бигэргэтэр. Онно Винокуровка норуот көмө буолуоҕун бу түгэн ситимнээн биэрэр. Өксөкүлээх манна саха норуотун духуобунай баайын түмүллүбүт уобараһа буолар. Биир өттүнэн, Өксөкүлээх кытылга дьону быыһыы тиксэр, иккис өттүнэн, Винокуровтаах кинини оҥочолору кытылга соһон ылаллар. Мин санаабар, Ньукуусканы норуот ырыаһытын быһыытынан көрдөрбүттэрэ буоллар айымньы идеята өссө үчүгэйдик тахсыах этэ. Манна норуот уонна классик суруйааччылар

– духуобунай лидердэр хардарыта бэйэ-бэйэлэригэр тирэх, өйөбүл буолуулара ойууланар.

Испэктээк 1996 сылтан саҕаламмыта уонна эргийэн кэлэн 1996 сылынан бүттэ. Айымньыга XX үйэ 60-70-с сыллара – Илья Винокуров аата ааттаммат кэмэ ойууламматаҕын болҕомтоҕо ылабыт. «Венец творца!» Айымньы саха интеллигенциятын бары көлүөнэтэ сыанаҕа тахсыытынан түмүктэнэр. Бу тэпсиллибэт үтүө ааттар кэмиттэн тутулуга суох саха норуотун туһугар тыыннарын толук ууран туран үлэлээбиттэр, охсуспуттар, мөккүспүттэр!..

Драматург уонна режиссер бириэмэни хардарыта алтыһыннаран тугу ситистилэр? Ситистилэр – көлүөнэлэр, идеялар ситимнэрин, көрдөрдүлэр – саха интеллигенцията солбуктааҕын. Айымньы саха интеллигенцията норуот сайдыытын олугун охсубутун уонна ол сайдыы кинилэр солообут суолларынан эрэ барарын көрдөрдө, Илья Винокуров – саха интеллигенциятын кытары быстыспат ситимнээҕин итэҕэттэ. Манна саха интеллигенцията Илья Егорович кэннитигэр туруута, кини утумнааччы буоларын, онтон трибунаҕа тахсыыта үрдүк трибунаттан саха интеллигенциятын көмүскэспитин туоһута. Саха интеллигенциятын утумнаабыт салайааччыларынан П.А. Ойуунускайы, М.К. Аммосовы, И.Е. Винокуровы, быраатты Семен уонна Софрон Даниловтары ааттыахха сөп.

Испэктээк тохсунньу 3 күнүттэн – Илья Егорович төрөөбүтэ 100 сылын бэлиэтиир тэрээһинин театрга туруорарга бэлэмнэниититтэн саҕаланара ураты. Кинини тиһэх суолугар театрга (үрүккүта таҥара дьиэтэ) атаарбыттара эмиэ олус символичнай... Сыана үрдүгэр саха суруйааччыларын мэтириэттэрэ ыйаммыттар. Бу мэтириэттэр мээнэҕэ үөһэ ыйамматтар. Суруйааччылар – идеяны илдьэ сылдьар дьон. Хаһан да идея үрдүккэ, кэрэҕэ ыҥырар аналлаах. Ол быһыытынан бу деталь суруйааччылар үрдүккэ, кэрэҕэ ыҥырар аналларын көрдөрөр.

■ *(«Чолбон» 9 №-рэ, 2016 с.)*

«Тыыннаах» айымньы

(Уус-уран айымньы туһунан)

Киһи хараҕа - кини өйө, сурэҕэ, тыына.

Уус-уран айымньы бэйэтэ эйгэлээх. Ол эйгэттэн айымньы ис хоһооно үөскүүр. Ис хоһооно айымньы «тыынын» биэрэр. Айымньы «тыына» кэрдиис кэмтэн, ол кэминээҕи общество туругуттан тутулуктаах. Онон эйгэ, ис хоһоон, кэм – айымньы «тыынын» үөскэтэллэр. Төһөнөн уус-ураннык, дьиҥник, олохтоохтук айымньы ойууланар да, соччонон «тыына» ааҕааччыга тиийэр, өйдөнөр, күүстээх буолар. Бу «тыын» ааҕааччыны айымньы ис хоһоонугар сиэтэн киллэрэн долгутар, толкуйдатар, ытатар-соҥотор. Манньык «тыыннаахтар» дьоллоох, табыллыбыт, сиппит айымньыларынан ааттаналлар. Чинчийээччилэр ыйалларынан айымньы сайдарыгар олук буолар (лирическэй төхтүрүйүүлэр) ойуулааһыннар, хоһуйуулар, кэпсэтиилэр, оонньуулар, о.д.а. көстөн ааһаллар. Холобур: таптал – интимнэй, айылҕа – лирическэй, быһылаан – аба-сата, ону тэҥэ киэн туттуу тыынын айымньыга күүһүрдэр аналлаахтар. Хайалара ордук күүстээхтик, дьэҥкэтик, нарыннык бэриллибит айымньыны сүрүннүүр тыыҥҥа кубулутар. Олук буолар (лирическэй төхтүрүйүүлэр) ойуулааһыннар, хоһуйуулар, кэпсэтиилэр, оонньуулар, о.д.а. поэзия, драма уонна проза жанрыгар, үһүөннэригэр бааллар. Холобур: поэзияҕа – биирдии тылынан эбэтэр бүгүн хастыы эмэ строканан; прозаҕа – этиинэн эбэтэр хастыы эмэ страницанан; драмаҕа – биирдии тылынан, этиинэн, строканан, страницанан бэриллиэхтэрин сөп. Онон, олук буолар* ойуулааһыннар, хоһуйуулар, кэпсэтиилэр, оонньуулар, о.д.а. уус-уран айымньыга олус улахан суолталаахтар. Ол быһыытынан сорох эпическэй айымньыларга жанрдарын быһаарар олус күчүмэҕэй: «Кыһыл Ойуун», «Один день Ивана Денисовича», «Ойуун түүлэ», «Төрөөбүт дойду» уо.д.а. Холобур, «Один день Ивана Денисовича» айымньы кээмэйинэн үһүн кэпсээн эбэтэр кылгас сэһэн эрэ саҕа. Оттон ис хоһоонунан улахан эпическэй айымньыга хабааннаах. Дьэ бу түгэҥҥэ хайа тыын айымньыны сүрүннээбититтэн көрөн жанрын быһаарыахха сөп.

Биһиэхэ, сахаларга, үгүс литературнай жанр тылынан уус-уран айымньыбытыгар сөҥөн сылдьар. Сурук-бичик, үөрэх күүскэ сайдыытын кытары тэҥҥэ саха литературатыгар литература араас жанрыгар айымньылар дыгдас гына түспүттэр. Литературабытын төрүттээбит

классиктарбыт литература сүрүн жанрдарын олохтообуттара. Поэзия, проза, драма баар буолбута. Кэлин туойсуу, үгэ, роман суруллубуттара. Литература жанра маннык, эмискэ, биир кэмҥэ үөскээһинэ сахалар үрдүк култуураалаах улахан омук сорҕото буоларбытын көрдөрөр. Тыл үөрэхтээхтэрэ этэллэринэн, түүр-монгол сыдьааннаахпыт. Ол биһиги тылбытыгар, хааммытыгар эрэ көстүбэт, ол биллэр уус-уран литературабытыгар. Аҥардас уус-уран литература жанрдарыгар көстөр. Холобур, түүр-монгол тыллаах омуктарга, бука барыларыгар, ойуумсуйуу хоһоонноро (шаманский стих) бааллар. Урукку туспа литература жанра буолуон сөп. Ол сүтэн-оһон кэлин уус-уран ньыма эрэ быһыытынан хаалбыт. Оннук ньыманы Ойуунускай, Өксөкүлээх суруйар идэлэригэр туттубуттара, биһиги уус-уран литературабыт классическай айымньытын быһыытынан сылдьаллар.

ПРОЗА. Роман жанра саха литературатыгар олохтоохтук Аҕа дойду Улуу сэриитин кэмигэр үөскээбитэ. Ол иннинэ Бэс Дьарааһын уонна Тыаһыт холонон көрбүттэрэ. Улахан эпическэй жанр уус-уран литератураҕа олоҕуруута литература ситиитин-хотуутун, атаҕар бигэтик туруутун көрдөрөр. Оннук кэм өр кэтэһиннэрбэтэҕэ: бастаан Эрилик Эристиин «Маарыкчаанын ыччаттара» 1942 сыллаахха, Амма Аччыгыйа «Сааскы кэмэ» 1946 сыллаахха, Николай Якутскай «Төлкөтө» 1948 сыллаахха утуу-субуу күн сирин көрбүттэрэ. Баара-суоҕа биэс эрэ сыл иһигэр саха литературата үс романы биэрбитэ. Үйэ аҥаарын эрэ кэриҥэ кэрдиис кэмҥэ саха литературата туспа литература быһыытынан сайдыыта биһиги, сахалар, былыыр-былыр уус-уран литератураалаах улахан норуоттан ойдон сылдьарбытын кэрэһилиир. Биһиги ол урукку уус-уран литературабытыттан тугу тутан хаалбыппытын билиҥҥи литературабыт көрдөрөр.

Е.П. Неймохов «Алампа» романа 2009 сылга бэчээттэнэн тахсыбыта. Романҥа ааспыт үйэ 20–30-с сыллара көрдөрүллэллэр. Аалтар ол кэм трагедиятын ойуулаабыт. Айымньыга Алампа трагедията көннөрү биир дьахтартан тахсан хаалбыт курдук ойууламмыт, дьиҥэр кини трагедията саха аймах алдьархайа эбээт! Ол эбэтэр, Алампа санаатын баттыыр сүгэһэр саха интеллигенциятын аҥар кырыытыттан кыргыы, кини үтүөтүн мэлдьэһии, туора сотуу этэ. Дьиҥинэн, саха интеллигенциятын бастакы көлүөнэтэ бэлэмнээбит ньуол кырыстарыттан үтүөкэн ыччаттар – М.К. Аммосов, П.А. Ойуунускай, И.Н. Барахов уо.д.а. үүнэн-сайдан тахсыбыттара. Иккиһинэн, саха норуотун чаҕылхай ыччаттарын Алампа туох күүтэрин өйдөөбүтэ. Өйдөөбүтэ ол ону саха интеллигенцията

бүтүннүү. Холобур, Н.Д. Неустроев бэйэтин санаатын «Ээ, Сахаада! Эрэйдээх Сахаада!» хоһоонунан биллэрбитэ. Үсүһүнэн, түс олоҕун аймалҕана. Ону роман былаһын тухары Дьэбдьиэй сырыытын ойуулааһын ылан, айымньы ис этэр санаатын, «тыынын», күлүктээбит. Онон айымньы ис хоһоонун сүтэрбит. Ааптар этэр сүрүн санаата хас биирдии геройга (биһирэбиллээх, омнуолаах да геройга буоллун, ол онтон тутулуга суох) сөҥөн сылдьыахтаах. Хас биирдии хаахыныыр мас, аан тыаһа, иһит лыҥкынааһына ааптар этэр санаатын бигэргэтиэхтээх. Хас биирдии дорҕоон, сана аллайыы ааптар этэр санаатын хатылыахтаах. Манна Алампа саҕанааҕы таптал уратыта, ол истиҥ сыһыаннарын өһүүтүн төрүөтэ көстүбэт. Ол кэм уратыта, Алампа хайдах эйгэҕэ олорбута, үлэлээбитэ сиһилии ойууламмат. Айымньы кэмэ уонна эйгэтэ Алампа түс олоҕор самалык быһыытынан көстөллөр. Эйгэ уонна кэм бэйэлэрэ тыыннаахтар, кинилэр айымньыга сүрүн геройтан кырата суох суолталаахтар. Бу икки сүрүн суолта болҕомтоҕо ылыллыбатаҕын түмүгэр айымньы «тыынын» сүтэрэн күлүккэ кубулуйар. «Алампа» роман Анемподист Иванович Софронов олоҕун эрэ көрдөрүүнэн му-ҥурданыыта тутах. Айымньы жанра ону көҥүллээбэт. Хайдах да биир киһи олоҕун ойуулаан романы суруйар сатаммат. Сүрүн герой дириҥ ис хоһоонноох айымньыны биэрэргэ төрүөт, тирэх буолар аналлаах (Софрон Данилов «Сүрэх тэбэрин тухары» романын саныахха). Айымньы герой тула буолбакка, герой айымньы устата сайдар. Дьэбдьиэй атын киһиэхэ барыыта кини олох кэрэтин, дьолун сыыһа өйдүүрүттэн тахсар. Хайдахтаах да үтүө киһи мөлтөх өрүттээх буолар, үтүө киһи уратыта диэн мөкү киһитээҕэр мөлтөх өрүттэрин билинэр уонна олорун чорбото сатаабат да, кистээбэт да. Роман сахаларга Алампанан киэн туттууну үөскэтиэхтээх этэ. Ол оннугар ааптар Алампа түс олоҕун аймалҕанын көрдөрүүгэ үлүһүйүүтүн түмүгэр ааҕааччыга аһыныыны үөскэтэр. Бу саха норуотун биир чаҕылхай уолун аһара уйан, намчы оҥорон көрдөрүү киэн туттуу-ну үөскэппэт. Киһини аһыныы кини кыаҕын өһүлүүгэ тиэрдэр. Түмүгэр ааптар Алампа түс олоҕун трагедиятыттан кыайан тэйбэккэ айымньытын буомурдан кэбиспит.

Ол эрэн биһиги, сахалар, сүдү дьоммут олоҕун ойуулуур уус-уран айымньылар бааллара киһини үөрдэр. Маннык хабааннаах айымньылар бэйэ норуотунан, дьонунан-сэргэтинэн киэн туттууну (патриотическай) үөскэтэллэр. XX үйэ саҕаланыытынааҕы саха интеллигенциятын дьылҕатын ойуулуур прозанан уус-уран айымньы суоҕун кэриэтэ (Харысхал – Күлүмнүүр, Лугинов Н.А. – Алампа, Баһылай Бырдьахаанап – Ойуунускай туһунан драматическай айымньыларын аахпакка туран).

Бу интеллигенциябыт дьылҕатын проза холобуругар көрдөрүүгэ биир маҥнайгы айымньы. Ол быһыытынан «Алампа» роман саха литературатын сайдыытын историятыгар үрдүк суолтаны ылар. Манна айымньы суруллубут уус-уран сатабылынан буолбакка, көрдөрөр кэминэн үрдүк суолтаны ылар. XX үйэ 20–30-с сыллара тыҥааһыннаах, күүрээннээх, буккуурдаах, мөккүөрдээх кэм быһыытынан Россия судаарыстыбатын историятыгар олус улахан суолталаахтар. Ол кэми биһиги, сахалар суруйааччыбыт, уус-уран айымньы киэбигэр киллэриитэ суҥкэн суолталаах. Роман маҥнайгы холонуу буоларын быһыытынан уус-уран, ис хоһоон өттүнэн ситэтэ суох өрүтэ үгүс. Онон тылбааста-нара өссө да эрдэ. Репрессия сылларын ойуулуурга ааптар кыахтааҕын көрдөрөн турар.

Е.П. Неймохов 1992 сыллааххa тахсыбыт «Хаһыы» сэһэнэ букатын атын таһымнаах айымньы. Сэһэҥҥэ репрессия кэминээҕи ыар тыын олус үчүгэйдик сиһилии ойууламмыта. Сүрүн герой Тыымпылыырап олоҕун эйгэтэ сиһилии көрдөрүллүбүтэ. Кини мөккүөрэ, сымыйа уонна кырдьык мөккүөрүн тыктаран көрдөрүү быһыытынан ойууламмыта. Айымньы түмүгэр сүрүн герой өлбүтүн да иннигэр кырдьык кыайарыгар аарбахтаабат. Ол төрүөтүнэн сүрүн геройу «сымыйа» «кырдьыкка» хотторбут абатын ситиһэ сатаан өлөрөр. Бу сырыыга «сымыйа» саһан кэлэн сүрүн геройу өлөрөр. Сымыйа саһыыта – кини кыаҕар эрэммэт буолуутун, мөлтөҕүн, мөккүөргэ хотторуутун билиниигэ тэҥнээх. Хаһан да «арыы үрдүгэр уу дагдайбат, кырдьык үрдүгэр сымыйа ыттыбат». Бу ааптар литература эйгэтигэр биир суҥкэн кыайыыта этэ. Роман жанрыгар аҥаардас биир киһи дьылҕатын көрдөрүү, ол тула айымньыны сайыннарыы тутах. Ааптар айымньыга «тыыны» үөскэтэр кыахтаах, ол эрэн кэлиҥҥи иккис кинигэтигэр «тыыннааһына» кыайтарбатах.

1992 сыллааххa Сэмэн Тумат «Улуу кыыл тыына» диэн аатынан айымньыларын хомуурунньуга тахсыбыта. Хомуурунньукка киирбит икки сэһэн (кэпсээннэргэ тохтообоппун), «Мууска быстарыы» уонна «Улуу кыыл тыына» чахчы үһүк хоту дойду тыынын илдьэ сылдьаллар. Сэһэннэргэ бэриллибит Хотугу муустаах айҕал тыына – бу айымньыларга арыллыбыт сүрүн ис хоһоон. Ааптар ону көннөрү айҕалы ойуулаан ситиспэт, кини айҕал олоҕун ааҕааччыга иһиттэн бүтүннүү тиэрэ тардан көрдөрөр. Сүрүн герой Уһун Өндөрөй олорор кэмин, үлэлиир эйгэтин сиһилии ойуулаабыта. Холобур, хоту алдьархай буолбут бэлиэтин биллэрэн улахан кутаа уматаллара, балык тутан эрэр үөрүүлээх сураҕа. Балыктааһын үһүк хотугу дьон тыын суолталаах сүрүн дьарыктара.

Онон дьон бу сурахтан үөрүөхтэрин үөрбүттэрэ олус итэҕэтиилээхтик бэриллибитэ. Кыра оҕолор, дьахталлар балык соһуулаах ыалларынан сырсыылара кинилэр үөрүүлэрин хайа да уус тыллааҕар бэргэнник биэрбитэ. Ааптар дьон олох уустуктарын көрүстэхтэринэ көхсүлэрэ кэҥээн, үһүну-киэҥи толкуйдуур туруктарын итэҕэтиилээхтик ойуулаабыта айымньыны тыынныырга биир төрүөтүнэн буолбута. Ол айымньы былаһын тухары мууска быстарбыт дьон кэпсэтиилэригэр, кинилэр хайдах бэйэ-бэйэлэрин харыстаһалларыгар көстөр. Үһүк хотугу олохтоох омуктар тулалыыр эйгэттэн улахан тутулуктаахтарын быһыытынан түүлгэ, биккэ-билгэҕэ итэҕэйиилэрэ киин сиргэ олорор дьонноооҕор күүстээх. Маннык үһүк хотугу дьон олоҕун сиһилии ойуулааһын сэһэннэргэ тыын үөскүүрүгэр төрүөт буолар. Ону таһынан кыыллар, балыктар, көтөрдөр эйгэлэрэ сиһилии бэриллибит. Хотугу эргимтэҕэ олохсуйбут икки атах олоҕо ийэ айылҕаттан олус улахан тутулуктааҕын балыксыттар алдьархайга түбэһиилэрэ көрдөрөр. Сэмэн Тумат маны бүтүннүү сиһилии ойуулаан, эттээн-сииннээн, сахатын тылынан уустаан-ураннаан, олус үчүгэйдик хоһуйбут. Түмүгэр айымньыларга айҕал тыына олохтоохтук иҥэриллибит, бу олоххо киһи киһинэн олорорун туоһулуур хартыына ойууланан тахсыбыт. Кинигэ ааҕааччыны долгутар, толкуйдатар дьоллоох аналламмыт. «Улуу кыыл тыына» хомуурунньугунан Сэмэн Тумат чахчы үрдүк маастарыстыбалаах суруйааччы буоларын көрдөрбүтэ. Дьиҥ проза «тыына» кини кырдьыктааҕар, дьиҥнээҕэр, нарыныгар биллэр.

ПОЭЗИЯ. Поэзия этэр санаата, ис хоһооно икки арда көстөр-көстүбэт, биллэр-биллибэт. Бу көстөр-көстүбэт дьэргэлгэни таба тутан хоһуйуу, ойуулааһын, ис хоһооннооһун олус уустук дьарык. Манна поэт кыраҕы харахтааx, аһаҕас эттээх, уус тыллаах, эр санаалаах буолара ирдэнэр. Өксөкүлээх Өлөксөй саха былыргы тылын, бөлүһүөк өйүн тилиннэрбит эрэ буолбатах. Кини умнулла быһыытыйбыт литература жанрдарын хат сөргүппүт уонна саха билиҥҥи уус-уран литературатын төрүттээбит үтүөлээх (Эллэй «умнулла сыспыт саха тылын сурукка-бичиккэ аспыт үтүөлээх» диэн саамай сөпкө эппитэ). Поэзияҕа үгүс аaптар бэйэлэрин санааларын олус сэмэйдик суруйаллар. Ол кинилэр хоһооннoро тыыннанарын мэһэйдиир. Сорох ардыгар сэмэйдик суруйуу сахалар хаамМытыгар баара буолаарай диэн санаа охсуллар... Ол эрээри уларыта тутуу саҕана хайдахтаах дохсун айымньылар суруллубуттарай диэн санаа тута утары турар. Оннук хабааннаах хоһооннору Уххан, В. Власов, Умсуура, Сайа уо.д.а. суруйбуттара. Ол кэминээҕи өрө күүрүүгэ бэйэлэрин куоластарын иһитиннэрбиттэрэ уонна суппуттэрэ. Кинилэр

кулум гынан ааспыт көстүүлэрин төрүөтэ айымньыларыгар көннөрү дохсун санааларын аһаҕастык эппиттэригэр сытар. Манньык бэйэ санаатын аһаҕастык этии айымньы дьиҥ «тыына» буолбатах. Дьиҥинэн бу ааптар көннөрү кутун-сүрүн хаһыыта. Ону кини түгэн көстүбүччэ мүччү туппакка дохсун санаатын аһаҕастык хаһыытаан этэн кэбиспит. Ол эрэн бу хаһыыны биир киһи хаһыытын курдук ылынар сыыһа. Бу хаһыы, өр кэмнээх улугуруууттан төрөөн-үөскээн тахсыбытын туоһута – уларыта тутуу кэмигэр этиллибититтэн көстөр. Кут-сүр хаһыыта ааһарын кэриэтэ, ол дохсун санаа тыына сыыйа симэлийэн иһиллибэт буолар. Олох олорорго биир сүрүн санаа (идеология) суох кэмигэр көстөр ньыма. Көннөрү ойууннааһын, айыы, абааһы диэн өйдөбүллэр сахаларга быдан чугастар. Биһиги ону олус ыкса ылыныыбыт омук быһыытынан сайдыыбыт таһымын көрдөрөр. Манньык ньыманы үк-сүн бэйэлэрин суолларын көрдүү сылдьар саҥа суруйан эрэр дьон туһаналлар. Онон ойуумсуйуу ньымата бу саҥа суруйар киһи дьиҥ куолаһа буолбатах! Көннөрү бэйэ санаатын аһаҕастык этэргэ туттуллар уус-уран форма (киэп). Бу уус-уран суруйар ньымалартан хайата да саха уус-уран литературатын сайыннарар кыаҕа суох. Уус-уран литература тулалыыр эйгэни, олоҕу, тыынар тыыннааҕы, киһини кинилэр кэрэлэрин кырдьыктаахтык, дьиҥник, тупсаҕайдык, хорсуннук хоһуйан сайдар аналлаах.

Семен Даниловы сахалыы ньыманан суруйбат диэн кириитикэлии сылдьыбыттара. Кырдьык, кини сорох хоһооннoро саха тылынан уус-уран айымньыларын киэбигэр сөп түбэспэттэр. Бу көннөрү тас киэп эрэ көстүүтэ. Оттон ис хоһоон өттүнэн ылар буоллахха, кини поэзията сахалыы дириҥ тыыннаах поэзия. Семен Данилов хоһооннoро уус-ураннарынан, тупсаҕайдарынан, ис хоһооннорунан, хорсуннарынан уонна дохсуннарынан ааҕааччы сүрэҕэр кыым сахпыттара. Кини дохсун айымньыларын «тыына» сахатын кэрэтин туһунан олус тупсаҕайдык, уустаан-ураннаан суруйбутугар биллэр. Ол тыыны илдьэ сылдьар айымньыларынан ааттыахха сөп «Саха үҥкүүтэ», «Саха тыла», «Саха саҥата», о.д.а. хоһооннорун. Холобур, «Саха саҥата» айымньы биир өттүнэн саҥарар саҥа туһунан, иккис өттүнэн сахалыы саҥа туохтан биһиэхэ, сахаларга, *«кустук өҥнөнөрүй, кымыс сыттанарый, таптатарый, ыллатарый, байытарый, өлбөт мэҥэ буоларый?»* Тоҕо диэтэр сахалыы саҥа биһиги сахалар төрөөбүт тылбыт, ол иһин кини *«кырыыр, алгыыр, эрдээх хоһуун санаалыыр, тыыннаах, сырдык дууһалыыр»* биһигини, сахалары. Омук бэйэтин уратытын туһунан туойара хаһан баҕарар кэрэ. Ийэ оҕотун таптаан ымманыйарын кэриэтэ, поэт төрөөбүт тылын таптаан

хоһуйар. Онтон атын буолуох туһа суох. Биһиги төрөөбүт тылбыт, биһиги ийэбит кэриэтэ. Атын да омуктарга бэйэлэрин төрөөбүт тылларын туһунан манньык хабааннаах айымньылар үгүстэр. «Саха үҥкүүтэ» хоһооно анабыл быһыытынан суруллубут айымньы. Манна олус бэргэн тэҥнэбиллэр суолталара улахан. *Үрүмэччи үөрэ, арыы-дьэҥкир халлаан, көөнньөрүүлээх кымыс, көнүл санаа кыыма, нуоҕай лабаа, чуумпу Лена, туундара үрүҥ кубата, алаас хатыҥа, атан эрэр ньургуһун* – бу тэҥнэбиллэр бүтүннүү Саха сирин кэрэтин туһунан кэпсииллэр. Манна Саха сирин кэрэтэ үксэ мунньуллан сылдьар. Айымньы анабыл киэбиттэн тахсан дириҥ ис хоһооннонор. Поэт сахатын саарыннарыгар анаабыт хоһооннoро Саха сирин туойууга олоҕураллар. Саха саарыннарын ааттарын иһиттибит да, биһиги Саха сирин саныы түһэбит. Манна поэт саха саарыннарын төрөөбүт дойдутуттан итэҕэс таптаабата көстөн тахсар. Кырдьыга да, ханньык да анабыл анала дириҥ ис хоһооннооx буоларга олоҕурар. Айымньы норуотун, дойдутун туһугар үлэлиир, охсуһар киһиэхэ ананар. Оннук эрэ киһиэхэ анаммыт айымньы дириҥ ис хоһооннонор, тыыннанар.

Бу айымньылар национальнай боппуруос Сэбиэскэй Сойууска өссө да ситэ быһаарылла илигинэ суруллубуттара. Семен Данилов поэзиятын иккис уратыта улуу дьон ааттарыгар сүгүрүйүү, көннөрү таҥара эрэ оҥостон үҥпэккэ, поэт ол дьоннуун тэҥҥэ сэһэргэһэн, арыт ол дьон төрөөбүт сирдэринээҕэр бэйэтин дойдута ордугун бэлиэтээн хоһуйар. Ол хоһуйуу түмүгэр улуу дьон кини поэзиятыгар мэлдьи бааллар, аргыстаһа, сэһэргэһэ сылдьаллар. Төрүөтэ ааптар бэйэтин норуотун аатын-суолун мэлдьи өрө тутан, ону тэҥэ атын омуктар ытык дьонноpун хоһуйан кэлбитигэр сытар. Айымньыларыгар да, ыстатыйаларыгар да Семен Данилов үгүстүк бэйэҕитин сэнэнимэҥ диэн ыҥыран эппитэ. Мантан көстөр ааптар сахатын кэрэтин туһунан төһөлөөх хорсуннук, уолуйбакка уонна хаһыытаабакка, саха киһитин сиэринэн холкутук, аргыый наллаан хоһуйуута. Үһүс уратыта саха уонна нуучча тылын туһунан айымньылара, санаалара ылаллар. Ити санаа саха литературата төрүттэниэҕиттэн утумнанан кэлбит этии. Өксөкүлээх Өлөксөй «Ойуун түүлэ» айымньытыгар сахалары нууччалардыын доҕордоһуоҕуҥ диэн ыҥырбыта биллэр. Ити ыҥырыыны Семен Данилов «Нууччалыы мин билиим» хоһоонугар ситэрэн биэрбитэ. Бу идея гражданскай лирикатын сүрүн ис хоһоонун ылар. Түмүгэр айымньылара үөрүү-көтүү тыыннанан бүтүн Сойууска биллибитэ. Кини талаанын, хорсунун санаатын үөлээннээхтэрэ, нуучча доҕотторо, олус ытыктаабыттара. Айымньылара саха

кэрэтин, саарыннарын, хорсуттарын хоһуйан дириҥ ис хоһооннонноллор. Дьиҥнээх эрэ поэт бэйэтин норуотунан киэн туттар аналлаах. Бэйэтин норуотунан киэн туттуу Семен Даниловка үгүстүк көстөр.

Дьиҥ поэзия хаһан да санаа түһүүлээх түмүктэммэт, төттөрүтүн өрө күүрдэн, көтүтэн түмүктэнэр. Поэзия «тыына» кини дьиҥэр, нарыныгар уонна көтүтүүтүгэр сытар.

ДРАМА. Василий Егорович Васильев-Харысхал «Аммаҕа саас этэ...» айымньыларын хомуурунньуга 1992 сыллааха тахсыбыта. Харысхал пьесаларын тыына сэргэх юморга тирэнэр. Ситиһиилэрэ иккиэн кэрэни, олох иһин охсуһууну туойаллар. Биирэ күлүү нөҥүө, иккиһэ трагедия нөҥүө. Айымньы хара саҕаланыаҕыттан ааҕааччыны сэрии кэнниниээҕи олох кэмигэр киллэрэр. Кыра оҕо: «Ийээ! Солобуода диэкиттэн биир саллаат таҥастаах киһи иһэр! Баҕар, биһиги тээтэбит буолуо!» – диэн кыра оҕо хаһыытаабытынан дьиэ аанын тэлэйэ баттыыр. Бу этииттэн көстөр сэриигэ аҕатын сүтэрбит дьиэ кэргэн. Кинилэр эрдэрин, аҕаларын, убайдарын, бырааттарын саҥата суох, ээр-сэмээр кэтэһэр эрэллэрэ. Ол эрэл оҕоҕо хайдах түмүллүбүтэ. «Баҕар, биһиги тээтэбит буолуо!» – диэн хаһыы хайдахтаах эрэли, күүтүүнү, кэтэһиини илдьэ сылдьарын көрдөрөр. Ийэ саха дьахтарын сиэринэн долгуйуутун биллэрбэт. Көннөрү: «Ханна иһэрий?» – диэн ыйытыы биэрэр. Хайдахтаах холкунуй бу?! Ол эрээри ити тас эрэ көстүү. Дьиҥэр дьахтар иһигэр долгуйуу өрө туран кэбиһэр. Ол иһин кини: «Ким иһэрий?» – диэбэт, «Ханна иһэрий?» – диир, бу кини ыксаабыт саҥата. Хотугу киһи сиэринэн ис мучумаанын биллэрбэт. Бу кылгас сурааһыннар ааптар саха киһитин сиэрин, майгытын билэрин туоһулуур. Сэрии трагедиятын маннык биэрэр: «Кинилэр аймахтан ким да хаалбата». Бу биир этии сэрии аймаҕы аймаҕынан, ыалы ыалынан эспитин кэпсиир. Ааптар бу трагедияны сиһилии сатаабат. Кини соруга атын. Айымньы сүрүн герой өлүүтүнэн түмүктэнэр. Кини сиргэ саҥа киһи кэлэрин түһүгар сырдык тыынын аныыр. Бу олус трагическай түмүк. Ол эрээри айымньы оптимистическай тыыннаах, ол көстөр сүрүн герой саҥа күнү көрсөрүгэр, кыһыл оҕо ытыырыгар. Саҥа күн үүнүүтэ уонна кыһыл оҕо ытааһына – бу олох салҕанарын көрдөрөр. Онон айымньы хайдах да трагедия диэн ааттанар кыаҕа суох. Көннөрү трагическай түгэннэр айымньы ис хоһоонун арыйарга туттуллаллар. Онто суох драматическай айымньы сатаммат. Арай ааптар, ону уустаан-ураннаан сэргэхтик хоһуйан, трагедиятын күлүктэтэр. Драма «тыына» манна Аҕа дойду Улуу сэриитин кэнниниээҕи Саха сирин олоҕун, дьонун кырдьыктаахтык сиһилии көрдөрүүгэ сытар. Бу ааптар сатабылын (мастерствотун), кыайыытын көстүүтэ. Пьесаҕа сахалар олохторо, нуучча киһитин судургу майгыта сиһилии ойууланан айымньы «тыына» үөскүүрүгэр тирэх буолбуттар. Драма «тыына» дьиҥ-нээҕэр, трагедиялааҕар, удаһыннаах күлүүлээҕэр көстөр.

Саха литературатыгар эдэрдэр куоластарын иһитиннэриилэрэ олус сэмэй. Эдэр саас дохсун санаата, тугу сэҥээрэрэ, үрдүктүк тутара, тугунан сирдэтинэрэ, туохтан сиргэнэрэ, туохха үҥэрэ букатын биллибэт. Хайдах ыччат үүнэн иһэрин дьон-сэргэ билсэр кыаҕа суох.

**Олук буолар — лирическэй о.д.а. төхтүрүйүүлэри ааттаатым. Урут туорааһын, халыйыы диэн ааттыыллара семантикатынан эти-игэ, ыстатыйаҕа сөп түбэспэт.*

■ *(«Чолбон», 2015, №4)*

Ааспыты ытыктааһын – кэскиллээх киһи киэбэ

Николай Лугинов историческай теманы ылсыан иннинэ араас темаҕа үлэлэспитэ. Манна кини айымньыларын биир уратытынан геройдар психологическай туруктарын арыйан көрдөрүү этэ. Оттон айымньыларын геройдарынан дьон эрэ буолбаттар. Ону «Сэргэ», «Суор» уонна «Кустук» сэһэннэригэр көрөбүт. «Суор» айымньыга Орто дойдуга икки атаҕы хас эмэ төгүл сабырыйа үһүннүк олорор көтөр Суор ис туругун ойуулуур. Күннэтэ аһыыр эрэ айдааннаах көтөрдөр туохтан санаарҕыыллара, үөрүүлэрэ-көтүүлэрэ ойууланар. Кинилэр эмиэ киһи курдук үөрэллэр-көтөллөр, кыыһыраллар-тымталлар, ол эрэн киһиттэн уратылара диэн – бу Орто дойдуга сыаналыыллара, өрө туталлара – сылаас хаан, сибиэһэй эт.

Онон бу көтөрдөр психологиялара олус судургу. Бу айымньы жанрын фантастическай, мистическэй өрүттэрдээх диэн чопчу этиэххэ сөп. Киһи аймах көтөр кынаттаах тылын-өһүн өссө да быһаара илик, онон автор бэйэтин баай фантазиятынан, уус-уран тылынан көтөрдөрү кэпсэтиннэрэр, киһилии саҥардар.

Айымньы суолтата, ис хоһоонун дириҥэ бу суордар курдук хас эмэ үйэ устата Орто дойду олоҕун уратытын быһаарбакка күннээҕинэн олоруу олоҕу туох да суолтата суох сүтэриигэ тэҥнэһэрин көрдөрүү буолар.

Психологизм күүһэ сытар, суордар Орто дойду олоҕор ханна тиийэн умса түһүүлэрин кэтэһиилэригэр. Суордар кырдьаҕас буолан итинник ыар санааны олус судургутук ылыналлар. Хайа да бэйэлээх кырдьаҕас өлүү түһүнан санаан ылбата диэн суох. Ол быһыытынан суордар өлүү түһүнан санааны олус судургутук ылыналлара кинилэри икки атахха олус чугаһатар. Өскөтүн эдэр сааска өлүүттэн куттанар буоллаххына, кырдьар сааска тиийэн ону холкутук ылынаҕын. Кырдьыбыт, сааһырбыт киһи олоҕун толору олорбутунан ааҕынан, ситиһэрин ситиспитинэн, аналын толорбутунан сананан куттаммат. Кини өйө-санаата онно бэлэм буолар. Оттон эдэр өттө олоҕу толору олоро, өссө тугу да ситиһэ, бүтэрэ илигиттэн өйө-санаата бэлэмэ суоҕуттан өлүүнү куттана, дьаархана көрөр. Онон «Суор» айымньы олох уонна өлүү күрэстэһиилэрин, ол кырдьаҕас өттүгэр хайдах түмүктэнэрин көрдөрөр. Ону таһынан икки атах бу аан дойду муҥур иччитэ буолар аналлааҕын хоһуйар. Өскөтүн «Суорга» көтөрдөр күүтүүлэрэ, кэтэһиилэрэ сылаас хаан, сибиэһэй эт буоллаҕына, «Кустук» айымньыга ыттар син эмиэ киһи курдук истиҥ сыһыаны эрэйэллэр, күүтэллэр... Бу ыттар айылгыларын үөскээбит биир сүрүн уратыта. Өскөтүн бөрө тыаҕа, тайҕаҕа дьулуһар эбит буоллаҕына, ыт икки атах аттыгар, дьиэҕэ-уокка талаһар. Онон ыт дьылҕата, анала, түөрт атахтаах адьырҕа кыылллартан уратыта киһи таһыгар сылдьыы, икки атахтаахха дьулуһуу.

«Таас Тумус» сэһэн биир уратыта – ааспыт кэми бүгүҥҥү күнү кытары ситимниир. Бу бастаан Тойбол түүлүнэн ойууланар. Түүлгэ ааспыт кэм, Тойбол эдэр сааһа, бырааттара, Даайыс, Айгылла көстөллөр. Тойбол тыыннаах кэмэ – бүгүҥҥү кэм. Одон Догдоев баар кэмэ билиҥҥи кэм. Кини суох кэмэ – ааспыт кэм. Кыыһыгар тиһэх суругар ааспыт кэми ытыктыырга, болҕомтолооохтук сыһыаннаһарга этэрин таһынан, олоҕу кырдьыгынан көрөргө, кырдьыгы өрө тутарга ыҥырар. Айымньы түмүгэр хайыы-үйэ суох буолбут, ол аата ааспыт кэм, Тойбол уҥуоҕар, эрэлин толорон, кыыһа кэлэн тыл этэн, буор кутан бэйэтин төрүттэрин ытыктыырын бэлиэтээн көрдөрөр.

Ааспыт кэмҥэ ытыктабыллаахтык сыһыаннаһыы – бу сайдыылаах эрэ киһи буолбатах, бу инникитигэр, сарсыҥҥытыгар кэскиллээх, эрэллээх киһи быһыыта-майгыта. Төрүттэри кэриэстээһин Орто дойду олоҕор – икки атах ытык иэһэ. Таас Тумус – Тойболго олоҕо, Одон Догдоевка, Михейгэ – эрэйэ, Өксүүгэ – дьоло, Сардаанаҕа – ытык өйдөбүл. Бу – айымньы геройдарыгар Таас Тумус көстүүтэ. Оттон Таас Тумус айымньыга бэйэтигэр киһи быһыытынан көстөр.

«Сэргэ» кэпсээн Николай Алексеевич биир ураты айымньыта. Саха киһитэ дойдумсах, дьиэтиттэн кылгас кэмҥэ тэйдэ да дьонун ахтыбытынан барар. Бу көстүү ханнык баҕарар омукка баар, ол эрэн сахаларга быдан ырылхайдык көстөр. Биһиги урут алааһынан бытанан олорбут үгэспитин уларытан, бары биир сиргэ мустан, дэриэбинэлэринэн, куораттарынан олохсуйбуппут. Бу саха киһитин олоҕун тас өттүн уларыппыта, оттон олох ис эйгэтин кыайан уларыппат. Айымньы судаарыстыба тутула уларыйыыта норуоттар олохторугар хайдах дьайарын көрдөрөр. Саха норуота өр кэмҥэ илдьэ кэлбит үгэһин сэгэтэн биэрэр. Ону таһынан автор тутул уларыйыыта хас биирдии дьиэ кэргэҥҥэ, хас биирдии киһиэхэ хайдах дьайарын ойуулуур. Онон хайа баҕарар судаарыстыба тутула хас биирдии киһиттэн тутулуктаах даҕаны, хас биирдии киһиэхэ тус-туһунан дьайар даҕаны. Маны биһиги Ырыа Ылдьаа уонна Сиидэр Суртаахап дьылҕаларыгар көрөбүт.

«Нуоралдьыма чараҥар» сэһэн. Манна төрөөбүт алаас (ийэ кэриэтэ) Аҕа дойду Улуу сэриитин толоонугар охтубут уолаттарын кэтэһэрин кыра уол оҕо хараҕынан көрдөрөр. Бу кыра уол бүтүн аҕа ууһун эрэлэ, кэскилэ, ол иһин соҕотох кэмигэр туоххаһыйыы, соҕотохсуйуу санныгар сүгэһэр буоларын кыра оҕо аһаҕас этэ-хаана бүтэйдии сэрэйэр. Кини бүгүн оонньуур оҕото суоҕуттан буолбакка, инникитин эт-хаан аймаҕын сүбэтин-сорҕутун истибэтиттэн, бүдүрүйэр түгэнигэр сүүһүттэн өйүүр инитэ суоҕуттан сонньуйар. II аан дойду сэриитэ үгүс дьиэ кэргэн олоҕун аймаабыта. Аймааһын Россия судаарыстыбатын эрэ буолбакка Европа Хотуну кытары иҥнэри үктээбитэ. Бу уол оҕо – Аҕа дойду Улуу сэриитин кэнниттэн бүтүн аймах тутан хаалбыт кэнчээритин түмүллүбүт уобараһа.

Н.А. Лугинов 1970–1980 сылллардааҕы айар үлэтин бэлиэтээтэххэ, айымньыларын сүрүн этэр санаата киһи Орто дойду хаһаайына диэн, киһи Киһи буолан тахсыытын сүрүннээн ойуулуур уонна омук (национальнай самосознание) өйө-санаата сайдарыгар олук уурар. Бу айымньыларыгар история быһыытынан буолбакка, сүрүн геройдар ааспыт уонна билиҥҥи олохторун быһыытынан ойууланар. Киһи ис тутуга, сайдыыта эдэр сааһын уонна аҕамсыйбыт кэмин тэҥҥэ тутан көрдөрөллөр. Айымньыларыгар ааспыт кэми умнубакка илдьэ сылдьыы автор кэлин сайдарыгар кыах биэрбитэ көстөр.

Бу кини 1970–1980 сылларга суруйбут айымньыларын сүрүн көстүүтэ. Оттон үйэлэр кирбиилэригэр автор айар үлэтигэр саҥа сүүрээн киирэр.

■ *(«Саха сирэ», 2013, сэтинньи 29 күнэ)*

Саха литературатын дьоһуннаах ситиһиитэ

(«Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» роман туһунан)

Кэккэҕэ киирдиҥ –
Симэлийэн, сүтэн хаалаҕын,
Ол эрэн, бүтүн сорҕото буолаҕын.

Саха литературатын историятыгар 1990-с сыллар ортолоруттан саха олоҕун түҥ былыргытын сэһэргиир айымньы Василий Семенович Яковлев-Далан «Тулаайах оҕо», «Тыгын Дархан», Н.М. Петров «Ол үйэлэр дуорааннара» айымньыларын кэнниттэн дьоһуннаах үлэ тахса илигэ. Николай Лугинов «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» историческай романа бэчээттэнэн, саха литературатыгар улахан сэргэхсийиини таһаарбыта. Бу айымньыны Россия литературоведтара, литературнай критиктэрэ олус үрдүктүк сыаналаабыттара. В.С. Яковлев-Далан, Н.М. Петров саха сирин омуктарын нууччалар кэлиэхтэрин иннинээҕи кэмнэрин ойуулаабыт буоллахтарына, Николай Лугинов Орто Азия омуктарын олохторун сырдатар, бүтүн Аан дойдуну аймаабыт Чыҥыс Хаан кэмин көрдөрөр үс кинигэттэн турар улахан айымньыны суруй-бута. Кини бу дьоһуннаах үлэтэ Россия литературатын историятыгар даҕаны сэдэх көстүү буолбута.

Судаарыстыбаннас тиэмэтэ саха уус-уран литературатыгар төрүттэниэҕиттэн көстүбүтэ. Манна биһи бэлиэтиэхпитин сөп Өксөкүлээх Өлөксөй «Ойуун түүлэ», «Оттоку олук алгыһа», Василий Никифоров «Манчаары», Алампа «Ытык хайалар кэпсэтиилэрэ», «Саха ырыата», Былатыан Ойуунускай «Улуу Кудаҥса», «Сүүс сыллаах улуу былаан», «Кыһыл Ойуун» айымньыларын.

А.Е. Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй «Ойуун түүлэ» айымньыта Ойуун уобараһынан түүл киэбинэн бэриллибит айымньы. Автор манна бүтүн Аан дойду сүрүн судаарыстыбаларын уратыларын, олоххо көрүүлэрин, бэйэлэрин дойдуларын иһигэр, таһыгар туох соруктаах үлэни ыыталларын, ханнык кыһалҕаларга ылларан эрэллэрин Ойуун буолан сиһилии ойуулуур. Бу ойуулааһынын түмүгэр Россия ийэ хотун ол кэмҥэ атын судаарыстыбалар ыытар сайдыылаах суолларыттан лаппа хаалбытын ыйан туран бу нуучча судаарыстыбата саха омукка быдан чугаһын бэлиэтээн этэр. XX үйэ олус тэтимнээх үйэ буолуоҕун сабаҕалаан, ол онно үөрэхтэнэн, билиилэнэн, сайдан бэлэм олоруоҕуҥ диэн көрүү көрүүлэнэр. А.Е. Кулаковскай «Ойуун түүлэ» айымньытыгар судаарыстыба тутулун эрэ буолбакка, сайдар хайысхаларын эмиэ торумнаан көрөр. Манна хас эмэ судаарыстыба хабылларын быһыы-тынан Аан дойду, киһи аймах бүтүннүүтүн сайдар хайысхаларын то-румнуур диэххэ сөп. Автор бу көрүүлэрин «Интеллигенцияҕа суругунан» бигэргэтэн турар. Кини эппит тыллара *«Дьүһүн кубулуйан көрүөххэ...»* саха омуга сайдан, элбээн биэриэххэ диэн. Онон саха омугар билигин «дьүһүн кубулуйуу» кэмэ бара турар. Бу кэм төһө үһүүра общественнай тутул (аан дойду) төһө түргэнник, хайдах уларыйарыттан, ханнык хайысханан сайдарыттан тутулуктаах.

А.И. Софронов-Алампа «Ытык хайалар кэпсэтиилэрэ» айымньытыгар Хоту хайаны – Хотун, Соҕуруу хайаны – Тойон диэн ааттаан, сирэйдээн уобарастаан көрдөрөр. Ат Дабааны Соҕуруу хайа аҕатынан сүрэхтиир. Бу икки хайалар кэпсэтиилэрэ Саха омугун дьылҕатыгар олоҕуран, тыктарыллан көрдөрүллэр. Алампа «Ытык хайалар кэпсэтиилэрэ» айымньытын «омун» диэн жанрын быһаарбыт буолуон сөп. Ити аата билиҥҥинэн фантастика эбэтэр фентэзи жанрыгар хабааттар. Манна Алампа ханарытыы ньыматын олус сөбүлээн туттарын бэлиэтээн аһарар тоҕоостоох. Бу айымньытын ис хоһоонун ол кэминээҕи быһыыга-майгыга сыһыары тутан көрдөххө, XX үйэ саҥатыгар, Россия Аан дойдуга балаһыанньата көстөр. Алампа үгүс айымньыларын итинник сыһыары тутан көрдөххө Россия балаһыанньата тахсан кэлэр. А.И. Софронов-Алампа айымньылара судаарыстыба ис мөккүөрүн суруйааччы хараҕынан көрөн бэйэтин санаатын, быһаарыытын, ол эбэтэр саха уус-уран литературатын төрүттээччилэртэн биирдэстэрэ судаарыстыбаннай тутулга хаһан баҕарар баһылыыр өрүт баһылаттарар өрүккэ бэйэтин сыыһа да, сөптөөх да көрүүтүн соҥнууруун этэр. Алампа олорбут кэмигэр судаарыстыбаннай тутул уларыйбыта, бу уларыйыы, судаарыстыбаннай тутул туһунан толкуйдаан, ойуулаан, ханарытан көрөргө кыах биэрэр. Ол түмүгэр автор саха омугун кэскилигэр, судаарыстыбыннаһыгар сы-һыаннаах айымньылары суруйар. Манньык айымньы хайдах да суруллар кэминээҕи политиканы таарыйбакка эрэ айыллыбат. Онон суруйааччы ханнык эмэ өрүтүнэн политиканы, судаарыстыбаннаһы син биир таарыйан ылар. Саха уус-уран литературата төрүттэнэр кэмигэр судаарыстыба тутула уларыйан дьон-сэргэ өйө-санаата күүрүүтүгэр сөп түбэһэн бары өттүнэн олус үрдүк таһымнаах, дириҥ ис хоһоонноох айымньылар айыллыбыттар. Олор истэригэр судаарыстыбыннаска сыһыаннаах айымньы үгүс.

П.А. Ойуунускай «Улуу Кудаҥса» айымньыта бу икки атах өйүн күү-һүн көрдөрөр аналлаах сэһэн. Манна өйүн күүһүнэн, модун санаатынан, икки

атах, Ийэ сир киэлитин, таһаатын уларытар кыахтааҕын көрдөрөр. Бу ханарытан көрдөрүү икки атах хаһан баҕарар өйүнэн айан таһаарбытын, оҥорбутун сатаан таба туһамматаҕына, аана суох алдьархай, иэнэ суох иэдээн тахсыан сөп. Саха омугун бастакы көлүөнэ суруйааччылара, саха интеллигенциятын бэрэстэбиитэллэрэ бу орто дойдуга норуот быһыытынан сайдар суолу, өйү-санааны уус-уран айымньы оҥорон тарҕаппыттара. 2005 сыллааххa тахсыбыт П.А. Ойуунускай айымньыларын хомуурунньугар хомуйан оҥорооччулар М.Н. Дьячковская уонна С.П. Ойуунускайа комментарийдар кэҥэтиллэн суруллубуттарын ыйаллар. Сэһэҥҥэ ойууланар кэми *«...Буотур Бэлиикэй кэминээҕи бириэмэ буолуохтаах»* диэн бэлиэтииллэр. Ону таһынан П.А. Ойуунускайга бу сэһэни Петр Вонифатьевич Слепцов бэлэхтээбитэ ыйыллар. П.А. Ойуунускай ону ылан чочуйан икки атах өйүн күүһүн, модун санаатын уус-уран оҥорон (автор икки атах өйүн күүһүн өрө тутар) таһаарбыт. Сэһэҥҥэ автор айымньытын геройун, Улуу Кудаҥсаны, киһи быһыытынан ойуулуур. Улуу Кудаҥса иннигэр икки атах кыһалҕатын икки төгүллээн модун өйүнэн, дохсун санаатынан быһаарар. Бу буолар дохсун санаа, модун өй күүһүн туоһута. Ону ааһан түҥ былыр даҕаны дьон киэнэ килбиэннээҕэ, икки атах чулуута үөскээн ааспытын туоһутунан көстөр. Баһылык киһи кэхтэр санаата суох буолуохтаах, быстах санаата көстүө, киэҥ санаата кыарыа, ыра санаата муунтуйуо суохтаах эбит. Кудаҥса ол холобурун көрдөрөн халлаан киэбин модун санаатынан уларыттаран, үөһээ халлаантан сатыылаан түспүт дьаҥы өтөрү көрөр өйүнэн толкуйдаан үтэйтэрэр. Ол эрэн бу бар дьонун туһугар туруулаcпыт үтүө санаата сыаналаммакка, тиһэҕэр соҕотох хаалыыта икки атахха куттас-хоргус майгыта баһыйа турарын тухары үтүө санаа сыаналамматын алларaa дойдуттан уһаарыллан тахсыбыт батас, улуу мөккүөр килбиэнэ буолан, Орто дойду иэнигэр батары түһэн хаалар.

Онон саха уус-уран литературата төрүттэниэҕиттэн суруйааччылар (оччотооҕу интеллигенция сүрүн бэрэстэбиитэллэрэ Өксөкүлээх Өлөксөй, Алампа, Күлүмнүүр, Ойуунускай) судаарыстыбаннас туһунан бэйэлэрин көрүүлэрин этэн, суруйан, хоһуйан барбыттара. Бу – норуот олоҕу көрүүтүн таһыма үрдүгүн туоһулуур уус-уран айымньылар. Онтон атыннык уус-уран айымньыны суруйар кыахтара суоҕа. Тоҕо диэтэр кинилэр, саха литературатын төрүттээччилэр, Саха омук тылынан уус-уран айымньытын сүдүтүгэр, Олоҥхоҕо, уһуйуллан тахсыбыт суруйааччылар. Биллэрин курдук Олоҥхо бу сир-дойду айыллыаҕыттан, онно икки атах олохсуйуоҕуттан саҕалаан кэпсэнэр айымньы. Судү айымньыны

айар кыахтаах омук судаарыстыба, аан дойду туругун, тутулун туһунан уус-уран айымньыны суруйарга бэлэмнээх тыллаах, көрүүлээх буолар. Манньык айымньыны айан таһаарыы саха омук өйдүүр өйө, толкуйдуур толкуйа толору бэлэмнээҕин туоһулуур. Онон саха уус-уран литературата төрүттэниэҕиттэн ыла Аан дойду, судаарыстыба тутулун таһымын быһааран, айан-тутан кэлбит.

ИСТОРИЧЕСКАЙ ПРОЗА. С.С. Яковлев-Эрилик Эристиин, Софрон Данилов, В.С. Соловьев-Болот Боотур, И.П. Никифоров, С.О. Никифоров уо.д.а. бэйэлэрин айымньыларыгар гражданскай сэрии, Аҕа дойду Улуу сэриитин кэмин сиһилии көрдөрбүттэрэ.

Кинилэр көрдөрөр түгэннэрэ судаарыстыба тутулун уларытар охсуһуу кэмиттэн көстөр. Ол эрэн бу охсуһууларга кыттыбыт уобарастар охсуһуу хаамыытын быһаарбат дьон. Бытархайа суох бөдөҥ суоҕун тэҥэ, сэрии хаамыытын биирдии саллаат уонна генерал быһаараллар. Саллааттар (боотурдар) хамсаныыларыттан, генерал толкуйуттан сэрии хаамыыта быһаарыллар. Ити революция, аҕа дойду сэриитин көрдөрөр романнарынан «Маарыкчаан ыччаттара», «Саллаат дьылҕата», «Сааскы дьыбардар», «Уһуктуу», о.д.а. буолалар. Революция кэмин көрдөрөр, дьон-сэргэ өйө-санаата уһуктуутун, сайдыытын ойуулуур, Аҕа дойду сэриитин хоһуйар айымньылар норуоттар сомоҕолоһууларын, алдьархай адаҕыйар кэмигэр бииргэ буолар кыахтаахтарын көрдөрөллөр. Ол эрэн бу кэмнэри көрдөрөр айымньыларга кыһыл да, үрүҥ да саллааттара олохтоох нэһилиэнньэни кыргыылара, Аҕа дойду сэриитин кэмигэр тыыл балаһыанньата көрдөрүллүбэт этэ диэн билиҥҥи ааҕааччы этиэн сөп. Ол, арааһа, суруйааччылар туруоруммут сыалларын-соруктарын кытары сибээстээҕэ буолуо дии саныыбын. Бу уус-уран айымньылар саха норуотугар биһирэппиттэрэ, сорохторо классическай суруйууларынан ааҕыллаллар. Чопчу кэм-кэрдии уратытын арыйалларынан, ол кэм тыынын толору биэрэллэринэн уратылаахтар.

Суруйааччылар саҥа көлүөнэлэрэ бу кэмҥэ ааспыт кэми ырыҥалаан көрүүлэрин хайысхата уларыйда. Урукку сылларга революция саҕана гражданскай сэрии турбут кэмигэр уонна Аҕа дойдуну көмүскүүр сэрии сылларыгар тахсыталаабыт иэдээннэри норуот дьылҕатын нөҥүө көрдөрүү кэмэ саҕаланна. Холобур, Аҕа дойду сэриитин кэмигэр тыыл олоҕун олус сиһилии Семен Маисов «Ийэм кэпсиир» романыгар арыйан көрдөрбүтэ. Манна автор сүрүн герой оҕо буоларынан, фронт балаһыанньатын сурах быһыытынан биэрэр, онтон тыыл олоҕор түс бэйэтинэн кыттар. Елена Слепцова-Куорсуннаах «Аан талҕа» романыгар

революция кэмин, кыһыллар уонна үрүҥнэр дьайыыларын тэҥҥэ тутан арыйар. Бу, быһыыта, роман норуот интеллигенциятын, элитэтин ойуулууруттан тахсар. Ол эбэтэр революция хаһан баҕарар норуот чулуу дьонун дьылҕатын ыһыытыттан, кыргыыттан саҕаланар. Революция – бу судаарыстыба ис тутулун уларытыы. Павел Харитонов-Ойуку «Хоболоох суол», Василий Скрябин-Идэлги «Боссоойкону эһии» айымньылара саха норуотун дьылҕатыгар суолталаах историческай кэмнэри көрдөрөллөр. Бу романнарга олох историческай түгэннэрэ тэҥҥэ тутан ойууламмыттара уус-уран литература сурууллар, айыллар ньымата сабыдыалтан тахсан эрэрин көрдөрөр. Соцреализм ньыматын таһынан суруллубут историческай романнарынан Софрон Данилов, Далан, Николай Петров, Николай Лугинов айымньылара буолаллар. Бу историческай айымньылары «посткоммунистическай реалистическай сурээни киллэрии» диэн ааттаабыта бэйэтин кэмигэр литературовед Дора Егоровна Васильева. Судаырыстыба тутула ис өттүттэн ыһыллыыта эбэтэр бөҕөргөөһүнэ сэриитэ суох сатаммат. Өр кэмнээх кыргыһыы түмүгэр судаарыстыба саҥа тутула оҥоһуллар. Урукку тутул үрэллиитин уонна саҥа тутул олоҕуруутун түһүнан историческай айымньы уратыта хаһан баҕарар кэрчик кэми ойуулааһын, хоһуйуу бу тутул уларыйар кэрдиис кэмиттэн тахсар. О.Г. Сидоров «От Алексея Кулаковского до Николая Лугинова» (Дьокуускай, «Бичик», 2009, 44 с.) диэн үлэтигэр этэр: «*...Если рассматривать писателя не просто как мастера художественной словесности, но и выразителя идей эпохи, того, что волнует его современников, то становится понятным, что объединяет писателей разных эпох, прослеживается линия, ведущая от Кулаковского к Далану, от Далана к Лугинову. Если иметь в виду то, что основой творчества, и что творчество каждого связана тысячами нитей с эпосом олонхо, вырисовывается сфера, соединенная во времени и пространстве*", – диэн. Онтон тутул уларыйар кэрдиис кэмэ хаан тохтуута суох барбат. Иван Сысолятин «Кыһыл сулус», Петр Аввакумов «Улуу Сыһыы» айымньылара тыыл тематыгар олоҕуран тыыл психологическэй тыынын, баттааһынын, дьон кыайыыны, саллаат төннүүтүн кэтэһиитин-күүтүүтүн, кыайыыга эрэлин сиһилии арыйан көрдөрбүттэрэ. Тыылы көрдөрөр айымньылар Аҕа дойду сэриитин хартыынатын толорон биэрэллэр. Тыылга анаммыт айымньылар оҕо уонна дьахтар аймах характерын уонна ис туругун ойуулуур, көрдөрөр хайысхалаахтар.

***

«Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» романыгар Николай Лугинов судаарыстыба тутулун ойуулаан таһаарар. Судаарыстыба үөскээһинин бастакы кэрдиис кэмэ роман бастакы чааһыгар көстөр. Манна Тэмичиин үгүс биис ууһун биир дьаһахха түмэн империя (судаарыстыба) үөскүүр төрүтүн олохтуур. Ол кэмҥэ судаарыстыба саҥа тутулун (правовое государство) толкуйдаан таһааран үөскэппит. (Д.Е. Васильева. Современный якутский роман // «Наука и образование», 2000, №2).

Тэмичииннээх Дьамыыха иккиэн бэйэлэрин кэмнэригэр таһыччы дьоҕурдаах полководецтар. Ону таһынан Субэтэй, Одьулуун, Хайахсын, о.д.а. бука бары Тэмичиини өрө анньан, өрө тутан салайааччы, уус баһылыга оҥостон кэмигэр өрө таһааран сайыннараллар.

Н.А. Лугинов бэйэтин айымньыларыгар сүрүн геройдарын аҥардас бэйэлэрин эрэ кыахтарынан үһулуччу буолалларын курдук көрдөрбөт, төттөрүтүн тулалыыр дьон көмөтүнэн, субэтинэн үһулуччу сайдан тахсалларын көрдөрөр. Бу орто дойду олоҕор өр кэмнээх иитии, үһүйүү киһини киһи оҥорорун туоһута.

Азияҕа уол-кыыс оҕону иитиигэ тус-туһунан ньымалары туһаналлар. Бу кинилэр олохторун укулаатын биир сүрүн уратыта. Түҥ былыргыттан эр киһини дьонун-сэргэтин көмүскүүр-харыстыыр гына улаатыннараллар. Ол кинилэргэ күүскэ иҥэн хаалбыта, аҕа-ийэ уустарынан арахсан, кыргыһыы, халаһыы-талаһыы сиэрэ күүскэ олохсуйан, эр киһини иитиигэ бүтүн аймах сүрүн болҕомтотун уурара көстөр.

Оттон кыыс оҕо аҕа-ийэ ууһун күөн туттуута буолар. Ол быһыытынан кыыс оҕону таҥара курдук көрөн иитэллэр. Бу маннык иитии төрүт үгэстэргэ күүскэ тирэнэрэ.

«Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» романҥа сүрүн болҕомто уол оҕону, эр киһини иитиигэ, кинилэр буһан-хатан тахсыыларыгар ууруллубут. Кыыс оҕо дьылҕата ийэлэр, эбээлэр, кийииттэр нөҥүө көстөр. Манна бүтүн аймах, ийэ-аҕа ууһа сайдыытыгар дьахтар киһи оруола олус улахан суолталааҕа көстөр. Омос көрдөххө, кыыс оҕо иитиитэ айымньыга киирбэтэх. Онтон, дьиҥэр, уол оҕо иитиитин көрдөрөр буоллахха, кыыс оҕо иитиитин арыйбакка эрэ ол хайдах да сатаммат. Авторга уол оҕо иитиитин көрдөрүү олус табыллыбыт, кыыс оҕо иитиитэ да баар. Арай атына диэн уол оҕону барыларын мунньан сэрии албастарыгар үөрэтэр эбит буоллахтарына, кыыс оҕону биирдиилээн (индивидуально) үөрэтэллэр, иитэллэр. Ол быһыытынан сүрүн болҕомто омос көрдөххө уол

оҕоҕо уурууллар. Оттон дьиҥэр ити омуктар кыргыттары биирдиилээн иитэллэрин, уһуйалларын быһыытынан иитиигэ сүрүн болҕомто кыргыттарга бэриллэр эбит. Аймах дьылҕата кийиит кыыстан олус улахан тутулуктаах. Кийиит кыыс майгыта үчүгэй буоллаҕына бүтүн аймах аатын-суолун көмүскүүр. Ону ааһан кыыс оҕо кэргэн тахсыыта бэйэтин кэмигэр политическай суолталаах. Николай Лугинов ол суолтатын олус сөпкө таба тайаммыт, манна хааннар, хаан аймахтара кэргэн ылыыла-ра, уруурҕаһыылара барыта кэтэх өрүттээх, ис биэтэстээх буолан иһэр. Ол иһин кинилэр бэйэлэрин баҕаларынан тугу да быһаарар аналлара суох. Аймах аймахха көмөлөһүөхтээх курдук, кытаанах үгэстэри тутуһуннаран бу улахан империяны тутан таһаарбыттар. Бэрээдэги тутуһуннараары олус кытаанах сокуоннары ылынан олорбуттар. Ол түмүгэр судаарыстыба саҥа тутулун олохтообуттар.

Саха литературатын историятыгар Н.А. Лугинов «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» романы суруйан саха омук туспа судаарыстыбалаах омук сорҕото буоларын туоһулаата. Саха омук тылыгар судаарыстыба тутулун көрдөрөр тыл-өс баарын айымньытыгар туһанан үгүс ааҕааччыга көрдөрдө. Ити барыта саха омук баай историялааҕын кэрэһилиир, туоһулуур көстүүлэр. Онон саха литературата «Тыгын Дархан» кэнниттэн Россия литературатыгар «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» романынан өрө анньан тахсыыта саха уус-уран литературата үрдүк таһымҥа тахсыбытын көрдөрбүтэ, туоһулаабыта. Олус үрдүк таһымнаах уус-уран айымньы Россия судаарыстыбатыгар олус улахан уларыйыылар бара турар кэмнэригэр аҕыйах ахсааннаах омук литературатын түһүлгэтиттэн айыллан тахсыыта бу омук сүрэ-кута бөҕөтүн, өйө-санаата чиҥин, сайдыытын таһыма үрдүгүн көрдөрбүтэ. Уларыта тутуу кэмигэр ССРС ыһыллан бытархай судаарыстыбаларга үрэллиитигэр, «Россия эстэр буолла» диир кэмнэригэр «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» айымньы историяны саҥалыы көрөр кэм кэлбитин дьэҥкэтик көрдөрбүтэ. Онтон хайа да судаарыстыба култууратын, духуобунаһын таһыма үрдүк сайдыылаах эрэ буоллаҕына, бу судаарыстыба өтөрүнэн эстибэтин туоһулуур. Онон бу айымньы Россияҕа уларыта тутуу бара турар кэмигэр тахсан олохтоохтор өйдөрүн санааларын, олоҕу көрүүлэрин бөҕөргөппүтэ. Россия моральнай өттүнэн саамай самныбыт кэмигэр обществоҕа эмп кэриэтэ буолбута. Аҥардас ити да үтүөтүнэн «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» айымньы Аан дойду литературатын историятыгар үрдүк сыанабылы ылар аналлаах. Этэллэрин курдук, суруйааччылар киһи кутун эмчиттэрэ, ол быһыытынан киэҥ ис хоһоонноох айымньы төһөлөөх үгүс киһи өйүн-санаатын, кутун-

сүрүн кэрэҕэ, үтүөҕэ уһуйбута буолуой? Ону ааһан суруйааччылар ааттарын суолтатын өрө тутан бүтүн Россия элиитэтин, интеллигенциятын эйгэтигэр хаттаан биллэрбитэ. Онон, бу айымньы сабыдыала саха уус-уран литературатыгар эрэ улахан буолбатах.

Бүтүн Россия литературатыгар Николай Лугинов бу айымньытын сабыдыала улаханын ааһан суруйааччыларга бэйэлэригэр дьайыыта судү. Россия суруйааччылара иннилэригэр уктар биир улахан айымньыларынан буолан, Россия литературатын үгэһэ тулхадыйбатын Аан дойду литературатыгар көрдөрбүтэ. Айымньы Чыҥыс Хааны үчүгэй өртүнэн Аан дойдуга хаттаан биллэрбитэ. Бу айымньы иннинэ Чыҥыс Хааны талабырдьыт, хаанымсах эрэ киһи курдук көрдөрүү баһыйара. Николай Лунгинов Чыҥыс-Хааны улахан политик уонна тэҥнээҕэ суох полководец быһыытынан көрдөрбүтэ. Оттон халааһын-талааһын ханнык баҕарар сэрии арахсыспат аргыһа. Ол гынан баран историктар да, суруйааччылар да, Чыҥыс-Хааны улахан салайааччы быһыытынан, монголлар империяларын айбыт киһи быһыытынан билинэллэр.

«Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» айымньы саха уус-уран литературатыгар историческай тиэмэни бигэтик олохтообута. Өскөтүн история тематын Далан саха сирин норуоттарын олохторунан саҕалаабыт буоллаҕына, Н.А. Лугинов Азия норуоттарын олохторунан кэҥэтэн биэрдэ. Саха уус-уран литературатыгар көннөрү история эрэ темата буолбакка, биһиги, сахалар, түүр, моҕуол омуктан төрүттээхпитинэн, бу омуктар сорҕолоро буоларбытынан киэн туттуу, хааммытыгар кинилэр хааннара устарын бэлиэтиир, өрө тутар айымньылар саастаах да, эдэр да автордар айар үлэлэригэр кэлиҥҥи кэмҥэ үгүстүк көстөр. Бу көстүү дьон-сэргэ өйө-санаата уларыйан, олоҕу көрүүтэ сайдан тахсыбытын бэлиэтиир. Онон саха уус-уран литературатыгар историческай хайысха сайдыыта аҥардас литература эрэ сайдыыта буолбатах, бу общество өйө-санаата сайдыыта, олоҕу көрүүтэ уонна олоххо сыһыана дириҥээбитин бэлиэтэ. Далан историческай темаҕа үлэлииригэр архивка баар историческай докумуоннары, норуот айымньытын үөрэппит эбит буоллаҕына, Н.А. Лугинов Чыҥыс Хаан сокуоннарын үөрэппитэ көстөр. Оттон сокуон диэн сунньунэн олох тутула, бэрээдэгэ, сайдыытын хайысхата. Ол иһин Чыҥыс Хаан сокуоннара бэйэтин кэмигэр төһө да кытаанахтарын иһин кырдьыктаахтар, сөптөөхтөр. Аны туран бу сокуоннара кини ыйааҕынан буолбакка Үрдүкү Дьүүл быһаарыытынан ылыныллаллар. Онон сорох түгэннэргэ Чыҥыс Хаан ыйааҕынан буолбакка Үрдүкү Дьүүл быһаарыытынан араас киһи саллар дьүүллэрэ оҥоһуллаллар эбит. История-

ны чинчийиигэ араас бутуурдар бөҕөтө тахсаллар. Холобур, Чыҥыс Хаан кэмигэр кини ыйаахтарын, Үрдүкү Дьүүл дьаһалларын, оҕо сааһын доҕорун Дьамыыха дьаһалларын кытары бутуйалларын автор олус сөпкө бэлиэтиир. Чыҥыс Хааны олус үрдүк таһымнаах сэрииһитин бэлиэтээн, үһүйээнтэн үһүйээҥҥэ күүһүрдэн, омуннаан кэпсээһин түмүгэр номохторго киһиттэн таһыччы киһи курдук ойууланар. Автор ол көрүүлэри уларытан, көннөрү киһи быһыытынан кэлэйэр-хомойор, сылайар-элэйэр, күлэр-үөрэр түгэннэрдээҕин сиһилии бэлиэтиир. Бу сиһилээһиннэр түмүктэринэн Тэмичиин ааҕааччы көрүүтүгэр көннөрү киһи быһыытынан арыллар. Автор геройдарын итинник бытархай өрүттэрин сиһилээн, күүһүрдэн биэриитин түмүгэр сүрүн геройдар киһи быһыытынан өрүттэрэ тахсан кэлэр.

Өскөтүн иһити бөдөҥ таастарынан толордохха түргэнник толороҕун, ол эрэн кураанах сирэ үгүс буолар. Онтон ол иһиккэ бытархай тааһы куттахха иһит кураанах сирэ туолан, биһиги иһиппит толору иһит быһыытынан көстүө этэ. Уобарас син эмиэ ол тэҥэ, кини сүрүн хаачыстыбаларын аҕыйах этиинэн суруйан кэбиһэҕин. Ол эрэн бу уобарас ситэтэ суох буоларыгар тиийэр, тоҕо диэтэр, автор кинини аҕыйах этиинэн көннөрү үчүгэй-куһаҕан диэн суруйбутун ааҕааччы эмиэ оннук ылынар. Оччоҕо герой олоххо хайдах көрүүлээҕэ майгыта-сигилитэ, өйө-санаата, тыла-өһө биллибэккэ хаалар. Ол ситэтэ суох. Николай Лугинов «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» айымньытыгар сүрүн геройдары бытархайдааһына, сиһилээһинэ ойоҕос геройдардааҕар быдан үгүс. Бу ньыма уус-уран литература уонна искусство көрүҥнэригэр олус улахан суолталаахтар. Ол гынан баран миэстэтигэр таба туһаныыттан тутулуктаах. Бытархайдааһын, сиһилээһин чуолаан киһи психология-тын, психикатын, характерын арыйарга олус туһалаах. Сүрүн геройда-ры киһи быһыытынан арыйыы бу ньымата суох сатаммат. Тэмэчиини сэрииһит быһыытынан таба көрдөрүү Н.А. Лугиновка табыллыбыт.

Манна кини Чыҥыс Хаан сэриилэһэр кэмигэр сир быһыытынтаһаатын таба туһанарга дьулуһарын бэлиэтиир, аны туран сэриилэһэр сэби олус талан оҥотторорун ойуулуур, сэриилэһэр дьоно анал оскуоланы ааһалларын көрдөрөр, кыргыһыыга, сэриигэ анал көлөлөрү туттарын, харыстыырын суруйар. Онон Тэмэчиин сэриигэ уһулуччу теоретик эрэ буолбакка, манна кини сэриитин боотура толору сэбилэниилээх, күүс өттүнэн бэлэмнээх буоларын ирдиир уонна ситиһэр. Ол кэмҥэ анал сэбилэниилээх сэрии улахан эрэ уустарга баар, ону таһынан ол сэриилэр туох да олус көлөттүгэс эбиттэр. Чыҥыс Хаан кэмигэр,

холобур, уустар тимири, чараас гына уһааран баран, аны үҥүү, батас хоппот гына оҥороллорун ситиспиттэр. Бу куйах ыйааһына чэпчэкитин, бөҕөтүн ситиһэ сатааһын түмүгэр тимири уһаарыы ити кэмҥэ улаханнык сайдыбыт. Оттон сайдыы хаһан баҕарар саҥаны айа сатааһынтан тахсар. Чыҥыс Хаан сэриитэ саҥаны көрдөөһүн, айа сатааһын түмүгэр олус уһулуччу сайдыылаах сэриигэ кубулуйбут. Манна кини буораҕы, ньиэби таба туһанан, саҥа сэрии сэптэрин айдарбыт. Ону таһынан дьону-сэргэни кырдьыктаах дьүүлүнэн бэйэтигэр тарпыта. Кини бэйэтин көмөлөһөөччүлэриттэн хас биирдии киһиэхэ киһи быһыытынан туспатык сыһыаннаһары ирдиир. Ол түмүгэр көмөлөһөөччүлэрэ бэйэлэрин боотурдарын хас биирдиилэрин ааҕа билэллэр эбит. Ол хайа баҕарар киһи талаана арыллан сайдар кыаҕын үөскэппит. Чыҥыс Хаан сэриитин уһулуччу сайыннарбыт, ол түмүгэр сэрии үгүс кэм устатыгар хотторуу диэни билбэккэ сылдьыбыт. Өр кэмнээх кыргыһыы кэмигэр үгүс бытархай биистэр Чыҥыс Хаан тула түмсэн модун Империяны таҥан таһаарбыттар.

Киһи аймах сайдарыгар аҥардас сэрии эрэ наада буолбатын ол кэмҥэ өйдөөбүттэрэ. Онон, хас биирдии улахан биис бэйэтэ бас билэр сирдээх-уоттаах буолар тускулун тутуспуттар. Маннык тутул өссө олох түҥ былыр баара – хас биирдии биис бэйэтэ бас билэр сирдээх-уоттаах эрэ буоллаҕына, бу орто дойдуга эйэлээх олох үөскүүр. Н.А. Лугинов уонна Далан историческай айымньылара саха литературатыгар түҥ былыргы тыллары туттууну, түҥ былыргы төрүттэргэ болҕомтону күүһүрдүбүтэ. Былыргыны, урукку быһаччы, аһаҕастык туттуу уус-уран айымньыга үксээбитэ, саха буолуунан киэн тутуу күүһүрбүтэ. Онон, бу хайысха саха дьонун өйүгэр-санаатыгар күүскэ дьайбыта. Маннык өйгө-санааҕа дьайыыны күүскэ оҥорбут хайысха саҥа көрүҥү төрүттээһин быһыытынан ылыныллар аналлаах. Ол өссө биир төрүөтүнэн, хас да суруйааччы былыргы олоҕу кэпсиир улахан айымньылары суруйбуттара. Былыргы тылы-өһү туттан, түҥ былыргы төрүттэринэн киэн туттан (бу киэн туттуу былыргы төрүттэрбит култуураларынан, историяларынан, тылларынан, билиилэринэн-көрүүлэринэн уонна хааннарынан киирэр), билиилэрин туһанан култуураларын өрө тутуу саҕаламмыта. Ол түмүгэр улахан айымньылар суруллуннулар. Аны бу айымньылар кээмэйдэринэн эрэ улахан буолбакка, духуобунай өртүнэн олус баай романнар. Аҥардас бу өрүттэринэн саха литературатыгар Россия омуктарын түҥ былыргы историяларын, национальнай култуураларын үгүс өртүн сөргүтэн, арыйан көрдөрдүлэр.

«Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» айымньы үтүөтэ бүтүн Аан дойду кө-

рүүтүгэр Тэмичиин – Чыҥыс Хааны муударай полководец, сатабыллаах салайааччы уонна киһи быһыытынан уйан дууһалаах, олус сайдыылаах диэн билиһиннэрдэ. Чыҥыс Хааны Аан дойду эйгэтигэр, литература, история көрүүтүгэр хабыр, кытаанах, хаанымсах киһи быһыытынан билэллэр, көрдөрөллөр этэ. Олоҕурбут көрүүнү уларытыы уустук сорук. Автор ону уларытарга уус-уран ньыманы туһаныыта олус табыллыбыт. Уус-уран ньымаҕа олоҕуран көрүүтүн биллэриитэ түҥ былыргы түүр, моҕуол, Азия омуктарын тылларын-өстөрүн удумаҕалатыы, табатык туһаныы кыалларын көрдөрөр. Икки герой – Тэмичииннээх Дьамыыха историческай личность быһыытынан олус үгүс майгыннаһар өрүттээхтэр, ол өрүттэрэ бу личностары бутуйарга төрүөт буолбута саарбаҕа суох. Кинилэр иккиэн тэбис-тэҥнэр, арай үҥэр таҥаралара тус-туһунан буолан, Дьамыыха – аакка-суолга, үпкэ-харчыга, күүскэ-уохха үҥэр буоллаҕына, Тэмичиин – өйгө-билиигэ, кыларыйар кырдьыкка, итэҕэлгэ үҥэр. Кинилэр олоҕу көрүүлэрэ тус-туһунан буолан, олох киэҥ аартыгар тус-туһунан суолунан бараллар. Ол биир төрүөтэ Дьамыыха тулаайах улаатыытыгар сытар. Ол эбэтэр тулаайах киһи иитиитэ букатын туһунан буолар.

Дьамыыха букатын эппиэтинэһэ суох буола улааппыта, инники олоҕун толкуйдаабакка күннээҕинэн сылдьара тулаайах улааппытын содула. Тулаайах буолан туга да суоҕа үпкэ-харчыга, аакка-суолга, күүскэ-уохха эрэ суудайарга, үҥэргэ үөрэппит. Оттон Тэмичиин дьонноох-сэргэлээх, онон күүстээх-уохтаах, ааттаах-суоллаах, букатын эдэр сааһыттан эппиэтинэстээх, аҕа ууһун салайааччыта олохxо сыан-настара өй-билии, кырдьык, итэҕэл буолуохтааҕын өйдүүр. Балары өрө тута сылдьан сарсыҥҥы олоҕун саныыр, оҥостор. Тэмичиин дьоно-сэргэтэ баара кинини Чыҥыс Хаан оҥорор. Бу икки доҕордуулар олоҕу көрүүлэрэ туһунан буолан, кэнники олохторо атырдьах маһыныы арахсар. Арай Тэмичиин кутугар-сүрүгэр, өйүгэр-санаатыгар доҕоро мэлдьи кинини кытары. Дьамыыха тус олоҕо олус уустук, баар-суох эт-хаан быраатын эрдэ сүтэрэр, аны туран бэйэтэ оҕото суох олорор – бу барыта кинини моральнай өртүнэн кэбирэтэн таһаарар. Бииргэ төрөөбүт чугас киһилээх, итэҕэллээх киһи бэйэтин киһи быһыытынан саныыр. Оҕолоох киһи сарсыҥҥыга бигэ эрэллээх буолар. Оттон итэҕэллээх-эрэллээх киһи кыра аайыттан өйө-санаата ыһыллыбат, кута-сүрэ долгуйбат, сарсыҥҥыга эрэлэ уостубат. Сарсыҥҥыга эрэллээх киһи сарсыҥҥы олоҕу толкуйдуур, саныыр, былааннаан, күннээҕи олоҕунан эрэ олорбот.

Бу манньык олоҕу көрүү үгүһү быһаарбыта. Дьамыыха тус олоҕор та-

быллыбатах өрүтэ кини күннээҕи олоҕунан олоруутун түмүгэ. Ол эрэн Дьамыыха олоҕо, төһө да кылгас буоллар, чаҕылхай. Ыччат киниэхэ талаһыыта бу кини сорох дьайыыта эдэрдэри көҕүлүүрүн туоһулуур. Олоҕун биир чаҕылхай өрүтэ дьоҕурдаах сэрииһитигэр сытар, кини сэ-риитэ өстөөхтөрүгэр мэлдьи таба таайтарбат. Ол кистэлэҥэ Дьамыыха улахан тугу да былааннаабакка сэриитин бу буолаары турар кыргыһыы хаамыытынан мындырдык көрөн салайарыгар сытар. Ол иһин өр, үһүннүк барар сэриигэ кини кыайтарара өтө көстө сылдьар. Күннээҕи кыргыһыыны ханнык эмэ өрүтүгэр өрө охсон ылан утарсааччытын ку-малыан, кыргыан сөп. Онтон сэрии диэн биир-икки эрэ кыргыһыы буолбатах, бу олус үһүннүк, үгүс былааннардаах барар утарыта турсуу. Өр кэмнээх сэриигэ Дьамыыха тус бэйэтэ бэлэмэ суох, онно кини анал үөрэҕи үһүйүүнү барбатаҕа да атахтыыр. Ону ааһан кини ис эйгэтэ сэ-рииһиккэ буолбакка, ырыаһыкка быдан чугас. Дьамыыха айымньы биир сүрүн геройа да курдук көстөр буоллар, кини анала андайын майгытын, өйүн-санаатын арыйарга анаммыт ойоҕос уобарас. Ол да быһыытынан айымньыга Дьамыыха айар эйгэлээх дьоҥҥо быдан чугас гына ойууланар. Кини майгыта сорох кэмнэргэ олус уйан эбэтэр төттөрүтүн, олус кырыктаах, ыгым, дьайыыта төттөрү, киһиттэн сүөргү буолар. Хайа да бэйэлээх салайааччы биир кытыыттан биир кытыыга төттөрү-таары уларыйа сылдьыа суохтаах. Дьамыыха бэйэтэ онтун билинэр, өйдүүр. Ол эрэн ити билиниитэ, өйдөөһүнэ кини арыый да сааһырбытын кэнниттэн кэлэр. Олоҕор табыллыбатах киһи санныгар санаа баттыктаах сылдьарын кэриэтэ, оттон санаа киһини дьэбин тимири сиирин кэриэтэ сиир. Өр кэмнээх сүгэһэртэн олус сылайан, Дьамыыха, бэйэтэ төрүкү уйан киһи, санааҕа ылларара үксүүр. Санааҕа баттата сылдьар киһи тугу да оҥорбута, ылсыбыта илиитин таһынан тахсар. Ол быһыытынан кини олоҕун түмүгэ кэрэгэй. Дьамыыха, туох да эппиэтинэһи ылынарга үөрэммэтэх буолан, мэлдьитин атын дьон санаатыгар, этиитигэр олорсон, кыттыһан иһэр. Ол түмүгэр оҕуруктаах өйдөөх дьон күөнүгэр кыттыһыыта буолар. Бу бэйэ кыаҕар эрэммэт буолууттан үөскүүр көстүү. Ону таһынан дьон сабыдыалыгар түбэһимтиэтэ кини өс киирбэҕиттэн тахсар.

Оттон Тэмичиин, букатын эдэр оҕо эрдэҕиттэн уус баһылыга буо-лан, эппиэтинэскэ үөрэнэн, ханнык баҕарар саҕалыыр дьыалатыгар олохтоохтук, дьоһуннук сыһыаннаһар. Бу өр кэмнээх уол оҕону үһүй-үү түмүгэ. Өр кэмнэргэ мунньуллан, уһаарыллан үөскээбит үгэс утүөтэ. Букатын эдэр сааһыттан баһылык буолан, уустук, мөккүөрдээх түгэннэ-ри быһааран, баҕарбатар да аҕа ууһун баһылыгынан талыллан, быһаа-

рыныылаах, эппиэтинэстээх буола иитиллибит, улааппыт. Салайааччы буоларга эрдэттэн үөрэтии, иитии, бэлэмнээһин ол кэмҥэ хайыы-үйэҕэ олохсуйбут үгэс быһыытынан баара көстөр. Аны маннык үгэс сайдыылаах, тэрээһиннээх, дьаһаллаах омуктарга, биистэргэ эрэ көстөр. Ону автор айымньытыгар Бодончоор туһунан номоҕунан көрдөрөр. Бу номох арыый бэтэрээҥҥи кэмҥэ олоҕуран көстөр гынан баран, маны биһиги букатын түҥ былыргы кэминэн ылынабыт. Номох айымньы биир сүрүн чааһа, түһүмэҕэ. Чыҥыс Хаан ууһа онон, бэйэтэ этэрин курдук, ханнык эрэ хаамаайы, төрдө-ууһа суох биис буолбатах, бэрт дириҥ силистээх-мутуктаах биис ууһун сорҕотуттан ордон, үөскээн тахсыбыт. Ол быһыытынан кинилэргэ сайдыылаах уустар үтүө үгэстэрин түмүү уонна туһаныы үгэһэ олохсуйбут. Ол үтүө үгэстэрин хаҥатынан, үүнэн-сайдан иһэллэр. Үтүөттэн үтүөтүн, өйдөөхтөн өйүн ылыы бу сайдыылаах, сайдар кэскиллээх омук бэлиэтэ. Онон, Тэмичииинтэн Чыҥыс-Хаан үүнэн, сайдан тахсыыта түбэһиэхчэ буолбатах, бу өр кэмнээх уһуйуу, иитии төрүт үгэстэри тулхадыйбакка тутуһуннарыы түмүгэр үүнэн-үөскээн тахсыбыт личность. Ону таһынан Тэмичиин бэйэтэ киһи быһыытынан сайдыылааҕа, киэҥ көрүүлээҕэ, уратыта этиллэн, түмүллэн тахсар. Биһиги моҕуоллар тахсыыларын өр кэмнээх ситимнээх үлэ түмүгүн быһыытынан сыаналыахпытын сөп.

Империя үөскээһинигэр баһылыктары, салайааччылыры иитэн таһаарар анал оскуолалар олус улахан суолталаахтар. Бу оскуолаларга түҥ былыргы кэмҥэ кыргыһыы, охсуһуу араас үөрүйэхтэригэр уһуйаллар. Онон кэмтэн кэм ахсын ити оскуолалар сайдан, үүнэн олох хаамыытын кытары тэҥҥэ уларыйан иһэллэр. Чыҥыс Хаан саҥа Империяны тутан таһаарыыта олоҕурбут дьаһаллары, ыйаахтары уларытан саҥа кэмҥэ бэйэтигэр сөп түбэһиннэрэн оҥорон таһаарыытыттан, ону ааһан сэриитин саҥаттан тэрийэн туруорбутуттан саҕаланар.

Чыҥыс Хаан сэриитин хабыра бэрээдэги тутууттан, тутуһуннарыыттан тахсар: сэрии кэмин бэрээдэгэ туһунан, эйэлээх кэм бэрээдэгэ туһунан. Ити саҕалааһыны автор айымньы иккис кинигэтигэр киллэрэр. Бастакы кинигэҕэ айымньы саҥа сайдыыта ойууланарын быһыытынан, манна үксүн геройдар оҕо саастара, уруккулара ойууланар. Ону ааһан моҕуоллар олохторун сайдыыта, кыайыылара кэпсэнэр. Чыҥыс Хаан сэриигэ маҥнайгы кыайыылара – түбэлтэ түбэһиитэ, кыайалларын-кыайбаттарын билбэккэ, синнэригэр түһэн туран киирсиилэрин түмүгэ. Инники сэриилэһиилэригэр кыайалларыгар бэйэлэрэ да эрэммэккэ киирсэллэр. Ол быһыытынан Хаан уоругун ыраах күрэтэллэр.

Иккис кинигэҕэ Чыҥыс Хаан саҥа Империяны төрүттээн, бу сырыыга сэриини чопчу кыайарын билэн, күүстээх санаалаах атын биистэри сэриилии барар. Манна саҥа тутулу, дьаһалы, дьаһаҕы, ыйааҕы ылыныы көстөр. Хайдахтаах да судаарыстыба ыйааҕа, дьаһала суох үөскээбэт, сайдыбат, салаллыбат. Бу иккис кинигэ империя олохсуйуутун көрдөрөр. Манна моҕуолларга сурук-бичик киириитэ көстөр. Инники өттүгэр Тэмичиин ууһа суруктаах эрээри киэҥник туттубатах. Сир-дойду улаатыытын түмүгэр хайдах да суруга-бичигэ суох сайдар сатаммата биллэн, сурук киэҥник туттуллубутунан барар. Манна автор Чыҥыс Хаан империята сайдыытыгар, олохсуйуутугар сүрүн төрүөттэри кини кэргэттэригэр, чугас доҕотторугар, ууруаахтарга, сэрииһиттэригэр көрөр. Ол аата Империя олохсуйуута үгүс норуот биир тумсэн үтүөлэрин өрө анньан, онно тирэнэн тахсалларыгар көстөр. Монгол империята хабыр дьаһаллааҕынан биллэр буоллаҕына, ити хабырын аһары омуннууллар. Хайа да судаарыстыба кырдьыктаах дьаһаллаах уонна ол дьаһаллары кытаанахтык тутуһуннарар уонна толорторор эрэ буоллаҕына сайдар аналлаах.

Бу иккис кинигэ империя атаҕар туруутун, сайдыытын көрдөрөр. Империя туругуруута олоҕу дьаһаныыны төрдүттэн уларытыыга тиэрдэр. Ол туһунан «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» айымньы олус сиһилии суруллубутун үгүс литературоведтар ыйан тураллар.

Улахан судаарыстыба сайдан тахсар тирэҕэ: хас биирдии киһиэхэ тиийэр ууруаахтаах-сокуоннаах, дьаһаллаах-дьаһахтаах, булгуруйбат сэриилээх уонна хас биирдии киһини көмүскүүр, харыстыыр буолуутугар. Чыҥыс Хаан бэйэтин кэмигэр сөптөөх ууруаахтары-сокуоннары, дьаһахтары-дьаһаллары ылынан уонна ону уларыппакка тутуһуннаран, толору үлэлииллэрин ситиһэн судаарыстыбатын бөҕөргөппүтэ. Бу империя биир сүрүн уратыта туох баар сокуоннара сэрии кэмигэр оҥоһуллубуттарыгар уонна онтон тирэх ылан сайдыбыттарыгар сытар. Онон олус судургулар, хабырдар.

Хас биирдии баһылаабыт судаарыстыбаларын үтүө өрүттэрин иҥэринэн, үөрэх оҥостон иһэллэр. Ол кэминээҕи кытайдар судаарыстыбалара хайыы-үйэҕэ туругурбут, сайдыбыт кэмэ. Ол эрэн кинилэр Чыҥыс Хаан империятыгар бэринэн, кэккэтигэр киирбиттэрэ. Холобур, кытайдар биир сиргэ олохтоох омуктар, онтон Чыҥыс Хаан дьоно-сэргэтэ үксэ көһө сылдьар омуктар. Чыҥыс-Хаан ити хаһааҥҥы эрэ ньыманы сөргүтэн, туһааннаах сирдэргэ бэйэтин дьонуттан атыттары кытары үчүгэй тойоттору хааллара-хааллара баран иһэр. Кини сэриитин улахан аҥара

сэриигэ анаан бэлэми ааспыт боотурдар. Билиҥҥинэн ыллахха, талыллыбыт сэрииһиттэр. Ол быһыытынан аҕыйах ахсааннаах сэриинэн бэйэлэрин хас эмэ бүгүлүүр сэриини кыайаллар.

Н.А. Лугинов «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» айымньытын аҥардас Чыҥыс хаан олорбут эрэ кэмин көрдөрүү, быһыытынан сыаналааһын кэрэгэй, ситэтэ суох. Бу биир өттүнэн история хайа эрэ кэрдиис кэмэ, атын өттүнэн сэрии тутулун, тэрээһинин, быһыытын түһүнан ымпыктаан-чымпык-таан кэпсэнэр. Автор Чыҥыс Хааны сатабыллаах полководец, тактик, стратег быһыытынан хото ойуулуур: Тэмичиин сэриитин дьоно, аттары ырыарбат түһүттан хас биирдии боотур түөртүү-биэстии аты илдьэ сылдьарын таһынан ол аттары көрөр атчыт киһи баара, аны туран куйахтарын ыйааһына чэпчэкитэ уонна бөҕөтө, охторун тэбиитэ көннөрү охтору түөртүү-биэстии төгүл куоһарара, оноҕосторо араас тыаһы таһаарар быһыылаахтара, кыргыһыы кэмигэр сир быһыытын-таһаатын, тыал хайысхатын түһаныы, аттары дьүһүннэринэн араарыы. Бу барыта Тэмичиин идеята буолбатар да, сөптөөх этиилэри баһылык быһыытынан ылынан, сааһылаан, ситимнээн тэрийэн таба түһаныытыгар сытар. Манна Чыҥыс Хаан сатабыллаах тэрийээччи, салайааччы быһыытынан көстөр. Биир өттүнэн кыргыска бэлэмниир боотурдарыгар эт-хаан өттүнэн сайдыыны, сэрии үөрэҕин таһынан патриотическай өйү-санааны дириҥник иҥэрэллэр. Ону таһынан кыргыһыыга сылдьар боотур дьиэ кэргэнигэр олус улахан болҕомто уурулар. Ол быһыытынан хас биирдии боотур өйө-санаата бөҕө, чиҥ туруктанар, быстах санааҕа-оноо ҕо ылларбат. Бу Тэмичиин сэриитэ психология, идеология өттүнэн олус күүстээҕин көрдөрөр. Билиҥҥи Россия армиятыгар ити хайысха биир саамай доҕолоҥнуур өрүт.

Айымньы үһүс чааһа түмүктээһин быһыытынан суруллар. Айымньы түмүктэммитин иһин, автор айар үлэтэ, көрүүтэ түмүктэммэт. Суруйааччы романын үһүс чааһа олох сокуонун, итэҕэл көрүүлэрин уонна байыаннай кодекс быһыытынан көстөр. Биһиги (киһи) бэйэбитигэр маарыннаабат олохтоох омуктар олохторун үтүктэн, эбэтэр төттөрүтүн сэнээн эстэр суолга тиийиэхпитин сөп. Олоххо бэйэни үрдүктүк туттуу – алдьархай төрдө. Үтүө төрүттээх буоллахха, ону өрө тутан баран хаама сылдьар сатаммат, төттөрүтүн үтүө төрүт аатын-суолун харыстыахха уонна сөптөөхтүк, ытыктабыллаахтык тутуохха. Ханнык баҕарар кэмҥэ бэйэни үрдүктүк тутуу хаһан да үчүгэйгэ тиэрдибэтэҕэ. Иккиһинэн, үтүктүүнэн үлүһүйүү бу сайдыы суола буолбатах, бу – кэхтии көстүүтэ. Киһи көрбүтүн-билбитин уратытык сайыннаран, тупсаран, дьоҥҥо түһатын үксэтэн истэххэ, сайдыы быһыытынан ылыныллыан сөп.

Айымньы инники чаастарыгар байыаннай кодекс олоҕуран иһиитэ дэҥ-дэҥ көстөр уонна олоххо, кырдьыга да, оннук эрэ буолар аналлаах. Туох барыта тута оҥоһуллубат, сыыйа көстөн, таҥыллан иһэр. Ол быһыытынан «Чыҥыс-Хаан ыйааҕынан» айымньы икки бастакы чаастара империя олоҕуруутун сиһилии, толору ойуулаан көрдөрөллөр. Бу түгэҥҥэ ойууланар олох сүрүн укулаата империя тэриллиитигэр тирэнэр. Онтон уус-уран айымньы сүрүн өрүттэрэ ойоҕос көстүү, тас быһыы быһыытынан сылдьаллар уонна дэҥ-дэҥ көстөн ааһаллар. Ол эрэн бу санаалар бэйэ-бэйэлэрин кытары көстүбэт утаҕынан ситимнэнэ сылдьаллар. Ол быһыытынан роман бастакы чаастара сиһилии ойууланар түгэннэригэр сүрүн этэр санаата дэҥҥэ көстөн ааһар. Онтон үһүс чааһыгар айымньы сайдыыта түргэтиир, онон сүрүн этэр санаата манна инники күөҥҥэ тахсар. Ол быһыытынан империя (олох) сүрүн өрүттэрэ, тирэхтэрэ тахсан кэлэллэр. Кинилэрэ суох империя сайдыбат. Айымньы үһүс чааһа сайдыыта тэтимириитигэр биир төрүөтэ автор инники чаастарга айымньы үгүс өрүтүн сиһилии ойуулаабыта буолар. Ол сиһилии ойуулаабытын хатылаабат, онон хайа эрэ өрүтэ айымньы үһүс чааһыгар сиһилиилэммэт, ол оннугар империяны тутан турар, сайыннарар, өрүттэргэ сиһилээһин көстөр. Чыҥыс Хаан өр кэмҥэ туруулаcпыт үлэтэ түмүктэнэр. Бэйэтин кэмигэр олус сайдыылаах, тутуллаах империяны олохтоон таһаарыытын толору көрдөрүү – бу ситиһии. Ити үһүс чааска автор сиһилээһинэ аҕыйаабыта кини ыксаабытын курдук көстөр. Дьиҥэр, оннук буолбатах, бу сиһилээһин аҕыйааһыныттан, ону таһынан Тэмичиин олоҕо түмүктэниитэ ыган кэлиитинэн (хайдах да гыммытыҥ иһин, автор сүрүн герой өлбүт сылын уларытар кыаҕа суох) көстөр. Өскөтүн бу өттүнэн көрдөххө, бастакы-иккис чаастар олус сиһилиилэммэтэхтэр эбит. Ол эбэтэр бу олус баай олоҕу ус кинигэ иһигэр батарыы улахан сатабылы ирдиир. Өр кэмнээх үлэ бу бэйэтэ олох, судаарыстыба уонна киһи тутулун суруйуу быһыытынан көстөр. Айымньы бастакы чааһа киһи (көннөрү киһи буолбатах, кэлин улуу салайааччы буолуохтаах), иккис чааһа судаарыстыба (көннөрү судаарыстыба буолбатах, правовой судаарыстыба), үһүс чааһа правовой судаарыстыба үөскээһинин, үһүлуччу сайдыытын көрдөрөр.

«Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» айымньы биир кэрэтэ кини үгүс геройдарын, ойуулуур дьонун үһүлуччу уобарастарыгар сытар. Бэл диэтэр, Тэп Тэҥири курдук түктэри герой уратытын таба ойуулаан, кини үтүө өртүгэр төрүт кыһамматын, төттөрү өртүгэр өрө турарын, өйө түргэнник тобулла-

рын көрдөрөр уонна оннук герой үйэтэ суоҕун бигэргэтэр. Үтүөну-мөкүнү көрдөрүү алтыһа сылдьаллар.

Айымньыга биир таарыллыбакка хаалбыт өрүт баар. Кыргыһыы бөҕөтө улахан полководецтар харахтарынан (көрүүлэринэн) ойууланар. Бу ойуулааһыннар айымньы биир тутаах салаатын быһыытынан баар буолуохтаахтар. Ол эрэн манна полководец хараҕынан көстөр буолан, хайдах да кыргыһыы кэмэ сиһилии ойууламмат. Полководец хараҕа кыргыһыы сүрүн хаамыытын эрэ көрөр, кэтиир, өйдүүр, ойуулуур аналлаах. Бу улахан кыргыһыылар хаамыылара хас биирдии боотур охсуһууттан, хамсаныытыттан олус улахан тутулуктаах. Автор боотур майгытын дьарыктарынан биэрэр. Айымньы былаһын тухары кырачаан уолаттары дьарыктааһын эргиччи көстөр. Дьарык кэминээҕи үйүлҕа уонна кыргыһыы кэминээҕи үйүлҕа – бу тус-туһунан үйүлҕалар. Айымньыга боотурдар сирэй-сирэйгэ көрсөн киирсиилэрэ олус аҕыйах.

Н.А. Лугинов киһи үйүлҕатын (психикатын) дьиэ кэргэн нөҥүө арыйар. Бу айымньы империя тутулун ойуулууруннан, ол тутул хантан саҕаланарын көрдөрөрүн быһыытынан киһи (боотур буолбатах) үйүлҕата дьиэ кэргэн тутулуттан үөскүүрүн бэлиэтиир. Айымньыга дьиэ кэргэн диэн бу ийэ судаарыстыбата, оттон ийэ сүрэҕэ уонна сэрии хаһан да сөп түбэспэт эйгэлэр. Ол эрэн айымньыга киһи үйүлҕата дьиэ кэргэнтэн саҕаланар уонна кыргыһыы, боотур үйүлҕатынан түмүктэнэр. Оттон автор сэрии үйүлҕатын ааҕааччы иннигэр туруорар. Сэрии үйүлҕата киһини биирдии киһинэн көрдөрбөт, бүтүн түмэнинэн көрдөрөр. Ол эрэн сэриигэ биир киһи бүтүн түмэни түҥнэриэн, эбэтэр өрүһүйүөн сөп. Сэрии, кыргыһыы уонна киһи, боотур үйүлҕалара бэйэлэрин кэмнэри-гэр көстөн ааһаллара олус наадалаах.

Киһи психиката – уларыйа, уста турар турук. Көннөрү күҥҥэ бытаан, мөдөөт киһи ыксаллаах түгэннэргэ түргэн-тарҕан толкуйдаах, хамсаныылаах буолар. Эбэтэр көннөрү дьарыкка, күҥҥэ сытыы-сымса, күүстээх-уохтаах киһи ыксаллаах, быһаарыылаах түгэҥҥэ тиийэн бытааран, уолуйан хаалар түгэннэрэ баар. Ити ыксаллаах түгэҥҥэ уолуйууну, куттаныыны, дьон үйүлҕата хамсыыр өрүтүн сиһилии уус-ураннык көрдөрүү бэйэтэ туһунан соруктаах (идеялаах) айымньы буолуон сөп. Оттон «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» айымньы бу улуу киһи олоҕун көрдөрөргө соруктах үлэ. Ол иһин өр кэмҥэ тутулу, салалтаны ымпыгар-чымпыгар тиийэ ойуулуур, хоһуйар.

Сахалар, биһиги, омук быһыытынан улуубутун, судүбутүн туһунан ааҕарбытын, истэрбитин сөбүлүүбүт. Бу биһиги омук быһыытынан биир

уратыбыт, ураты геннэй көстүүбүт. Ханнык баҕарар айымньы тыыннаах, ааҕааччыны долгутар, толкуйдатар буолуохтаах. Манна саха омук биир уратыта көстөр, ол курдук суругунан уус-уран литература үөскүү илигинэ, норуот тылынан уус-уран айымньыта күүскэ сайдыбыта. Бу тылынан уус-уран айымньылар – олоҥхо, үһүйээн, номох, остуоруйа, чабырҕах, тойук, о.д.а. Остуоруйаҕа, холобур, сүрүн герой кыра киһи, номохторго, үһүйээннэргэ – үһүлүччү дьоннор (ойууттар, удаҕаттар, күүстээхтэр, ууһуттар, уустар, о.д.а.). Оттон Олоҥхо геройдара букатын да үөһээ, аллараа, орто дойдуларынан арҕараллар. Айыылар икки атахтаах өрө тутар, үҥэр-сүктэр көстүүлэрэ буоллаҕа дии. Онон Олоҥхо түҥ былыргыттан саха киһитэ болҕомтотун ордук ханна уурарын көрдөрөр. Саха уус-уран литературатыгар судүлэр, улуулар туһунан айымньы үгүс. Ол курдук, «Улуу Куданса», «Тыгын Дархан», «Соломуон Муударай», «Кыһыл Ойуун», о.д.а. Бу ураты көстүү уобарастаан көрөр дьоҕур саха омукка олус күүскэ сайдыбытын бэлиэтиир. Ити дьоҕур сайдан тыыннаах айымньылары үөскээбиттэр. Манна уобарастаан көрүү хоһуйааччыга уонна истээччигэ тэҥинэн сайдар.

Айымньыны өссө биир өттүнэн чинчийэн көрдөххө, кэнчээри ыччакка олус улахан болҕомто ууруллар. Айымньы былаһын тухары геройдар төрүттэригэр, хааннарыгар, аймахтарыгар, уруулларыгар болҕомто уҕараабат. Холобура, кэргэн ылар кыыстарын кимтэн киин-нээҕин, хантан хааннааҕын сиһилии чинчийэн, үөрэтэн ылаллара көс-төр. Бу ол кэминээҕи XIII үйэтээҕи көс омуктар сайдыыларын таһыма. Ол кэмҥэ ыал буолуу бүтүн аҕа ууһунан быһаарыллар. Ити төрүөхтээх, үөскүөхтээх, кэлэр кэнчээри ыччакка олус улахан болҕомто уурулларын көрдөрөр. Ханнык эмэ хаанынан бэриллэр ыарыы олус улахан суолтаны ылара, ол иһин ыччаттара туох да ыарыыта суох буоларын туһугар уруурҕаһааччылар хардарыта бэйэ-бэйэлэрин төрүттэрин чинчийэллэрэ. Бу XIII үйэҕэ үүнэр ыччакка төһөлөөх улахан болҕомто уурулларын бэлиэтиир. Кэлэр, үөскүүр көлүөнэни ытыктааһын, харыс-тааһын, өрө тутааһын култуурата ол кэмҥэ үрдүгүн туоһулуур. Манна эбии бэлиэтиэххэ баара култуура таһыма хас биирдии киһи ис эйгэтиттэн үүнэн-сайдан тахсарын. Айымньы геройа Таргытай Кириилтэй кул-тууратын таһыма намыһаҕа кини кэскилэ суоҕун көрдөрөр. Бу орто дойду олоҕор ис эйгэни бөҕөргөтүү хас биирдии киһиттэн саҕаланар уонна судаарыстыба тутулун туругун бөҕөргөтүүнэн түмүктэнэр. Ис эйгэ култуурата, билиитэ хас биирдии киһиттэн саҕалаан судаарыстыба таһымын көрдөрөр аналлаах. Чыҥыс Хаан бэйэтин көмүскэнэр туһуттан тула түмпүт дьоно, доҕотторо кэҥээн,

уксээн судаарыстыба таһымыгар тахсыыларын кистэлэҥэ кинилэр бэйэлэрин кэмнэригэр кырдьаҕастары сүбэһит оҥостубуттарыгар сытар. Бу доҕордуулар кэлин билиҥҥи кэминэн правительство, президент аппаратын оруолун толорбуттар.

Бу доҕордуулар түмсүүлэрэ олус уустук, Азияҕа кыргыс кэмэ диэн ааттанар кэмҥэ улуу судаарыстыбаны олохтообуттара. Өр кэмнээх бэйэ икки ардыгар сэрии, өстөһүү тохтотуллубута. Онон бу улуу судаарыстыба үөскээһинигэр ис эйгэ култууратын таһыма үрдүгэ биир бигэ тирэх буолбута. Ол тирэх ис эйгэ култууратын биир киһиттэн (биһиги көрөрбүтүнэн Одьулуун хотун) саҕалаан бүтүн судаарыстыба таһымыгар көрдөрүллүбүт. Ити ис эйгэ култуурата правовой култуураны үөскэтэр, онно тирэҕирэн модун судаарыстыба сайдар, олоҕурар. Онон ханнык да судаарыстыба сайдыытыгар икки атах ис эйгэтин култууратын таһыма олус улахан суолталаах эбит. Арай ити ис эйгэ култуурата, үйэлэр уларыйыыларын кытары дьүһүнэ, көрүҥэ уларыйан, кубулуйан иһэр. Н.А. Лугинов уус-уран айымньытын сүрүн санаатыгар ойуулуур кэмэ (относительнай) холоон көрөр суолталанар. Онон уус-уран айымньыга, биһиги түгэммитигэр «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» романҥа, ол кэм холоон көрүү быһыытынан ылыныллыахтаах. Манна автор орто дойду бытархай кэрэлэрин түмэн ойуулааһынын түмүгэр улуу судаарыстыба үөскээн тахсар.

«Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» айымньыга киһи ис эйгэтин ойуулааһын уратыта судаарыстыба тутулун (күүстээх судаарыстыба) араҥаччылыыр, сайыннарар күүстээх санаалаах, эрэллээх ыччаттары көрдөрөргө сытар. Ол эбэтэр Лугинов айымньытыгар бөҕө, чиҥ ис эйгэлээх дьону сүрүн уобарас оҥорон ойуулуур. Норуотун ис эйгэтэ бөҕө, чиҥ судаарыстыба сайдар кэскиллээх. Холобур, Дьамыыха дьылҕата үгүһү толкуйдатар. Бу олус талааннаах сэрииһит ис эйгэтэ уоскулаҥы билбэккэ, бэйэтин тула түмпүт дьонун-сэргэтин ыһан, түмүгэр соҕотох хаалар. Соҕотох хаалыыга биир өттүттэн кини бэйэтэ дьулуспут курдук, иккис өттүттэн кини манньык олоххо баҕарбатаҕа чахчы. Өскөтүн хас биирдии киһи сарсыҥҥыга эрэллээх, сарсыҥҥытын толкуйдуур буоллаҕына, кини ис эйгэтэ чиҥ, күүстээх туруктанар. Дьамыыха оҕото суох буолан, инникитин, сарсыҥҥытын олохтоохтук толкуйдаан көрбөт. Барытыгар синигэр түһэн киирэр. Күннээҕинэн сылдьар, ис эйгэтэ уоскулаҥы көрдөөн өрө мөхсөр, кыргыһар, сэриилэһэр. Талаана бэрт буолан кыайыылаах тахсан иһэр. Ол эрэн олоххо кини муҥурданыылаах. Ол муҥурданыыта олоҕу олус хараҥатык көрүүтүгэр сытар. Кини бэйэтин оҕото суох – сарсыҥҥыта суох курдук көрөр.

Онон киһи ис эйгэтин көрүүтэ сырдык, кэрэ буолуох тустаах. Оннук көрүүлээх эрэ киһи сайдар, үүнэр кэскиллээх. Чыҥыс Хаан бэйэтин үүһүн араҥаччылыыр кэмигэр ис эйгэтэ чиҥ, бөҕө, кытаанах, сырдык этэ. Ис эйгэ диэн бу түгэҥҥэ олоҕу көрүүгэ тэҥнээх. Ол быһыытынан Дьамыыха ис эйгэтэ хараҥа буолан дьайыылара хабырдар, ол эбэтэр киһи ис эйгэтэ хараҥа буоллаҕына, кини дьайыыта кэскилэ суох. Суру-йааччы айар үлэтигэр геройдарын психикатын (уйулҕатын) көрдөрүүгэ биир сүрүн болҕомтотун уурар. Оттон киһи ис эйгэтин герой уйулҕатын таарыйбакка эрэ кыайан көрдөрбөккүн. Уйулҕа уонна ис эйгэ бу геройдары (уобарастары) көрдөрөргө, арыйарга быстыспат өрүттэр. Бу Н.А. Лугинов геройдарын уйулҕатын олус сиһилии, кыайа тутарын көрдөрөр.

Ис эйгэтэ улаханнык алларыйбыт киһи уйулҕата улаханнык хамсыыр. Бу хамсааһын төрдө-төбөтө Дьамыыха тус олоҕуттан олус кэлэйбититтэн тахсар. Кэлэйии Дьамыыха олоҕор көрсүбүт ыарахаттарыттан тахсар, онон олоххо охсуулара кини уйулҕатыгар уонна ис эйгэтигэр олус улахан бэлиэ хаалларалллар. Уус-уран уобарастары ис эйгэлэрин, уйулҕаларын арыйбакка эрэ сатаан көрдөрбөккүн. Саха литературатын мэтириэттэрин айарыгар Өксөкүлээх Өлөксөй тус олохторун уратыларыгар олоҕуран айан таһаартыыр. Киһини (уус-уран уобараһы) таба характеристикалааһын уус-уран айымньы биир сүрүн суолталаах өрүтэ.

«Чыҥыс-Хаан ыйааҕынан» роман саха уус-уран литературатыгар биир саамай үгүс геройдардаах айымньы. Сүрүн геройдарын туһунан хайа баҕарар ырытааччы туспа үлэни суруйуон сөп. Ол эрэн Н.А. Луги-нов бу геройдары барыларын ситимнээн бүтүн айымньы оҥорон таһаарыыта туспа ситиһии. Романҥа олох көстүүтэ барыта полководец, улахан стратег салайааччы хараҕынан көстөр, кини тылынан ойууланар. Маны таһынан саха тылын кэрэтэ үксүн кэриэтэ туттуллан, саха уус-уран тылын баайын ааҕааччы киэҥ араҥатыгар тиэрэ тардан көрдөрөр. Бу көстүүгэ тылбаас суолтата быһаарар оруолга сытар. Онтон этэллэрин курдук *«тылбаас – бэйэ төрөөбүт тылынан атын тыл кэрэтин таһаарыы»* диэн. Баай тылынан айыллыбыт айымньы үчүгэй тылбааска түбэһэр аналлаах.

Үөһээ ахтан аһарбыппытын курдук, Чыҥыс-Хаан сэриитин боотурдарын уйулҕалара чиҥ, ис эйгэлэрэ бигэ буоларынситиһэр. Өскөтүн боотур уйулҕата сахсархай, ис эйгэтэ аймана сылдьар буоллаҕына, киниттэн хайдах да туйгун сэрииһит тахсыбат. Ол иһин Чыҥыс Хаан хас биирдии сэрииһитин дьиэ кэргэнин көрөр-истэр анал дьоннордоох. Дьоно этэҥҥэ, үчүгэйдик олоролл орун билэр киһиэхэ саарбахтыыр санаа киирбэт. Ол иһин бу боотур охсор охсуута эрчимнээх, чопчу, кэтэмэҕэйдээһинэ суох.

Суруйааччы бу көстүүнү кэлтэй Чыҥыс Хаан сэриитин эрэ ойуулууругар буолбакка, Дьамыыха сэриитин ойуулууругар эмиэ таарыйар. Чыҥыс Хаан хас биирдии боотуругар олус улахан болҕомтону уурар. Оттон киһи, киниэхэ ким эрэ кыһалларын биллэҕинэ, бэйэтигэр эрэлэ күүһүрэр. Икки атах айыллыбыт уйулҕата оннук уратылаах. Бу бэйэлэригэр эрэли күүһүрдүү – боотурдары патриотическэй өйгө-санааҕа иитии биир көрүҥэ. Чыҥыс Хаан сэрииһиттэригэр итинник патриотическай өйү-санааны иитэн күүстээх сэрииһити, сэриини тэринэр.

Саха литературатыгар аан дойдуга биллибит личностар туһунан бастаан П.А. Ойуунускай бэйэтин айымньыларыгар суруйан турар. Бу саха норуотун айар кыаҕа, суруйар таһыма үрдүгүн туоһулуур. Ону бигэргэтэн бүтүн атын норуоттар тустарынан Н.А. Лугинов «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан», «Улуу Хууннар» диэн айымньылры суруйан турар. П.А. Ойуунускай Александр Македуонускай туһунан айымньыта ис хоһоонунан кэрэни, үтүөнү өрө тутуу үйэлээҕин кэрэһилиир. Александр Македуонускай – сэрииһит быһыытынан киэҥник биллибит герой. Бу сүрүн герой сэриини төрүттээччи, саҕалааччы быһыытынан сыаналанар. Оттон Чыҥыс Хаан бэйэтин кэмигэр мэлдьитин көмүскэнэн сэриилэһэн, кыргыһан кэлбит сэрииһит. Кини сэриилэһэ барар буоллаҕына, өстөөҕө саба түһээри гыммытын урутаан билэн, утары көрсөн кыргыһар суолга турунар. Бары түгэҥҥэ урутаан саба түһэн кыайыылары ситиһэр. Арай Александр Македуонускайга тэҥниэххэ сөп роман биир сүрүн геройун Дьамыыханы. Дьамыыханы, үчүгэй, талааннаах сэрииһитин иһин, кини тула мустубут хааннар Чыҥыс Хааҥҥа утары туруора сатаан, Кур Хаанынан талаллар. Александр Македуонускай үчүгэй полководеһын иһин салайааччы быһыытынан сылдьар. Кини мөлтүө эрэ кэрэх, тулалыыр дьоно тута түҥнэри эргийэргэ бэлэмнэр. Ол түмүгэр, улуу полководец өлүүтэ билиҥҥэ диэри таайыллыбат таабырын. Оттон Чыҥыс Хаан бэйэтин кэмигэр кинини хайгыыр дьону эрэ буолбакка, кинини кириитикэлиир, кырдьыгы сирэйгэ этэр дьону эмиэ тэҥҥэ тутар эбит. Ол түмүгэр балаһыанньаны сөптөөҕүн көрөн олорор. Өскөтүн Македуонускай олоҕун суола хаан буоларын Аристотель кырдьаҕас ыйбыт эбит буоллаҕына, Чыҥыс-Хаан дьонун-сэргэтин көмүскүүр аналлааҕын ийэтэ Одьулуун ыйар. Бу олус улахан суолталаах түгэннэр: Аристотель Македуонускай иннин быһа этэр, оттон Одьулуун Чыҥыс Хаан иннигэр алгыс кээһэр. Манна бииргэ тохтуохха. «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» романҥа кыргыһыы кэминээҕи хартыына (эпизод) айымньыга сиһилии көстүбэт, автор былааныгар киирбэтэх (ол эбэтэр автор кыргыһыыны сиһилээн көрдөрөр санаата, былаана суоҕа көстөр, ол аата айымньыга кыргыһыы сүрүн өрүтүнэн киирбэт), ол эрээри кыргыһыы ырааҕтан, полководец (салайааччы) хараҕынан көстөр.

Аны Чыҥыс Хаан боотур уолаттарын кыргыһыы кэмигэр хайдах тутта-хапта, көрө-истэ сылдьарга тииийэ үөрэтэллэр. Бу кинилэри атын боотурдартан тута арааран көрөргө кыах биэрэр. Биир өттүнэн, ити боотурдар бэйэлэригэр эрэллэрэ күүһүрэр. Атын өттүнэн, бу ис эйгэ, чуолаан эдэр боотурдарга, кыргыһыы кэмигэр бөҕөргүүрүгэр олус көмөлөөх эбит. Ити тутта-хапта сылдьыы хас биирдии киһи майгытын-сигилитин көрдөрөр аналлаах. Ситини Чыҥыс-Хаан сүбэһиттэрэ таба өйдөөн, боотурдары үөрэтиигэ туһанан, хайдах тутта-хапта сылдьалларын көрөн, онно олоҕуран хас биирдии боотур ханнык сэриигэ сөп түбэһэрин быһааран, талан ылаллар. Боотуру талыы, сэриини таҥыы сыыйа Чыҥыс Хаан сэриитин сайыннаран, сэрии саҥа көрүҥнэрин олохтууллар. Ол түмүгэр кэйээр түөкүннэриттэн кэйээри бүтүн биир судаарыстыбаҕа түмпүт дьон үүнэн тахсаллар. Маннык үүнүү-сайдыы салайааччылар хас биирдии боотурга болҕомтолоохтук сыһыанныһалларыттан тахсыбыт.

Бу айымньы психологизма күүскэ, чаҕылхайдык көстүүтэ Дьамыыхаҕа сыһыаннааҕы ойуулааһыҥҥа баар. Ол эбэтэр айымньы психологизма күүһүрүүтэ айымньы хомолтотун уонна үөрүүтүн кытары быһаччы ситимнээх. Холобур, Дьамыыха ис эйгэтигэр үгүс хомолто сөҥөн сылдьыыта уонна ол санаарҕааһына, курутуйуута тэҥинэн ойууланыыта, онтон төрүөттэнэн тахсыбыт дьайыылара айымньы психологизмын күүһүрдэллэр. Ол аата психологизм айымньы геройун ис эйгэтин кытары быһаччы ситимнээх. Ити психологизм Тэмичиин уобараһыгар олус быһаччы көстүбэт, сүрүн герой олоҕун түмүк-түмүк түгэннэригэр эрэ биллэн ааһар. Ол эрэн психологизм романҥа олус улахан суолтаны ылар. Бу айымньыга сүрүн герой, күүстээх личность Чыҥы Хаан туһунан кэпсэнэр уонна кини доҕоро Дьамыыха уобараһа тэҥҥэ бэриллэр. Ол эрэн киһи хайдах да Дьамыыханы мөлтөх уобарас диэн этэр кыаҕа суох. Кини олоҕор табыллыбатаҕа, сиэри таһынан быһыыланыыта мөлтөх личность диирги төрүөт биэрбэт. Дьамыыха күүстээх өрүтэ доҕордоһуу (андайдаһыы) суолтатын олус өрө тутарыгар көстөр. Андайыгар Тэмичииҥҥэ мэлдьи көмөлөһөр. Бииргэ кыттыһан сэриилэһэ сылдьар дьоно Чыҥыс Хааны сэриилии барарга сананнахтарына, туораан биэрэр. Дьиҥэр кэйээр өйдөбүлүнэн итинник туораан, дьаадьайан биэрии таҥнарыыга тэҥнээх. Ол эрэн, бу эр дьон дьиҥнээх бигэ доҕордоһуулара рын чаҕылхай холобура, онон Дьамыыха оҕо саас сырдык доҕордоһуу-

түн өрө тутуута, ааспыт олоҕор бэйэтэ ытыктабыллаахтык сыһыаннаһара кини киһи быһыытынан олус сайдыылааҕын көрдөрөр. Онон Дьамыыха уобараһа Тэмичиин уобараһын ситэрэргэ олус наадалаах герой. Дьиҥэр, Дьамыыха олус уустук, бу айымньыга табыллыбыт уобарас буолар. Ол төрүөтэ Дьамыыха трагическай (табыллыбатах) олохтооҕуттан тахсар.

Тэмичиин дьоллоох олох бүтүн кэйээр үрдүнэн кэлэригэр, олохсуйарыгар дьулуһар, ол, биллэн турар, уустук, тута оҥоһулла охсубат. Ону ситиһэргэ ньымалары, дьайыылары көрдөөн тиһэҕэр бука бары биир дьаһалга, дьаһахха кэлэллэр. Оттон Дьамыыха мэлдьитин судургу, чэпчэки өттүн тутуһар. Бу сиргэ чэпчэки, судургу суолунан дьоллоох олох оҥоһуллубат. Кини олоҕун алдьархайа итиннэ кэлэн түмүллэр. Дьамыыха үйэтин тухары марионетка быһыытынан сылдьыытын өйдөөн, тиһэх күнүгэр ону тохтоторго сананар, ол иһин Тэмичиин (Чыҥыс Хаан) ыҥырыытын ылыммакка, өлүү суолун талар. Бу суолу талыы Дьамыыха хаппырыыһа буолбатах, бу кини бэйэтин таба өйдөөбүтүттэн ити суолу талар. Өскөтүн ити түгэҥҥэ Дьамыыха сөбүлэһэн Тэмичиини кытары Или салайбыта буоллар, сотору оҕуруктаах өйдөөхтөр албастарыгар киирэн биэрэн, Или иһиттэн ыһарга турунуо этэ. Тэмичииннээх, автор этэрин курдук, мэлдьитин утарыта турсан иһэллэр. Ол эрэн ити утарыта турсуу тас эрэ көстүүтэ. Оттон олоҕу көрүүгэ кинилэр мэлдьитин биирдэр. Ол иһин Дьамыыха алҕаһын хатылыан баҕарбат, доҕорун ыҥырыытын ылыннаҕына кини мэһэй эрэ буолуон сөбүн өйдөөн, аккаастанан өлөр.

Бу быһаарыныыта Дьамыыха доҕорун биир суол уустук өрүттэн бос-холуур. Онон өлүүнү талыыта олоҕун биир сөптөөх уонна сыыһалаах быһаарыыта буолар. Сөбө диэн доҕоругар мэһэй буолбат баҕата, оттон сыыһата диэн өлүүнү талан, көрсүбүт кыһалҕаларын быһаара сатаабак-ка куотара. Дьиҥинэн, киһи хаһан баҕарар олоххо дьулуһуохтаах. Дьамыыха айымньыга толорор анала итинэн эрэ бүппэт. Автор кини дьылҕатыгар олоҕуран Чыҥыс Хаан дьаһаллара киниттэн тутулуктам-мат, быһаарыллыбат (Үрдүкү Дьүүл) буолбуттарын, Ил соҕотох салайааччылаах эрэ буолара сатанарын көрдөрөр. Үрдүкү Дьүүлгэ олус улахан көҥүлү биэрии үтүөҕэ тиэрдимиэн сөп. Ол туһунан суруйааччы өссө инники бастарга суруйан турар. Холобур, биир дьоҕус кыайыы кэнниттэн Тэмичиин үөрүү ухханыгар ылларан былдьаабыт баайдарын хайдах да гыныҥ диэн этэр. Ол оннук бэйэлэригэр быһаарыыны биэрии түмүгэр боотурдар бас-баттах дьаһаныылара туох да үтүөнү үөскэппэт. Үрдүкү Дьүүл дьаһалын Хаан көтүрэр кыаҕа суох. Онон урут бэйэтэ албас дьаһаныыта уонна Хаан суох кэмигэр Үрдүкү Дьүүл сүрүн дьаһаллары

таһаарыытыгар көҥүл биэрии бу Ил Хааны билиммэт буолуутун усулуобуйатын тэрийии маҥнайгы хардыылара. Ити Үрдүкү Дьүүл Хааны билиммэт буолуутун маҥнайгы хардыытыгар Дьамыыха түбэһэр. Бу Дьамыыханы өлөрүү Хааны соҕотох хааллрарыыга тэҥнээх. Ол эбэтэр Хаан итэҕэйэр үс сүрүн киһититтэн (Ийэтэ, Дьамыыха, Бөртө) соҕотох маҥнайгы ойоҕо Бөртө эрэ хаалар. Бу сүрүн үс уобарастан ситэ арыллыбатах, ситэриллибэтэх Бөртө эрэ курдук көстөр. Хотун ойох, оччотооҕу кэмҥэ дьиэ кэргэҥҥэ сүрүн киһи буоларын быһыытынан, сиһилии көрдөрүллүөн сөп этэ. Ол эрэн бу түгэҥҥэ суруйааччы болҕомтотун Тэмичиин ийэтигэр уурарын быһыытынан, кэрэ аҥар уобараһа айымньыга Одьулуун нөҥүө бэриллэр. Ол түмүгэр Бөртө уобараһа күлүккэ хаалар. Хаан ис туругун итэҕэйэр киһитин уобараһа чопчу, чаҕылхай буолара ирдэнэр.

Биһиги Бөртө уобараһа ситэтэ суох диэтибит. Ситэтэ суох диэн бу түгэҥҥэ сиһилии көрдөрүллүбэтэх. Ол эрэн ол айымньыга наада дуо? Наадата суох, ол эбэтэр хас биирдии уобарас уус-уран айымньыга толо-рор аналлаах. Бөртө толорор анала – Хаан күннээҕи түбүгүн быһаарыы. Кини ол аналын олус үчүгэйдик толорор. Айымньы күннээҕи түбүк туһунан буолбакка, ааспыт алҕастары хатылаабакка инникини түстүүр туһунан. Онон Бөртө күннээҕи олоҕу көрдөрүүгэ ойууланан хоһуйуллар уонна онон бүтэр. Бу Хаан кэннигэр турар өйөнөр өйөбүлэ, тирэнэр тирэҕэ, кылгас санаатын уһатааччыта. Ааҕааччы Хаан дьайыыларын, санаатын-оноотун, толкуйун таба таайыа суохтаах. Ааҕааччы Бөртө суолтатын арыйар түгэнигэр, Хаан санаатын, толкуйун өйдүөн сөп. Оттон Чыҥыс Хаан курдук уобарас санаатын, толкуйун быһа өйдөөһүн айымньы суолтатын намтатар. Ол иһин суруйааччы Бөртө уобараһын сиһилии ойуулаан таһаарбат, кини итинэн Чыҥыс Хаан уобараһын өрө көтөҕөр. Ол эрэн манна Чыҥыс Хаан уобараһа өрө көтөҕүллэр, Бөртө уобараһа аллара түһэр диэн буолбатах, төттөрүтүн төһөнөн Чыҥыс Хаан уобараһа сайдар да, соччонон Бөртө уобараһа үөһэ тахсар. Ол эбэтэр, икки атах айылҕаттан айыллыытынан эр киһи санаатын салҕааччынан дьахтар буолар, онтон үтүө санаа сылааска, сырдыкка үөскүүр, ол усу-луобуйатын оҥорооччу – дьахтар. Онон төһөнөн Чыҥыс Хаан уобараһа сайдар да, соччонон Бөртө уобараһа сайдыахтаах. Айымньыга Бөртө эрэ уобараһа буолбакка, кини ойохторо бүтүннүү киирэллэр.

Хас биирдии айымньы бэйэтэ уратылаах. Роман киһи сайдыытын көрдөрөр, бу көннөрү киһи сайдыытын көрдөрүү буолбатах, салайааччы, баһылык (Хаан) киһи сайдан тахсыытын ойуулааһын. Ханнык баҕа-рар кэмҥэ икки атах олоҕор салайааччы, баһылык дьылҕата оруоллаах.

Айымньыга икки сүрүн хайысха сайдар. Ол курдук айымньыга Чыҥыс Хаан империятын уонна кини баһылык быһыытынан сайдыыта ойууланар. Айымньы империя муҥутаан сайдыытынан түмүктэнэр. Биир киһи күн сирин көрүөҕүттэн өлөн сүтүөр диэри кэми хабар. Романҥа Бодончоор туһунан номох уонна Илдэгис туһунан үһүйээн киһи сайдыытын көрдөрөр аналлаахтар. Бу номох уонна үһүйээн айымньыны олус киэргэтэллэр. Тутул быһыытынан айымньы хас биирдии баһа Бодончоорунан саҕаланар уонна Илдэгиһинэн түмүктэнэр. Бу Бодончоор киһи-хара буолан тахсыытынан айымньы саҕаланарын уонна Илдэгис олоххо суолун буларынан түмүктэнэрин быһыытынан, романы киһи сайдыытын туһунан диибит.

Иккиһинэн, роман сүрүн чааһа – Чыҥыс Хаан империятын олохтооһун. Онон айымньы империя сайдыытын туһунан сэһэргиирин бэлиэтиибит. Бу көннөрү киһи сайдыытын көрдөрүү буолбатах, салайааччы, баһылык (хаан) сайдан тахсыытын арыйыы. Ол киһи – Тэмичиин – империя баһылыга буолан үөскээн тахсар, личность быһыытынан сайдар. Бу номохтор уонна роман бэйэ-бэйэлэрин ситэрсэн, толорсон биэрэллэр. Автор ааҕааччыга бастаан номоҕу биэрэн кини интэриэһигэр айа тардар, онтон романын биэрэр уонна эмиэ номоҕунан түмүктүүр. Бу айымньыны саҕалыыр номох уонна роман ис хоһоонноруунан уонна тутулларынан бэйэ-бэйэлэригэр сөп түбэһэллэр. Онтон айымньыны түмүктүүр номох бу баларга ис хоһоонунан букатын утары. Ол утарылара бастакы номоххо уонна романҥа үчүгэй сэрииһит сүдү кыаҕар эрэниини кытта, оттон иккис номоххо төттөрүтүн киһи үчүгэй сэрииһит буолан да баран түптээх олоҕу олорбот диэн сүдү кыаҕар эрэммэт буолууну кытта ситимнээх. Бу иккис номох сүрүн геройа баҕарбыт баҕатын ситиһэн, үчүгэй сэрииһит аатын сүгэр, ол эрэн кини кута-сүрэ күнтэн күн айманан энчирииир уонна тиһэҕэр сэрииһит идэтин быраҕарга күһэллэр. Бу икки утарыта хайысхалар биһиэхэ П.А. Ойуунускай Аристотель уонна Александр Македуонускай кэпсэтиилэрин санаталлар. Өскөтүн сэрииһит суола хаан буоллаҕына, бөлөһүөк суола – өй үрдүк билиитэ. Онон «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» роман автора салайааччы (сэрииһиккэ тэҥнээх киһи) төрөөбүт төрүт түөлбэтигэр эрэ дьиҥнээх, түптээх олоҕу олорор кыахтааҕын бэлиэтиир.

Айымньы «Бодончоор» диэн түһүмэҕэр Бодончоор үгүс сыратынсылбатын ууран туран бэйэтин ууһун кыаҕырдар, күүһүрдэр, ол эрэн дьонуттан-сэргэтиттэн махталы ылбат. Бу көстүү мэҥэ таастарга суруллубут баһылыктар «Норуотум туһугар күнүс олорботум, түүн утуйбатым» диэн этиилэрин санатар. История мэҥэ тааһыгар бэйэлэрин ааттарын көмүс буукубаларынан суруйан хааллрбыт салайааччылар, баһылыктар бар дьоннорун туһугар күнүстэри-түүннэри үлэлээн бэйэлэрин ааттарын хаалларда хтара. Кэм уларыйарын курдук, баһылык салайар ньымата уларыйар. Урут үчүгэй сэрииһит баһылык буолара, ол билигин уларыйан, Россияҕа Сталин кэнниттэн ким үгүс билиилээх ол бастыҥ баһылык буолар кэмэ кэлэн турар. Ити үөрэх, билии күүскэ сайдыбытыттан тахсар. Роман «Илдэгис» номоҕор сүрүн герой бэйэтин дойдутун сайдыыта суох диэн туспа дойдуга тиийэн, сайдан тахсыыта кинини үөрдүбэт. Төһөлөөх да үрдүк дьол туспа дойдуга толору буолбат. Киһи толору дьолу төрөөбүт төрүт сиригэр эрэ билиэн сөп. Туспа дойдуга төһөлөөх да үөрүү ситэтэ суох буолар эбит – ити Илдэгис биир гэ төрөөбүт убайа Байталай санаата. Бу санаатын убайа аҕыйах сыл иһигэр өйдөөбүт, онтон Илдэгис ити санааны, олоҕун олорон, сааһыран баран эрэ өйдүүрэ көстөр. Илдэгиһи төрөөбүт төрүт буор ахтылҕана сааһын тухары иһиттэн кэрбиир. Бодончоору киһи аймах тугу да сыаналаабат, бэйэтин үрдүгэр кими да, тугу да көрбөт кэнэн майгыта көммөтө иһиттэн кэрбиир. Бу икки номох сүрүн геройдара санаа баттыгар түбэһиилэрэ көстөр. Номохтор икки ардыларыгар уус-уран айымньы «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» роман баар. Бодончоор уонна Илдэгис икки ардыларыгар Тэмичиин баар. Кини ийэтэ өлүөр диэри ис санаа баттыгар ылларбат, ийэтин сүтэриэҕиттэн иһиттэн кэрбиир санаа кинини буулуур. Бу баһылык эрэ барыта көрсөр олус уустук турууга. Тэмичиин өр кэмнээх салалтатын устата кырдьыгы өрө тутан, араас үгүс албын быһыылар төрүттээччилэрин булан ылан ылҕаталаан бэйэтин салалтатын эргимтэтин күүһүрдэ сатыыр. Кини күүһүн биир өрүтэ кырдьыгы тиһэҕэр тиийэ булуу, өрө тутуу, сымыйаны тиһэҕэр тиийэ ылҕааһын буолар. Кини кырдьыктаах дьайыыта сытыы-хотуу дьону бэйэтин тула түмэр. Онон бу роман кырдьыктаах номохторунан хайыҥнаммыт уус-уран айымньы.

Хайа да баһылык түптээх олоҕу олорбот. Чуумпутук олорор баһылык кэм-кэрдии уларыйыытын сылыктыырыгар сүүйтэриилээх буолар. Кырдьыгы өрө туппут ол кыайыылаах. Айымньы хайа да өрүтүгэр кырдьык баар. Илдэгис кырдьыга – атын сиргэ баран султаан буолуохтааҕар, бэйэ сиригэр кулут буолбут уонунан ордук. Бодончоор кырдьыга – киһи аймах кэнэн санаатын кыайан уларыппатаҕар. Атын дойдуга тиийэн султаан буолан бэйэтэ туруоруммут сыалын ситиспит Илдэгис кэлин санааҕа ылларыыта – төрөөбүт дойдутун туһугар үлэлээбэтэҕиттэн, онно киһи буолан сайдан тахсыбатаҕыттан кэмсинии, кэлэйии. Бэйэтин норуотун,

дойдутун кыаҕа баарынан сайыннарбыт Бодончоор олоҕун устата бииргэ алтыһан сылдьыбыт чугас дьонун кэнэн майгыларын кыайан саба тутан сайыннарбатаҕыттан кэмсинэр, кинини бэйэттэн кэлэнии санаата кэрбиир. Оттон айымньы сүрүн геройа Тэмичиин санаатын туох кэрбиирий? Соҕотохсуйуу – бу үгүс баһылык көрсөр кыһалҕата. Оҕо эрдэхтэн суулаһан үөскээбит доҕору сүтэриитэ Тэмичиинҥэ улахан охсуу. Баһылык да киһи, ис санаатын үллэстэр, бэйэтин ис дьиҥинэн буолан ылар түгэн чугас доҕоргун эрэ кытары табыллар, сатанар. Ыкса, чугас доҕор суоҕа Хаан санаатын кэрбиир. Кини өр кэмҥэ алтыһан кэлбит доҕоро суох буолуута – иэдээн. Ону таһынан Хаан санаатын кэрбиир чугас дьоно кинини, кини илдьэ сылдьар солотун өйдөөбөттөрө, сыаналаабаттара. Бэйэтигэр тэҥ таһымнаах, кини санаатын салгыыр киһи суоҕа. Баар эрэ кини санаатын салгыыр, киниэхэ тэҥ таһымнаах Дьамыыха этэ. Ол доҕоро өлөн тэҥнээх киһитин сүтэрэр. Онтон соҕотохсуйуу үөскүүр.

Айымньы биир уратыта – дьоҥҥо (ааҕааччыга) боотур тыынын үһүгуннарыы (патриотический дух). Автор бу айымньытын ССРС ыһыллар кэмигэр суруйбута. Онон айымньыга боотур тыына үөскээн тахсыыта бэйэтэ туһугар ирдэбил кэриэтэ буолар. Оттон ити боотур тыына (патриотический дух) империя үөскээһинигэр, тирэҕириитигэр, сайдыытыгар кырата суох суолталаах. Бу боотур тыынын сүгэ сылдьар дьонунан айымньыга Хаан эргимтэтин дьоно буолаллар. Айымньыга боотур үөрэҕэр кыра уолаттары талан үөрэтии Арҕас кырдьаҕас нөҥүө ааһар. Боотур үөрэҕэр үһүйүү көннөрү кыргыһыы, сэрии ньымаларыгар эрэ үөрэтии буолбатах, маннык үөрэх ордук боотур тыынын үөскэтиигэ туһуланар. Онон биһиги этиэхпитин сөп, патриотическэй өй-санаа түҥ былыргыттан сэрииһит идэтин кытары быһаччы ситимнээх. Бу өр кэмнээх боотур тыыныгар үһүйүү, иҥэрии талыллыбыт эрэ ыччакка ыытыллар (элитные войска). Боотур тыына (воинский дух, патриотический дух) Россияҕа ыраахтааҕы ыччаттарыгар, кини эргимтэтигэр уонна судаарыстыба туһугар улахан өҥөлөөх дьоҥҥо эрэ иҥэриллэр. Бу дьон судаарыстыба бөҕөргүүрүгэр улахан үтүөлээх, өҥөлөөх буолуохтаахтар. Айымньыга боотур солотун империя сайдарын туһугар бэриниилээхтик үлэлииргэ бэлэм киһиэхэ иҥэрэллэр. Боотур тыынын иҥэрии – бу дойдуга, чугас дьоҥҥо тапталы иҥэриини кытары кинилэр тустарыгар эппиэтинэһи сүктэрии көстүүтэ. Атын уустар боотурдара сэриилээн ылбыт сирдэригэр киирэн халаабытынан барыылара бу кинилэр боотур тыынын сыыһа өйдөөһүннэриттэн тахсар.

Чыҥыс Хаан бэйэтин ууһугар ити көстүүнү тута боппута. Ону таһынан кэлин дьаһахха киллэрэн суругунан бигэргэппитэ. Боотурдар бэйэлэрин дьоннорун халааһыннара «эһиги тускутугар биһиги сэриилэһэбит» диэн сыыһа өйдөбүлтэн тахсар. Чыҥыс Хаан Күөхсэй Сабараҕы бэйэтигэр ыҥырбытын киһитэ сөбүлэспэт. Бу Күөхсэй Сабарах (улуу сэрииһит) сөбүлэспэтэх төрүөтэ – түүр тыллаах омуктарга Хааны таҥнарыы олус улахан саат, аньыы быһыытынан ылыныллар. Ону таһынан түүр, моҕуол омуктарга сэрииһит буолалларыгар Хааннарын иннигэр андаҕар (билиҥҥинэн байыаннай бирисээгэ) биэрэллэр. Ол бэриллибит андаҕарын Күөхсэй Сабарах күүскэ тутуһан, киһи, личность быһыытынан олус үрдүк таһымҥа турарын көрдөрөр. Чыҥыс Хаан кинини оннук да ылынар. Онон Күөхсэй Сабарах андаҕарын кэспэккэ бэйэтин кыаҕын көрдөрөр. Икки атах бу орто дойдуга бэйэтин ирдэбиллэригэр (олоҕу көрүүлэригэр) таҥнарбакка сылдьара олус уустук. Өйдөөх, күүстээх санаалаах киһи эрэ андаҕарын кэспэккэ орто дойду алааһын туоруур аналлаах. Бу кырдьаҕас Күөхсэй Сабарах бэриниилээх буолуута саастаах көлүөнэ моральнай, духуобунай сыаннастары өрө тутарга олох үчүгэйдик, күүскэ үөрэтиллибитин көрдөрөр.

Чыҥыс Хаан, бэл диэтэр, Күөхсэй Сабарахха ити тылы көтөхпүтүттэн кыбыстар. Ол эбэтэр, кини этиитэ оҕонньорго хаанын таҥнарарга ыҥырыыга тэҥнээх. Хаан ону өйдүүр, ол иһин эппит тылыттан кыбыстар. Тэмичиин Ил Хаана буоларын быһыытынан Күөхсэй Сабарахха көтөҕөр тылын хайан, үөрэтэн көрөн баран көтөҕүөхтээх этэ. Туох да толкуйа суох таах хаалар тылы Хаан ыһыктыа суохтаах. Бу тыла, этиитэ солуута суоҕун аанньа, кырдьаҕас киһиэхэ ытыктабыла суох быһыы курдук тахсан хаалбыт. Ону ааһан бу төрүт үгэстэргэ ытыктабыла суох быһыы. Онтон Ил Хаана төрүт үгэстэри ытыктаабат буоллаҕына (атын омук үгэстэрэ да буоллун) киниэхэ ытыктабылы үөскэппэт. Бу этии хотторбут атаҕастабыла, кыайбыт алҕаһа.

■ *(Рыкунов Н.Н. Үтүө үгэстэри тирэх оҥостон. Дьокуускай: Бичик, 2016)*

«Чыҥыс-Хаан ыйааҕынан» роман тыла-өһө

Народнай суруйааччы Николай Алексеевич Лугинов романын маҥнайгы томугар тыллары хос быһаарыытыгар маннык суруйан турар: *«Моҕуол омук туһунан кытайдыы, арааптыы суруллубут үгүс докумуон баар. Ол нууччалыы тылбаастарыгар транскрипция сокуонунан тыл олоҕо киһи сөҕүөн курдук уларыйан хаалар. Бу суруллар кэмҥэ бары уустар моҕуол, түүр тылларынан тэҥҥэ кэпсэтэллэрэ. Ону ааһан атын омуктары кытары бу кэм иннигэр үгүс үйэлэр тухары тэнийбит империя тылынан – түүрдүү быһаарсаллара. Билигин нууччаттан киирбит диир үгүс тылларбыт уонна өйдөбүллэрбит түүр, моҕуол тылыттан төрүттэнэн тахсан баран бэйэбитигэр хос эргийэн кэлбиттэрин өйдүүр кэм дьэ кэллэ».* («Чыҥыс Хаан ыйааҕынан», I кинигэ, Дьокуускай, Бичик, 2007, 285 с.). Бу быһаарыыттан автор айымньыга түҥ былыргы суолталаах тыллары туттуохтааҕа уонна ол тыллары сиһилии үөрэппитэ тута биллэр. Бэйэтэ эппитин курдук, айымньы суруллар кэмэ омуктар моҕуол, түүр тылларынан тэҥҥэ кэпсэтэр кэмнэрэ. Онон суруйааччы айымньытыгар ол тыллары булгуччу туттуннаҕына эрэ ол кэми толору көрдөрөр кыахтанар. Кини көстөрүн курдук ол ирдэбилтэн туораабатах. Сүнньүнэн сэрии, кыргыс кэмин солотун көрдөрөр *нукэр – сэрииһит, арбан – уон нукэрдээх бөлөх*, дьиэҕэ-уокка, күннээҕи олохxо туттуллар түҥ былыргы суолталаах *уорук – хаан ставката, туһуулэнэн олорор туһулгэтэ* курдук тыллары туһаммыт. Бу түҥ былыргы суолталаах тыллары туттуу ол кэм тыынын үөскэтэргэ олус улахан суолталаах.

Уус-уран айымньы бэйэтэ тыллаах-өстөөх буолар, ол тыла ис хоһоонтон үөскүүр. «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» роман тыла-өһө булгуччу уруулуу тыллары тутуннаҕына сатанар: 1. Сэрии сэбин тыла-өһө хойуу, ити айымньы сэрии кэмин көрдөрөрүн быһыытынан; 2. Дьиэ-уот, туттар тэрил, ат сэбэ-сэбиргэлэ, көс омуктар күннээҕи туттар тэриллэрэ; 3. Чыын, соло араас таһымнаах ааттара. Азия көс омуктарын Чыҥыс Хаан кэминээҕи тылларын баайын сөптөөхтүк, таба туттуу – бу бэйэтэ туһунан ситиһии. Онон бу тыллар айымньыга туттуллууларын суолтата улахан. Саха тылын баайа, хантан силис-мутук тардара ити тыллар саха билиҥҥи тылын баайыгар уруулуу омуктар тылларын өлүктүйбүт киэбэ буолан атын суолтаҕа туттулла сылдьарыттан көстөн таҕыста.

Ити көстүү саха омук олус баай, түҥ былыргы историялаах омук буоларын туоһулуур. Ол курдук сахалар история араас кэрдиис

кэмнэригэр үгүс түүр, моҕуол биистэрин, ону таһынан кытай омуктарын кытары алтыспыт буолуохпутун сөбүн кэрэһилиир. Ити көстүүнү үгүс саха тылын чинчийээччилэр бэйэлэрин үлэлэригэр бигэргэтэн туралларр (Новгородов С.А. «Первые шаги якутской письменности», М: Наука, 1977 г.). *«На основании этого удивительного архаизма якутского языка можно было бы вновь выдвинуть гипотезу, защищавшуюся в одно время отцом якутологии акад. О.Н. Бетлингком»*, – диэн 1919 сыллаахха Семен Андреевич Новгородов этэн турар. Бу моҕуол тылыгар саха тыла олус чугаһын маҥнайгынан научнай төрүккэ олоҕуран этии буолар. Бу этиини Елизавета Ивановна Убрятова Аан дойду востоковедтарын XXV конгреһыгар ытаһалаан биэрбит (Е.И. Убрятова «Отношение якутского языка к тюркским, монгольским, а также тунгусоманьчжурским языкам», М., 1960 г.). Балары таһынан Польша учуонайа Ст. Калужинскай XIII–XV үйэлэрдээҕи монгол суруктарыгар эрэ хаалбыт кырдьаҕас монгол тыла сабыдыаллаабыт, онон саха тылын монголизмнара үксүлэрэ былыргы

тыллар, архаизмнар диэн быһаарбыт (Слепцов П.А. «Ступени и проблемы якутского языкознания», Я., 2008) үлэтиттэн. Уус-уран айымньыга туттуллар үгүс тыллар айымньы ис хоһоонун, тыынын үөскэтэллэр. Бу тыл баайын таба туһаныы үчүгэй түмүгүн көрдөрөр. Судургу тылынан уус-уран айымньы суруллубат – дьахтары ойуулуур, хоһуйар буоллахха дьахтар тылынан, оҕону ойуулуур, хоһуйар буоллахха оҕо тылынан, айылҕаны ойуулуур, хоһуйар буоллахха айылҕа тылынан суруллуох тустаах. Ханнык баҕарар эйгэ бэйэтэ тыллаах-өстөөх, саҥарар саҥалаах.

Айымньы көрдөрөр кэмин тылынан-өһүнэн, саҥарар саҥатынан суруллубут. Бу суруллуу санатыы эрэ буолбатах – сахалар түүр, моҕуол омук быстыбат сорҕото буоларбытын бигэргэтэр. Тыл күүһэ ааспыт кэми тилиннэрэр, кэлэр кэми арыйан көрдөрөр кыахтаах. Ол кэми көрдөрүү тыла-өһө, саҥарар саҥата табатык бэриллибитин түмүгэр ити тыллар суолталара дириҥээн тахсар.

Кэпсэтии тыла атын, ойуулааһын тыла атын. Кэпсэтии тыла судургу соҕус. Айымньы тылын баайа ойуулааһын тылыгар ордук үчүгэйдик, сиһилии көстөр. Манна суруйааччы ол кэминээҕи тылы-өһү кэпсэтии да тылыгар, ойуулааһын да тылыгар тэҥинэн туттар. Ол туттуутун түмүгэр айымньыга түҥ былыргы кэминээҕи суруйуу ньымата, тыын тэҥинэн үөскүүр. Ити суруйар ньыманы таһыччы баһылааһын. Үгүс суруйааччы түҥ былыргы олох араас түгэннэрин уус-уран айымньы оҥорон таһаарбыттара. Олортон үһүлүччү тылын-өһүн чорботон бэлиэтиэҕи баҕарыллар П.А. Ойуунускай «Соломуон Муударай», «Александр Македуонускай» диэн айымньыларын. Саха олоҕуттан букатын тэйиччи, туспа туора олохтоох, үгэстээх омук олоҕун уус-уран айымньы оҥорон көрдөрүү, ону таһынан, ол кэм тыынын үөскэтии П.А. Ойуунускай саха уус-уран тылын туһанан, атын омук түҥ былыргы олоҕун хоһуйар, ойуулаан үөскэтэр үһүлүччү дьоҕурун көрдөрөллөр. Төрөөбүт тылынан атын омук олоҕун сиһилии көрдөрөр, айымньы тыынын үөскэтэр гына ойуулуурy баһылааһын бу төрөөбүт тылы таһыччы билииттэн эрэ буолбакка, ону ааһан ол көрдөрөр кэми толору өйдүүртэн, бытархайдарын сиһилии билэртэн тахсар.

Дьэ ити ирдэбиллэри Н.А. Лугинов толорбута кини төрөөбүт тылынан хас эмэ үйэ анараа өттүнээҕи олоҕу сиһилии суруйбутугар көстөр. Айымньыга ис хоһоон тыынын үөскэтии уус-уран тылы таба туһаммакка эрэ ситиһиллибэт. Бу олус өр сиһилэнэн, көннөрүллэн ситиһиллэр түмүк. Ону ойуулааһыҥҥа тыл ол кэминээҕи (түҥ былыргы) баайын таба туһанан суруйуу саҥа тыыны, ис хоһоон тыынын үөскэтэр кыахтаах эбит. Ол кыаҕы суруйааччы да, ааҕааччы да ген таһымыгар ылынан

суруйаллар, өйдүүллэр. Айымньы биир сүрүн үтүөтэ, манна автор эрэ көрүүтэ түмүллүбэтэх, хас түһүмэх ахсын айымньы ис хоһоонун, тыынын чопчулуур санаалардаах, этиилэрдээх хоһооннору, үгүс научнай үлэлэртэн, үһүйээннэртэн, номохтортон быһа тардыылары туһаммыт (Лев Гумилев, Плано Карпини үлэлэрэ, олоҥхолор, үһүйээннэр, номохтор, поэттар, бөлүһүөктэр айымньылара). Онон роман олус элбэх түүр, моҕуол омуктар историяларын, фольклордарын тыллара-өстөрө түмүллүбүт айымньытынан буолар. Бу айымньы түүр, моҕуол омугун суругун-бичигин, тылын-өһүн чинчийээччилэргэ олус улахан дьоһуннаах матырыйаал. Айымньы XX үйэ 80-с сылларыттан, общество өр кэмҥэ «застойга» турбут кэмиттэн саҕаланан суруллубута, саха түҥ былыргы тылын баайын, тылын атын омуктары кытары ситимин көрдөрөр, харыстыыр соруктааҕа. Уус-уран айымньыга хас биирдии дорҕоон үһааһына, кылгааһына, этии тутула араастаан уларыйыыта (холобур, туһаан уонна туохтуур миэстэлэрин уларыта сылдьан, этии ортотугар, түмүгэр, иннигэр туруулара) бу суруйааччы ойуулуур кэмин дэгэтин көрдөрүүгэ, тиэрдиигэ дьулуһуута. Этии араас уларыйыыларыгар герой, автор сыһыаннара көстөр.

Маны таһынан айымньы көрдөрөр кэмэ XII–XIII үйэ – түүр, моҕуол омук баһылаан олорбут кэмнэрэ. Онон ол кэминээҕи этии тутулун автор баҕарбатаҕын да иһин тутуһарыгар тиийэр. Манна билиҥҥи кэминээҕи уонна ол кэминээҕи этии тутулларын булкуһуулара тахсыбыт буолуон сөп. Ону араарыахха сөп, киэҥ кэйээргэ турар мэҥэ таастарга суруллубут (руническай суруктары) суруктары сатаан аахтахха. Руническай суруктар тустарынан филологическэй наука доктора И.В. Стеблева «Древняя поэзия» диэн ыстатыйатыгар («Кул Тегин», Новосибирск, «Наука», 2003 г., сс. 190–191) этэн турар: *«...древнетюркские рунические надписи ... найдены в окрестностях верхней части р. Енисей и получили название енисейских текстов, или памятников енисейской письменности тюрков. Все это означает, что в древности на обширном пространстве Центральной и Средней Азии, Южной Сибири был распространен общетюркский литературный язык и существовала длительная письменная традиция»*. Бу И.В. Стеблева көрүүтэ саха тыла бүтүн түүр, моҕуол тылыттан ойдубутун бигэргэтэр. Бу санааны саха тюрколога Николай Климович Антонов «Материалы по исторической лексике якутского языка» (Якутск, 1971) үлэтигэр *"...основы монгольского происхождения можно охарактеризовать как заимствования сравнительно позднего времени, поскольку они*

означают предметы ... воспринятые, по видимому, в связи с переходом на новое место жительства на Севере...» (33 с.) диэн этэн ытаһалаан биэрэр. Этии тутулун булкуһуута, холобур, айымньыга кэпсэтии этиилэрэ арыый атыннар, онтон ойуулааһын, хоһуйуу этиилэр букатын атыттар. Ити уус-уран этиилэр, холобур, кэпсэтии этиилэрэ геройу характеристикалыырга анаммыт этиилэр. Онон кинилэр үгүс дэгэттээхтэр, таһымнаахтар, араастара элбэх. Ити этиилэр араастаһыылара киһини характеристикалааһын (майгытын оҥоруу) буо-ларын быһыытынан омуктар уратыларын көрдөрөр. Ити айымньыга этии араастаһыытын үгүһэ автор айымньыга үгүм омугу көрдөрүүтүт-тэн тахсар.

Романҥа сүрүн өттүн саха тыла ылар, манна саха тыла ойуулааһыҥҥа, дьүһүннээһиҥҥэ сүрүннээн туттуллар. Онон маҥнай айымньы тылын, этиитин ырытыы историческай өттүгэр олобуран оҥоһул-луохтаах. Маннык ньыманан айымньы тылын, этиитин ырытыы ал-бастары таһаарбат кыабы үөскэтэр. Автор романыгар араас тутуллаах тыллары, этиилэри туттуута бу алҕас буолбатах. Тылы, этиини наука оҥоһуллубут быһаарыытынан уус-уран айымньыга толору кыайан туттубаккын, туораһыннар син биир тахсаллар. Уус-уран айымньы биир сүрүн уратыта – саҥаны айыы, киллэрии. Хас биирдии автор (суруйааччы) саҥаны айыынан дьарыктанарын быһыытынан, ол ирдэ-билтэн кыайан туораабат. Ол эбэтэр уус-уран айымньы – сабаланыабыттан бүтүөр, төрдүттэн төбөтүгэр диэри саҥаны айыы, көрдөөһүн. Онтон сыыс тыллар, кылгатыллыбыт киэбинэн туттуллубут (холобур, *салаңан – салайыынан*, 126 с.) тыллар дэҥ көстөн ааһаллар.

Науканан бигэргэтиллибит тыл сокуоннара бу официальнай, научнай истииллэри тутуһарга ананаллар. Оттон уус-уран тыл, этии бу икки атах үрдүкү туттар истиилэ буолар диэн түҥ былыргыттан этэллэр. Онон ыраас төрөөбүт саха тылынан суруйуу бу уус-уран айымньы үрдүкү көстүүтэ. Төрөөбүт тыл үрдүкү таһымынан суруллубут айымньы хайдахтааах да тылбааска сымсыа суохтаах. Тылбаас айымньы истиилин сүтэрбэт, ыспат. Айымньы ис хоһоонун, тутулун истиил тута сылдьар. Ол түмүгэр айымньы ис хоһооно чопчуланар, тыынын сүтэрбэт. Онон үчүгэй айымньы тылбааска атын өрүттэрэ чопчуланан кырыыламмыт алмаас тэҥэ чабылыйа оонньуур. Саха тылыгар ойуулуур-дьүһүннүүр тыллар күүскэ сайдыбыттарын быһыытынан, ойуулааһын-дьүһүн-нээһин бэркэ сиһилэнэр. Нуучча омуннаабын, эмоциональнайын бы-һыытынан, киниэхэ киһи ис өрүтүн, туругун ойуулуур тыллар сайдан, тылбааска айымньы ол өрүтүн кыайа-хото туталлар. Холобур, саха уус-уран тылыгар

айымньы ойуулуур, дьүһүннүүр өрүттэрэ табыллыахтара, оттон герой ис туругун, майгытын ойуулааһын өрүтэ нуучча уус-уран тылыгар сиһилии көстүөҕэ. Ситинник айымньы тылбаастаммыт тылын ахсын сайдан, сиһилэнэн ойууланан иһиэхтээх. Ити омук-омук тылын ханнык араҥата ордук баайыттан уонна автор икки, тылбаасчыт икки таһымнарыттан ордук тутулуктаах. Онон тылбаас диэн уус-уран айымньыны сайыннарыы (айымньы кэрэтин атын омук тылынан таһаарыы диэн этэллэр.) Онон ханнык баҕарар дириҥ, улахан суолталаах айымньы тылбаастаннаҕын ахсын кини тылын суолтата быдан ырылхайдык көстөр.

«Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» роман үгүс омук дьылҕатын, историятын хабарын быһыытынан, автор айымньытыгар хайдах да көрдөрөр омуктарын тылын-өһүн туттубакка эрэ суруйара табыллыбат. Онно кэп-сэнэр, ахтыллар омук тылларa сахалар түҥ былыр ханнык омуктары кытары алтыһан ааспыттарын көрдөрөр уонна билиҥҥи Россия норуоттара урут ханнык биистэрдиин алтыспыттарын билиһиннэрэр. Үгүс омук тылын биир тылынан суруллубут айымньыга түмүү бу олус уустук сорук, ол эрэн ону автор ситиспит, айымньытыгар туһааннаах-туһааннаах сирдэргэ киллэрэн туһаммыт (ордук геройдар ааттарыгар хото туттубут) Кини айымньытыгар ахтыллар омуктар, үгүстэрэ майгыннаһар тыллаах буолан, ардыгар биллибэт. Урукку кэмҥэ биир түүр тыллаах омуктар билигин бытарыйан тус-туһунан тылланан-өстөнөн олороллор. Ол быһыытынан саха тыла үгүс истиэп омуктарын тылларын кытары майгыннаһар. Айымньы тылын-өһүн суолтата саха тыла Евразия үгүс омуктарын кытары ситимнээҕин көрдөрүүтүгэр сытар.

Манна тыл-өс туох да үгүс уратыта суоҕун көрдөрүү, саха тыла хай-дах манньк күүскэ уларыйбакка, харыстанан хаалбытын сахалар олус ыраах, ойдом олорорбутунан быһаарыллар. Тылы чинчийээччилэр саха тыла туох да улахан уларыйыыны көрсүбэккэ, түҥ былыргы киэптэри илдьэ сылдьыбытынан быһаараллар. Онон наука бу көрүүтүн уус-уран айымньыга быһаччы киллэрии буолар. «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» роман саха тылынан суруллуута тылы чинчийээччилэргэ атын түүр, моҕуол омуктар тылларын кытары тэҥнээн көрөр кыаҕы үөскэппитэ. Бу роман тыла-өһө үгүс түүр, моҕуол омуктар тылларыгар быһаччы олоҕуран суруллубут. Онон тыл-өс суолтата айымньыга үрдүгүн роман тыла-өһө быһаччы туоһулуур. Дириҥ суолталаах тылынан үрдүк таһымнаах айымньы суруллар аналлаах.

Онон түмүктээн эттэххэ «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» айымньы саха литературатыгар историческай жанры сайыннарбыта. Ону таһынан бу

айымныы судаарыстыбаннас тутулун олус сиһилии ойуулаабытын литературоведтар, литературнай критиктэр бэлиэтээбиттэрэ. Итини таһынан роман судаарыстыбаннас түҥ былыргы тутулун көрдөрөрүн уонна сахалар төрүттэрэ ол модун импернияттан ойдубуттарын быһыытынан, биһиги бу роман сахалар ол империя тутулун илдьэ сылдьар омук буолалларын бигэргэттэ диэн этиэхпитин сөп.

Айымныы сүрүн уратыта сэриитин (полководец) хараҕынан көрөн суруллар. Манна кыргыһыы, өр кэмнээх сэрии хаамыыта, сэрии тэрилэ уо.д.а. араас бытархайыгар тиийэ ойууланар. Саха литературатыгар сэриини манньык сиһилии суруйуу өссө суоҕа. Тэмичиин уобараһын киһи быһыытынан олус сайдыылааҕын, ис эйгэтэ баайын, психологын автор бэлиэтээн туран суруйар. Ол сүрүн герой боотурдарыгар, ону таһынан кинилэр чугас дьонноругар эмиэ олус улахан болҕомто уурарыгар биллэр. Тэмичиин, салайааччы буолуохтаах киһи, ханнык өрүттэри баһылыахтааҕын, чопчулуур. Роман биир уратыта бүтүн биир киһи күнү көрүөҕүттэн бу дойдуттан аттаныар диэри кэми ойуулуур. Манна роман сүрүн геройун тулалыыр дьону көтүппэккэ бука барыларын сиһилии киллэрэр. Ону таһынан айымныы дьоҥҥо патриотизмы үһүгуннарыыта (роман ССРС ыһыллыбыт, киһилии сиэр-майгы сатарыйбыт кэмигэр сурулубута) бэйэтин кэмигэр судаарыстыбаны бөҕөргөтүүгэ олус улахан суолталанар. Ону таһынан саха тыла ханнык тыллар араҥаларыгар киирэрин өйдөөн туран автор айымныытыгар түҥ былыргы кэминээҕи тыллары туттар. Ол туттуутун түмүгэр урууллуу омуктар тылларын өлүктүйбүт киэптэрэ уларыйан атын суолтаҕа туттулла сылдьара көстөн таҕыста. Дьэ «Чыҥыс хаан ыйааҕынан» роман саха литературатын историятыгар суолтата итинник.

■ *(Рыкунов Н.Н. Үтүө үгэстэри тирэх оҥостон. Дьокуускай: Бичик, 2016)*

Улуу Хууннар

Саха народнай суруйааччыта Николай Алексеевич Лугинов 2010 сыллаахха «Улуу Хууннар» диэн сэһэннэрин тиһиктэрэ күн сирин көрбүтэ. Кинигэ кылгас быһаарыытыгар манньык этиллибит: *«...Бу кинигэ Улуу Хууннар диэн киэҥ араҥаны хабар, былыр үйэлэргэ быстыбыт ситимнэри сөргүтэр айымньылар тиһиктэрин саҕаланыыта буолар».*

Айымныы ааҕааччыга бэрт дьиктитик бэриллэр, манна сэһэргээччи айымныы олус өрдөөҕүтэ буолбуту түөһэрин уонна ону тэҥэ билиҥҥи кэми тэҥҥэ тутан ойуулуурун бэлиэтиир. Онон айымньыга түҥ былыргы уонна билиҥҥи кэм (манна билиҥҥи кэминэн диэн сүрүн герой олоҕо көстөр кэмэ, ол эбэтэр биһиги олорор кэммит буолбатах – хууннар олорор кэмнэрэ) тэҥинэн көстөр. Манньык икки кэми тэҥнээн тутан ойуулааһын автор икки аҥы кэмҥэ арахсан, хайдан олорон суруйарын, айарынтутарын ирдиир ньыма. Ол ньыманы Н.А. Лугинов кыайа-хото тутар буолбута инники айымньыларыттан сиһилии көстөр. «Сэргэлээххэ», «Нуоралдьыма чараҥар» айымньыларга кэм араастаһыыта арыый да кыра, онон автор иһигэр хайдыыта арыычча ама соҕус. Оттон манна кэм араастаһыыта хастыы эмэ үйэлэри хабар. Онон бэриллиитэ быдан уустук.

Хууннар икки атахтаах историятыгар олус сайдыылаах, үрдүк култууралаах, киэҥ билиилээх омуктар быһыытынан биллэн ааспыттара.

Айымныы сүрүн геройдара – Дин Хун генерал, Ли Эр (Улуу Бахсы) (Лао Цзы) уонна Чжан Чжень диэн түөкүн. Манна автор геройдарын аналларын сүрдээх чопчутук арааран. Ол курдук Дин Хун (үтүөнү, кэрэни) бэрээдэги көрөр эбит буоллаҕына, Чжан Чжень бэрээдэги кэһэр аналлаах. Бу икки геройу хардары-таары ойуулаан, хоһуйан, автор айымньытын сайыннарар. Дьиҥэр, бу икки геройу ааҕааччы үрүҥ (Дин Хун) уонна хара (Чжан Чжень) өйдөбүллэргэ холоон (относительные образы) көрөрүгэр ананан айымныы саҕаланыытыгар (бу улахан айымныы саҕаланыыта, дьиҥэр) айыллыбыт уобарастар быһыытынан бэриллэр. Холобур, Дин Хун үйэтин тухары судаарыстыба кытыытын-эҥэрин ким да кэспэтин ирдиир. Ол эрэн бу манна автор геройдарыгар көрдөрөр кытыытынэҥэрин суолтатын Ли Эр (Лао Цзы) уобараһын киллэрэн үйэлээх Үтүө, Кэрэ төрүт өйдөбүллэрин кытыыта-эҥэрэ судаарыстыба кытыытыттанэҥэриттэн быдан дириҥ суолталааҕын бэлиэтиир. Орто дойду олоҕор хара уонна үрүҥ, үтүө уонна мөкү кытыылара, эҥэрдэрэ кэһилиннэҕинэ, икки атах олоҕун отуора эмиэ кэһиллэр, ыһыллар аналлаах. Автор онон

айымньытыгар олох отуорун, тутулун туһунан быһаара сатаан бу үс геройу ойуулуур. Ол быһаарыы айымньыны философскай хайысхалыыр. Итинник философскай хайысха айымньы тиһиктэрин кэҥэтэн, дириҥэтэн биэрэр.

Бу манна саха уус-уран литературата хара сағаланыаҕыттан ылсыбыт хайысхата билиҥҥэ диэри инники күөҥҥэ сылдьара көстөр. Саха омук төрүт уратыта, олоххо бөлүһүөктүү сыһыанын, көрүүтүн уратыта көстөн, күөрэйэн тахсар. Ол иһин уус-уран литературабыт философскай көрүүнэн сағаламмыта уонна билиҥҥэ диэри философскай хайысханан сайдыыта инники күөҥҥэ сылдьар. Ол биир туоһутунан, «Улуу Хууннар» айымньы буолар. Хас биирдии айымньы олох туһунан буолан, таптал хайаан да ойууланар, арай уратылара диэн таптал дьоллоох эбэтэр муҥнаах аналлара көстөрө. Бу сырыыга Дин Хун сүрэҕин долгуппут киһинэн Чжан Чжень эдьиийэ буолбута, эдэр дьон харахтарынан хайҕаһан эрэ хаалбыттара. Харабыл түөкүнү кытары уруулуу сыһыаҥҥа киириэ суохтааҕа. Онон кинилэр тапталлара ситэ сайдыбакка мунурдаммыта. Бу таптал муҥурданыыта – Дин Хун талан ылбыт идэтигэр олус бэриниилээҕин туоһута. Манна таптал араас өрүтэ көстөн ааһар, Дин Хун дьылҕатыгар көстөр таптал идэни эбэтэр атын, туора киһини таптааһынтан талыы, айымньы сүрүн геройа идэни талан, бэйэтин идэтигэр таптала күүстээҕин, бэриниилээҕин көрдөрөр. Онон таптал Дин Хуҥҥа букатын атын өрүтүнэн арыллар, бу олоххо оннук дьон көстөн ааһааччылар.

Автор айымньытыгар дьарык уонна идэ диэн өйдөбүллэри түс-түспа араараан өйдүүр, онон этэр: *«Дьарык – диэн ким бағарар толорор суола. Оттон идэ – атын»*. Дьэ бу дьарык икки атах орто дойдуга үлэлиир үлэтэ. *«Идэ – орто дойдуга илдьэ кэлбит икки атах анала»*.

Онон дьарык ама киһи анала, ол аналгын сөптөөх кэмигэр толор, онтон ордук ама киһиттэн ирдэммэт. Хас биирдии киһи түс бэйэтин дьарыгын, аналын быһыытынан толорон иһиэхтээх. Атын туора дьарыкка ороосһон кыттыһыа суохтаах. Оннук эрэ түгэҥҥэ икки атах дьарыга түмүктээх, ситиһиилээх буолар.

Аны туран автор бу орто дойду олоҕун эҥэрдэрин хууннарга сыһыары тутан ойуулааһына уонна хууннары хотуттан тардыылаахтарын мэлдьи бэлиэтээһинэ биһиги, сахалар, улуу омук сорҕото буоларбытын таайтаран этэр. Сахалар улуу омуктар сорҕолоро буоларбытын «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» романыгар бэлиэтээн турар. Ол санаатын бу сэһэннэр тиһиктэригэр салҕаабытыттан биһиги, сахалар, киэн туттуох эрэ кэриҥнээхпит.

Манна үгүс кырыы, кытыы, эҥэр диэннэр ахтыллаллар, олору автор үрдүкү өйдөбүллэргэ сыһыары тутан ахтар. Ол эбэтэр герой олох уонна өлүү, күүстээх уонна мөлтөх, үтүө уонна мөкү өйдөбүллэр кырыылара, эҥэрдэрэ кэһиллибэттэрин туһугар икки атахтаахтан талыллыбыт. Идэҕэ уһуйуллубуттар эрэ кэтиир аналлаахтар. Ити дьону биһиги билиҥҥи кэминэн кэрэни, үтүөнү хоһуйааччыларга тэҥниэхпитин сөп. Билиҥҥи кэмнэ кинилэр эрэ баар буолан икки атах ити өйдөбүллэри арааран, өйдүүр уонна ылынар. Ити талыллан ылыллыбыттар кэрэни кэрэ, мөкүнү мөкү, албыны албын, кырдьыгы кырдьык диэн хайдах баарынан ааттыыр аналлаахтар. Бу ааттыыр аналлаахтарга сүрүйааччылары эмиэ киллэрэбит. Айар куттаахтар идэлэрэ олус үрдүк, кинилэрэ суох кэрэ, кырдьык, олох, о.д.а. үйэлээх өйдөбүллэрбит симэлийэр кутталлаахтар. Бу сэһэннэр тиһиктэригэр көннөрү күрүөмүл харабылын дьылҕата эрэ буолбакка, үйэлээх өйдөбүллэр харабылларын дьылҕалара сыһыары тутуллан көрдөрүллэр. Относительнай өйдөбүл быһыытынан үйэлээх үгэстэри өрө тутааччылары ис дьиҥнэрин ааҕааччы хараҕар тиэрэ тардан көрдөрөр. Ити относительнайдык көстөр күрүөмүл харабыллара дьиҥэр үйэлээх өйдөбүллэр, үгэстэр харабыллара буолаллар.

Автор ону хууннар дьылҕаларыгар сыһыары тутан көрдөрүүтэ төрүкү олохтоох. Аан дойду историятыгар хууннар култууралара олус үрдүк, сайдыылаах этэ диэн этэллэр. Кинилэр култууралара, сайдыылара үгүс омукка, судаарыстыбаҕа сабыдыаллаабытын историктар бэлиэтииллэр, ол быһыытынан автор хууннар дьылҕаларын ылан холуста оҥорон үйэлээх үгэстэри ойуулуур. Онон бу түгэҥҥэ хууннар дьылҕалара көннөрү холуста быһыытынан бэриллэр, автор кинилэр дьылҕаларыгар олоҕуран олох туһунан көрүүлэрин ааҕааччыга тиэрдэр.

Айымньыга Чжан Чжень уобараһа сэһэни сайыннарарга олус улахан суолталаах диэбиппит. Автор киниэхэ түөкүн аналын сүктэрэн, бу түөкүннээһин куһаҕан кэмэлдьи буоларын көрдөрөр. Ол иһин Чжан Чжень кырдьар сааһыгар дьоло суоҕун билинэн икки хараҕын уутунан суунар. Биир өттүнэн көрдөххө, кини саҕа баай, кыахтаах, билсиилээх киһи суох. Ол эрэн, кини *«ааһар былыт албыныгар көҕүйэн көрүнньүк олоҕу олорор»*. Ол дьарыгын өрө тутан түптээх олоҕу олорбот, саатар оҕо төрөппөккө, таптал диэни билбэккэ, онтон сылтаан дьолу амсайбакка, өйдөөбөккө кырдьар сааһыгар үктэнэр. Түөкүн буолуу – бу сор илэ бэйэтинэн киһи аймах сүнньүгэр олорон көлүйүүтэ. Чжан Чжень түөкүн буолан тахсыыта бу кини мөлтөх өрүтүгэр баһыйтарыыта. Ол онтон сылтаан дьоло суох буолуута көстөр.

Оттон Дин Хун сирдээҕи аналын кэспэккэ толорон киэн туттар, дьонун иннигэр күүстээхтик «дьоллоох олоҕу олордум» диэн этэр кыахтаах. Дьиҥэр, кини дьылҕатыгар киһи оччо айылаах ымсыырыаҕа суох, ол эрэн олоххо киһи сирдээҕи аналын сиэрдээхтик толоруута оҕолонон-урууланан дьон сиэринэн олоруутунааҕар быдан үрдүк суолталаах. Манна автор Инь Си уол ийэлээх аҕатын кэпсэтиитин киллэрэн биэриитэ быһаарыылаах суолтаны ылар:

– ...Туохтан да киһи көҥүлэ кундү. Бук-тах түһэн, хабахха тыыныах кэриэтин олох олорботох көнө!

– Оҕолор тустарыгар тугу баҕарар тулуйуохха син... – диэбитэ аҕата өһөстүк, уруккутун курдук, умса көрөн олорон. – Утарынан кыһалҕа төлөрүйүө... бары барыта уларыйыа...

Дьэ бу сирдээҕи анал Дин Хун, Ли Эр, Инь Си дьылҕаларыгар олус ырылхайдык көстөр. Кинилэр төрөтөр оҕону төлкөлөөбөккө, иитэр сүө-һүнү күрүөлээбэккэ олох олорон ааһыылара олус улахан суолталаах. Сирдээҕи аналы толоруу бу дьоллоох олоҕу олорууга тэҥнээх.

Айымньыга мистическэй өрүттэр көстөн ылаллар, ол эбэтэр Ли Эр сэттэ суолунан тэҥинэн барыыта, биитэр халыҥ хаары үрдүнэн көтө сылдьыыта, о.д.а. көстүүлэр сэһэннэр тиһиктэрин жанрдарыгар саарбахтааһыннары үөскэтэллэр. Ол курдук, айымньыны биһиги историко-философскай диир кыахтаах буоллахпытына, ити мистическэй өрүттэр көстүүлэрэ саараaһыны үөскэтэн ылар, ол эрэн бу мистическэй өрүттэр айымньы жанрын уларытар кыахтара суох. Онон биһиги «Улуу Хууннар» сэһэннэр тиһиктэрин жанрын историко-философскай диэн чопчу этэр кыахтаахпыт.

Бастатан туран, айымньы дьиҥ чахчы историяҕа баар буола сылдьыбыт омуктар дьылҕаларын уонна личностары (Лао Цзы) ойуулуур.

Иккиһинэн, айымньы икки атах сирдээҕи аналын туһунан чопчу көрүүлэри биэрэр.

«Улуу Хууннар» айымньы – бу «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан» романыгар саҕалаабыт үгүс омуктар, норуоттар алтыһыыларын салгыы көрдөрөр айымньы. Манна ол норуоттар алтыһыылара, Кытай судаарыстыбатын иһигэр баар үгүс омуктар, норуоттар уратылара ойууланар. Норуоттар алтыһыылара хаһан да утарсыыта суох буолбат уонна хаһан баҕарар үгүс омук түмсүбүт сиригэр ис иирээни өрө көбүтэр судургу. Ол иирээни туһа-нан байааччы байар, былааһы уларытааччы уларытар. Ол иһин норуот-тар иирсиилэрин күөртээччилэр мэлдьи бааллар, олору хам баттааһын туһунан автор «Алдьархай» диэн төбөлөөн кэпсиир, атын дьон ускай-

дааһыннарыгар киирэн биэрии икки атах олоҕор олус ыар охсуулааҕын туоһулуур. Россияҕа буолбут гражданскай сэриигэ быраат убайын утары туруута биир оннук иэдээн этэ. Ол түҥ былыргы саҕахтарга эмиэ буолбу-тун көрдөрүү икки атах үктэммит алдьархайыгар хат эргийэн кэлэ турарын бэлиэтиир. Манньык көстүү икки атах айыллыбыт айылгытын уратытын көрдөрөр. Итинник хаан тохтуулаах өрө туруулар былаас кытаанаҕыттан, ону ааһан боростуой дьоҥҥо хабыр сыһыан үөскээбититтэн тахсаллар, судаарыстыбалар дьаһалларын-дьаһахтарын кыайан көрүммэт буолбуттарыттан, судаарыстыбаны дьиҥнээхтик салайар дьон оннуларыгар букатын атын, туора дьон кэлэн салалтаҕа киирэн кыттыһан, тосту-туора дьайыылары оҥорбуттарыттан уонна олох араас уустуктара түмүллүбүттэрин түмүгэр тахсыталыыллар. Манна автор айымньытыгар көрдөрөр хамсааһына судаарыстыба түһээни олус үрдэтэриттэн, ол кэмҥэ айылҕа дьон хомуурун үлүтэн кэбиһэн түмүгэр дьон хамсааһыннара тахсарын көрдөрөр. Онон бу судаарыстыба иһигэр буолуталыыр хамсааһыннары икки хайысхаҕа араарыахха сөп: салалта сыыһатын быһыытынан уонна ай-ылҕа оҥорор алдьархайдара. Ол эрэн кэлтэй салалта сыыһатыттан эбэтэр аҥардас айылҕа оҥорор алдьархайыттан хамсааһын тахсара олус уустук, сатаммат да диэххэ сөп. Боростуой норуоту сиэри таһынан кыһарҕаҥҥа киллэрдэххэ, кини уулуссаҕа тахсара саарбаҕа суох. Бу сиэр туһунан Н.А. Лугинов «Улуу Хууннарын» бастакы кинигэтин «Сир саҕалаах, дойду кытыы-лаах» диэн ааттаан туран таһаартарбыта да кэрэһилиир. Бу кинигэҕэ, үгүс ааҕааччы бэлиэтээбитин курдук, «саҕа, кытыы» сир, дойду эрэ суолтатыгар буолбакка, сиэр-майгы, икки атах дьайыытыгар бука барытыгар киирэр. Ити ханнык баҕарар дьайыыны сиэри таһынан ыыттаххына иэдээн төрдүгэр тиэрдэрин бэлиэтиир.

Айымньыга автор хууннары омук быһыытынан уратыларын, тулуурдарын, кыайыгастарын-хотугастарын сырыы ахсын бэлиэтиир. Ону ааһан кини хууннар көҥүлгэ олус баҕалаахтарын көрдөрөр. Ол баҕалара хууннары бу орто дойдуттан сүтэллэригэр тирэх буолбутун таайтаран этэр: *«...Хууннар барахсаттар... Туох ааттаах итинник сүдү кыахтаах, мо-дун санаалаах омуга үөскээбитэ эбитэй? ...Ханна даҕаны тэҥнээхтэрин булбатах Улуу Хууннар бу күн айыы сириттэн суола суох сүтүөхтэрин хантан билиэхтэрэй?»* Кинилэр сиэрэ суох көҥүлгэ талаһан, бастаан ол көҥүллэрин атын омуктары бэриннэрэн ситиһэн, онтон салгыы түс-түспа уустарынан-аймахтарынан көҥүлгэ тардыһан, бытарыйан, сир үрдүттэн симэлийии суолугар үктэммиттэр. Көҥүлү ситиһии – бу күүстээх санаалаахтар аналлара, онтон көҥүлү тутуу – бу өркөн өйдөөхтөр ситиһиилэрэ. Онон

хуннар барахсаттар сир ньуурун дэхсилии сылдьан сиҥнэн симэлийэллэр, бу кинилэр суппут биир суоллара буолуон сөп.

Маннык бүтүн норуот орто дойду урсунуттан сүтүүтүн туһунан саха уус-уран литературатыгар Далан «Бүтэй Бүлүү» романыгар суруйан турар. Ону таһынан саха уус-уран литературатын айбыт аҕата Өксөкүлээх Өлөксөй «Ойуун түүлэ» айымньытыгар норуоттар дьылҕаларын, алтыһыыларын туһунан суруйуута биһиги литературабыт таһыма олус үрдүктэн саҕаламмытын уонна XXI үйэҕэ ол таһымтан түһэ илигин, салгыы сайдарын туоһутунан Н.А. Лугинов «Улуу Хууннар», «Чыҥыс Хаан ыйааҕынан», о.д.а. айымньылара буолар.

Аан дойду историятыгар бэйэтин аатын хааллларбыт омук историятыгар олоҕуран судаарыстыба тутулугар туһааннаах өрүттэри ылан, ол холобурунан инники сайдыы суолларын автор торумнуур. Ол туһунан Д. Саввинов «Чолбон» сурунаал 2013 сыллааҕы 6 №-гэр таһаартарбыт ыстатыйатыгар суруйан турар.

Түмүктээн эттэххэ, «Улуу Хууннар» айымньы орто дойду тускулун сиэри таһынан уларытыы-тэлэритии икки атаҕы Ийэ сир үрдүттэн имниин сүтэриэн сөбүн этэр. Итини билиҥҥи кэмҥэ сыһыары туттахха, космоска көтүү, ядернай дэлби тэптэриилэр, айылҕаны сиэрэ суох алдьатыы, о.д.а. үгүс глобальнай проблемалар үөскээн тахсаллар.

■ *(«Чолбон», 2013, №12)*

Сэмэн Тумат прозатын уратыта

Семен Андреевич Попов-Сэмэн Тумат 1944 сыллаахха олунньу 23 күнүгэр Булуҥ улууһун Тумат нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Кини айар үлэһит быһыытынан бастаан хоһоонньортон саҕалаабыта. 1965 сыллаахха «Эдэр коммунист» хаһыакка поэзияҕа бастакы холонуута бэчээттэммитэ. Мантан ылата литература эйгэтигэр сэмэйдик үктэнэн кирииитэ саҕаламмыта.

Айар үлэтин сүрүн уратыта хотугу эргимтэ олохтоохторун олоҕор олоҕуран, уус-уран айымньыны суруйарын үгүс литератураны чинчийээччилэр ыйан тураллар. Уус-уран айымньыны суруйууттан ураты Сэмэн Тумат чинчийээччи быһыытынан эмиэ үчүгэйдик биллэр. Кини бастакы улахан чинчийиитэ Гавриил Иванович Макаров-Дьуон Дьаҥылы диэн поэт, тылбаасчыт олоҕун, айар үлэтин туһунан туспа кинигэнэн тахсыбыта. Бу саха уус-уран литературатын историятыгар олус улахан суолталаах үлэ. Манна саха литературатыгар уус-уран тылбаас историятын сэгэтэн, арыйан көрүү оҥоһуллубута. Маны таһынан Сэмэн Тумат литературнай кириитик быһыытынан кизэҥник биллэр. Ол туоһутунан 2009 сыллаахха саха литературатыгар сыһыаннаах уус-уран ырытыыларын түмэн «Өй-сүрэх көрдөбүлүнэн» диэн ааттаах кинигэни таһаартарбыта. Бу өр кэмнээх көрдөөһүннэр, булуулар түмүктэринэн тахсыбыт кинигэ. Сэмэн Тумат тылбаас үлэтигэр ситиһиилэрдээҕин Саха сирин суруйааччыларын XVII съеһигэр председатель Н.И. Харлампьева бэйэтин дакылаатыгар бэлиэтээн турар. Маны таһынан Сэмэн Тумат прозаик быһыытынан киэҥник биллэр.

Манна биир ураты көстүүнү бэлиэтиэххэ сөп. Ити Н.И. Харлампьева Сэмэн Тумат Омар Хайям рубаиларын уонна Конфуций этиилэрин тылбаастаабытын дакылаатыгар ыйан турар. Онтон Г.Г. Филиппов «Чолбон» сурунаал 1994 сыллаахха иккис нүөмэригэр таһаарбыт «Сайдар тосхоллоох» диэн Сэмэн Тумат айар үлэтигэр анаабыт критическэй ыстатыйатыгар поэзиятын биир уратытын, *«хоһоонноро дьоппуон, кэриэй, кытай норуотугар биһирэнэр ассоциативнай хоһоону санаталлар»* диэн тылларынан бэлиэтээн турар. Бу поэт тылбааһа айар үлэтигэр, бэйэтигэр сөп түбэһэр буоллаҕына оҥороро таһаарыылааҕын туоһулуур. Омар Хайям рубаиларыгар уонна Конфуций этиилэригэр Сэмэн Тумат хоһоонноро чугас буоланнар кинилэри тылбаастыырга ылсыбыт диэххэ сөп. Иккис өттүнэн ити тылбаастары оҥорорго Сэмэн Тумат өр кэмҥэ Г.И. Макаров-Дьуон Дьаҥылы олоҕун, айар үлэтин чинчийбитэ улахан тирэх

буолбута саарбаҕа суох. Манна кини тылбаас үлэтигэр сыһыана көстөр.

Семен Андреевич Попов-Сэмэн Тумат 1992 сыллаахха «Улуу кыыл тыына» диэн уус-уран айымньыларын кинигэтэ күн сирин көрбүтэ. Ааптар манна сэһэннэрэ уонна кэпсээннэрэ киирбиттэрэ. «Мууска быстарыы» уонна «Улуу кыыл тыына» сэһэннэрэ Хотугу муустаах муора кытылын олохтоохторун олохторун-дьаһахтарын ойуулуурга анаммыта.

«Мууска быстарыы» – ааптар аҕатын олоҕуттан биир түгэни билбитин сэһэн оҥорон таһаарбыт. Сэмэн Тумат айымньытыгар балыксыттар дьарыктарын уустаан-ураннаан ойуулуур, хоһуйар. Бу маннык, ханнык эмэ (ураты) дьарыгы хоһуйууга олоҕурар айымньы туһааннаах дьон олохторун-дьаһахтарын сиһилии ойуулуур. Манна хоту дойду уратыта уонна ол ураты көстүүгэ көстөр дьулаан түгэннэри ойуулаабыта. Бу айымньы биир уратытынан бэчээттэммит кэмэ буолар, бу кэмҥэ Россия үрдүнэн ыһыллыы, уларыта тутуу кэмэ этэ. Ычччат дьон өйдөрө-санаалара ыһыллан, сиэр-майгы сатарыйбыта. Суруйааччы ону аахсыбакка, хоту дойду дьонун (маны икки атах диэн өйдүөхтээхпит) үтүө майгыларын өрө тутан суруйбута. Ити обществоҕа үтүө майгы өрө тутуллубат кэмигэр ааптар хоту дойду дьоно үтүө майгыларын айымньытыгар чопчулаан бэлиэтээбитэ. «Мууска быстарыы» сэһэн – бу мүччүргэнниэх түгэнҥэ олоҕурбут уус-уран айымньы. Сүрүн геройдар Уһун Өндөрөй, Хара Баттах, Күүстээх Сөдүөт майгыларын ааптар олус сөптөөх түгэннэргэ бэлиэтээн ылаттыыр. Дьэ манна ааптар Хара Баттах диэн геройун майгытын сүрдээх үчүгэйдик ойуулуур. *«бу мытырыйбыт хотугулуу сэбэрэлээх»* Мэхээлэ – Хара Баттах муммут түгэнин, саҥа үтүлүктээх уокка иттэ турарын, хотугу киһи сэмэй, судургу майгытын олус үчүгэйдик көрдөрөр. Манна ааптар геройа майгылыын-сигилилиин, дьүһүннүүн-бодолуун хотугу киһи буоларын бэлиэтиир. Икки сүрүн герой – Уһун Өндөрөй уонна Күүстээх Сөдүөт, хотугу дьон этэллэринэн, дойду оҕолоро буолаллар, биирдэрэ Чурапчыттан тардыылаах, иккиһэ Үөһээ Бүлүүттэн хааннаах. Онон Семен Андреевич хотугу киһини ойуулууругар бары өттүнэн сөп түбэһэр геройу айан, чочуйан таһаарбыт. Манна биһиги бу герой хотугу дьон түмүллүбүт уобарастара буоларын бэлиэтиэх тустаахпыт. Ол курдук ааптар геройун Хара Баттах диэн ааттааһына – кини баттаҕа эрэ харатын бэлиэтээһин буолбатах, бу сүрүн герой сааһынан кырдьаҕаһын уонна ону ааһан өссө да бэйэтин кыанарын, этэ-сиинэ чөлүн этэр. Оттон бу геройбут 70-с хаарыгар үктэммит киһи. Онон Сэмэн Тумат хотугу дьон уһун үйэлээхтэрин Хара Баттах геройунан бэлиэтээбит. Чахчыта да оннук, аан дойду үрдүнэн уһун үйэлээхтэр Хотугу эргимтэҕэ уонна Кавказ хайаларыгар олороллорун бэлиэтииллэр.

Айымньыга биир сүрүн болҕомтону ыттар ылаллар, хотугу дойдуга үчүгэй ыта суох сылдьыбаккын. Манна Уһун Өндөрөй Тузик диэн ытын ааптар сиһилии, төрдүн-ууһун ыйан туран, ойуулуур. Бу ойуулааһынҥа суруйааччы бастаан ыт айымньы устатыгар дьоҥҥо сүрүн көмөлөһөөччү буоларын кэлим-кэлим түгэннэргэ үтүө өрүттэрин ойуулаан ылар. Ол эрэ кэнниттэн бу ыт хайдах маннык уратытын, бэлиэтээн хантан хааннааҕын, кимтэн кииннээҕин быһаарар. Ону ааһан хоту дойдуга икки атах ыта суох олорор кыаҕа суоҕун, ыт дьиэ-кэргэн сорҕотун тэҥэ, арахсыспат аргыһа буоларын ыйар. Бэл диэтэр, Дьүлэй Бүөтүр, Кэлтэгэй Чомоох өлөллөрүгэр ыттарын кытары тэҥҥэ сырдык тыыннара быстыбытын чопчулаан ойуулаан көрдөрөр. Бу түгэни ойуулааһына ааптар ыт икки атах арахсыспат аргыһа буолар диэн санааны ытаһалаан биэрэр. Чахчыта да оннук.

Айымньы биир уратыта геройдар бэйэ-бэйэлэригэр сыһыаннарын олус сиһилээн, быһааран ойуулааһыныгар сытар. Манна сүрүн геройдар бэйэ-бэйэлэрин санааларын өрө көтөхсүүлэрэ, бу ыарахан, киһи санаатын баттыыр аһаҕас хотугу байҕалга устан иһиилэрэ кинилэр ис туруктарын аймаабат буолуон сатаммат. Түгүнан түмүктэниэ биллибэт аһаҕас мууска олорон хотугу байҕалга устуу киһи ис туругун (психикатын) аймыыр. Манна Уһун Өндөрөй дьонун аралдьытан орто дойду араас уратытын дьонугар сиһилээн кэпсииргэ сананар. Бу ааптар икки атах психикатын билэрин, өйдүүрүн көрдөрөр өрүт. Хаһан баҕарар иэдээнҥэ түбэспит киһи ис туругун туттуммакка бэринэн кэбиһиитин түмүгэр өйө бааллар. Ол түмүгэр быыһанар да суолтан өрүһүммэккэ былдьаммыт үгүс. Ити иһин, Уһун Өндөрөй дьонун санаатын аралдьытан кэпсиирин ааптар чопчулаан, тоһоҕолоон сиһилии ойуулуур. Бу ойуулааһын түмүгэр Уһун Өндөрөй киэн билиилээҕэ, элбэҕи аахпыта-билбитэ көстөр. Ону ааһан кини олоҕу араас өрүтүттэн эргитэн икки атахха сыһыары тутан ырытар санаатын ааптар ааҕааччыны кытта үллэстэр.

Айымньыга Сэмэн Тумат икки атах олоҕун, тыынын кэрэһилиир уот туһунан олус сиһилии ойуулуур. Онно уот хотугу эргимтэҕэ, буурҕаҕа муммут дьоҥҥо суолдьут буолар, ону ааһан иэдээн буолбутун биллэрэр аналланар. Бу улахан кутаа уот туһунан биһиги эттибит. Маны таһынан, мууска быстарбыт балыксыттар бэйэлэрэ оттубут уоттара кинилэргэ уонна ыттарыгар тыыннаах хааларга олус улахан эрэли үөскэтэр. Ону ааһан бүрүо сыта, бу аал уот сирдьитэ буолан олох салҕанар аналлааҕын, биһиги түгэммитигэр балыксыттар тыыннаах хаалар аналларын туоһута буолар. Бу айымньыга уратыта диэн ааптар тулалыыр эйгэ Хотугу муустаах Байҕал,

Кутаа уот, Сир (биһиги түгэммитигэр Кытыл), Буурҕа (Арҕаа сис тыала) уонна икки атах чугас доҕорун ыттар тыыннарын (Дух) олус үчүгэйдик арыйан ааҕааччы хараҕар бу баардыы көстөр гына ойуулаабыт. Ол түмүгэр Муустаах Байҕал дириҥ уораанннаах салгына, Кутаа уот эйэҥэлэс сырдыга, бурүо минньигэс сыта, Сир сылаас салгына, Буурҕа түмүллүбүт сүдү күүһэ бэйэтин уратытын чорботон бэлиэтии сылдьара биллэр. Онтон ыттар бу түгэҥҥэ киһилии эрэ кыайан саҥарбаттар. Сир, Кытыл мууска быстарбыт дьоҥҥо олус улахан суолталанар, тулалыыр ууттан сиргэ, кытылга үктэнэр туох да тирэнэр тирэҕэ суох сылдьыбыт дьоҥҥо олоххо эрэнии биир үктэлэ буола түһэр. Ол быһыытынан биһиги геройдарбыт сири көрөн олус үөрэллэр. Сир икки атах олоҕун хайа баҕарар өрүтүгэр, таһымыгар быһаарар суолталанар. Онон биһиги дьоммут сири көрөн үөрүүлэрэ көннөрү үөрүү буолбатах, бу икки атах сиртэн киһи-хара буолан тахсыбытын туоһулаан, бу Ийэ сиргэ үктэммит тэҥэ үөрүүгэ тэҥнэһэр үөрүүтэ. Сир кинилэр санааларын күүһүрдэр, муҥура суох эрэлинэн толорор аналлаах.

Манна айымньы биир курус өрүтүн таарыйдахпытына сатанар. Уһун Өндөрөй, Хара Баттах, уонна Күүстээх Сөдүөт өлбүт доҕотторугар сыһыаннара олус ытыктабыллаах. Өлүктэрин наартаҕа тиэйэн, сыһансоһон, бэйэлэрин тэҥэ тутан Муустаах Байҕал үөһүттэн хостоон төрүт сирдэригэр тиэрдиилэрэ хотугу сиргэ доҕордоһуу күүстээҕин, доҕорго ытыктабыл үрдүгүн көрдөрөр. Бу биһиги геройдарбыт хайдахтаах да уустук түгэҥҥэ киһилии майгыларын сүтэрбэтэхтэрин, санаалара түһэн самныбатаҕын кэрэһилиир.

Бу уларыта тутуу кэмигэр бэчээттэнэн тахсыбыт өрө көтөҕүллүүлээх, күүстээх санаалаах кинигэлэртэн биирдэстэрэ. Ыһыллыы-тоҕуллуу саҕана дьон-сэргэ икки ардыгар доҕордуу сыһыан түһүнан, ону өрө тутан айымньы оҥоруу ааҕааччы дьон доҕордуу сыһыанын төһө сэргиирин, сэҥээрэрин бэрэбиэркэлээһин, чинчийии тэҥэ этэ. Ол эрэн икки атах, чуолаан томороон тымныылаах Саха сирин олохтоохторо, доҕордуу сыһыаны өрө туталларын ааптар «Улуу кыыл тыына» диэн кинигэтигэр көрдөрбүтүн олус сэҥээрэ көрсүбүттэрэ. «Мууска быстарыы» айымньы доҕордуу сыһыан алдьархайтан быыһыырын бастыҥ уус-уран холобура буолбута. Кини прозата дьон майгытын-сигилитин сиһилии ойуулуурга түһуланар, манна саха омук уратыта көстөр. Ол сиһилээһин (саха уус-уран литературатыгар) ааптар үһүйээннэригэр, оҕолорго анаммыт айымньыларыгар олус үчүгэйдик көстөр. Бу көстүү Сэмэн Тумат саха омук үгэһин, ханнык баҕарар ойуулуур тиэмэтин сиһилии билэриттэн тахсар. Онон кини геройдара өр кэмнээх чинчийии, үөрэтии түмүгэр үөскээбит уобарастар буолалларыгар сөп. Маны таһынан, ааптар айылҕа кыылларын ойуулааһына болҕомтону тардар кыахтаах. Өскөтүн «Мууска быстарыы» сэһэҥҥэ Уһун Өндөрөй ыта Тузик ураты өйө бэлиэтэнэр буоллаҕына, «Улуу кыыл тыына» сэһэҥҥэ Үрүҥ эһэ уонна Ааныс көрсүһүүлэрэ, манна ааптар бэйэтэ үрҥ эһэ (оҕолоох) уобараһыттан сүрүйүүтэ кини ойуулуур кыаҕын көрдөрөр. Уопсайынан, уус-уран литератураҕа кыыл (предмет эҥин) аатыттан сурүйүу бу айар куттаах киһи (фантазиялыыр) оҥорон көрөр кыаҕын көрдөрөр. Манна бэлиэтиэххэ сөп Харысхал «Тураҕааскы», «Туу-хаах» («Түөрт харах») кэпсээннэрин, Николай Лугинов «Кустук» кэпсээнин. Өскөтүн баларга кыыллар сүрүн уобарас быһыытынан сылдьар буоллахтарына, Сэмэн Тумакка кыыллар ойоҕос уобарас быһыытынан көстөллөр. Ол эрэн кинилэр икки атах дьылҕатыгар ылар суолталара улахан. «Мууска быстарыы» сэһэҥҥэ Тузик сүрүн геройу өрүһүйэр аналлаах буоллаҕына, «Улуу кыыл тыына» сэһэҥҥэ ыал аҕатыгар Өндөрөйгө олоҕор бүтэ-

һик улахан булдун быһыытынан Үрүҥ эһэ бэйэтинэн кэлэн, киирэн биэрэн бултатар. Онон Өндөрөй сотору өлөрүн түстүүр. Сахаларга улахан булчут өлөрө чугаһаатаҕына, Баай Барыылаах Байанай хоолдьуга булдун бултатар диэн өйдөбүл баар. Ааптар маны таһынан «Өс төрөөһүнэ» сэһэнигэр бөрө уонна Сирдээхэп дьылҕаларын тэҥҥэ тутан хоһуйан, 20-с үйэҕэ булду туох да хаарчаҕа суох өлөрүү айылҕаҕа олус улахан хоромньуну таһаарарын этэр. Манна айылҕа харыстабыла уонна аныгы үйэҕэ киһи киһиэхэ сыһыана бөрөтөөҕөр (кыыллааҕар) куһаҕан буолбутун ааптар ханарытан көрдөрөр. Сурүйааччы икки атах айылҕаны алдьатар да, абырыыр да кыахтааҕын ойуулуур. Хаһан баҕарар мөлтөх өрүтү ойуулаатахха, күүстээх өрүт тахсан кэлэр, бу аксиома тэҥэ. Кэлтэй үчүгэй эрэ өрүтү ойуулаатахха, айымньы ситэтэ суох буолар. Ол быһыытынан ааптар Сирдээхэп уола өлүүтүн бөрө оҕолорун өлөрүүгэ тэҥнииp. Бааһырбыт бөрө бытатыгар талаһар буоллаҕына, кута-сүрэ аймаммыт икки атах ийэ айылҕаҕа талаһар. Айылҕалыын алтыһан киһи кута-сүрэ уоскуйар, олохxо көрсүбүт охсууларын түргэнник оһорунар, физическай охсуутааҕар моральнай охсууну оһорунар быдан уустук, ыарахан эбээт. Икки атах хайдах да гыммытын иһин, Аан Ийэ айылҕатыттан быһаччы тутулуктаах. Сэмэн Тумат айымньылара айылҕа харыстабылыгар ананыылара бу түбэһиэхчэ буолбатах. Саха сирин айылҕата, кыыла-сүөлэ, олох төһөнөн сайдар даҕаны, соччонон алдьанан, айгыраан, кээһэнэн иһэр. Хас биирдии кыыл тулалыыр эйгэҕэ анал функциялаах. Ханнык эмэ кыыл имири эстэн хаалар түгэнигэр тулалыыр эйгэҕэ сыыйа уларыйыы тахсар. Оттон чинчийээччилэр Саха сирин айылҕата олус уйаныы куруутун бэлиэтииллэр. Маны таһынан, айылҕа харыстабылыгар анаммыт «Өлбүт тас үөскэ» диэн кэпсээнэ саха уус-уран литературатыгар айылҕа уонна промышленность сыһыаннаһыыларын ырылхайдык көрдөрөр. «Өс төрөөһүнэ» сэһэҥҥэ ааптар олохтоох дьон, сахалар сирбитин-уоппутун, кыылбытын-сүөлбүтүн биһигиттэн ураты ким да харыстыыр, хараанныыр киһи суох диэн этэр. Сир боппуруоһа олус сытыытык турар. Урут-уруккуттан үгүс сэрии, мөккүөр төрүөтэ буолара. Онон ааптар сир боппуруоһа аан дойдуга сытыырхайан эрэрин тоһоҕолоон бэлиэтиир. Манна кини хас биирдии киһи бэйэтэ сирдээх буолуохтааҕын, кыылларынан ханарытан көрдөрөр. Бу сири киһи ыччатыгар хааллараан иһэр, кыыл бэйэтин ыырын аһыҥастара көрө хаалаллар. Онон кэлэр кэнчээри ыччакка ааптар болҕомтотун мэлдьитин уурара сир боппуруоһун көтөхпүтүттэн да көстөр.

Ааптар айымньыларыгар биир өрүтү мэлдьи өрө тутар – хас биирдии киһи бэйэтин кэнниттэн аатын ааттатар ыччат хааллардыытын. Бу Сэмэн Тумат айымньыларын сүрүн тиэмэтин быһыытынан көстөр. Ол иһин буолуо, кини оҕо суруйааччытын быһыытынан киэҥник биллэр. Саха омугар олоххо биир сүрүн соруга ыччаты, бэйэ хаанын көрүү-истии, харыстааһын, иитии буолара түҥ былыргыттан биллэр. Сахалар кыыс оҕону сирбэтэллэр да, уол оҕону ордороллор. Бу эр киһи гена, хаана дьахтар аймах киэнинээҕэр быдан күүстээҕиттэн буолуон сөп. Ити көстүү икки атах эр киһи хаана күүстээҕин түҥ былыргыттан билэллэрин туоһута. Эр киһи хаана күүстээҕин аныгы геннай наука көмөтүнэн бигэргэтэн тураллар. Ол быһыытынан Сэмэн Тумат айымньыларыгар *«хаан-уруу туһугар сурэхтиин-быардыын, өйдүүн-санаалыын тардыстыы»* күүстээхтик ойууламмыт. Маны кини *«саханы киһи оҥорбут биир суолунан»* ааттыыр. Биһиги, сахалар, хаан булкуһуутун таһаарбат туһугар урууурҕаһыыга кимтэн кииннээҕи, хантан хааннааҕы туоһулаһар үгэстээхпит. Онон аймахтар ыччаттарын көрөр-харааннаһар үгэстэрэ сахаларга олус күүстээх. Бу туһунан «Кыһалҕаттан куотуу» кэпсээнигэр киэҥник арыйан, сырдатан турар. Ити хаан тардыстыы сүрүн тиэмэ быһыытынан Сэмэн Тумат айымньыларыгар көстүүтэ, бу кини бүтүн саха норуотугар олус улахан аймалҕаны таһаарбыт «Чурапчы көһөрүллүүтэ» диэн ааттаммыт «тэрээһини» олус ыарыылаахтык ылыммытыттан, сүрэҕэр иҥэн хаалбытыттан үөскээбитэ чахчы. Ол көһөрүү кэмигэр үгүс оҕо дьон тулаайах хаалан, кэлин аймахтарын булсан, киһи-хара буолан тураллар. Кини бэйэтэ ол көһөрүү кыттыылаахтарын ыччаттара буолан, кыра оҕо эрдэҕиттэн истэн, билэн улааппыта айымньыларыгар көстөр.

Онон Сэмэн Тумат прозата сүрүннээн оҕолорго аналлаах айымньыларынан саҕаланан баран, кэлин хабар тиэмэтэ кэҥээн, ис хоһооно дириҥээн, билиҥҥи олоҕу суруйуута олус улахан болҕомтону тардар. Айылҕа харыстабылыттан саҕалаан (биһиги итини айымньыларга кыра оҕолору төрөппүттэр тулалыыр эйгэҕэ харыстабыллаахтык сыһыаннаһалларын иитиллэриттэн көрөбүт) баран икки атах үрдүкү сыаннастарын Сирдээхэп, Уһун Өндөрөй уо.д.а. уобарастарын нөҥүө олоҕу анаарыыларын билэбит.

■ *(«Чолбон», 2014, №6)*

Билиҥҥи суруйааччыларга бэлиэтээһиннэр

Айысхаана айар үлэтэ

Уус-уран айымныы оҕо уонна улахан киһи айымньыта диэн арахсыбат. Айымньы тас көстүүтэ, тыла-өһө оҕолорго анаммыт буолуон сөп. Оттон дьиҥэр уус-уран айымньы ис хоһооно, номоҕо оҕо уонна улахан киһи диэн араарбат. Син эмиэ литература эр киһи уонна дьахтар диэн арахсыбатын курдук.

Анна Егоровна маҥнайгы холонуутунан «Суол тоҕойугар» диэн 1988 сыллаахха тахсыбыт эдэр автордар айымньыларын хомуурунньугар бэчээттэммит «Күүтүүлээх дьикти түүл» уонна «Олох күнүн арҕаата» кэпсээннэрэ буолбуттара.

Маҥнайгы айымньылара киһи сирдээҕи аналын арыйан көрдөрбүттэрэ. Бастакы айымньыларга автор сэмэй хардыылара көстөөччү. Анна Егоровна хардыыта симик уонна атын өттүнэн эмиэ да хорсун буолбута. Холобур, «Олох күнүн арҕаата» кэпсээнигэр автор сирдээҕи аналын толорбокко сылдьар сааһыра барбыт дьахтар үлэҕэ, үпкэ-аска, күүлэйгэ үлүһүйэн ыал буолбакка, оҕо төрөппөккө хаалара көстөр. «Күүтүүлээх дьикти түүл» кэпсээнигэр кыһалҕа букатын утары өттүттэн арыллар. Таптаабат эрээри оҕолонон, ыал буолан, онтон арахсан, оҕону аҕата суох хааллары. Айымньыларга кэпсэнэр геройдар дьылҕаларыттан хайаларын идэлэнэ ордук дириҥий? Бу икки дьахтар идэлээннэрэ хайата да улахан. Бу аҥардас кэрэ аҥардар идэлээннэрэ буолбатах. Бүтүн дьон-сэргэ, норуот, общество алдьархайа. Аҥардас төрөппүккэ иитиллэн улааппыт оҕо өйө-санаата, майгыта-сигилитэ толору ыалга улааппыт оҕотооҕор букатын ураты буолар. Автор бу икки айымньыга ону ырыта, быһаара барбат. Туохтан үгүс киһи ыал буолбакка аҥардас хааларый? Туохтан үгүс оҕо аҥардас төрөппүккэ иитиллэн улаатарый? Кэпсээннэргэ автор ааҕааччыга бэйэтигэр түмүк оҥорторор. Онон кини бу сиэр-майгы проблематыгар дьон-сэргэ болҕомтотун тардар.

Маҥнайгы айымньыларын хомуурунньуга 1992 сыллаахха «Хахсаат тыал» диэн ааттанан бэчээттэммитэ. Бу чараас кинигэҕэ икки сэһэн, кэпсээннэр уонна этюдтар киирбиттэрэ.

«Хахсаат тыал» уонна «Хадаараптар» сэһэннэргэ автор оҕо иитиитигэр оскуола уонна төрөппүт суолталарын көрдөрөр. «Хахсаат тыалга» оҕо дьылҕата учууталтан (үгүс өттүгэр) тутулуктанара көстөр.

«Хахсаат тыал» сэһэҥҥэ олох бытархайдара таарыллаллар. Холобур, сүрүн герой Нарыйа тымныы дьиэҕэ олороро, соҕотохсуйуута бу барыта олох киэҥ аартыгар үктэммит киһиэхэ маҥнай олус ыарахан. Кэлин үөрэнэн бардахха арыый судургутуйар. Ол оннугар киһи тус кыһалҕата буолбакка, атын дьон кыһалҕата, олоҕо быдан чугастык ылыныллар буолар. Түмүгэр сүрүн герой оҕолор олохторун, билиилэрэ кэҥиирин, дириҥиирин туһугар үлэлиир. Кэлин оҕолор ытыктабылларын ситиһэр. Автор ону олус судургутук: *«Оҕоҕо киһи быһыытынан ытыктабыллаах сыһыанынан ситиспитэ»*, – диирэ ааҕааччыны соччо итэҕэппэт. Ол эрэн бу этии оскуолаҕа оҕону киһи быһыытынан ытыктаабат түгэннэр тахсалларын көрдөрөр. Ону директор оҕону оҥорботох буруйугар буруйдаан баран бырастыы гынарыгар көрдөспөтө көрдөрөр. Оҕону киһи быһыытынан ытыктаатахха, оҕо чараас, нарын сүрэҕин эйиэхэ арыйыан, итэҕэйиэн сөп. Геройдар кэпсэтиилэрэ кэмчитиҥи соҕустук бэриллибитин бэлиэтиир наада.

Айымньыга көстөр быһыы-майгы бу общественнай тутул үөскүөҕүттэн дьүһүн кубулуйан кэлбит кыһалҕа буолар. Ону көннөрү, олус судургутук көрдөрөр сатаммат. Итинник быһыыны-майгыны, сиэри-майгыны туох үөскэтэрий? Туохтан оскуола директора бэйэтинэн оҕону атаҕастыыр суолга тиийдэ? Ол тоҕо эрэ айымньыга көстүбэт. Автор маннык көтүмэх буолара сатаммат.

«Хадаараптар» сэһэҥҥэ сүрүн герой – төрөппүт мааныласх оҕото. Учуутал, төрөппүт уонна оҕо. Бу сэһэн ис тутула. Автор айымньытын соругунан төрөппүтү оҕотугар болҕомто уурарын ирдиирэ буолар. Хадаровтар онтон куотуна сатыыллар: *«Онуоха-маныаха диэри эн ийэҕэр илдьэн кэбистэххэ хайдаҕый?»* Ийэ-аҕа оҕону кытта алтыһыыларыттан оҕо сайдыыта саҕаланар. Ол сэһэҥҥэ олус итэҕэтиилээхтик көрдөрүллүбүт. Айымньыга оҕо иитиитэ обществоттан тутулуктаах курдук көстөр түгэннэрэ баар. Хайа эрэ өттүнэн ол сөп. Онтон, дьиҥэр, толору дьиэ кэргэҥҥэ (ийэлээх аҕалаах) иитиллибит оҕо үөрэтии, иитии өттүнэн сайдыылаах буолар. Төрөппүттэртэн биирдэрэ эмит үөрэтиигэ-иитиигэ кыттыбат түгэнигэр хайдах содуллаах буолуон сөбө көрдөрүллэр. Хадаараптар, уолларын иитиитигэр сэлээннэһэ сылдьаннар, оҕону идэлээҥҥэ тиэрдэ сыһаллар. *«Бу түбэлтэ кэнниттэн Хадаровтар инньэ-манньа гыныах диэн супсугурбэтэллэр даҕаны, уолларын иитиигэ икки өттүттэн болҕомтолорун уурар буолан барбыттара»*, – диэн автор этэр. Онон оҕо иитиитин сүрүн өттүн төрөппүттэр сүгэллэр.

Айысхаана ол кэннитэн өр кэмҥэ кинигэ таһаартарбакка сылдьыбыта. 2005 сыллаахха «Сулуһуннээх иннэ» диэн сэһэнэ тахсыбыта. Айымньы ол

иннинэ «Тумарыкка» диэн аатынан «Чолбон» сурунаалга бэчээттэммитэ.

Айымньы оҕо саас кэмигэр сыһыарыллан арыллар. Онтон дьиҥэр манна киһи аймах олоҕун бүтүннүү аймыыр иэдээн (наркомания) оҕону иитиигэ тирэҕирэн үүс-ураннык ойууланар. Айымньы ситиһиитин ис дьиҥэ итиннэ сытар. Бу автор сатабыла.

Сэһэҥҥэ орто дойдуга иэдээнтэн атыны аҕалбат аналлаах наркомания Саха сиригэр хайыы-үйэҕэ *«силис тардан, үүнэн-чэчирээн»* эрэрэ ойууланар. Алдьархайдаах үүнээйи ыччаты хайдах быһыылаахтык иннин сарбыйара сиһилии ойууланар. Бу айымньы иннинэ саха литературатыгар наркоманияҕа анаммыт ханнык да айымньы суруллла илигэ. Наркомания, суицид, спид, о.д.а. билигин үксээбит иэдээннэр тустарынан сахалыы үүс-уран айымньы суруллуута дьон-сэргэ ити алдьархайы өйдөөн эрэрин көрдөрөр. Маннык ис хоһооннноох айымньы улахан дьоҥҥо ананан суруллара – кэм ирдэбилэ. Онон ааҕааччы суруйааччыттан бу темаҕа айымньы кэтэһэрэ сөптөөх.

«Сүлүһүннээх иннэ» айымньы алдьархай төрдүн дьиэ кэргэн иһиттэн таһаарар. Сэһэн *«Хайа, бу тугуй?!»* диэн кыыс оҕо саҥа аллайыытыттан саҕаланар. Чахчы кыыс оҕо саҥа аллайда дуо бу? Суох! Бу саҥа аллайыы киһи аймах бүтүннүүтүн саҥа аллайыыта. Алдьархай, иэдээн хаһан баҕарар тыаһа-ууһа суох, биллэрбэккэ кэлэр. Ол тэҥэ айымньыга дьон-сэргэ, дьиэ кэргэн олоҕун аймыырдыы оҥостон наркомания оргуйдук биир-биир бэйэтин сиэртибэтин ытыһын иһигэр ылар, көстүбэт илимигэр сөрүүр. Эдэркээн оҕолор Ян Киреев, Варя-Барби, Костя Шилов, Слава Заморскай олохторо огдолуйар.

Айымньы оҕо саас үөрүүлээх-көтүүлээх уонна олох күлүк өттүлэрин тэҥҥэ хабан көрдөрөрүнэн олус сэргэх. Өтөрүнэн манньк сэргэхтик суруллубут оҕолорго сөптөөх айымньы саха литературатыгар суох. Айымньы ис хоһооно олус киэҥ. Манна аҥардас наркомания эрэ көстүбэт, ону сэргэ арыгы, табах онтон да атын күһаҕан дьаллыктар аргыстаһа сылдьаллар. Сиэр-майгы сатарыйыыта (Гертруда, Ян аҕата) эмиэ көстөр. Ол эрэн бу уобарастар көннөрү сиэр-майгы сатарыйыытын көрдөрөргө анаммыт буоланнар кэлтэйдии соҕустар. Холобур, Гертруда харчы эккирэтиитигэр Костя иитиитигэр кыттыбат, Ян аҕата уонна ийэтэ бэйэлэрин иннилэрин көрүнүүлэрэ, о.д.а. маныаха маарынныыр көстүүлэр оҕону көрүүтэ-истиитэ суох хааллрыы алдьархайга тэбэрин көрдөрөр. Батас уонна Кристина, аҕалаах ийэлэрэ оҕо иитиитигэр болҕомтолоохтук сыһыаннаһар буолан, олоххо суолларын таба тута сылдьаллар. Автор төрөппүттэри оҕону иитиигэ болҕомтолоох буоларга ыҥырар. Оҕо – киһи

аймах кэскилэ. Айымньыга Гертруда ийэтин уобараһа букатын ситэтэ суох арыллыбыт. Сэһэн саҕаланыытыгар эмээхсин көстөр, онтон кэлин көннөрү ахтыллан эрэ ааһар. Хайа киһи сөбүлүөй көннөрү ахтылларын? Оннугу уобарас да көҥүллээбэт. Сэһэн биир ситиһиитэ общество үрүт уонна алын араҥатын тэҥҥэ көрдөрбүтэ буолар. Холобур, Киреевтэр уонна Заморскайдар олохторо. Бу олус сөптөөх көрдөрүү. Мөлтөх өрүт ханна баҕарар баар буолар, үрдүккэ да, намыһахха да. Ав-тор ону кырдьыгынан көрдөрбүтэ ааҕааччыны астыннарар.

«Сүлүһүннээх иннэҕэ» учууталлар уобарастара үгүс өттүттэн көрдөрүллэр. Ол курдук Алена Георгиевна оҕолор дьылҕаларыгар ис сүрэҕиттэн кыһаллар типичнэй педагог уобараһа. Ис сүрэҕиттэн оҕо туһугар кыһаллар уобарастарга чугаһыыр дьоннор биһиги билиҥҥи олохпутугар аҕыйахтар. Жанна Аркадьевна Алена Георгиевнаҕа утары туруоруллубут уобарас. Бүтүн кылааһы *«ити зоопарк»* дии сылдьар учуутал култуура өттүнэн төһө үрдүк таһымҥа туруой? Манньк тус-туспа таһымнаах учууталлары тэҥҥэ тутан биир айымньыга киллэрии кэрэни, үйэлээҕи өйдүүргэ ананар. Ол быһыытынан сиэр-майгы өттүнэн намыһах киһиттэн, төһө да олус үчүгэйдик бэйэтин идэтин баһылаабытын иһин, үчүгэй учуутал тахсар кыаҕа суох. Төрүөтэ киһи сиэр-майгы өттүнэн намыһаҕа олох сүнньүн өйдүү, билэ илигин туоһулуур. Олох сүнньүн билбэт учуутал оҕоҕо дириҥ билиини иҥэрэр кыаҕа суох. Алена Георгиевна оҕолор тустарыгар учууталлыы хаалыыта кини олох сүнньүн өйдүүрүн, билэрин туоһулуур. Үлэлии хааларыгар 11 «б»-лар төрүөт буолуулара айымньы сюжетыттан тахсар. Ис дьиҥэр кини олох суолтатын өйдүүр буолан дьон-сэргэ туһугар үлэлии хаалла. Оҕо – киһи-аймах кэскилэ. Ону умнубат учуутал ол чахчы үчүгэй учуутал.

Гертруда уонна Клара Марковна алҕастарын төрүөтэ туохха олоҕурарый? Бу икки ийэ букатын тус-туспа эйгэҕэ, тус-туспа эргимтэҕэ сылдьаллар. Гертруда мэлдьи баай-дуол хаҥатыытыгар, Клара Марковна – үөрэх-билии кэҥэтиитигэр. Ол түмүгэр иккиэн оҕо иитиитигэр болҕомто уурбаттар. Төрөппүт анала бастатан туран оҕону киһи быһыытынан иитэн-үөрэтэн таһаарыы, онтон ол кэннигэр атыттар туралллар. Бу икки ийэ иэдээнэ кинилэр тус бэйэлэрин олохторун оҕолорунааҕар өрө тутууларыттан тахсар. Холобур, Клара Марковна соҕуруу барбакка, куоракка (Алена Георгиевна курдук) кандидатскай үлэтин көмүскүөн сөп этэ. Оҕотун, дьиэтин-уотун хааллларан барыыта кини тус бэйэтин өрө туттуутуттан тахсара чахчы. Өскөтүн Клара Марковна барбатах буоллун? Иэдээн арыый кыра, халымыр соҕус буолуох этэ. Гертруда алдьархайа букатын эдэр

сааһыттан баайга-дуолга сиэри таһынан хараҥарыытыттан саҕаланар. Оҕо диэн кимин өйдөөбөккө оҕоломмут ийэ иэдээнэ Гертруда нөҥүө көстөр. Өссө биир ийэ, Маруся, айымньыга букатын ситэтэ суох сырдатыллыбыт. Көннөрү ийэ эрэ диэн ахтыллан ааһара астыга суох. Айымньыга инники ахтан аһарбыт ийэлэрбит уобарастарыгар тэҥҥэ тутуллан айыллыбыта буоллар, сайдыан сөп уобарас этэ.

Ян уонна Батас аҕалара – букатын утарыта турсар уобарастар. Никон ыарыһах, ол эрэн олоҕу өйдүүр. Ян аҕата (аата да ахтыллыбат) оҕо, дьиэ кэргэн диэҥҥэ болҕомто уурбат. Бу икки уобарас ырытыллар кыахтара суох. Биирдэрэ айымньы сайдыытыгар өлөр, иккиһэ мэлдьи элэс көстөн ааһар. Манна Слава аҕатын ырыппаппыт. Дэҥ кэриэтэ Слава, Ян эйгэлэрин арыйарга автор аҕаларын ахтан аһарар. Онон айымньыга аҕа уобараһа көмө уобарас быһыытынан айыллыбыт.

Кристина уобараһа – бу олус уустук уобарас. Кристина айымньы былаһын тухары баар. Тупсарыллыбыт, көнө, улахан киһи уобараһа. Кини биир саастыылаахтарыттан олоххо таһыччы бэлэмнээх буолуута тоҕо эрэ итэҕэппэт. Олоххо оннук баар дуо? Суох! Сэбиэскэй былаас кэмигэр уһулуччу чорботуллубут уобарастар бааллара. Бу кыыс – сэбиэскэй былаас кэминээҕи литература сабыдыалын төрүөҕэ (Айысхаана айымньытыгар сэбиэскэй былаас литературатын сабыдыала хайдах да көстүбэт буолар кыаҕа суох. Автор сэбиэскэй былаас кэмигэр улааппыта, киһи буолбута. Онон ол кини баҕарбатаҕын да иһин хайа эмэ өттүнэн син биир биллэр). Идеальнай герой баара айымньыга мэһэйдээбэт. Оҕоҕо анаммыт айымньыга идеальнай герой баар буолуохтаах. Кристинаны уобарас быһыытынан туспа ылан кыайан ырытар кыахпыт суох. Айымньы ону көҥүллээбэт. Бииргэ үөрэнэр оҕолоруттан Лаврик уонна Устин, өйтөн суруйууларыгар олоҕурдахха олоххо, бэлэмэ суохтар *«устунан хайалара эрэ хатыһыылаах ытыалаһыыны ойуулаан хойуу буулдьа ардаҕын ыспыт ...олох уорааныгар оҕустарар кутталлаах уолаттарыгар туох харысхал буолуон тобулбата»* диэн быһаччы түмүк туруоруу букатын ситэтэ суох. Үгүс оҕоттон биир эмит баар буолуон сөп уон бириис кылааска ытыалаһа оонньуур, ону даҕаны анал оскуолаларга үөрэнэр оҕолортон. Лаврик уонна Устин туһунан түмүк кэрчик букатын сатамматах. Ааҕааччыны сочно-бачча итэҕэппэт.

Түмүгэ олус түргэнник сайдан айымньы ааҕааччыны сиэтэн дэллэритэн аҕалан суут саалатын көрдөрөр, онтон салгыы учуутал остуолун иннигэр туруорар. Бу түгэҥҥэ ааҕааччы учуутал иннигэр туран суруйааччы бүгүҥҥү олох кыһалҕаларын туһунан биэрэр ыйытыыларыгар бэйэтин хоруйун,

көрүүтүн этиэхтээх. Автор инньэ гыммат. Кини учуутал кыыһы саҥардан (айымньыга ол оҕолор өйтөн суруйууларын бэрибиэркэлииригэр көстөр) бэйэтин олох туһунан санаатын этэн айымньытын түмүктүүр. Айымньы ис хоһоонун ол дириҥэппэт, авторы да, геройу да киэргэппэт. Бу айымньыга автор түмүгэ ирдэммэт. Сэһэн бэйэтин-бэйэтэ түмүктүүр. Бу сатабыл бэлиэтэ. Автор айымньыларыгар омос көрдөххө сүрүн герой кыыс оҕо, ол эрэн оннук буолбатах. Автор айымньылара киһи-аймах олоҕун бүтүннүү хабан көрдөрөр юуоланнар айымньыларын сүрүн геройдарын тэҥинэн тутар.

«Хадаараптар» сэһэҥҥэ Ылдьыыска уол бастаан омсолоох герой быһыытынан көстөр буолан баран, кэлин айымньы түмүгэр кини туохтан сылтаан оннук герой буола сыспыта арыллар. «Кэмсилгэн» кэпсээҥҥэ эдэр киһи Проня көрдөөх-нардаах олох дьалхааныгар ылларыыта көстөр. Ону тэҥэ ыччат олоҕу көрүүтэ, олоххо сыһыана уларыйан эрэрин кырачаан Даайыкка, Миисик уобарастарыгар олоҕуран (кинилэр билиҥҥи олох сиэринэн барытын ааҕа-суоттуу сылдьарга оҕо эрдэхтэриттэн үөрэнэллэр) бэриллэр. Айымньы сүрүн герой иһигэр барар мөккүөрүнэн түмүктэнэр. Маннык түмүк айымньы психологизмын күүһүрдэр. Бу түмүк ааҕааччыга автор «айа тардар» түмүгэ. Салгыы хайдах буоларын ааҕааччы бэйэтин быһаарыытыгар хаалларар. Ол эрэн бу общество олоҕун уларыйыытын быыһык кэмигэр уол оҕоҕо (урдук үөрэх студена, өйүн туппут киһи) эрэл биллэриллэр.

Айысхаана «Үргүөрдээх кэм үнүгэстэрэ» романын бастакы чааһа 2012 сыллаахха бэчээттэнэн тахсыбыта. Роман автор инники айымньыларын курдук эдэр ыччат олоҕун көрдөрөр, уларыта тутуу, Чечня сэриитэ, Россия государствотыгар таҥнары түһүү кэрдиис кэмэ ойууланар. Быһыыта ол иһин автор романын геройдарын үнүгэстэргэ тэҥнии тутар. Бу үнүгэстэр – сектаҕа түбэспит Зина, Чечня сэриитигэр кыттыбыт Дьуур, үөрэххэ, сайдыыга дьулуурдаах Маша, о.д.а. – Тиргэлээх эдэр ыччата. Ыччаттар олоххо сыһыаннарын автор сыыйа арыйар. Эдэр саас кэмэ таптала суох хоһуйуллубатын Маша уонна Дьуур истиҥ сыһыаннара кэрэһилиир. Бу роман билиҥҥи олоҕу хайдах баарынан көрдөрөрүнэн уратылаах. Прозаҕа историческай жанр инники күөҥҥэ сылдьыбыт буоллаҕына, Айысхаана ол үгэһи, уларытан билиҥҥи олоҕу көрдөрөр улахан үлэни саҕалаабыт. Роман кэлэр чаастарын кэтэһэбит.

Анна Егоровна Варламова-Айысхаана айар үлэтин сүрүн уратыта – биһиги күннээҕи олохпут ойууһута. Айымньылара эдэр ыччат олоҕун, дьон сиэр-майгы өттүнэн сатарыйыытын, олус бэйэмсэх, туохха да кыһаммат

(равнодушнай), аахайбат буолууларын уонна ол туохха тиэрдиэн сөбө хоһуйаллар («Сүлүһүннээх иннэ»). Кини айымньыларын биир уратыта – сюжет оҕо тула сайдар, оҕоҕо олоҕуран олох сүнньүн арыйар. Өскөтүн маҥнайгы айымньыларыгар оскуола, дьиэ кэргэн иһинэн ыырдаммыт эбит буоллаҕына, кэнники айымньыларыгар олоҕу көрүүтэ кэҥээн, дириҥээн, наркомания курдук аан дойдуну аймаабыт иэдээни кытта туруулаһар.

Куорсуннаах саҥаны көрдөөһүннэрэ

Саха литературатын историятыгар айылҕаны харыстааһын тиэмэтигэр суруллубут айымньы аҕыйаҕа суох. Билиҥҥи кэмҥэ тулалыыр эйгэттэн аҥардас ылыы, туһаныы эрэ өйдөбүлүнэн салайтарыы тутах. Икки атах айылҕаны харыстыыр туһунан толкуйдаабат буоллахпытына, ыраапапыт чахчы. Суруйааччы быһыытынан Куорсуннаах айылҕа харыстабылыгар уус-уран айымньынан бэйэтин санаатын биллэрбитэ ааҕааччыны олус сэргэхситэр.

Ханнык баҕарар литератураҕа саҥа жанр үөскээһинэ литература сайдарын кэрэһилиир. Елена Васильевна Слепцова-Куорсуннаах «Муус ырай» айымньыта 2008 сыллаахха фэнтези (дьиктилээх аныгы номох) жанрынан суруллан таҕыста. Бу саха литературатыгар фэнтези жанрынан суруйууга маҥнайгы табыллыбыт холонуу буолар. Автор Елена Васильевна айымньытын жанра фэнтези буолбут төрүөтэ: 1) кыыллар киһилии кэпсэтэллэр; 2) киһи аймах олоҕун хайдах да буолуон сөбө суох көстүүнү кытта ситимнээн ойуулуур; 3) былыр үйэҕэ өлбүт кыыллары тилиннэрэр уонна билигин баар кыыллары кытта киһини ситимнээн ойуулуур. Бу үс хайысха саҥа жанр уратытын, сонунун көрдөрөр.

Айымньы ис хоһооно судургу, кыра оҕо сирдьиттээх тымныы дойдуну көрдөөһүн. Олус судургу. Дьиҥэр айымньы ис биэтэһэ, этэр санаата хас да хаттыгастаах.

Сэһэҥҥэ ханнык да герой көннөрү көстөн ааспат, бары анал оруоллаахтар. Холобур, Туутчуттар – сирдьиттэр, Маҕан Аар, Уу Оҕуһа – айымньы фантастикатын билиҥҥи олоҕу кытары ситимниир аналлаахтар. Өссө бааллар Хаар баабыра, Албан, Сарыы Кут, Кыраһа, Булуу-Кырыыса уо.д.а. Үрүҥ эһэ саныыр: *«Биллэн турар, оччолорго кинилэр, билиҥҥи курдук, Икки Атахтан куттанан Орто дойду ордон хаалбыт орохторун кэҥэтэ сатаабата үһү».* Автор Үрүҥ эһэни тоҕо манныкк киһи туһунан олус куһаҕан санаалааҕын көрдөрдө? Кыылы-сүөлү, хамсыыр-харамайы, оту-маһы, быһата, тулалыыр эйгэни киһи аймах харыстаабатын автор этэр. Аҥардастыы алдьатар буолбатах, харыстаабат. Бу буолар автор айымньытыгар көтөҕөр сүрүн проблемата. Куорсуннаах билигин биһиги олохпутугар үгүстүк иһиллэр буолбут глобальнай ирээрии диэн өйдөбүлү күөн туттан айымньытын суруйар. Айылҕаны харыстааһын, биир курдук, оту-маһы, ууну-хаары, тулалыыр эйгэни харыстааһын; иккис курдук, кэрэни, сиэрдээх буолууну тутуһуу. Холобур, Уу Оҕуһа: *«Икки Атах киинннээн олорор сиригэр-уотугар олохсуйан олорор үөннэр-көйүүрдэр, кыта-кыйма курдук элбэх хамсыыр харамайдар Икки Атах түгү кистээн үөрэтэрин сибикилээн билбиттэр үһү. Ол биһиги айылҕабыт улуу уларыйыыга киирэн эрэрэ эбит. Көр, онноҕор ким даҕаны тиийбэтэх Муус Хаспахтара бары уллан ууга барыахтара үһү»,* – диэн кэпсиир. Бу этиилэргэ көстөр айылҕа киэбэ-киэлитэ тосту уларыйан эрэрэ; иккиһинэн, фантастика көстөр (хамсыыр-харамай киһи тугунан дьарыктанарын билэрэ-өйдүүрэ), ол эбиитин мүччүргэннээх түгэннээх (кыыллар киһини сибикилии, кэтии сылдьаллар). Дьиҥнээх баар олоҕу кытары автор өйүгэр оҥорон көрүүтүн олус сатабыллаахтык ситимниир.

Сиэри-майгыны Булуу-Кырыыса уобараһыгар көрөбүт. Кини төһө да бастаан киһиргэс, бэйэтин эрэ иннин көрүнэр курдук көһүннэр, сымыыты доҕотторугар төнүннэрэр. Биһиги «доҕотторугар» диир кыахтаахпыт. Сорох аргыстара киниэхэ төһө да итэҕэйбэтэллэр, Кыраһа тылын ылынан бэйэлэринииин илдьэ сылдьаллар. Бачча үрдүк итэҕэли ылбыт Булуу-Кырыыса бэйэтин олоҕор аан маҥнай доҕор, кэрэ диэн өйдөбүллэри олохтоохтук толкуйдуур. Ити өйдөбүллэр кини куттас быһыытын суох оҥороллор. Онон бу уобараска үчүгэй уонна куһаҕан өйдөбүллэр мөккүөрдэрэ көстөр. Хотугу эргимтэ кэрэтэ – кини тымныытыгар. Ол символа айымньыга Кыраһа уобараһыгар көстөр. Аргыстара мэлдьи кини кэрэтин бэлиэтииллэр. Билиҥҥи олохпутугар мамонт муоһуттан араас киэргэли, симэҕи оҥороллор. Автор мамонт кыылы кэрэ символынан көрдөрүүтэ түбэһиэхчэ буолбатах. Онон айымньы сүрүн санаата кэрэни харыстааһын, өрүһүйүү, өрө тутуу. Оттон ол кэрэ биһиги тулалыыр айылҕабыт буолар.

Тымныы оҕуһа урут сахаларга өлүү-сүтүү, дьаҥ-дьаһах аргыстаах курдук көстөр эбит буоллаҕына, Куорсуннаах ол өйдөбүлү уларытан, Тымныы Оҕуһугар орто дойду айылҕатын харыстыыр, үтүөнү-кэрэни түстүүр аналы сүктэрэр. Өскөтүн номохторго киһи айылҕа алдьархайын утары охсуһара көстөр буоллаҕына, аныгы номохxo (фэнтези), «Муус ырайга», кыыллар, киһи айылҕа алдьаныытын утары охсуһаллара көстөр.

Былыргы номохxо кыыллар киһиэхэ көмөлөһөр буоллахтарына, аныгы номохxо киһи кыылларга, айылҕаҕа көмөлөһөрө көстөр. Онон хамсыыр-харамай үйэтин тухары үтүөнү-кэрэни, үйэлээҕи түстүүр аналлааҕын көрдөрөр. Сахалар түҥ былыргы өйдөбүлбүтүн уларытан, Тымныы Оҕуһун мөкү уобарастан үтүө уобарас өйдөбүлүгэр көһөрөр. Бу урукку өйдөбүллэр уларыйалларын көрдөрөрө – сайдыы бэлиэтэ.

Автор кыылларга сүрдээх истиҥ сыһыаннааҕа биллэр. Сүрдээх үчүгэй ааттары биэртэлээбит. Холобур, Лэкээ Эбээ, Маҕан Аар, Туутчут, Уу Оҕуһа, Кыраһа, Булуу-Кырыыса, Албан уо.д.а. Соҕотох аат, Хаар Баабыра сөбө суохтук тахсыбыт ааттар. Бу нууччалыыттан туруору тылбаас. Тылга сыһыаран эттэххэ, сорох түбэлтэҕэ айымньы истиилигэр сөп түбэспэт тыллар көстөн ааһаллар.

Куорсуннаах саха литературатыгар хоһоонунан биллибитэ, билигин прозаҕа уонна поэзияҕа тэҥинэн үлэлиир. Бу автор кыаҕын көрдөрөр. Романын суруйар кэмигэр үс кинигэни таһаартарыыта айар үлэҕэ саҥаны көрдөөһүн быһыытынан сыаналаныан сөп. Кини «Хомуһуннаах хоһоонннор, кистэлэҥнээх кэпсээннэр» диэн хомуурунньугун 2010 сыллаахха бэчээттэтэн таһаарбыта. Манна кэпсээннэр, сэһэн, мистическэй сэһэн, пьеса киирбиттэр. Бу хомуурунньук олус сонун: айымньыларын ис хоһоонунан, жанрдарынан, бэл, тутулунан (кинигэ аҥар өттө хоһооннор, эргиттэххэ кэпсээннэр, сэһэннэр, пьеса) . Онон автор саха литературатыгар саҥаны киллэрэргэ тохтоло суох үлэлиир.

Маны таһынан Куорсуннаах 2013 сыллаахха «Түҥкэтэх ырай» диэн кэпсээннэрин хомуурунньугун таһаарбыта. Манна Дьокуускай куорат араас кэминээҕи хартыыналара ааҕааччыга көстөр. Ама, урут биһиги Дьокуускайбыт оннук этэ дуо диэх курдук автор ону ойуулуур. Манна киирбит кэпсээннэр Дьокуускай куорат араас сыллардааҕы кэмнэрин көрдөрөллөр. Холобур, «Күөрэгэй уонна Бээгэй» кэпсээнигэр үһүлүччү талааннаах ырыаһыт кыыс уонна театр үлэһитин дьылҕалара кэпсэнэр.

Бу автор айар үлэтигэр көрдөөһүннэрэ. «Муус ырайы» кини оҕолорго анаан сэһэн киэбигэр суруйбута. Арай бу айымньылары бука барыларын төрөөбүт дойдуга таптал ситимниир.

Ону таһынан автор өр кэмнэ үлэлэһэн 2014 сыллаахха «Аан талҕа» романын суруйан бүтэрэн таһаартарда. Бу роман Оруоһуттар аймах трагедиятыгар олоҕуран суруллубут, ааспыт XX үйэ 20–30 сыллардааҕы Россия киэҥ киэлитин устун ыытыллыбыт «хааннаах террор» хартыынатын саха уус-уран литературатыгар сиһилии ойуулуур. «Хааннаах террор» Россия интеллигенциятын кыргыыта, элбэх омуктаах государство

хас биирдии омугуттан интеллигенциятын (омук сайдыылаах, үөрэхтээх, ыраас хааннаах өттүн) сойуолаһыыта этэ. Ол ыар кэмнэр саха омугар хайдах дьайбыттарын Куорсуннаах олус итэҕэтиилээхтик ойуулуур. Романын түмүктүүрүгэр автор Оруоһуттар аймах балтылара Аана олоҕун оҥостон, оҕо төрөтөн, хаанын ууһатара кэпсэнэр. Онон айымньы төһө да трагическай буоллар, оҕо баар буолуута оптимистическай санааны үөскэтэр.

Сурүйааччы Куорсуннаах бу айымньылара саха литературата сайдарын олус ырылхайдык кэрэһилииллэр. Саҥа кэм үрдүк уус-уран таһымнаах, уус-уран сатабыллаах (мастерство) олус кэрэ уус-уран айымньыны суруйааччыттан ирдиир.

■ *(Рыкунов Н.Н. Үтүө үгэстэри тирэх оҥостон. Дьокуускай: Бичик, 2016)*

Саха билиҥҥи литературатыттан

(эдэр автордар айымньыларыгар бэлиэтээһиннэр)

Саха литературатыгар өр кэмҥэ тохтуу сылдьыбыт тэрээһин – эдэр суруйааччылар сүбэ мунньахтара 2004 сылтан сөргүтүллэн, икки сылга биирдэ ыытыллар буолуоҕуттан, эдэрдэр суруйуулара бэчээт эйгэтигэр тахсара хойдубута. Бэйэлэрин төрөөбүт тылларынан хотоойутук, олус үчүгэйдик суруйар эдэр дьон Саха сирин араас улуустарыттан көстүбүттэрэ. Ол курдук, Дьааҥыттан Елизавета Мигалкина, Бүлүүттэн Семен Маисов, Намтан Ангелла Попова, о.д.а.

Елизавета Мигалкина

Бу аат биһиги литературабытыгар, кыыс оҕо сиэринэн, бэрт сэмэйдик киирдэ уонна дьоһуннаахтык бэйэтин биллэрдэ. «Сулустар ыҥыра көрөллөр» диэн хоһооннорун хомуурунньуга 2007 сыллаахха тахсыбыта. Айымньыларга олох, таптал, тыл, төрөөбүт дойду көстөллөр.

Айымньыларыгар тэҥнээһиннэрэ үгүс уратылаахтар. Холобур: "Санаа" хоһоонугар маннык этэр:

Хаһан эрэ,
Хара баттахтаах эрдэхпинэ,
Ханнык да олох охсуута
Халыыанньык хаарыйа илигинэ...

Манна омос көрүүгэ тэҥнээһин суох. Ол эрэн оннук буолбатах. Лирическэй герой ыас *«хара баттахтаах»* эдэр киһи. Автор айымньытыгар тэҥнээһини биэрэр тылын ситимэ *«Хаһан эрэ»*.

Дьэ бу ааспыт уонна билиҥҥи кэмнэри тэҥнии тутара – автор айымньытын уратыта. Бу тыллар ааспыт кэмҥэ олох охсуутун ыла илик эдэр – киһи лирическэй герой уоһуттан төлө көтөллөр. Ол эбэтэр автор бэйэтин сааһырбыт, үгүстүк эргитэ толкуйдуур киһиэхэ тэҥнии көрөр. Онон хоһооҥҥо ааспыт уонна билиҥҥи кэм, эдэр уонна кырдьаҕас диэн утарыта өйдөбүллэр тэҥҥэ тутуллаллар.

Айымньыга ааспыт кэм эрэ кэпсэнэр, билиҥҥи кэми автор тыыппат. Уруккутун кэпсээн билиҥҥитин билиһиннэрэр. Айымньы (автор) олох судургута суоҕун этэр. «Хаҕым туһунан» айымньытыгар хас биирдии киһи уратылааҕын бэлиэтээн этэр:

Таах да ынах быыһыгар сылгы курдук
Туспа буолан көстөбүн...

Манна эбэн этиэххэ сөп автор бэйэтин сылгыга тэҥнээһинэ кини майгыта-сигилитэ эр киһиэхэ чугаһын бэлиэтиир.

Хата хахпын эрэ өйдөөн көрөллөр,
Хаарыан кыахтара онон бүтэр.

Билигин киһини таһыттан көрөн сыаналыыллар. Автор ону сөбүлээбэтин биллэрэн *«хаарыан кыахтара онон бүтэр»* диир. Бу тыллар билиҥҥи общество сайдыытын таһымын этэллэр.

Автор судургу, чэпчэки олоҕу ахсарбат, кинини ол үөрдүбэт. Этэр:

Үлүгэрэ диэн баар – ол барыта
Үлүскэнник үөрдүбэт.

Бу айымньытыгар *«санаабытың туолан иһэр, саҥарбытың буолан иһэрНь»* буоллаҕына, киһи онтон үөрбэт, дуоһуйбат. Киһи тус бэйэтэ үрүлүйэн-харалыйан туран үлэлээн ситистэҕинэ, ол ситиһии киһини улаханыттан-кыратыттан тутулуга суох, олус үөрдэр. Киһиэхэ ол быдан күндү буолар. Ити хоһоонунан автор киһи тус бэйэтэ үлэлээн ылбыта туохтааҕар да күндүтүн туоһулуур.

История киһи аймахха суолтатын туһунан «Байды-хоро кыргыһа» хоһоонунан этэр:

Дойдум суппэт мэҥэтэ,
Күүс угар сумэтэ.

Историческай суолталаах ааттар, быһылааннар киһиэхэ олус суол-

талаахтар. Хас биирдии түөлбэҕэ, дойдуга киһи сугүрүйэр ытык аатта-ра баар буолар. Автор олору *«Дойдум суппэт мэҥэтэ»* диэн ааттыыр. Биһиги чугас дьоммут ааттарыттан саҕалаан норуоппут, бар дьон би-лиммит ааттарын олох олорорбутугар, үлэлиирбитигэр тирэх, суолдьут оҥостобут.

Арыгы ас алдьархайыгар автор бэйэтин көрүүтүн биллэрэр. «Ханнык хара санаа» хоһоонугар этэр:

Доҕор доҕорун үлту тэпсэр,
Омук омугунан имири эстэр,
Иирбит утаххa умса түһэн,
Өлөр кэммит тирээн кэлбит.

Олоххо баар чахчыны автор тугун да уларыппакка айымньытыгар киллэрбит. *«Омук омугунан имири эстэр»* төрүөтэ арыгы астан эдэр ыччат иэдэйиитэ. Автор этэр:

Хааллаҕа хаарыан эдэр сааһың,
Ситэ ылламмата кэрэ ырыаң...

Манна арыгыттан ыччат өлөр эрэ диэн буолбатах. Эдэр саас арыгыга күлүктэтэн эдэрин сүтэрэр, кэрэ ырыатын кыайан ситэрбэт буолар. Тө-һөлөөх талааннаах үгүс ырыаһыт, артыыс, спортсмен уо.д.а. арыгыга аралдьыйан бэйэлэрин кыахтарын ситэ арыйбатахтарай?! Кинилэр эдэр саастара арыгы күлүктээх аасныта. Онон эдэр сааһы толору билбэккэ хааллаллар.

Дьахтар уонна эр киһи сыһыана туойулунна ини, туойуллубата ини. Биһиги авторбыт ити теманы эмиэ тумнубатах. «Эн туллук курдук ыраас оҕо» айымньытыгар Лиза аҥардастыы тас кэрэни, имэҥи эккирэтэр эр дьону дьүүлгэ туруорар. Кини этэр:

Айылҕа айбыт эр киһи эккинэн
Мин ордуубар чугаһыы сатаама,
Уйулҕам аанын арыйыма,
Холку түүлбүн үргүтүмэ,
Сөбө суохха талаһыма.

Бу кэрэ аҥар эр киһиттэн болҕомтолоох истиҥ сыһыаны ирдиирэ көстөр. Айымньы сиппэтэх өртө дьахтар аймах тугу сэргиирэ, кэрэхсиирэ биллибэт.

Елизавета хоһуйуулара билиҥҥи олох үөһүттэн ылыллыбыттар. Бу айымньылар олох үөһүгэр сылдьар киһиттэн үөскээбиттэр. Ону туоһулууллар автор туруорар проблемалара. Сорох ардыгар Елизавета хоһооннорун эридьиэстиир уустук соҕус буолан ылар. Ол автор

айымньыларыгар букатын атын буоларыттан тахсар, судургу икки атах көрүүтүттэн суруйбат...

Устар уу тугу туойар буоларын
Умсугуйан кэтиир эбиппин,
Утаппыттыы иҥэринэр эбиппин,
Олох улуу таабырынын
Оннук ирдии кэлбиппин.

Түүн түлэй хараҥаттан
Одун тылы көрдүүбүн.

Аалыы чараас сүрэҕим
Аргыый син биир ытыыра...

Алаас кырыы суолуттан

Айаас атын тутара,
Алаарыйар кустукка
Айыыларын көрсөрө...

Сылгытыйбыт мин кутум
Эн иэйииҥ далыгар
Тулуйан-тэһийэн турбакка муҥнуур...

Куйаар,
Бүгүн тугунан туолуйар
Күн үүннэ?..

Ситинник кини араас киэби ылынан киэҥ куйаарга дьулуһар. Бу айар кут үрдүккэ, көҥүлгэ, кэрэҕэ көтүүтүн көстүүтэ. Автор айымньыларын Дьөһөгөй оҕотун, чыычаах, сүрэх, боотур ааттарыттан суруйар. Онон Лиза айымньыларыгар тугу баҕарар, туохха баҕарар кубулуйан туойар, хоһуйар кыахтаах, ол ону кини судургутук күннээҕи олохтон ылар.

Муся Птицына

Кини 2007 сылга бэчээттэнэн тахсыбыт хомуурунньугар киирбит хоһооннор, кэпсээннэр автор фантазията муҥура суоҕун көрдөрөллөр. «Манчаары батаһа» айымньытыгар көннөрү батаһы Манчаарыга сыһыары тутан «Өлбөөдүйбэт өргөс» диэн ааттыыр. Автор этэр:

Ити – өрө ууннахха
Үрүҥ маҥан халлаан
Өҥүн түһэрэр
Өлбөөдүйбэт Манчаарыбыт өргөһө.

Бу батас – хорсун, кырдьык бэлиэтэ. Көҥүл, кырдьык, кэрэ өлбөөдүйэр аналлара суох. Ол тэҥэ кырдьык, көҥүл иһин охсуспут Манчаары батаһа өлбөөдүйбэт.

Сэргэ саха киһитигэр олус дириҥ суолталаах. Муся айымньытыгар олоҕун сүнньэ сэргэ буолан көстөр.

Тутуһан турар
Модун кырыһыттан
Хамсаабатар эрэ
Баар буолуо олохха да
Үгүс ситиһиилэр.

Автор маннык этиитэ төрүөттээх. Хайа баҕарар киһи бэйэтин төрүт тылыттан, үгэһиттэн, омугуттан тэйбэтэҕинэ бөҕө силистэнэр. Бөҕө силистээх киһи ситиһиилэнэр. Бу түгэҥҥэ силис *«модун кырыска»* иҥэн сытар. Олоҕу итинник сэргэ нөҥүө көрүүтэ автор сахалыы куттааҕын туоһулуур. Ол эрэн биир сэргэнэн сахалыы куттаах буолууну быһаарар кэрэгэй. Омугун тирэх өйдөбүллэрин илдьэ сылдьан сатаан туһанар киһи сайдар.

Муся айымньыларыгар ааспыт, билиҥҥи уонна кэлэр кэмнэр үгүстүк көстөллөр. Кэмнэргэ автор тус-туспа өйдөбүллэри сыһыары тутан олоҕу анаарар. Холобур:

Эһигинэ суох хайдах буолуомуй,
Ыраларыам?..

Манна автор ыйытыыта ырааларыгар туһуламмыт. Айымньы үс кэми хоһуйууттан саҕаланар. Оттон кэм диэн олоххо баар. Онон лирическэй герой олохтон ыйытар. Киһи ыра санаатынан олорор. Автор көрүүтүгэр ыра санаата суох орто дойду олоҕо сатаммат. Лирическэй герой айымньы түмүгэр: *«Хайдах буолуомуй?»* – диэн ыйытар. Бу ыйытыы олоххо ананар. Ыра санаа – олоҕу хамсатар күүс хайа эмит салаата. Автор хоһуйар ыра санаата – сырдык, ыраас. Лирическэй герой ол иһин этэр: *«Сурэҕим сырдык халлааныгар»*. Сырдык караҥаны кытта хаһан да алтыспат. Ол кэриэтэ сырдык сүрэхтээх киһи ырата да сырдык буолар. Онон лирическэй герой олохтон сырдык ыра санаата суох: *"Хайдах буолуомуй?"* – диэн ыйытар. Айымньыга бэриллэр ыйытыы – бу олохтон ыйытыы. Автор айымньытын хардата суох, түмүгүн аһаҕас хаалларар, ааҕааччы бэйэтэ толкуйдууругар кыах биэрэр. Түмүгү хас биирдии киһи бэйэтэ туруорар.

Муся прозата ураты суоллаах. Кини бэйэтин кыыл-сүөл, мал-сал буолан көрөр. Бу фантазиялыыр дьоҕур кыаҕын кэрэһилиир. Айымньыларын уратыта кини бэйэтин араас көстүүлэргэ (кутуйах, сиэркилэ, сылгы, остуол, о.д.а.) тэҥнии көрөр. Маннык көрөр киһи дьиҥ айар куттаах, олоҕу уратытык өйдүүр кыахтааҕын кэрэһилиир.

Яна Байгожаева

Кини «Сырыы аайы саҥаттан» кинигэтэ эдэр суруйааччылар республикатааҕы XV сүбэ мунньахтарын мэктиэлээһининэн тахсыбыта. Бу кинигэни үс кэрчик кэмҥэ араарыахха сөп: 1990–1996, 1997–2006 уонна 2007 сылларга.

Бастакы кэрчик кэмҥэ автор тапталы, үөрүүнү-көтүүнү, хомолтону уонна айар тыл илбиһиттэн дьоллонуутун кэпсиир. Кини ол кэмҥэ бэйэтин кутаа уокка, сиккиэр тыалга, кыыл табаҕа тэҥнии тутар. Кэрэ аҥар уустук майгытын бу курдук арыйар:

Испэр
Үҥпүтүм-сүктүбүтүм,
Көрдөспүтүм эн миигин
Ыҥырыахххын,
«Төнүн!» диэн
Үөгүлүөхххүн.

Көҥүл туһунан маннык кэпсиир:

Киимтэн да түтүлүгэ суох –
Кимиэхэ да наадата суох,
Көҥүл ааттаах...
Оо, миэхэ маннык «көҥүл»
Көмүс да манньаҕа
Букатын наадата суох!

Бэйэҥ бэйэҕэр көҥүл аатыран олоруу ол көҥүл буолбатах. Көҥүлү киһи дьону-сэргэни кытта бииргэ сылдьан үлэлээн-хамсаан, үөрэн-көтөн билэр. Ол буолар көҥүл үрдүк үөрүүтэ.

Оттон айар үлэ туһунан бу курдук этэр:

Хоһооммор умсаммын
Мин үөһээ көтөбүн!
...Мин дьоллоохпун.

Автор айар үлэнэн дьарыктанарынан үөрэр, киэн туттара көстөр.

Иккис кэрчик кэмҥэ таптал үйэлээҕин, дьахтар аналын, киһи кыайбата бу орто дойдуга суоҕун кэпсиир. Автор этэр:

Таптал хаалар...
Симиктик сылытар...
Сырдатар олоххун
Бигэтик, биир тэҥник.

Манан таптал иэйиитэ үйэлээҕэр, ааспатыгар эрэнэрин этэр. Биир хоһоонугар бу курдук тыллар бааллар:

Хаһан эрэ
Эдэркээн эрдэхпинэ
Баҕарарым...
Тойон эрбинээн
Үйэм тухары олоруохпун,

Оҕолорбор киэһэ аайы
Остуоруйа кэпсиэхпин...
Үөрэ-көтө сылдьыахпын.

Ыал буолан, оҕо төрөтөн ньир-баачча олоруу – дьахтар киһи анала.

Автор киһи кыайбата суох диирэ маннык тыллартан көстөр:

Баҕардахха
Туох барыта кыаллар,
Табыллар, туолар.

Онон бу орто дойдуга киһи кыайбата суох диэн бэрт кэскиллээх санааны этэр. Бу санаатын кэҥэтэн, сайыннаран эрэ биэриэн сөп. Үһүс кэрчик кэмҥэ автор бэйэтин өссө да көрдүү сылдьара көстөр.

Эн күллэр, оҕолуу, дьиҥнээхтик
Көрүдьүөс түгэни санатан,
Тилиннэр дууһабын, тилиннэр –
Сутэрбит бэйэбэр
Бэйэбин эн төннөр!

Кинигэҕэ уобарастааһын биллэр миэстэни ылар. Бастатан туран, ол айылҕа көстүүлэрэ. Холобур: тыал, ардах, долгун, ньургуһун о.д.а.

Мин – Сахам сиригэр
Көҥүллүк көччүйэр
Сиккиэр тыалбын.

Автор манна бэйэтэ сиккиэр тыалга кубулуйар. Оттон ардахха туһаайан:

Ардах, ардах, эн этиий,
Тоҕо таммахтаргын
Түннүкпэр кыыһырбыттыы
Кууска ыһаҕын?

Атын айымньытыгар:

Ардах, эн миигин аһынан
Ытаама.
Мин дьоллоохпун.

Киниэхэ айылҕа көстүүлэрэ тыыннааҕымсыйан көстөллөр. Холобур:

Кэлтэгэй ый түннүкпүнэн
"Кэтэһимэ, кини кэлиэ суоҕа" диэбиттии,
Санааргыырбын сэмэлиирдии,
Биир кэм унаарыччы тыгар.

Сороҕор айылҕа көстүүтүн бэйэтин олоҕор тэҥниир:

Бу өрүс долгуннара

Мин ологум курдуктар
Өрө-таңнары,
Түһүү-тахсыы...
Эбэтэр этэр:
Үрдүбэр мэңэ халлаан
Мин санааларым курдук –
Ардыгар Сырдык, үрдүк,
Ардыгар Дьиппиэн, нүһэр...

Бэйэтин истиҥ сыһыанын ньургуһуҥҥа тэҥнииир:

Ахсынньы аам-даам тымныыта
Сүрэхпэр өтөн киирбитэ,
Ньургуһуммар хаһың түспэтэх.

Иккиһинэн, кини хоһоонноругар саха төрүт өйдөбүллэрэ көстөллөр – хаппахчы, сэргэ, балаҕан, оһуор о.д.а. Холобур, этэр:

Арай өйбүт кистэлэң,
Бүччүм хаппахчытыгар
Кичэйэн кэрэ түгэннэрбитин
Кистиэххэ, харыстыахха.

Хаппахчы манна кистиир, харыстыыр аналын ыһыктыбакка илдьэ сылдьар. Былыр хаппахчыга кыыс оҕону саһыараллара, дьон хараҕыттан харыстааан. Онтон билигин дьон аймахха барытыгар сыһыаннаан автор абстрактнай суолтаҕа туттар.

Эбэтэр:

Быраҕыллыбыт өтөх
Эмэхсийбит сэргэтигэр
Үрүң ат баайыллан турар.
Ити – мин тапталым.

Эмэхсийбит сэргэлэр өтөхтөргө бааллар. Олору автор күннээҕи олоххо эргитэ тутар, *«мин тапталым»* диэн быһаарыынан. Тапталы эмэхсийбит сэргэлээх өтөҕү кытта ситимнииригэр *«үрүң аты»* аҕалан туруорар. Бу маастарыстыба бэлиэтэ уонна олоҕу сахалыы көрүү туоһута буолар.

Биир хоһоонугар манньык этэр:

Ыалдьытымсах, үөрүнньэң
Балаҕан дууһабар...

Автор кута-сүрэ сахалыы буолара итинтэн да көстөр. Үсүһүнэн, сонун уобарастааһыннар көстөллөр: кинигэ, кумах куйаар, араҕас өҥ. Балар автор эрдэттээҥи айымньыларыгар суох этилэр. Холобур:

Ааҕыллан иһэн, туора үүруллубут
Кинигэ...
Мин эйиэхэ сыһыаным.

Эбэтэр:

Кумах куйаарга үүммүт
Икки сибэкки кэриэтэ
Эн биһи муммут сүрэхтэрбит
Көрсүбүттэрэ.

Салгыы:

Араҕас өҥтөн уратыны
Эмиэ сөбүлүүргэ...

Бу уобарастааһыннар сайдыы арыскылара буолаллар.

Айылҕа көстүүтлэрэ уонна саха төрүт өйдөбүллэрэ олус хойуутук туттуллуулара, быһыыта, автор кыра эрдэҕиттэн айылҕаны сөбүлүүрүттэн уонна сахалыы остуоруйалары истэ улааппытыттан буолуо. Сонун уобарастааһыннар көстүүлэрэ – сайдыы бэлиэтэ.

Автор хоһуйарыгар үгүс тэҥнэбиллэри, утарыта өйдөбүллэри уонна ханарытан этиини кыайа-хото тутар. Бу кини – ситиһиитэ.

Рустам Каженкин

Кини айымньылара эдэрдэр форматтан тутуллубат буолбуттарын көрдөрөр. Фольклор жанрыгар олоҕурар айымньы тутула кэһиллэр, тэрдүн, төбөтүн сүтэрэр. Түмүгэр айымньы ис хоһооно ситэтэ суох, ааҕааччыга өйдөммөт буолар. Холобур:

Айыы оҕото,
Айбыт айыыларгар
Антах хайыһан,
Арҕаа халлаан диэки
Алгыс этэр буолаайаҕын! Туску...

«Туску» тыл айымньы ортотугар киирэн букатын атын суолтаны биэрбит. Бу тыл «киһи, норуот олоҕун инники дьоло-соргута, дьоллоох кэскилэ» диэн суолталаах. Хаһан баҕарар дьолу-соргуну этэн баран туску көрдөһөллөр. Автор айымньытыгар, судургутук эттэххэ, сүөргүнү оҥорума диэн көрдөһөр. Итинник тыл кэнниттэн күүһүрдүү бэлиэтэ туруохтаах. Айымньыга элбэх туочука турбут. Ити бэлиэ суолтата санаа ситэ түмүгэ суоҕун көрдөрөр. Айымньы бастакы аҥара букатын сыыһа суруллубут. Иккис аҥара саха киһитин сиэринэн алгыыр хабааннаахтык этиллэр. Ол эрэн бу алгыс дуу, арчылааһын дуу, хоһоон дуу? Хайата да

буолбатах. Үһүөн тэҥҥэ сылдьаллар. Түмүгэр айымньы тутула, уобарастааһына кэһиллэр. Аағааччыга өйдөммөт буолар.

Хоһоон курдук көрүөххэ сөп *«айыы киһитин»* диэнтэн *«кынаттаныахтын»* диэҥҥэ диэри. Өссө биир айымньытын ылан көрүөххэ. «Санаа муҥурданар-мунньустар...» диэн айымньытыгар автор көрдөһөрө көстөр. Ол курдук холобур:

Үтүө дьаҕыл дойдум
Үгүс күүстээх иччилэрэ!..
Ылгын уолгут баҕайы
Аа-дьуо алҕаан эрэр курдук
Сыыйан ыллыырын
Сөпкө өйдөөң!

Автор алҕаһа манна туохха сытарый? Кини олус улахан алҕаһа буолар бэйэтигэр эрэммэтэ, итэҕэйбэтэ. Мэлдьи көрдөһөр, сэрэнэр, *«дьон өйдүө суоҕа»* диэн санаа батыһа сылдьар. Кыаҕын кыаһылатар. Бу кэрчиккэ *«Аа-дьуо алҕаан эрэр курдук»* диэн этиитэ туохха наадалаах? Маннык этиилэр кыбыллыыларын түмүгэр Рустам айымньыларыгар фольклор үгүс көрүҥнэрэ уларытыллыбакка киирбиттэр. Ол айымньы сүрүн этэр санаатын бүтүйар.

Инники айымньылара күннээҕи олохтон тэйиччи, туспа турар буоллахтарына, кэнники айымньыларын көрдөххө олоҕу кытта быһаччы ситимнээх. Холобур, «Күүс-сэниэ...» диэн айымньытыгар уобарастааһыннара автор тус бэйэтин кытта ыкса ситимнээҕэ көстөр.

Эбэтэр:

Күүс-сэниэ
Көлөттөн туспэт
Көҥөс сааспар сылдьан.

Бу тугуй? *«Көлөттөн туспэт көҥөс саас»* диэн? Автор киирииллээхтахсыылаах ахсым, дохсун диэн эдэр сааһы этэр. Дьон-сэргэ барыта оннук санаабат. Онон «көҥөс саас» диэн сыыһа өйдөбүлтэн үөскээбит алҕас уобарас. Итини атын тылынан этиэххэ сөп. Салгыы көрүөххэ:

Кэрэ күүстээх санаам
Көнөтө суох сулдьуулээх
Курулгэнниии курулуур сүүрүгэр
Көҥүллүк оҕустаран
Көччүйэбин эрээри...

Бу кэрчик тэҥнэбиллэринэн олус баай. Автор тус санаата *«көҥүллүк көччүйэр»*. Автор киһи санаата туохтан күүһүрэрин этэр: *«кэрэ күүстээх санаам»*. *«Кэрэ»*, *«күүстээх»* дағааһыннар икки ардыларыгар сурук бэлиэтэ туруох этэ. Арчы Уола туруорбатах. Манна *«күүстээх санаам»* диэн ааттаабыт, ол быһыытынан сурук бэлиэтэ турбат. Ол төрүөттээх. Итинэн кини киһи санаата кэрэнэн олуктанар буоллаҕына күүһүрэр диэн этэр. Өскөтүн кэрэ түһүгар охсуһар буоллахха, санаа күүһүрэр. Автор ону олус чопчу эппит. Айымньы иккис аҥарыгар туох түһүнан этиллэрэ биллибэт. Көннөрү үрдүттэн *«туойуохпун баҕарабын!»* диир. Тэҥнээһиннэрэ манныктар *«ырыаҕа ылларбыттыы, өрө мөхсө сытардыы, иирэ-илбиһирэ истибиттии»*. Бу этиилэр былыр ойуун «эттэтэ» сытарын курдук этэллэр-тыыналлар. Түмүгэр айымньы иккис кэрчигэ кутуруу, ойуумсуйуу буолбут. Кутурар буоллахха, айымньы саҕаланыаҕыттан бүтүөр диэри кутуруохха. Төһө да билиҥҥи литература киһи ис эйгэтин, туругун ойуулуурга туруннар, авторга санаатын мэлдьи туругун ойуулааһынынан түмүктүүрү ирдээбэт.

Автор дьоҥҥо-сэргэҕэ анаан этэр:

Былыргым...
Мин үйэм Быралыйбыт былыргыта...

Автор айымньыга кырдьыгынан этэр:

Бүгүн көр:
Алгыс тыл
Санааны сылытар
Сайаҕастай аата
Суураллыахча буолбут,
Олоҥхо олуга
Олохтон тутула
Оһоору гыммыт...

Билигин чахчы олоҥхо, алгыс атын да төрүт үгэстэрбит, култуурабыт умнуллаары, тутула уларыйаары гынна. Автор ол иһин этэр: *«суураллыахча буолбут, оһоору гыммыт»* диэн. Билигин аан дойду үгүс норуоттарын култууралара, үгэстэрэ хардарыта булкуһан суолталарын сүтэрэр, симэлийэр кутталга киирдилэр. Ол урут бытааннык барара, кэлин түргэтээтэ. Рустам бу хоһооно сэрэтии буолар, бэйэни да, дьонун-сэргэтин да.

Кини айымньыларын кэлин өттө алгыс, андаҕар, арчылааһын, кутуруу буолан түмүктэнэр. Ити автор фольклор жанрыгар халыйа турарын көрдөрөр. Бэрт аҕыйаҕы уус-уран айымньы быһыытынан ааттыахха сөп. Холобур «Тыл», «Куттаныы эрэ...», «Киэһээҥҥи ырыа», «Ардыгар», «Үрүҥ күн өлүүлээбит...», «Хом санаа», «Уол оҕо...», «Аат-таһыы», «Кимтэн

эрэ...», «Тиит мас», «Былыргым» хоһооннору уус-ураннарынан аатыахха сөп. Балартан ураты айымньылар (анабыллары киллэрбэккэ туран) ситэтэ суохтар. Айымньы хайа сатанарынан биир формаҕа олоҕуруохтаах. Биир айымньыга икки форма туттулуннаҕына айымньы ис хоһооно кэһиллэр. Бу олус улахан алҕас.

Автор ситиһиитэ ойуулуур ньыманы, этии тутулун кыайа-хото тутар. «Халыйыылара» Арчы Уолун айымньыта фольклорга охтуулааҕын көрдөрөр. Рустам Каженкин-Арчы Уола патриотическай тыыннаах хоһоонноро үксээбит, бу страницаҕа киирбит айымньылартан «Бүгүн буолбатаҕына хаһан...» диэн хоһоонун бэлиэтиэҕи баҕарыллар. Манна автор бэйэтин көлүөнэтигэр биэрэр ыйытыылара билиҥҥи ыччат туһунан аҕа көлүөнэ өйдөбүлүн утарар суолталаахтар. Билиҥҥи ыччаты туохха да кыһаммат буолла диэн аҕа көлүөнэ мөҕөр, ол этиилэрин утаран автор ыччаты олоххо көхтөөх буоларга ыҥырар. Манньк ыҥырыы баара общество букатыннаахтык сатарыйа илигин туоһута.

Надежда Ильина

Бу аат саха литературатыгар кыра оҕолуу өрө көтөн, улахан киһилии дьоһуннаахтык туттан бэйэтин биллэрбитэ. Автор маҥнайгы хоһооннорун хомуурунньуга «Баҕа санаа баарыһа» диэн ааттанан күн сирин көрдө. Бу иннинэ хаһыаттарга, сурунаалга бэчээттэнэ сылдьыбыта. Кини хоһооннорун уратыта судургу тылынан, сүрдээх тупсаҕайдык бэйэтин санаатын сааһылаан киэҥ эйгэҕэ тиэрдии. Онтун эдэр кыыс сырдык, чаҕылхай уонна ыар, нүһэр тылларынан биллэрэр.

Киниэхэ барыта уобарас нөҥүө бэриллэр. Холобур:

...Күн сырдык сардаҥата
Иэдэспиттэн сыллыаҕа.
Сайа охсор салгына
Миигин кууһан ылыаҕа,

– диэн этэр автор. Бу эдэр оҕо киһи төрөөбүт дойдутун хоһуйарыгар туттар тыла. Төрөөбүт дойдуга төннүү хаһан баҕарар үөрүү уонна долгуйуу аргыстаах. Ол долгуйууну автор ааҕааччытыгар тиэрдэр тылаһө сырдык уонна чаҕылхай.

Санаа туһунан хоһоонноро ааҕааччыны долгуппат буолуохтарын туһа суох. Автор санаа үгүс көрүҥүн ойуулуур. Баҕа санаа, ыра санаа, түүҥҥү, сааскы, курус, мэник, өһөс, күүстээх, көҥүл, быстах, хаалар са-наа баарын көрдөрөр. Хоһуйарыгар тыыннааҕымсытан көрдөрөрүн тумнубат.

Холобур:

Быстах санаа сороҕор
Кууһан ылан соһутар,
Илиибиттэн ылан баран
Илдьэ барыан баҕарар.

Ити курдук кини тулатын тилиннэрэн көрөр. Бу айар үлэнэн дьарыктанар киһиэхэ биир сүрүн ирдэбил уонна ситиһии. Олоххо киһи араатһы көрсөр, түһүүлээх-тахсыылаах да буолар, олору автор санаа нөҥүө уобарастаан ойуулаабыта олус табыллыбыт.

Эдэр авторга гражданскай лириката күүстээҕэ көстөр. Дьоҥҥо-сэргэҕэ, төрөөбүт дойдуга, тулалыыр эйгэҕэ таптал икки атах төрөөбүт дойдутуттан саҕаланар. Надя да ону тумнубат.

Төрөөбүт сиригэр-уотугар сыһыаннаах «Балыктаах эбэ», «Тиэлигим сарсыардата», «Төрөөбүт төрүт буорум» айымньылара ааҕааччыга дойдунан киэн туттууну үөскэтэллэр. Өскөтүн уларыта тутуу кэмигэр төрөөбүт сирбититтэн-уоппутуттан тэйэн эрэбит диэн этиилэр иһиллибит буоллахтарына, билигин биһиги, сахалар, төрүттэрбит алаастарыгар, олохторугар төннөн эрэрбит үөрдэр. Үөрдэр, ону таһынан, эдэрдэр ону өйдөөбүттэрэ.

Холобур, «Балыктаах эбэ» диэн хоһоонугар эдэр суруйааччы:

Ол аата эһэм олоҕо

Аҕабынан салҕанар,
Кини суппэт ытык аата,
Кини сырдык ырата
Баар удьуорун сүрэҕэр!

– диэн суруйар. Ону таһынан билиҥҥи кэмҥэ биһи төрүттэрбит сирдэрин олус ытыктыырбыт, күөн туттарбыт айымньыга биллэр. Ол эрэн биһи төрүттэрбит сирдэригэр саҥа эргиллэн эрэбит:

...Күөстэнэр оллоон,
Чэй өрүнэр кыра остуол,
Саҥатыҥы ампаар дьиэ...

– диэн автор бэлиэтиир. Дьэ бу «саҥатыҥы» диэн тыл айымньы ис хоһоонун чопчулаан биэрдэ. Өскөтүн урут бэрт аҕыйах сиргэ төрүттэрин олохторугар сайылыы тахсар эбит буоллахтарына, уларыта тутуу кэмин кытары үгүстэр төрүттэрин олохторугар эргилиннилэр. Ол көстүү биһиги сахабыт литературатыгар тыктарыллыбыта сиэрдээх.

Тапталы хоһуйбатах эдэр сүрэх суоҕа буолуо аан дойду үрдүнэн. Ол тэҥэ Надяҕа тапталга сыһыаннаах хоһоонноро аҕыйаҕа суохтар.

Арай олус элбэхтик *"таптал, таптыыбын, таптала"* диэн тыллары туттуу айымньыны сымсатар. Һаһан баҕарар киһи хоһуйар тематын аатын туттубакка эрэ эбэтэр бэрт аҕыйахтык ахтан айымньытын суруйдаҕына ааҕааччыга быдан тииийимтиэ буолар. Ол быһыытынан таптала сыһыаннаах хоһоонноруттан «Төһө да умна сатаабытым иһин», «Ахтылҕан дьикти күүһэ», «Һаһан эрэ син биир көрсүөм» этэ диэннэри бэлиэтиэхпин баҕарабын. «Төһө да умна сатаабытым иһин» диэн айымньытыгар *«Эн баар эбиккин»* диэн этэр. Тапталы билбит эрэ киһи бу курдук этиэн сөп. Онон *«Эн баар эбиккин»* диэн этии *«таптыыбын»* диэн ис хоһооннооx этиини солбуйа сылдьар.

Ол кэнниттэн автор:

Тапталы билбэтэх
Тымныы харахтарбар

– диэн этэр. Бу этии айымньы логическай уобарастааһыныгар сөп түбэспэт. Онон автор таптыыбын диэн этэн баран итинник диирэ сөбө суох. Хоһоон хоһуйар ньыматын кэһэр. Манньык алҕас болҕомтото суохтан тахсар. Инникитин автор айымньыларыгар болҕомтолоохтук сыһыаннаһарыгар баҕарабын. Надежда ситиһиитэ судургу тылынан олус хомоҕойдук, чопчутук бэйэтин олоххо көрүүтүн биллэрэригэр сытар. Кини *«баарыһа»* олох тыалыныын мэлдьи аргыстастын.

Александра Попова

«Сурук» диэн хоһоонноруи маҥнайгы хомуурунньугар, омос көрдөххө, үксэ таптал эрэ хоһуллубутун курдугун иһин оннук диир сатаммат. Манна бааллар олоххо мунаарыы, кытаанах санаа, таптал, о.д.а. Бу иннинэ Шура айымньылара хомуурунньуктарга бэчээттэммитэ.

Кини лирическэй геройа – хотой. Бу уус-уран уобарас айымньыларыгар тохтоло суох өрө көтө турар. Хотой – уол оҕо, эр киһи быһыытынан авторга көстөр аналлаах. Хоһоонноруи биир бөлөҕө ол да быһыытынан «Хоһоонум хотойугар» диэн ааттаммыт. Холобур, автор этэр:

Эн миигин –
Эйиигин таҥара оҥостон үҥпүт,
Эйиэхэ айыы алгыһын анаабыт,
Эйиигин ээр-сэмээр кууппут,
Эйиэхэ бүк эрэммит,
Бэйэтин таптыырын таһыччы умнубут киһини

Өйдөөн-дьүүллээн көрүөҥ дуо?
Болҕомтоҕо ылыаҥ дуо?

– диэн риторическэй ыйытыыны туруорар. Манньык ыйытыы үөскээһинэ таптал диэн өйдөбүлгэ эдэр ыччат олус холустук, судургутук, эппиэтинэһэ суохтук сыһыаннаһарыттан тахсар. Онон айымньы көннөрү биир киһи атын киһиэхэ сыһыанын туһунан буолбакка, бүтүн киһи аймах таптала сыһыанын туһунан ыйытыы эбээт. Ону ааһан абаран-сатаран ыйытар хабааннаахтык автор таһаарар. «...*Бэйэтин таптыырын таһыччы умнубут киһини»* диэн этии автор айымньытын ис хоһоонун арыйарга анаммыт тыллар. Бэйэтин таптаабат киһини ким да таптаабат, ол тэҥэ бэйэтин омугун таптаабат киһини атын омук таптаабат, эгэ, ытыктыа дуо? Биһиги дьолбутугар национальнай уратыбытын илдьэ сылдьар буоламмыт (ол тапталтан тахсар), култуура бары көрүҥэр, атын омуктар ытыктыыллар, ордук саныыллар. Онтон киһиэхэ чугаһатан эттэххэ, өр кэмнээх кэлтэй таптааһын киһи олоҕун оҥосторугар мэһэйдиир.

Ол эрэн Шура онтон иҥнибэккэ этэр:

Умнума
Мин орто дойдуга баарбын.
Билигин даҕаны
Биир салгынынан тыынабыт,
Биир күнү көрөбүт.
Мин онтон чахчы дьоллоохпун.
Этэргэ дылы, киһиэхэ кыра да наада.

Автор айымньылара сахалыы тыыннаахтарын мэлдьэһэр сатаммат. Ол көстөр лирическэй герой олоххо баҕа санаатыттан.

Оһохпун тигинэччи оттон,
Алаадьылаан сырылатан,
Күөспүн хоторон баран,
Күндү сэгэрим,
Киирэн кэлэргин
Кэтэһиэм буоллаҕа...

Манньык көстүү ааспыт сылларга сахалар олохторугар үгүс этэ. Ол билигин уларыйан турдаҕа. Ону таһынан Шура хоһоонноругар төрүт өйдөбүллэр – сэргэ, ыһыах, оһуохай, ох, алгыс, о.д.а. көстөн ааһаллар. Автор өйдөбүллэри туттарыгар омугун тус уратыта тирэх, төһүү буолар. Ону билигин наукаҕа прапамять диэн ааттыыллар.

Шура хоһоонноруи биир уратыта киэп өттүгэр көстөллөр. Ол курдук үгүс айымньылара кылгастар, уһата-кэҥэтэ барбакка тугу этиэн баҕара-

рын чопчу этэн таһаарар. Ол ырылхайдык көстөр «Санаа сарбынньаҕа» хоһооннорун бөлөҕөр.

Саха дьахтарын
Эрэллээх эркинэ – эр,
Саха дьахтарын
Олоҕун ымыыта – оҕо.
Бу – олоҥхо саҕаттан.

Манна көстөр саха олоҥхоһуттарын, суруйааччыларын биир олус суолталаах уратылара. Ол кинилэр «саха» диэн этэр тыллара «киһи» диэн суолталааҕын көрдөрбүтүгэр сытар. Автор, ону утумнаан, ытыс саҕа хоһоонугар дьахтар аймах баҕа санаатын, ытык аналын түһүнан олус бэргэнник этэн кэбиспит уонна ону кини хантан өйдөөбүтүн ыйар кэриэтэ олоҥхону ааттаабыт. Саха литературата олоҥхоттон силис тардарын, хаан тамайарын хайдах да мэлдьэһэр сатаммат. Ону эдэрдэр өйдүүллэрэ, утумнууллара олус кэрэхсэбиллээх.

Шура айымньыларын биир уратыта гражданскай лириканы интим-нэй лирика быһыытынан көрдөрүүтүгэр сытар. Таптал нөҥүө олоххо сыһыана көстөн ааһар. Бу эдэр автор айымньыларын уус-уран өттүнэн биир улахан ситиһиитэ. Олоххо сыһыана утарытынан суруллубут айымньыларыгар эмиэ көстөр. Холобур:

Киһи күннээҕинэн олордоҕуна
Курсуй курдук сананар,
Киэҥ көхсө кыараан
Ыгылыйар.
Ыгымырар.
Ытык аналгын санаа,
Ыччатыҥ кэскилин ыралаа,
Ырааһы ыһар кыахтаах
Айыы киһитэ буоларгын умнума!

Киһи аймах бу орто дойдуга ырааһы, кэрэни, олоҕу айар аналлаах кэлбитин санатан ситинник суруйар. Манньык айымньы авторга билиҥҥитэ аҕыйах, кэлин элбиэ диэн эрэнэбит.

Арай биир дьиктитэ баар чугас дьонугар анаабыт айымньылара суохтар. Ол эрэн Шура «суруктара» аҥардас бэйэтигэр эрэ анамматахтар, бүтүн киһи аймахха анаммыт айымньылар.

Гражданскай лирика уус-уран литература үрдүнэн намтаабыт кэмигэр «Боотурга», «Өбүгэм суолун хайаммын» курдук хоһооннор бааллара үөрдэр. Холобур, «Боотурга» хоһоонун көрүөҕүҥ:

...Болҕойон көрүөҥ дуо
Дуоҕаҕын өрө астаргын
Дьон-сэргэ тоҕуоруһа мустуон,
Көмүс куйаххынан бар дьоҥҥор
Өрүһүлтэ буолуоххун,
Үтүө майгыгынан өлбөт үйэлэниэххин?
Аттыгар ахсым ат тыбыырар,
Алгыстаах айаҥҥа ыҥырар...

Айымньы тутулун быһыытынан көрдөххө, бастакы кэрчик эр киһини ойуулааһын, манна көннөрү мэтириэт быһыытынан түһэрэн ылбат, боотурун куйаҕын кумахха кистэтэн, дуоҕатын дулҕаҕа саһыаран, курус санааҕа куустаран, кэри-куру тутуннаран ойуулуур. Иккис кэрчик эр киһи бэйэтин билинэрин, хайдах быһыылаах буолуохтааҕын өйдөтөр. Үһүс кэрчик эр киһи орто дойдуга кэлбит аналын санатар. Оттон төрдүс кэрчик, түмүк кэрчик буоларын быһыытынан, алгыс аҥардаах.

Эр дьоҥҥо туһаайыллыбыт ыҥырыы, ыйытыы хоһоон. Бу ыйытыы риторическай ыйытыы быһыытынан бэриллэр. Билиҥҥи өй-санаа уларыйбыт кэмигэр дьону-сэргэни бииргэ буоларга ыҥырыы судаарыстыба бөҕөргүүрүгэр ыҥырыыга тэҥнээх. Шура бу хоһооно кэрэ аҥар аатыттан саҕаланан этиллэр, ол эрэн сүрүнүгэр дьон-сэргэ аатыттан эр дьоҥҥо туһаайыллар хоһооҥҥо кубулуйар. Ханнык баҕарар норуокка, аҕа ууһугар, хас биирдии киһиэхэ төрөөбүт дьиэ – бэйэтэ туспа кыракый судаарыстыба курдук сууттаах-сокуоннаах, быраабылалаах-бэрээдэктээх. Кыра оҕо судаарыстыбаҕа таптала, сүгүрүйүүтэ кини дьиэ кэргэниттэн, төрөөбүт дьиэтиттэн саҕаланар диэн ыйаллар со-циологтар. Өскөтүн бу ырытар айымньыбытын ити көрүүгэ тэҥнии туттахпытына, кэрэ аҥар бар дьон аатыттан эр киһи боотурга тэҥнэнэрин санатар. Оттон «Өбүгэм суолун хайаммын» айымньыта:

Иннин-кэннин билиммэт
Үрүүгэ сылдьар үөр хойу –
Өбүгэтин умнубут,
Үйэ «саҥа дьонун»
«Үөрэтэллэр» талбыттарынан,

– диэн тылларынан саҕаланар. Омос көрүүгэ соһуччу, быһа баттаабыт тыл-өс, ол эрэн билиҥҥи үйэҕэ *«өбүгэтин умнубут»* хомойуох иһин үгүс, онтон автор ол оннук дьонтон хомойоро сиэр быһыытынан көрүллүөн сөп. Үөр курдук үүрүллэ сылдьар, өбүгэтин умнубут киһини хайдах да сиэрдээх диир кыахпыт суох. Автор ону олус таба көрөн айымньытыгар бэлиэтиир.

Ангелина Васильева

«Оһуордаах хоһоон» диэн айымньыларын хомуурунньуга «Оһуор» кассетаҕа 2009 сыллаахха тахсыбыта. Кэрэ аҥар сиэринэн айымньыларыгар таптал, оҕо, ыал буолуу туһунан хото суруйар.

Ангелина хоһоонноругар киһи, оҕо, таптал, олох, өйдөбүллэрэ күннээҕигэ сыһыары тутуллан тыктарыллан көстөллөр. Ол быһыытынан этэр:

...Бэйэҕиҥ кыайбытыҥ,
Киһилии кырдьыгыҥ –
Ол буолуо олоҕуҥ
Оһуордаах хоһооно!

Манна тута бэлиэтиэххэ сөп, саха киһитэ буоларын быһыытынан, «оһуор» диэн өйдөбүл көстөр. Оһуор өйдөбүлэ сахаларга ойуу-бичик быһыытынан ылыныллар. Уус-уран айымньы тылынан холустаҕа ойуу түһэрэргэ тэҥнэһэр. Автор айар үлэ ол уратытын өйдөөбүтэ кини ситиһиитэ.

Сырдык хараҥа мөккүөрэ мэлдьи айымньыларга көстөр. Холобур:

...Банаар уота сырдатар.
Утары эркиҥҥэ
Күлүктүүн үтүрүйсэр оһуор ойууну
Түһэрэр.
Үөмэн киирбит бороҥуй
Симик сипсиэрэ иһиллэр.

...Арай хараҥаны кыайар,
Кыйдыыр күүс баарыгар эрэл,
Үрүҥ-хара хайаан тэҥҥэ эллэһэр
Ыйаахтарыгар итэҕэл ... эһэр
Саарбах санаалары, кыйдыыр
Хаарбах харгыстары...

Ити «сырдык-хараҥа мөккүөрэ» олох уларыйбат тускула буоларын автор олус сатабыллаахтык ойуулуур. Айымньыларын быыһыгар, эдэр киһиэхэ, алгыстыы хабааннаах хоһоон баара ааҕааччыны сөхтөрөр.

Оҕо ыалдьар. Ийэ ыксыыр.
Саҥата суох дууһата ытыыр.
Кыыкынаан тыынар кылгас тыынын
Иһиллии сатаан, тыына хаайтарар.

Оҕо сүүһэ уотунан умайар,
Быыкаа илии сэниэтэ суох налыйар.
Уунан туолбут, ааттаспыт хараҕа
Ийэ сүрэҕин сыппах биинэн аалар...
Оо, кэтэстэххэ, түүн уһунуон,
Ыксаабыт санааҕа, тулата куруһуон!..
Оҕотун оннугар бэйэтэ тулуйуон,
Оҕотун эрэйин уон төгүл толуйуон,
Ийэ бөрөлүү да, бэл, улуйуон,
Ийэ баҕарар, туохтааҕар да уйуон!
Хайдах да гынан эрэйин чэпчэтэр
Кыаҕа суоҕуттан Ийэ эймэнэр,
Синигэр түһэн, уһукка тиийэн
Аньыытын ааҕынан,
Айбытын ааттаһан
Тапталынан ыраастанар,
Ийэ кутун илбийэр...
Оттон оҕо кэҥэтэн, кытаанахтык утуйар.
Оҕо ыалдьар.
Ийэ ыраастанар...
Олох оҥоһуута оннук.

Автор ийэ тапталын нөҥүө олох оҥоһуутун хоһуйар. Ол манна прозаическай хоһоонунан бэриллэр. Дьахтар киһи сүрэҕэ эймэнэр, кута долгуйар, өйө-санаата уйуһуйар түгэнин ылан уус-уран айымньы оҥорор. Ону ааһан олох тутулун туһунан толкуйун ааҕааччыга тиэрдэр. Манна баар автор түҥ былыргыны кытары ситимнээҕин көстүүтэ: Ийэ, бэл, бөрөлүү да улуйуон туһунан этиллэр. Ол эрэн бу көстүүлэр поэзия тыынын илдьэ сылдьыбаттар. Кинилэргэ аҥардас дьахтар кэрэтин хоһуйуу көрдөрүллэрэ тутах. Манна дьахтар кэрэтин диэн этэр өссө уустук, билиҥҥи кэм интимнэй хоһоонньуттара бастакы сирэйтэн суруйуулара кинилэр иэйиилэрэ кыараҕас өйдөбүллэргэ тирэҕирэрин кыайан арыйбатын ааһан, истиилигэр сөп түбэспэт, ол түмүгэр автор суруйар уус-уран ньыманы кыайан баһылаабат. Поэзия тыынын уусуран айымньыга бэриллэр көстүү уус-уран ньыманы кытары сөп түбэһиитин түмүгэр үөскэтиэххэ сөп. Оттон тыына суох ханнык да айымньы ааҕааччыны үөрдэр да, долгутар да кыаҕа суох.

Ангелина хоһооннорo саха тылынан уус-уран айымньыларыттан хаан тамайаллара биллэр. Холобур, «Кыыс андаҕара», «Оҕонньор

ырыата», «Уол ырыата», «Эрэлиҥ эстэр». Норуот тылынан уус-уран айымньытын чинчийээччилэр этэллэринэн, урут ырыа үгүс көрүҥэ баара сороҕо умнуллубут. Оттон андаҕары, алгыһы киһи аймах билигин да билэр. «Оһуордаах хоһоон» хомуурунньук биир сиппэтэх өрүтэ нууччалыы тыллар бэйэлэринэн туттуллубуттарыгар сытар. Саха киһитин айымньыта бэйэтин төрөөбүт тылынан суруллара дьоҥҥо-сэргэҕэ быдан тиийимтиэ, тахсымтыа. Манна тылбаастанар да кыахтаах *банаар, вечность, холуода, дууһа, оруол*, о.д.а. тыллар кыбыллыбыттара айымньыны сымсатар. Хомуурунньук туһунан этэр буоллахха авторга тулалыыр эйгэни ураты хараҕынан көрөр кыах баарын бу ытыс саҕа маҥнайгы кинигэ туоһулуур.

Семен Маисов

Саха литературатыгар «Ийэм кэпсиир» диэн түөрт кинигэлээх бөдөҥ романынан киирбит Семен Маисов «Үрүҥ өҥ» диэн хоһооннорун хомуурунньуга тахсыбыта. Хомуурунньукка сүнньүнэн таптал, олох туһунан айымньылара түмүллүбүттэр. Сэмэн хоһооннорун биир уратыта – утарыта өйдөбүллэри тэҥҥэ тутан суруйар. Холобур: «Эрдэтээҕи хоһооннор», «Дөлүһүөн», «Хара күннэр...», «Ытырыык от», «Дьол уонна сор» уо.д.а. Бу утарыта өйдөбүллэри тус-туспа эйгэлэртэн ылан хоһуйар. «Эрдэтээҕи хоһооннор» айымньытыгар суруйар:

Кырдьаҕас киһи эдэр оҕолору ордугургуу көрөрүнүү,
Мин «кинилэри» ымсыыра көрөбүн ...
Сырыттыннар ээ, «солуута» да суох буоллаллар
«Оҕо» эрдэҕинээҕи «судургу» хоһооннорум.
Кинилэр – мин бэйэм эрэ тилэри өйдүүр
Ураты эйгэбэр ыттыбыт –
Күндү үктэллэрим...

Манна, омос көрдөххө, утарыта өйдөбүллэр суохтар. Дьиҥэр, оннук буолбатах, автор суруйбут тыллара олоххо көнөтүнэн көстүбэт мөккүөргэ хардата. Айар үлэ киһитэ буоларын быһыытынан маҥнайгы айымньыларын олус күндүтүк көрөр. Ол иһин саха быһыытынан *«Сырыттыннар ээ»* диэн бэрт судургутук, уйаҕастык унаарытар. Айымньы ити этиитигэр *«ээ»* диэн уһатыы киирэн хоһооҥҥо букатын атын тыыны үөскэтэр. Ол тыын автор уонна кэм (манна кэм айымньыга чопчу көстүбэт, көннөрү авторга лирическэй эйгэ быһыытынан утары сылдьар) икки ардыларынааҕы мөккүөргэ сымнатыыны үөскэтэр. Утарыта

өйдөбүллэр диэн айымньыга үйэтэ суох уонна төрдө, түгэҕэ көстүбэт кэм хоһуйуллаллар. Онон бу ытыс саҕа айымньы бэйэтин иһигэр үйэлээх мөккүөрү сөҥөрдөн сылдьар. «Дөлүһүөн» диэн хоһоонугар ханарытан суруйуу ньыматын таба туһаммыт:

...Олоххо тэҥнээн,
Оҥорон көрдөххө
Отой атылыы эбиттэр:
Дьон – айылҕаҕа сыһыана,
Киһи – киһиэхэ майгыта.
Кыраҕар, кыаммаккар
Сэниир дьон үгүстэр,
Ылдьыбыт, буомурбут кэмнэргэр
Кэпсэппэт, сэҥээрбэт
Кэмэ суох элбэхтэр...

Бу маннык киһи аймах кэдэрги кэмэлдьититтэн кэлэйэн, абарансатаран автор сүрдээх үчүгэй хоһоонун суруйбут. Олоххо манньк хомолтолоох көстүү төһөлөөх үгүс буолуой?! Бу айымньыга оннук үйэлээх мөккүөр сөҥмөтөр да, киһи үчүгэй кэмигэр бэрт буолар, мөлтүүр кэмҥэр киэр хайыһар дьон туһунан этиллэр. Манна утарыта турар өйдөбүлүнэн, автор бэйэтин санаатын этэригэр дөлүһүөнү ылан хоһуйбутугар сытар. Ол эбэтэр кини хоһуйбут, ойуулаабыт дөлүһүөнэ – Айылҕа уонна ол дөлүһүөҥҥэ сыһыары тутан эппит санаата – Дьон.

Семен Маисов хоһоонноро ох этиилэр кэриэтэ олус чопчулар, быһаччылар, дьэҥкирдэр. Ол эрэн судургу буолбатахтар, олоҕу уобарастаан көрүүтэ бу хомуурунньукка киирбит хоһоонноругар толору көстүбэт. Кини хоһооннoро бу иннинэ хаһыаттарга тахса сылдьыбыта. Онтон Сэмэн сыыйа прозаҕа ылыста. Хомуурунньукка киирбит айымньылара автор гражданскай лирикатын эмиэ көрдөрөллөр.

Поэзия диэн лирика, онтон лирика хаһан баҕарар нарын-намчы, сып-сылаас, чаҕылхай күннээх буолуох тустаах. Орто дойду олоҕо чахчы уустук, айымньыга ол уустугун эрэ хоһуйуу тутах, кэлтэй. Онон хаһан баҕарар үчүгэйи, куһаҕаны тэҥҥэ тутан хоһуйуу поэт үрдүккэ көтөрүгэр кыах биэрэр. Икки кынакка үйдаран тахсар кэриэтэ буолар олоҕу соннук тэҥинэн көрөн ылыныы.

Салгыы «Ытык иэс уонна дьол» диэн айымньытын суруйар.

Ийэни, аҕаны бүөбэйдиир,
Көрөр-истэр, харайар
Оҕо ытык иэһэ эрэ буолбатах,

Оҕо – дьоло!..
«Дьылҕабыт, оҥоһуубут оннук...» – дии-диигит
Төрүт тутах санааттан
Усках баран уччуйан улдьаарымаҥ отойун!
Куруук, өрүү бииргэ буолуҥ –
Ийэни, аҕаны кытары...
Оччоҕуна эрэтин
Кырдьар, кыаммат сааскытыгар
Эһигини өйдүөхтэрэ
Эһиги төрөппүт, иитпит оҕолоргут,
Чугас аймах дьонноргут...

Оҕо төрөппүтүн көрүүтэ-харайыыта орто дойду олоҕун биир кэрэ көстүүтэ, үтүмэн үөрүүтэ буоларын автор олус таба көрөн хоһуйуута, бу – кини ситиһиитэ. Төрөөбүт сиргэ, төрүт тылга, үрүлүйэр үлэҕэ тапталы автор хоһуйар. Мантан биһи көрүөххэ «Үлэ дьоло» диэни.

Торҕо буруо туман курдук
Толоон сиргэ устан киирдэ,
Кырдал үөһэ турбут дьиэбит
«Саҥа олох» күнүн көрдө...
Чигди хаарга атах тыаһа
Тиэргэн аайы хаачырҕаата,
Хотон аана урут-үөһэ
Үөрэ-көтө либиргээтэ.
Үлэ күнэ үүнэн тахсан
Татым санаа сабылынна,
Түбүк кэмэ тиийэн кэлэн
Быстах санаа умнулунна.
Дьарык эрэ дьоллуур эбит
Санаа сиэбит сордооҕун,
Дьаныар эрэ үөрдэр эбит
Эрэй аалбыт эрэйдээҕин...

Бу тапталга көстөр Саха сирин, саха киһитин үлэттэн дьолун уратыта. Биһиги сахалар уратыбыт *«хотон аана урут-үөһэ үөрэ-көтө либиргээтэ»* диэн тыллар кэтэхтэригэр олус үчүгэйдик саспыт. Манньк айымньы национальнай уратыны арыйар аналлаах. Бу айымньы биир өрүтүн ылан көрдүбүт. Атын өттүттэн көрдөххө, автор *«дьарык эрэ дьоллуур эбит санаа сиэбит сордооҕун»* диэн этэр. Манна автор дьарыктаах киһи дьоллоох буолар диэн санааны тоһоҕолоон бэлиэтиирин көрдүбүт.

Семен Маисов хоһоонноругар уратыта диэн интимнэй лирика көстүбэт, ол оннугар кини гражданскай лириката олус күүскэ бэриллибит.

Ангелла Попова

Ааспыт 2011 сыллааххха «Сиэркилэ. Мааска. Харах» диэн ааттаах, эдэр поэт хоһооннорун бастакы кинигэтэ тахсыбыта. Кинини билигин поэт диир арыый эрдэ буолуо, бу үрдүк аат сүгэргэ киһи үгүстүк дьонун-сэргэтин туһугар үлэлээн, буһан-хатан ситиһэр.

Кинигэ үс бастан турар, быһыыта, бу бастар ааттарынан кинигэ ааттаммыт быһыылаах.

Бастакы бас. «Арааһа, Олох – икки атахтаах...» хоһоон бу автор орто дойду Олоҕун сиэркилэҕэ тэҥнии тутарын көрдөрөр. «Киһи соҕотох» бу орто дойдуга икки атахтаах соҕотох буолуутун, кини личность бы-

һыытынан сайдыытын уонна кэхтиитин хоһуйар хоһоон. «Хаалаары» – киһи анала, эргийэр кииннээх орто дойдуга *«көстүү»* эрэ быһыытынан *«хаалыы»* буолбатаҕын туойар айымньы. Хайдахтаах да киһи сиргэ кэллэҕинэ тугу эмэ оҥорон бэйэтин кэнниттэн хаалларар.

Орто дойдуга киһи суолталааҕы оҥоро, олоро кэлэр эбэтэр букатын бу сиргэ олорбот. Олох сокуона олус кытаанах, баар биитэр суох, манна киһи *«көстүү эрэ»* быһыытынан *«хаалара»* хайдах да сатаммат. «Ким этиэй... Ким билиэй...» – манньык айымньы соҕотохсуйбут куттаах киһи өйүгэр-санаатыгар үөскүүр. Мунаарыы, мунчаарыы хардатын халлааҥҥа көрдөөбөккө, олохтон бэйэтиттэн олох олорон ылыахтаахпыт. Оттон кыыс оҕо дууһатыгар туох буоларын ким да этэр кыаҕа суох. «Хараҥа ыйдаҥа» – кыыс оҕо ыйдыын кэпсэтиитэ. «Аньыылаах-харалаах...» айымньытыгар эдэр сурүйааччы *«киһи эрэ»* буоларыттан олус соһуйар. Ол эрэн икки атах маҥнайгы эрэ көрүүгэ киһи эрэ курдук көстөр, төһөннөн ыкса билсэн истэххинэ, соччонон киһи ис хаттыгаһа арыллан кэлэр. Айымньыга *«эрэ»* диэн тыл олус улахан суолта биэрэр. Бу тыл туттуллуутун түмүгэр хоһоонҥо автор киһи олус судургутун туһунан этэр санаатын чопчулаан биэрэр. «Икки атахтаах» айымньы дьон-сэргэ аатын курдук, туһунан. Манна түмүгэр автор тыл тутулун этии ис хоһоонуттан сыыһа таһаарар. Холобур:

> *Сүбэни – кырдьаҕастан,*
> *Эйэни – эдэртэн...*
> *Дьолу – Күнтэн.*

Манна аат тыла атыннтан туһаайыы сыһыарыытын *–тин* ылыммыт. Кэлэр аат тыллар эмиэ бу сыһыарыыны *–тин* ылыммыттара буоллар, айымньы истиил тупсуо, ордук хомоҕой буолао этэ.

Иккис бас. «Олоҕум халбаҥ буолан иһэр» айымньы автор олус чаҕылхай тэҥнэбиллэри туттар:

> *Олоҕум халбаҥ буолан иһэр,*
> *Тура илик өрүс курдук.*
> *...Сүрэхпин-быарбын саптыы сыыйар*
> *Кутурҕан омоонноро.*

Ол эрэн ол быыһыгар ситэтэ суох айымньылар эмиэ көстөллөр Холобур, «Тоҕотун туоһулаһа сатаатым» хоһоонҥо санаа ортотуттан ылан суруллубут. «Былыт быыһыттан...» айымньы автор ардахха, самыырга ураты сыһыаннааҕын көрдөрөр. Киниэхэ *«быа»* айылҕаны кытары ситимин көрдөрөр. Дьиҥэр манна *«быа»* бэйэтэ туох да сыһыана суох, автор үс кутугар мэлдьи түһэр ардах, самыыр айылҕаны уонна

олоҕу кытары ситимниир. Айылҕа бу түгэҥҥэ автор турүгун көрдөрөр, оттон ол айылҕа көстүүтэ (самыыр, ардах) кини олоҕун аргыһа. Киһи олоҕор мэлдьи самыыр, ардах аргыстаспат, хаһан эмит аламай күн тыгар кэмнээх. «Мин саҥа дьолу ылыммаппын!» айымньы сүрэххэ сөҥмүт аһыыны кытары мөккүһэр.

Автор, дьиҥэр, сүрэҕэр баар, киниэхэ эрэ анаммыт сыаннастарын туһунан хоһуйар. Кини сүрэҕэр сөҥмүт сыаннас хаһан да сүппэт, симэлийбэт, төһөнөн киһи сүрэҕэр өр сылдьар да, соччонон күндүркэйэн, кэрэтийэн иһэр. Онтон уста, уларыйа турар олоҕу кытары тэҥҥэ хардыылыыр быдан ордук. Сүрэххэ сөҥмүт аһыыны, сүрэххэ сөҥмүт сыаннас, син биир хаһан эмит үтэйэр. Сыаннас, хаһан да, сүтэр, симэлийэр анала суох. Тоҕо диэтэххэ, кини кэрэҕэ тирэҕирэр, ол быһыытынан төһөнөн үһүүр, тэйэр да, соччонон сырдаан, чаҕылыйан, тупсан иһэр.

Аһыы син биир өһөн, сыыйа симэлийэн, оһон, умуллан барар. «Санаа кулута» хоһоон автор уйан кутун-сүрүн хоһуйар.

> *...Сүрэх-быар курдары*
> *Аһаран иһэбин...*

Бу кини оҕолуу кэнэн, судургу кутун-сүрүн, санаатын көрдөрөр. Ол эрэн, орто дойду олоҕор икки атах санаата кытаанах, күннээҕи тылыөһү, көрүүнү-истиини *«сүрэх-быар курдары»* ыытар сатаммат. «Күһүн... Хатынтан сэбирдэх...» айымньы, омос көрдөххө, санаа түһүүлээх курдук суруллубут. Манна автор киһини уонна айылҕаны тэҥнии тутан хоһуйар. Холобур:

> *Киһи наһаа да кэбирэх,*
> *Бүдүрүйдэр – көммөт...*

– диир уонна салгыы этэр:

> *Куобах кэлэн хороон хастыа кэрэх*
> *Айылҕа син биир өлбөт.*

Бу баар дьэ айымньыга өрө көтөҕүллүүлээх өттө, автор сүрүн санаата. Кини айымньытыгар соҕотох биир киһи туһунан этэр уонна сүрүн санаата бу уста, уларыйа турар биһиги тулалыыр эйгэбит өлөр, кэхтэр анала суоҕун *«син биир»* диэн тылларынан күүһүрдэн этэр, оттон орто дойду олоҕор дьиҥэр да оннук. «Ыкса күһүн» айымньы саас, кыһын дорҕоонун кэпсиир, манна кыһын:

> *Көмүрүө куолаһыҥ*
> *Ырыа буолан*
> *Салгыҥҥа ыйанан*
> *Иһиллиэ*

– диэн авторга *«көмүрүө»* тыаһа ырыа буолан иһиллэр. Оттон «Ыкса кыһын» көмүрүө хаар уллан, чарааһаан *«ол дорҕооно» «көмүөл кулэрин тилиннэриэ»*, ол эбэтэр, сахабыт сиригэр сааспыт эргиллэн кэлэрин автор хоһуйан көрдөрөр. Автор манна күһүнү, кыһыны хоһуйар тэҥэ, дьыл кэмин таба көрөн суруйар. Манньк таба көрүү уонна ону хоһуйуу суруйар киһиттэн улахан болҕомтону ирдиир.

Поэт хоһоонноругар сорох ардыгар олус кытаанах санаа көстөн ааһар. «Кыыс андаҕара» айымньыга этэр:

Омугум кэскилин туһугар
Кылыска уунуоҕум илиибин...

Бу эдэр киһиэхэ патриотическэй тыын баара олус кэрэхсэбиллээх. Ол эрэн авторга айымньы бастакы аҥара сатаммыт, онтон иккис аҥара букатын табыллыбатах. Манна кини *«кырыыска даҕайыам уостарбын»* диир уонна сотору кэминэн *«саҥаттан сандаарыа алгыһым»* диир. Туох даҕаны логическай ситим суох, быһата, айымньы ситэтэ суох. Кырыыс уонна алгыс курдук икки утарыта өйдөбүллэри хайдах баарынан биир айымньыга туттуу сатала суох.

Айылҕа көстүүтүн хоһуйуута эдэр поэкка олус табыллар, ону кини кыайа-хото хоһуйар. Кини судургутук, киһи киһи курдук таптыан баҕарар. Ол эрэн киниэхэ оннук сатамматын өйдүүр. «Манньк буоллар» хоһоонугар этэр:

Мин – эдэрбин –
Эбиитин Поэппын –
Сурэхпин бэйэм бас билбэппин!

Бу тыллар Ангелла Нам улууһуттан төрүттээх айар киһи буоларын билинэрин уонна ону тэҥинэн кини айар киһи олоҕо судургута суоҕун өйдүүрүн көрдөрөр. Биһи көрдүбүт Ангелла айар, суруйар киэбин. Кини айылҕа көстүүтэ бэйэтэ туспа, ураты тыастааҕын-уустааҕын ойуулуура, хоһуйара олус үчүгэйдик табыллар, оттон ойуулуур-дьүһүннүүр тыллары туттар киһи бэйэтэ саҥа тыллары айыан сөп.

«Күһүн кэлэр наар ытаан» айымньытыттан:

Ытыыр – ардаҕынан,
Сэбирдэхтии таммалаан,
Көтөҕөнү ыаҕаһынан
Ыспытынан саккыраан.

Холобур, бу кэрчиккэ хоһоон олус үчүгэйдик, кудуххайдык, үөрэдьүөрэ ааҕыллан иһэн үһүс строкаҕа кэлэн иҥнэ түһэр. *«Сэбирдэхтии таммалаан»* диэҥҥэ *«сэбирдэхтии»* диэн тыл айымньы айыллар,

сурууллар истиилигэр сөп түбэспэт. Чуолаан тэҥнии түһүк сыһыарыыта – *тии* туттуллуута тылы айымньыга сөп түбэспэт оҥорор. Салгыы айымньы иккис аҥарын көрүөххэ.

Күһүн барар наар ыллаан.
Ыллыыр икки ардынан
Бөрөлүү улуйталаан,
Үҥкүүлүүр хаары батыһан
Хаалар чараас ой дуораан.

Манна *«ыллыыр икки ардынан»* строкаҕа ханньк эрэ тыл тииийбэт. Онтон *«бөрөлүү улуйталаан»* диэн тэҥнэбил, биһиги, сахалар, түүрдэр сорҕолоро буоларбыт быһыытынан, геннэй суолталаах уобарас быһыытынан көстөр. Ол иһин бөрө айымньыга олус соһуччу киирэн тэҥнэбил буолла. Манан автор күһүнү ытатан, ыллатан хоһуйан таһаарда.

Ангелла айар киэбэ олус ураты, ол уратыта чаҕылхайдык көстөр айылҕа көстүүтүн хоһуйарыгар. Маныаха кини араас тэҥнэбиллэри, айымньы киэбин кыайа-хото тутар. Бу айар кыах көстүүтэ.

Ульяна Захарова

«Эн суоххуна...» диэн кинигэтэ 2012 сыллаахха «Оо, эдэр саас!» серияҕа тахсыбыта. Манна эдэр автор «Хоһуун таптала» сэһэнэ уонна тэттик кэпсээннэрэ киирдилэр.

Сэһэҥҥэ Ульяна тапталы хас да өттүттэн көрдөрөр. Онон сэһэн «Сардаҥалаах алааска», «Айаан» уонна «Саастаах таптал» диэн бастарга арахсыбыт. Бу бастар (кэпсээннэр) бэйэлэрэ туһунан тутуллаахтар, геройдаахтар. Үс кэпсээни ситимниир геройунан Люция буолар. Манна сүүрбэтиттэн тахсыбыт эдэр кыыс таптала уонна олоҕо хоһуллар. Олоххо буолар, түбэһэр, көрсөр түгэннэрэ манна уус-уран айымньы быһыытынан таҥыллан киирбиттэр. Сэһэн эдэр автор олоххо, тапталга сыһыанын көрдөрөр. Манна Люция төрөппүттэрэ оҕолорун олоҕун быһаара сатаан кинини хоту улууска үлэлэтэ ыыталлара, хотугу норуоттар оҕолорун олоҕун тиһэҕэр тииийэ быһаараллара биһиги норуоппут биир сүрүн уратыбын бэлиэтиир. Ол уратыбытынан эдэр ыччаты иитии буолар.

Бу ураты көстүү хоту дойду норуоттарын уратытын көрдөрөр. Онон аҥардастыы саха норуота диэн этэр тутах буолуо, сэһэн аата да этэрин курдук «Хоһуун таптала» диэн. Оттон «хоһууннар» хотугу норуоттарга бааллар, сахалар кинилэри «боотурдар» диибит.

Автор сэһэнин үс баска араарбыта мээнэҕэ буолбатах. Манна түҥ

былыргы үһүйээнтэн «Сардаҥалаах алаас» диэн айымньы силис-мутук тардан сайдан тахсар. Эдэр сүрэх таптыахтаах уонна тапталын түһүгар тиһэҕэр диэри охсуһуохтаах. Мин санаабар,прозаик биир кыайыыта айымньытын сүрүн үөһүн мүлчү туппакка, тэйэн хаалбакка биир кү- дьүстүк сэһэргиирэ буолар. Хотугу дьон судургу майгыларын Ульяна таба көрөн сиһилии ойуулуур. Бу айар куттаах киһи кыраҕы харахтаах буолара ирдэнэрин бэлиэтиир, көрдөрөр.

Кэпсээннэр сүрүн этэр санаалара сиэр-майгы, оҕо уонна төрөппүт өйдөбүллэрин тула сайдарынан уратылаах. Ону таһынан автор кыра оҕо психологиятын билэрин туоһулуурун «Олох эгэлгэтэ», «Ийэ сылаас тыына», «Ахтылҕан», «Кистэлэҥ арыллыа дуо?», о.д.а. кэпсээннэрэ көрдөрөллөр. Эдэр авторга киһи психологиятын көрдөрөр айымньылар бааллара кэрэхсэбиллээх. Киһи ис туругун көрдөрөр айымньылар саха литературатыгар, бэл диэтэр, саҥа саҕалааччыларга баар буолбуттара манньык хайысха саха уус-уран литературатыгар олохтоохтук сайдыбытын бэлиэтэ.

Оттон ис туругу көрдөрүү уус-уран литература сүрүн ирдэбилэ буолар. Билиҥҥи герой ис туруга олус судургутуйан, биир халыыпка киирэр, ол эбэтэр тапталтан кэлэйии, арыгыһыт буолуу, ыарыһах төрөппүттэри көрүү түһүнан айымньылар элбээтилэр. Бу билиҥҥи олох күннээҕи көстүүтүн эрэ суруйар буолбуттарыттан тахсар. Бу саха литературатын киэргэппэт. Ытабылы-соҥобулу, харах уутун элбэтии, онон ааҕааччыны долгутууну ситиһии – бу чэпчэки суолу талыы. Оттон литература киһи аймах өйүн санаатын оҥорорун (формируйдуурун), духуобунай култуура сорҕото буоларын умнар сатаммат.

Ульяна Захарова кэпсээннэрин биир-биир көрдөххө манньык. «Ахтылҕан» кэпсээн – кыра оҕо олоҕор көрсөр маҥнайгы кутун-сүрүн долгутар идээнэ. Автор ийэ уонна аҕа арахсыытын түмүгэр кыра оҕо иһигэр барар мөккүөрү көрдөрөр. Мөккүөр оҕо сүрэҕэ ийэтин көрдүүрүгэр сытар. Кини (оҕо сүрэҕэ) төрөппүт ийэтиттэн атыны билиммэт, оҕо сүрэҕэ мэлдьи ийэ сүрэҕин көрдүүр. Ол быһыытынан үгүс тулаайах оҕоҕо сүрэҕэр тылынан кыайан этиллибэт хомолто сөҥөн сылдьар. Билиҥҥи кэмҥэ тулаайах оҕо үксээһинэ биһиги обществобытын бөҕөргөппөт. «Ийэ сылаас тыына», эмиэ тулаайах оҕо проблемата. Бу икки кэпсээҥҥэ аҥардас хаалбыт аҕалар алдьархайдарын арыгылаан эрэ быһаарбыттара дьиҥ олоххо толору майгыннаабат. Ааспыт үйэ «застойун» кэмигэр арыгылаан алдьархайтан быыһанар өйдөбүл баара, оттон айымньыга көрдөрүллэр кэм, билиҥҥи кэм ойууланар эбээт. Оттон

билиҥҥи кэмҥэ дьон «застой» кэминээҕи «муоданы» умнан эрэллэр.

Ойууланар кэм араас деталларынан бэлиэтэниллиэхтээх, оччотугар ааҕааччы ханнык кэми көрөрүн чопчу өйдүөҕэ. «Биэрэккэ», «Кыыс кыһалҕата», «Аны мин соҕотох кэлэр буолуом» диэн айымньылар эдэр дьон олоххо дьалаҕай сыһыаннарын көрдөрөр. Туохха да да эппиэтинэстэрэ суоҕа ойууланар. Бу түбэлтэҕэ кыыс да, уол да өттүттэн олоххо олус чэпчэкитик сыһыаннаһаллар. Дьиҥэр, бу түгэҥҥэ кинилэр саҥа киһи олоҕун түстүүр кэмнэрэ буолаҕа.

Онон олох ханнык баҕарар түгэнигэр дьоһуннаахтык сыһыанньаһара ирдэнэр. «Кистэлэҥ арыллыа дуо?», «Олох эгэлгэтэ», «Эн суоххуна...» кэпсээннэр ийэ, аҕа эдэр саастарыгар көрсүбүт араас түбэлтэлэрэ оҕолоругар (ол эбэтэр инники кэскиллэригэр) хайдах дьайыыан сөбө ойууланар. Ол быһыытынан автор ийэ-аҕа эдэр саастарын кинилэр оҕолорунан тыктаран көрдөрүүтэ бу символлыҥы хабааннаах. Бу оҕо олох кэскилэ, инники эрэлэ буоларын көрдөрөр. Өскөтүн инники олоҕуҥ көнө буолуон баҕарар буоллаххына, кыра бытархайдарга тиийэ кырдьыгынан, көнөтүнэн олоҕу олоруллуохтаах!

«Саллаат Сэмэн» уонна «Мас чороон» кэпсээннэр арыллыбатах, сайдыбатах таптал түһүнан сэһэргииллэр. Биир майгыннаһар өрүттэринэн трагедия буолар. Таптыыр доҕору букатыннаахтык сүтэрии – эдэр сүрэххэ ыар охсуу. Онон таптал түһүнан хоһуйуу барыта дьоллоох түмүктээх буолбат. «Олох ситимэ» олус ыар тыыннаах, ону таһынан олоххо олус чэпчэкитик сыһыаннаһыыны ойуулуур айымньы. Ийдээн төрдө бу түгэҥҥэ оҕону иитиигэ түмүллэ сытар. Хайа баҕарар төрөппүт оҕотун сатаан иитпэт түгэнигэр кэскилэ суох ыал буолар. Ол да быһыытынан айымньы аата «Олох ситимэ» дэннэҕэ. «Хомолто» кэпсээн эмиэ оҕону иитиигэ сыһыаннаах. Ыччаты хайдах иитииттэн бүтүн аҕа, ийэ ууһун дьылҕата быһаарыллара көстөр. «Уйгулаана» кэпсээн эдэр киһи бэйэтин олоҕун өсө да уларытар кыахтааҕын кэрэһилиир. Кини олоҕор оҥорбут алҕастара эдэр саас мэник-тэник дьалхааныттан тахсыбыт сыыһалар. Бу сыыһалары эдэр саас өйдөөн туран көннөрөргө дьулуһуо. «Төлөпүөн», «Өтөх төҥүргэстээх» кэпсээннэр икки атах үтүө быһыытын, киһилии майгытын кэрэхсэбиллээхтик арыйаллар.

Оҕо аймах, үүнэн иһэр кэнчээри ыччат бэйэтин алҕаһын өйдөөн оҕо сааһа ааспыт өтөҕүн сөргүтэн олоҕун оҥосторо норуот сайдар кэскиллээҕин туоһулуур. Эдэр кыыһы суугунуу көрсүбүт тиит кини олоҕо кэскиллээҕин көрдөрөр буоллаҕына, *«онон манан быһыта барбыт ыаҕайа»* кыыс аспыт олоҕун алҕастарын көрдөрөр. «Ыт оҕото»

кэпсээн автор ойуулаан-дьүһүннээн көрөр кыаҕа баайын уонна бу «үп диэн үөгүлээбит үйэҕэ» өссө да киһилии майгыларын сүтэрэ илик дьон баарын көрдөрөр. Кыыл-сүөл буолан туран сурүйүү авторга үрдүк уус-уран ирдэбиллэри туруорар. Эдэр кыыс бу кэпсээнигэр ол ирдэбиллэри кыайа-хото толорбут. «Мин олус күүтэбин» кэпсээн орто дойдуга соҕотохсуйуу диэн өйдөбүл баарын уонна ол өйдөбүл эн ким да буол, букатын наардаабакка бэйэтин ситимигэр сөрүүрүн хоһуйар.

Ульяна Захарова «Эн суоххуна...» диэн кинигэтигэр киирбит айымньылар таптал уонна общество сыһыаннаһыыларын хото көрдөрөллөр. Автор баай фантазиялааҕын, уус-уран тыллааҕын, айар-суруйар дьоҕурдааҕын саҥа кинигэ кэрэһилииллэр. Айымньылар сорох түгэннэригэр ааҕааччы кутун хамсатан ылыылара кинилэр (айымньылар) бэйэлэрин тыыннарын илдьэ сылдьыыларын туоһута. Онон саҕалааччы бу түгэнҥэ бэйэтин сыалын ситиспит. Отнтон уус-уран айымньыга тыыны үөскэтии бу олус уустук, эппиэтинэстээх дьыала.

***

Түмүктээн эттэххэ, билиҥҥи саха литературатын эдэр эйгэтигэр аҥардас тапталы эрэ хоһуйааччылар буолбакка, гражданскай, патриотическай тыыннаах хоһооннору айааччылар эмиэ көстөллөр. Үчүгэйэ диэн ити гражданскай, патриотическай тыыннаах айымньылар тэһитэ түһэн айыылар буолбатах, оҥостон олорон нарылаан, чочуйан суруйуулар. Шура Попова, Ганя Андросов, Рустам Каженкин, Лиза Мигалкина, Сэмэн Маисов, о.д.а. айымньылара ааҕааччыны толкуйдатар, угуйар кыахтаахтар. Эдэр эйгэ этэр тыла эрчимнэнэн эрэрэ ситинтэн көстөр, кинилэр тыллара-өстөрө эрчимнэниитэ олохторун сүнньүн таба өйдөөбүттэриттэн тахсар. Биһиги эдэр суруйааччыларбыт кэрэни, үйэлээҕи айарга дьоҕурдаахтара, сомоҕолоһууга баҕалаахтара итиннэ дьэҥкэтик көстөр.

■ *(Рыкунов Н.Н. Үтүө үгэстэри тирэх оҥостон. Дьокуускай: Бичик, 2016)*

Прозаттан үөскээбит поэзия

Гаврил Андросов поэзията саха литературатын инникилээн иһэр суруйааччыларын айымньыларыттан эт-хаан хабан, дьүһүннэнэн үөскээбитэ кэрэхсэбиллээх.

Айымньыларын сүрүн уобарастара болот, куйах, кылыс, үҥүү, ох, о.д.а. Автор манных уобарастардаах хайысханы талбыта мээнэҕэ буолбатах. Далан «Тулаайах оҕо», «Дыгын Дархан», Николай Лугинов «Сэргэлээххэ», «Нуоралдьыма чараҥар», о.д.а. айымньылара поэтическай проза быһыытынан сыаналанар. Бу прозаиктар айымньыларын үтүө сабыдыала Гаврил Андросов поэзиятыгар көстөр. Чэ ону сыыйа-баайа сыныйан көрүөҕүҥ.

Орто дойдуга кыргыһыы, күөмчүлэһии үгүс, ол эрэн мөккүөргэ көнүлү, кырдьыгы өрө тутуу кыайыылаах тахсар. Ол туһунан автор маннык этэр:

Самныбатах санаалаахтар,
Сөһүргэстээбэтэх сүргэлээхтэр –
Кырдьык иһин
Кырыктаахтык кыргыспыттар,
Көҥүл иһин
Көмүөлү нөҥүөлээбиттэр
Биһиги этибит!..

Бу кимнээҕий «Биһиги этибит!..» диэччилэр? Дьон киэнэ үһүн санаалаахтара, кэрэ киэҥ толкуйдаахтара, быстыбат сындааһыннаахтара. Манных дьон *«кырдьык иһин... көҥүл иһин»* олохторун толук уураллар. Билиҥҥи эдэр ыччакка, үүнэр көлүөнэҕэ кинилэри холобур тутуу патриотичесхай тыынҥа иитэр.

Онтон «Өргөһүнэн сүрэхпин үөлэн...» диэн айымньыга сымыйа уонна кырдьык мөккүөрэ (төһө да чопчу сымыйа уонна кырдьык мөккүөрэ диэн этэр уустугун иһин) ойууланар диэххэ сөп. Автор этэр:

Көхсубуттэн ииҥҥэ тэбэн
Көмтум дии санаама.

Биһиги билэбит – кырдьыгы сымыйа мэлдьи көмө сатыыр. Онно олоҕуран айымньыны сымыйа уонна кырдьык мөккүөрүн хоһуйар айымньы диэн этэбит. Манна автор ситэрбэтэҕэ диэн кимнээх мөккүөрдэрин ыйбатаҕар сытар, биир курдук, иккис өттүнэн ыйбатаҕа – ситиһиитэ. Ол эбэтэр, поэзия баар буолуоҕуттан ылата чопчу (конкретнай) өйдөбүллэри ханарытан (относительно) дьоҥҥо-сэргэҕэ тиэр-

дэр. Автор ол ньыманы баһылаабыта – кини ситиһиитэ.

«Куйаҕынан куоһаныы» циклигэр киирбит «Таас хайаттан» хоһоонугар Ганя дьону-сэргэни аҥардас «биилээҕи», «бинтиэпкэни» эрэ тутан араҥаччылааһына кэрэгэй. Бу икки уобарастар ханарытыллан, холобур, үөрэх, билии быһыытынан этиллибиттэрэ буоллар, айымньы аһара «резкэй» буолуо суох этэ. Ол эрэн, үөһээ этэн аһарбыппыт курдук, бу циклгэ киирбит хоһоон. Цикл суруллубут ньымата (истиилэ) «биилээҕи» туттары көҥүллүүр, онтон «бинтиэпкэни» ылара сөп түбэспэт. Уус-уран айымньы бэйэтэ суруллар истииллээх, ньымалаах буолуохтаах. Ону кэһэн автор «биилээҕи», «бинтиэпкэни» бииргэ туттуутун хоһоон хоһуйар кэмин киэҥинэн быһаарыахха сөп. Бу циклгэ автор геройа дьонун-сэргэтин көмүскэһэ айанныыр. Айан герой олоҕун устата салҕанар аналлаах.

Хас биирдии киһи бэйэтин олоҕун бэйэтэ уһаарар. «Уус» айымньытыгар этэр:

Олоҕу -
уһаарар,
уһанар,
айар...

Автор бу хоһоонугар кытыаран бүгүҥҥү күннээҕи олохпут сүрүн ирдэбиллэрин манньык тылларынан дьүүлгэ туруорар:

Сүрэхтээх туруу үлэһит дьону
Сурдээҕин диэн хайгыыбын...
Ол эрэн кинилэр оҥоһуктара
Обот-соллоҥ куттаахтар,
Иҥсэ-мэнэгэй сүрдээхтэр –
Иччилэрин
Хаһыытыыр халыҥ харчы
Хамначчытыгар кубулуталлар...
Кини уус убайын балтатыттан:
Кэрэ,
Сырдык,
Үйэлээх эрэ
Эллэнэн тахсар,
Эйэлээх-иллээх олоҕу үөдүтэр...

Бу буолар автор олоҕор күөн туттара. Ол онтон кини эстетическэй, духовнай дуоһуйууну ылара быдан ситиһиилээх.

Эдэр саас омуннаах-төлөннөөх, дохсун майгыта авторга «Ийэ идэлэрим», «Өксөкүлээх үйэтиттэн» хоһооннору суруйтардаҕа. Ол эрэн, дьиҥэр, поэзия хайдах да омуна-төлөнө, дохсун майгыта суох буолара сатаммат.

«Сурт кэриэстээх, өтөх төҥүргэстээх» диэн биһиги өбүгэлэрбит этэн тураллар. Ганя «Сурдум кэриэһэ» диэн айымньыта олус күүстээх оптимистическай тыыннаах. Холобур, манньык түмүктэнэр:

Киил мас курдук лиҥкинэспит
Кэнчээри ыччаттара
Отунан үүммүт
Омоох суолу
Тэпсилгэн оҥостон
Тэргэн аартыгы арыйалларын
Кэмэ суох
Кэтэһэр...

«Кэнчээри ыччат» «киил маска» тэҥнэнэр, *«омоох суолу» «тэргэн аартыкка»* кубулуталлара хоһуйар. Бу биһиги ыччаппыт төрүттэрин ытыктыырын көрдөрөр. Ону таһынан оптимистическай иэйиилээх бүтүн «Сүүс төгүл этиллибит сүбэлэр» цикл баар.

Өссө биир «Туох буолуой...» диэн ааттаах дьикти хоһооннооx, скобка иһигэр «бастааннньыс ырыата» диэн быһаарыылаах. Бу күлэр-оонньуур хабааннаах, тыллаах-өстөөх айымньы. Сүрдээх бэргэн тылларынан түмүктэнэр:

Сэбиэскэй былаастыын
Сэриигэ өлбүтүм...

Ааспыт үйэҕэ оҥоһуллубут уонна сууллубут Сэбиэскэй былаас саҕаланыаҕыттан сатала суох барбыта. Ол курдук Россия киэҥ өйдөөх-санаалаах өттүн репрессиялаан, үүрэн Сэбиэскэй былааһы олохтообут курдук санаммыттара. Ол эрэн баһа суохтар саҥа былааһы олохтуур кыахтара суоҕа. Ол быһыытынан автор сэбиэскэй былааһы сэриигэ өлөрөр. Айымньыларыгар Баатыр, Таптал уонна Кыргыһыы темаларын ылан автор ардыгар баатыр, бастааннньыс, бухатыыр буолуталыыр.

Дьэ уонна автор көҥүл туһунан «Этиттэрии» айымньыта билиҥҥи кэмҥэ уһулуччу табыллыбыт хоһоон. Ол эрэн автор манна «Көҥүл» туһунан туойар буоллаҕына, бу тылы туттуо да, ахтыа да, ааттыа да суохтаах этэ. Бу тыл ахтыллыытын түмүгэр айымньы чочуллубут быһыыта күлүгүрэ түһэр. Онон, хоһоон аатын уонна түмүгүн чочуйан биэрдэххэ күүстээх айымньы тахсыан сөп. Уус-уран литература биир сүрүн уратыта — хоһуйар тематын аатын айымньытыгар туттуо суохтаах. Ааҕааччы ол

теманы бэйэтэ “чувствуйдуохтаах”, өйдүөхтээх. Үгүс эдэр суруйааччылар биир кыайбат өрүттэрэ ити.

«Сэргэлээх» үгүс көлүөнэлэргэ эдэр саас дьоллоох кэмнэрин санатар. Биһиги авторбутыгар Сэргэлээх сахалар төрүттэринэн биллэр Эллэйи уонна эдэр сааһы санатар. Манан автор эдэр ыччакка дэгнэ көстөр анаарар кыаҕа киэҥин көрдөрөр. Автор эмиэ Ойуунускай убайын курдук охсуһа сылдьан охторун быдан ордорор. «Анаарар айымньы» сүрүн ис хоһооно эр киһи, баатыр дьоло кыргыһыы хонуутугар охтуохтаах диэн. Бу чахчы ханнык баҕарар эр киһиэхэ дьол. Ол эрэн айымньыга манньык тыллар кыбыллыбыттар:

Баламат санааҕа
Баһыйтаран –
Бардам баатырдардыы...

Киһи олоҕо бу орто дойдуга туохтааҕар да күндү, ол ону өйө-төйө суох «баламат санааҕа» атастаһар туох туһалаах буолуох этэй? Онтон салгыы автор этэр:

...Ол эрээри
Оһох оттооччу,
Олооччу куурдааччы...
Олоҕун олорор...

– диир. Манньык олох ханнык баҕарар бэйэтин ытыктанар эр киһиэхэ, биллэн турар, сөбө суох. Ол иһин автор айымньы түмүгэр этэр:

Ханныгын да иһин
Хандалы кэтэр,
Хаайыыга сытар,
Хайыта сынньыллар
Хамначчыт аатырыахтааҕар
Халымыр буолаарай...

Онон автор уол оҕо дьоло кыргыһыы хонуутугар өстөөҕүн сыттанан сытарыгар диир. Бу – үрдүк гражданскай тыыннаах айымньы.

Биир кэмҥэ поэзияҕа үлэлэһэ сылдьар доҕотторо Я. Байгожаева, Е. Мигалкина, Р. Каженкин, З. Архипова уо.д.а. тус-туһунан суоллаах-тар-иистээхтэр. Ол эрэн кинилэр айымньыларын уобарастара май-гыннаһаллар. Холобур көҥүл, оноҕос, кылыс:

Мин санаам көҥүлэ – мин баайым,
Кимиэхэ да көстүбэт кынатым,
Сиэдэрэй сирдээҕи ырайым.
Мин санаам – мин күнүм, мин ыйым. (З. Архипова)

Көччүйэр-көрүлүүр
Көҥүл тылы күөдьүтэн... (Р. Каженкин)

Кылбаа кылыс
Манчаарыга ананан
Харыс тыыммыт
Буолбута эбээт
Биһиэхэ, сахаларга... (М. Птицына)

Оноҕоспунан сиргэ-буорга
Ойуу-бичик оҥоробун... (Е. Мигалкина)

Кимтэн да тутулуга суох –
Кимиэхэ да наадата суох,
Көҥүл ааттаах...
Оо, миэхэ манньык «көҥүл»
Көмүс да манньаҕа
Букатын наадата суох! (Я. Байгожаева)

Бу уобарастары кинилэр атын темаҕа сыһыаран тутталлар. Көрбүт холобурдарбытыгар Зина санаа көҥүлүн, Рустам тыл көҥүлүн, Муся Манчаары кылыһын, Елизавета айар киһи аналын, Яна көҥүл суолтатын хоһуйаллар. Ол онтон уобарастарын суолталара намтаабат. Ону ааһан бу көлүөнэ кимтэн-хантан силис-мутук тардарын көрдөрөр.

Онон, түмүктээн эттэххэ, Гаврил Андросов поэзиятын арахсыспат темалара кырдьык, көҥүл, эр киһи. Кырдьыгы, көҥүлү туойар айымньы оптимистическай тыыннанар. Ону өйдөөн автор араастаан эргитэ сыл-дьан хоһуйар. Айымньылар, омос көрдөххө, кылыһы өрө тутуу, халыҥ куйаҕы кэтии, өрүү кыргыһыы. Ол эрээри кыргыһыы, куйах, кылыс уоба-растара Ганя айымньытыгар өлөрөр-өһөрөр аналлара суох. Кинилэр мэлдьи кырдьыгы туруулаһар, бар дьону көмүскүү сылдьар аналлаах-тар. Онтон сиэттэрэн эр киһи темата үөскүүр. Онон кини үлэлэһэ сылдьар темалара бары бэйэ-бэйэлэрин кытары ситимнээхтэр.

■ *(“Чолбон” 4 №-рэ, 2011 с.)*

Суруйааччы Анатолий Слепцов кэпсээннэригэр бэлиэтээһиннэр

Литература сылыгар Россия Суруйааччыларын сойууһугар хирург быраас идэлээх Анатолий Игнатьевич Слепцов киирбит. Кини мелодист, ырыаһыт, хомоҕой хоһооннньут Игнатий Слепцов уола. Аҕатын сырдык кэриэһигэр Анатолий 2009 сыллаахха «Аҕаа, кэл кэпсэтиэх» диэн ааттаах аҕатын уонна бэйэтин айымньыларын кыттыгас кинигэтин бэлэмнээн таһаарбыта. Ол кинигэҕэ киирбит Анатолий кэпсээннэригэр кылгас ырытыылары оҥорон көрдүм.

Анатолий оскуолаҕа нууччалыы, салгыы мединститукка, онтон соҕуруу ординатураҕа үөрэммитэ. Сахалыы эйгэттэн өр тэйиччи сылдьан баран, билигин төрөөбүт улууһугар Таатаҕа хирург бырааһынан үлэлиир. Оҕо сааһыттан нуучча классиктарын утаппыттыы аахпыт киһи сыыйа ийэ тылыгар умсулҕана улааппыта. Устунан «Араҥас сулус» айар түмсүүгэ киирбитэ. Элбэҕи эрэннэрэр айар талааннаах эдэрчи киһи билигин Россия суруйааччыта буолла.

Хомуурунньукка киирбит айымньылара кэпсээннэр. Анатолий кэпсээннэрин сүрүннээн Аҕа дойду сэриитигэр, тыа сирин олоҕор уонна бэйэтин тус идэтигэр сыһыаннаах тиэмэлэргэ суруйар. Нууччалыы тылынан суруйбут соҕотох айымньыта «Третий вариант» аптар уонна оҕо дьылҕаларын арыйан ойуулуур. Бу ойуулааһыҥҥа биир ыал күүстээх аҥардара өлүүлэрэ ойууланар. «Эн үрдэллэргэр...» кэпсээҥҥэ сүрүн герой Күндүл Афанасьевич бэйэ баһын билбэккэ дуоһунас туһугар сүүрэкөтө сылдьара ойууланар. «Атын дойдуга тойон буолуох кэриэтин, бэйэ дойдутугар кулут буолбут ордук» диэн өс хоһоонун санатар.

Аптар Аҕа дойду сэриитигэр сыһыаннаах айымньыларыгар эр киһи олоҕу көрүүтэ, олоххо сыһыана көстөр. Сэрии диэн бу сиргэ олоҕу былдьаһыы, ону ааһан сэрии диэн бу аҥардас эр киһи эрэ анала буолбатаҕын, дьиэ кэргэн алдьархайа буоларын «Эргиллии» кэпсээнигэр сырдатар. Геройдарын ойуулууругар чуолаан ис эйгэлэрин көрдөрөр. Кинилэр хайдах дьон буолалларын «Дьиҥнээх эр киһи» кэпсээнигэр ойуулуур. Айымньыларын кылгастык характеристикалаатахха итинник.

Анатолий Слепцов кэпсээннэрин геройдара бу туох да уратыта суох судургу дьон, ол эрэн кырдьык, чиэс, суобас диэн өйдөбүл үрдүк, дириҥ суолтатын өрө туппут уобарастар. «Суорҕан» кэпсээҥҥэ эдэр биэлсэр уол Бүөккэ олоҕун маҥнайгы улахан алҕаһын туһунан сэһэргэнэр. Манна кини самолетунан ыарыһаҕы арыаллаан куоракка айанныырыгар ыарыһаҕын үллүйэр суорҕаны сүрэҕэлдьээн ылбатах. Ол илдьибит ыарыһаҕа тымныйан сэбиргэхтэтэн өлөр. Самолет тымныыта ыарыһахха улахан охсуу буолуоҕун эдэр уол, сүрүн герой билбэт, сэрэйбэт. Ол эрэн аптар (айымньытын «Суорҕан» диэн ааттаан) сүрүн герой санныгар ол баата суорҕаны ыар таһаҕас оҥорон уурар. Манна эбиэххэ сөп айымньы саҕаланыытыгар «Хас биирдии быраас туһунан кылабыыһалаах...» диэн эмчиттэр өс хоһоонно-рун аптар цитата оҥорбутун. Бу цитата хас биирдии эмчит алҕас, сыыһа диэни оҥоруо суохтааҕын санатар. Суорҕан туһааннаах түгэнигэр улахан суолтата суох курдук көстөр, ол эрэн түмүккэ ааҕааччы айымньы ис хоһоонугар суорҕан олус улахан төрүөттэнэрэ көстөр. Эмчит хаһан баҕарар ыарыһахха болҕомтолоохтук, сылаастык сыһыаннаһара ирдэнэр. Бу көстүү Орто дойду олоҕо бытархайдартан тутуллан турарын бэлиэтиир. Ханнык эмэ быстах түгэн, көстүү киһи олоҕор быһаарыылаах суолталанар.

«Ахтылҕан» кэпсээн ийэ сүрэҕэ хайа да түгэҥҥэ оҕотугар буоларын көрдөрөр. Манна көстөр сүрүн герой — уол оҕо. Ийэтин кытары биир балыыһа тус-туһунан мэндиэмэннэригэр сытан ийэтин сүтэрбитин сүрүн герой билбэккэ хаалар. Бу түгэҥҥэ аптар кэпсиир тиэмэтин сиһилээн, тэнитэн, хайдах эмэ үһүйээни дуу, монологу дуу эбэн (ол суруйуу маастарыстыбата диэн буолар) ааҕааччыга тиэрдиитэ кыайтарбатах, ол эбэтэр айымньыны тыыннааһына, суруйар тиэмэтэ эбэтэр ойуулуур хартыыната ыарахана бэрдиттэн, оҕо ийэтин сүтэриитэ ситэ кыайан арыллыбатах. Манна ситэтэ суох диэн герой дойдутугар тиийэн ийэтэ суох буолбутун билэрэ ойууланыахтаах диэн буолбатах. Бу түгэҥҥэ айымньы аата «Ахтылҕан» буоларынан сүрүн герой иһигэр барар мөккүөр сүрүн миэстэни ылыахтаах этэ. Оҕо ийэтин сүтэрбит аһыыта ойууланыахтааҕа кыайтарбатах. Аптар бэрт кылгастык герой ийэтин сүтэрбититтэн ийэтигэр ахтылҕана күүһүрбүтүн *«...Тоҕо эрэ ийэбин аҕынным аҕай»* дэттэрэн, бигээн эрэр кэриэтэ сэгэтэн ылар. Сүрүн герой ити ахтылҕанын төрүөтэ ийэтин сүтэрбитигэр сытарын билэр түгэнигэр хайдах быһыыланыай, хайдах туттуой? Ол ойууламмакка хаалбыт. Оттон уус-уран айымньы диэн уобарас айан таһаарыы биир көрүҥэ. Уобараһа суох айымньы – айымньы буолбатах.

«Эн үрдэллэргэр...» кэпсээн *«Тыа сиригэр олорор саха интеллигенциятыгар аныыбын»* диэн аптартан бэлиэтээһиннээх, билиҥҥи олох, общество хайа эмит араҥатын уонна биирдиилээн геройдарын, урукку доҕордуулар көрсүһүүлэрин уонна кэпсэтиилэрин ойуулуур.

Манна урукку доҕордуу геройдар олоҕу көрүүлэрэ төрдүттэн тус-туһунан. Депутат Күндүл Афанасьевич үҥэр таҥарата үп-харчы, солодуоһунас, былаас эрэ диэнинэн мунҕурданар буоллаҕына, тыаҕа олохсуйбут Дьөгүөр олоҕу көрүүтэ, ыччаттарын, ону ааһан омугун кэскилин туһунан *«хайа да омук сайдарын туһугар хас биирдии ыал эдэр көлүөнэтэ төрөппуттэриттэн таһыма үрдүөхтээх – баҕар баай өттүнэн, баҕар үөрэх өттүнэн... Ол эрэн сайдыы сыыйа барыахтаах, кэнэҕэски ыччакка эйигин баһыйарга кыах биэриэхтээххин. Оччоҕо эрэ омук кэскиллэнэр»*. Ол быһыытынан ааптар айымньыга сулуһу инники сайдыы, кэскил бэлиэтинэн туһанар. Бу бэлиэ Күндүл Афанасьевичка *«сулуһу көрө сатаата да, алларатан тыгар уоттан хараҕа саатан түгү да көрбөтө»* диэн көстүбэт буолуута герой олоҕор сыала-соруга, инникитэ, кэскилэ суоҕун кэрэһилиир. Оттон Дьөгүөргэ, тыа сиригэр олорор киһиэхэ, сулус олоҕун сирдьитин быһыытынан көстөр. Бу тыа сиригэр эрэли биллэрэр уус-уран литература биир ньымата. Билиҥҥи кэмҥэ Россия литературатыгар тыа сиригэр хайыһыы хайысхата баар.

Бу төрүттэри сөргүтүүттэн, бэйэ төрүттэринэн киэн туттууттан үөскээн тахсыбыт хайысха. Онон билиҥҥи тыа сирин уус-уран литератураҕа хоһуйуу инникитин сүрүн тиэмэ да буолар кэскиллээх.

Ааптар «Самогонщик» кэпсээнэ тиэмэтигэр букатын атын сыһыаннаах. Манна сүрүн герой, кырдьаҕас оҕонньор, сэрии бэтэрээнэ, тойон киһи «сүрэхтээбитинэн» «Самогонщик» диэн ааттанар. Ол эрэн сүрүн герой ыарыытын историятын кэпсээбитин түмүгэр палата иһигэр уу чуумпу буолар. Бу чуумпуруу палата олохтоохторо бэйэлэрин олохторун ханнык эрэ түгэнҥэ аттаран көрүүлэрин көстүүтэ. Олохтоохтору ааптар *«ким эрэ үлэтигэр ээл-дээл сыһыаныттан эмсэҕэлээбит киһи, Баппат Бааннья – хаайыы киһитэ», «Тойон – олох мааһын табан сыта байбыт киһи»* диэн ойуулуур. Бу норуотун туһугар кыа хаанын тохпут, чэгиэн этин сэймэктэппит кырдьаҕаска бүгүҥҥү олохпутугар уратыы сыһыан эрэйиллэр эрэри, билиҥҥи обществоҕа ол кыайан быһаарылла илик. «Тойон» курдук уобарастар бааллларын тухары быһаарыллара да биллибэт...

«Айан» кэпсээн олох олоруу айанын туһунан ханарытан кэпсээһин. Бу ааптар олоҕу көрүүтүн уратытын, кини айар, суруйар, хоһуйар, уобарастыыр дьоҕурдааҕын ордук дьэҥкэтик көрдөрөр айымньы. Киһи ханнык эмэ кэмҥэ олоҕор көрсүбүт уустук түгэнэ кэлин *«күнду сынньалаң буолан көстөрө буолуо»* диэн ааптар сабаҕалыыр. Бу айымньы уратыта чопчу сүрүн геройа суох, кэпсээн сэһэргиир киһи сирэйиттэн бэриллэр. Ааптар ити сабаҕалааһынa олохтоох. Киһиэхэ урут түбэспит уустук түгэнэ кэлин олус судургутуйан көстөрө баар суол.

«Марина» кэпсээн аһыытын үйбакка арыгыһыт буолбут дьахтар олоҕун туһунан. Бу дьахтар дьылҕата биир гэ үөрэммит оҕолоро көмө буолан сүбэ-ама биэрбэтэхтэриттэн, олохтоохтук кэпсэппэтэхтэриттэн алдьанар. Киһи дьылҕата үгүс эндирдээх, ол эндиргэ сэрэхтээхтик сыһыаннастахха сатанар. Айымньы биир геройа этэр: *«Мин бүгүн туох эрэ аньыыны оңорбут курдук санаалаах иһэбин. ...хайдах эрэ бүгүн биир ииңңэ икки киһини көмпүт курдук буолбатахпыт дуо?»* Бу этиигэ Миитэ биир гэ үөрэммит кыыстарыгар сүбэ-ама буолан, олохтоохтук кэпсэтэн көмөлөспөтөхтөрүттэн "аньыыны оңорбут курдук" сананара көстөр. Бу санаа *«не бойся от убийц, они только убьют, не бойся от грабителей, они только ограбят, а бойся от равнодушных, все это делается с их молчаливым согласием»* диэн этиини кытары сөп түбэһэр. Кэпсээн бүтүн биир киһи олоҕун көрдөрөр. Айымньыга икки герой – Миитэлээх Былаадьык нөҥүө утарыта турар санаалар бэриллэллэр, ол хас биирдии киһи олоҕу көрүүтэ тус-туһунан буоларын көрдөрөр. Өскөтүн Миитэ

Марина олоҕун оскуоланы бүтэриэр диэри уонна оскуола кэнниҥээҕи кэмнэргэ арaарар буоллаҕына, Былаадьыкка Марина бу дойдуга суох да буоллар урукку комсорг быһыытынан (*«эн олорбут олохпутун ырыҥалаттыҥ, уруккуну уонна билиҥҥини көрдөрдүҥ»*) ылынара көстөр. Бу олоҕу хас биирдии киһи тус-туһунан ылынарын бэлиэтэ.

«Өрөбүл күн» кэпсээн медбратынан үлэлиир студент уол дьүһүүрүстүбатын кэмигэр арааһы көрбүтүн түмүгэр: *«Баар дуо, бу орто дойдуга истин сыһыан?»* – диэн ыйытыытынан саҕаланар. Манна куһаҕан быһыыны олох ханнык эмэ кэрдиис кэмигэр көрбүт киһи ис туруга ойууланар. Сүрүн герой, Сеня, дьүһүүрүстүбатыттан тахсарыгар *«муостаҕа онно-манна саккыраабыт хаан», «халлаан хара былытынан бүрүллүбүт», «тымныы тыал»* бу барыта эдэр киһи ис туругун ааҕааччыга тиэрдэргэ анаммыт ойуулааһыннар. Айымньы түмүгэр уол ыйытыытыгар хардатын түөрт киһилээх эдэр хампаанньа биэрэр. Босхоҥ буолбут доҕордорун санныларыгар сүгэн илдьэн иһэллэр. Манньк көстүү кэнниттэн тулалыыр эйгэлиин *«сырдык күн анньгар күлүмүрдүү сытар, саҥа түспүт хаар»* уол санаарҕаабыт санаатын дьайҕардаллар. Бу хампаанньа туһунан бастаан курустук санаабыт санаатыттан бэл диэтэр кыбыстар.

Суруйааччы кэпсээннэрин геройдарын хабар эйгэлэрэ олус киэҥ, манна бааллар Аҕа дойду сэриитин бэтэрээнэ, арыгыһыттар, олохторун суолун саҥа саҕалаан эрэр эдэр дьон, устудьуоннар, Ил Түмэн депутата уонна сүрүннээн тыа сирин судургу дьоно. Кинилэр олоҕу көрүүлэрэ, олоххо сыһыаннара тыктарыллан көстөр.

Анатолий Слепцов 2012 сыллааххa «Умса бырах. Тиэрэ бырах» кинигэтэ тахсыбыта. Манна аҥарыгар аҕатын айымньылара, аҥаарыгар урукку айымньыларын кытары саҥа кэпсээннэрэ киирбиттэр.

«Тэлгэһэ» кэпсээн билиҥҥи кэмҥэ тыа сириттэн киин сиргэ көһүү күүһүрбүтүн көрдөрөр. Манна сүрүн герой Уйбаан тэлгэһэлэрин өтөхсүппүт дьон туһунан саныыр. Онно ыччат дьон дойдуларыттан тэлэһийэн тэлгэһэлэрин өтөхсүппүттэрэ көстөр. «Өтөх тэҥүргэстээх, сурт кэриэстээх» диэн саха өһүн хоһооно олох отуора уларыйан, умнуллан эрэрин санатар. Ону таһынан аaптар биир түгэни бэлиэтиир *«Эһиил уһаайба ылан дьиэ туттабыт дуо? Оччоҕо бэйэбит бас билэр тэлгэһэлэниэхпит этэ. Кыра уол харахтара уоттана түстүлэр:*

– Давай! Оччоҕо быраапынаан онно оонньуохпут да оонньуохпут, оту тэпсиэхпит да тэпсиэхпит! – диэтэ».

Бу кыра уол хараҕа уоттана түһүүтэ хас биирдии киһи бас билэр сирдэниэн баҕарарын көрдөрөр. Бэл диэтэр, кыра оҕолуун.

«Таптал туһунан түүл» бу киһи тапталы кытары кэпсэтиитин туһунан айымньы. Аaптар Тапталы күүстээх уонна мөлтөх диэҥҥэ араарар. Мөлтөх тапталлар түннүгэ суох, аана да суох самнархай балаҕаҥҥа, күүстээх тапталлар дыбарыастарга олохсуйаллар эбит. Манна биир ситэтэ суох, сахаларга төттөрү өрүт баар. Сахалар төрүт балаҕаммыт, дьиҥинэн, күүстээх таптал уйата. Үгүс үйэлэр тухары сахалар олорон кэлбит уораҕайбытын мөлтөх таптал уйатын уобараһынан биэрэр сатаммат. Уопсайынан, ханнык баҕарар киһи төрүт дьиэтэ бу күүстээх таптал дыбарыаһа буолуохтаах.

«Ыт олоҕо» кэпсээн, бу икки атах ис туругa олус уйанын көрдөрөр. Таптыыр доҕорун, ытын, бэйэтин илиитинэн өлөрөн сүрүн герой бэйэтин майгытын-сигилитин алдьатар. Бу түгэн ааҕааччыны соччо итэҕэппэт, ол курдук сүрүн герой кыра оҕо буолбатах, сиппит-хоппут эр киһи, оннук эр киһи майгыта-сигилитэ кэбэҕэс алдьаныа суохтаах. Онон аaптар бу түгэнҥэ геройун олус уйан гына оҥорбута дьиҥнээх олоххо баар дьоҥҥо сөп түбэспэт.

Түмүккэ биири бэлиэтиэххэ сөп, кини айымньылара үксэ «мин» диэн бастакы сирэйтэн суруллаллар, онон ааҕааччы тута аaптары айымньыга кытыарар. Бу билиҥҥи кэмҥэ олус наадалаах ньыма уонна биллибит суруйааччылар үксүлэрэ кэриэтэ туттубут ньымалара.

Саха уус-уран литературата философскай литература быһыытынан төрүттэнэн, олоҕуран, сайдан кэлбитэ. Бу үгэс уус-уран литератураҕа саҥа саҕалаан эрэр киһи айымньыларыгар көстөрө олус кэрэхсэбиллээх. Айар үлэҕэ ылсыбыт киһиэхэ инникитин ситиһиилэри баҕара хаалабын.

■ *(“Чолбон” 3 №-рэ, 2016 с.)*

«Эн суохxуна...» кинигэни кэрэхсээтим
(рецензия)

Ульяна Захарова «Эн суохxуна...» диэн саҥа кинигэтэ 2012 сылга «Оо, эдэр саас!» сериянан тахсыбыта. Манна аaптар «Хоһуун таптала» сэһэнэ уонна кэпсээннэрэ киирдилэр.

Сэһэн тапталы хас да өттүттэн көрдөрөр бэйэтэ туһунан тутуллаах, геройдаах «Сардаҥалаах алааска», «Айаан» уонна «Саастаах таптал» диэн кэрчик-кэрчик кэпсээннэртэн турар. Сүрүн герой, сүүрбэтиттэн эрэ

тахсыбыт Люция олоҕо уонна таптала кэпсэнэр. Төрөппүттэрэ кыыстарын олоҕун быһаара сатаан, кинини хотугу улууска үлэлэтэ ыыталлар. Ол да иһин сэһэн аата «Хоһуун таптала» диэн буолбут. Мин санаабар, Ульяна биһиги норуоппут эдэр ыччаты иитиигэ сүрүн уратытын таба бэлиэтээбит. «Хоһууннар» хотугу норуоттарга бааллар, сахаларга «боотурдар» диэн буолаллар.

Ааптар таптал араас өрүттээх буолуон сөбүн уус-ураннык арыйан көрдөрөр. «Эдэр сүрэх таптыахтаах уонна тапталын туһугар охсуһуохтаах» диэн өйдөбүлү биэрэр. Үгүс айымньы норуот фольклоругар тирэнэр. Ульяна сэһэнэ эмиэ түҥ былыргы үһүйээнтэн силис-мутук тардан сайдан тахсар. Ити хайысхатын мүччү туппакка, онтон тэйэн хаалбакка биир күдьүс сэһэргиир. Хотугу дьон судургу майгыларын айар куттаах киһи кыраҕы хараҕынан бэлиэтии көрөн сиһилии ойуулаабыта бу кини сүрүн ситиһиитэ дии саныыбын.

Кэпсээннэрэ сиэр-майгы, оҕо уонна төрөппүт өйдөбүллэрин тула сайдалларынан уратылаахтар. Өссө эдэр суруйааччы психологическай таһымнаах «Олох эгэлгэтэ», «Ийэ сылаас тыына», «Ахтылҕан», «Кистэлэҥ арыллыа дуо?» кэпсээннэрин ааҕан астынным. Эдэр прозаик киһи ис туругун көрдөрөр айымньылары айарга холоммута олус кэрэхсэбиллээх. Бу хайысха саха литературатыгар олохтоохтук сайдыбытын бэлиэтэ буоллаҕа.

Уус-уран литература сүрүн ирдэбилэ туһааннаах герой ис туругун көрдөрүү буолар. Ульяна Захарова кэпсээннэрин биир-биир ааҕан манньык санааҕа кэллим. «Ахтылҕан» кэпсээҥҥэ кыра оҕо олоҕор аан маҥнай кутун-сүрүн долгутар иэдээни көрсөр. Ийэ уонна аҕа өйдөспөккө арахсыыларын түмүгэр кыра оҕо эрэйдэнэрэ ойууланар. Оҕоҕо төрөппүт ийэтиттэн күндү суох, кини сүрэҕэ ийэтигэр эрэ дьулуһар. Биллэн турар, тулаайах оҕо үксээһинэ биһиги обществобытын бөҕөргөппөт. Ол да иһин «Ийэ сылаас тыына» кэпсээн тулаайах оҕо проблематын сырдатар. Ол эрээри, бу икки кэпсээҥҥэ аҥардас хаалбыт аҕалар алдьархайдарын арыгылаан эрэ быһаарбыттара дьиҥ олоххо толору майгыннаабат. Баҕар ааспыт үйэ «застой» диэн ааттанар кэмигэр итинник көстүү баара эбитэ буолуо. Оттон айымньыга билиҥҥи кэм ойууланар эбээт. Билиҥҥи кэмҥэ быһыы-майгы уларыйда. Ойууланар кэм олохтон ылыллыбыт деталларга олоҕуран бэлиэтэнэн иһиэхтээх. Оччоҕо ааҕааччы ханнык кэмин билиэ, итэҕэйиэ, чопчу ылыныа этэ буоллаҕа.

«Биэрэккэ», «Кыыс кыһалҕата», «Аны мин соҕотох кэлэр буолуом» кэпсээннэргэ эдэр дьон олоххо олус судургу, дьалаҕай уонна эппиэтинэһэ

суох сыһыаннара көстөр. Дьиҥэр бу түгэҥҥэ кинилэр саҥа киһи олоҕун түстүүр кэмнэрэ. Онон араас быһаарыылаах түгэннэргэ кинилэртэн дьоһуннаах, эппиэтинэстээх буолуу ирдэнэрин ааптар сөпкө таайтаран этэр. «Кистэлэҥ арыллыа дуо?», «Олох эгэлгэтэ», «Эн суоххуна...» кэпсээннэргэ ийэ, аҕа эдэр саастарыгар көрсүбүт кистэлэҥ түбэлтэлэрэ оҕолорун инники кэскиллэригэр хайдах дьайыа биллибэтэ кэпсэнэр. Ааптар ийэ-аҕа эдэр саастарын оҕолорунан тыктаран көрдөрүүтэ символическай хабааннаах. Оҕо олох кэскилэ, инники эрэлэ буоллаҕа дии. «Өскөтүн инники олоҕуҥ көнө буолуон баҕарар буоллаххына, кырдьыгы өрө тутан көнөтүнэн олоруохха наада» диэн өйдөбүлгэ тириэрдэр.

«Саллаат Сэмэн» уонна «Мас чороон» кэпсээннэр ситэ арыллыбатах, сайдыбатах таптал туһунан сэһэргииллэр. Бу икки кэпсээн майгыннаһар өрүттэринэн трагедия буолар. Таптыыр, кэрэхсиир доҕотторун букатыннаахтык сүтэрэн, эдэр сүрэхтэр ыар охсууну ылаллар. Онон ааптар таптал эрэ барыта дьоллоох түмүктээх буолбатын этэр.

«Олох ситимэ» – олус ыар тыыннаах кэпсээн. Иэдээн төрдө оҕону иитии кыаллыбатаҕар түмүллэ сытар. Хайа баҕарар төрөппүт оҕотун сатаан иитпэт түгэнигэр кэскилэ суох ыал аатырар. Ол да быһыытынан айымньы аата «Олох ситимэ» дэннэҕэ. «Хомолто» кэпсээн эмиэ бу темаҕа анаммыт. Кэлэр ыччаты хайдах иитииттэн бүтүн аҕа, ийэ ууһун дьылҕата быһаарыллар. Ону хойутаан өйдөөһүн «хомолтоҕо» эрэ тиэрдиэн сөбө көстөр. Оттон «Уйгулаана» кэпсээҥҥэ эдэр киһи олоҕор оҥорбут алҕастара эдэр саас мэник-тэник дьалхааныттан тахсыбыттарын туоһулуур. Ол эрээри герой олоҕун өссө да уларыта тутуон сөбүн сэрэйэбит. Онон ааҕааччы туһааннаах герой сыыһаларын көннөрөргө дьулуһуо диэн эрэнэр.

«Төлөпүөн», «Өтөх төҥүргэстээх» кэпсээннэр икки атах үтүө быһыытын, киһилии майгытын көрдөрөллөр. Эдэр кыыһы суугунуу көрсүбүт тиит кини олоҕо кэскиллээҕин туоһулуур буоллаҕына, «онон-манан быһыта барбыт ыаҕайа» кыыс ааспыт олоҕун алҕастарын санатар. Оҕо аймах, үүнэн иһэр кэнчээри ыччат бэйэтин алҕаһын өйдөөн оҕо сааһа ааспыт өтөҕүн сөргүтэн, олоҕун оҥосторо норуот сайдар кэскиллээҕин туоһута. «Ыт оҕото» кэпсээн ааптар ойуулуур-дьүһүннүүр кыахтааҕын уонна «үп диэн үөгүлээбит үйэҕэ» өссө да киһилии майгыларын сүтэрэ илик дьон бааллары көрдөрөр. Кыыл-сүөл кутугар-сүрүгэр киирэн туран суруйуу үрдүк уус-уран ирдэбили эрэйэр. Биһиги эдэр ааптарбыт бу кэпсээнигэр ол ирдэбили кыайа-хото толорбут дии санаатым. «Мин олус күүтэбин» кэпсээн орто дойдуга соҕотохсуйуу диэн өйдөбүл, эн ким да буол,

букатын аахсыбакка бэйэтин ситимигэр сөрүүрэ хоһуйуллар.

Түмүктээн эттэххэ, Ульяна Захарова «Эн суоххуна...» кинигэтин кэрэхсээтим. Манна киирбит айымньылар таптал уонна общество сыһыаннарын сытыытык көрдөрөллөр. Бу кинигэ ааптар баай фантазиялааҕын, уус-уран тыллааҕын, айар-суруйар дьоҕурдааҕын кэрэһилээтэ.

■ *(«Чолбон», 2012, № 12)*

Тыыннаахтарга

Ангелла Попова Литература сылыгар хоһооннорун хомуурунньуга «Тыыннаахтарга» диэн ааттанан Ыччат дьыалатыгар уонна дьиэ кэргэн политикатыгар министерство үбүлээһининэн бэчээттэнэн тахсыбыта. Бу иннинэ кини хоһооннорун хомуурунньуга туспа кинигэнэн «Сиэркилэ. Мааска. Харах» Эдэр суруйааччылар Сүбэ мунньахтарын мэктиэлээһининэн тахсыбыта.

Быйыл тахсыбыт хомуурунньукка автор 2010 сыллаахха суруйбут айымньыларыттан саҕалаан быйылгы сылга диэри суруйбут-айбыт хоһоонноро киирбиттэр. Кинигэни икки чааска араарыахха сөп. Бастакы бөлөххө киирэллэр автор тус бэйэтигэр сыһыаннаах хоһооннoро. Иккис бөлөххө – философскай хабааннаах олох, өлүү, киһи аналын туһунан өйдөбүллэргэ анаммыт айымньылар.

Хомуурунньук «Муммут буомурар муунтуга» диэн ааттаах айымньынан арыллар. Бу туох тылый – «муунтуга»? «Муунтуйуута» буолаарай? «Муунтук» диэн тыл саха тылыгар билиҥҥитэ суох. Муунтуйуу саха киһитигэр туох эрэ, ханнык эмэ санааттан санаарҕааһын, ол санааны кимниин да үллэстибэккэ (саха киһитин майгытынан) бэйэҕэ илдьэ сылдьыы буолар. Онтон автор «муунтуга» диэбитэ бу тылы судургутутуу курдук көстөр. Хоһоон сурулубут ньымата олус ураты, автор бэйэтин сири, айылҕаны, айылҕа көстүүлэрин кытары тэҥнээн санаатын этэр.

Тулабар сипсиһэн эрэллэр
Мөлүйүөн сиккиэрдэр – аар суугун.

Автор, эдэр киһи, олоххо мунаарыы, мунчаарыы баар буолар, онно бүтүннүү бэринэр сатамматын көрдөрөр. Уобарастра киһилии хабааннаналлар, холобур, иирэ талахтар дьиэрэҥкэй тэбэллэр, тииттэр, хатыҥнар, тэтиҥнэр күлсэллэр. Айылҕа көстүүтэ лирическай геройга быһаччы сыһыаннаах, холобур, сир кырса буор кутун оборор, халлаан баттыыр, самыыр ытыыр, часкыйар. Онтон автор салгыы этэр, *«уҥуохпун сиир кырса, чанчыкпар суорум олорор, тоҥсуйар»*. Бу аһаҕастык, быһаччытык көрдөрүү, тэҥнээһин айымньыны сымсатар, эстетическэй өрүтүн намтатар, оттон поэзия кэрэни, үйэлээҕи туойуу муҥутуур чыпчаала. Бу кэрчик, *«Илиибин»* диэнтэн *«тоҥ буору тобулар»* диэҥҥэ диэри аһара аһаҕастык, туруорутук этиллиитэ уобарастааһыннарга сөп түбэһиспэттэр. Хоһоон сүрдээх үчүгэй чаҕылхай тэҥнэбиллэринэн суруллан иһэн эмискэ өлүүгү кытары тэҥнээн кэбиһии түмүгэр сатабыла суох ситимнээһин тахсыбытын көрдөрөр. Эдэр киһи ааҕааччыны соһутан айымньы ис хоһоонугар киллэрэ сатыыра дуу?

«Мин иирэ иликпин – ...» хоһоон бэрт кылгас, ол эрэн икки атах олоҕу ураты көрүүтүн, түмүллүбүт санаатын таһаарар. Холобур:

Мичээрим – тымныы харах.
Хайыһабын киэр антах.
Хаамабын симиктик
Төрүөхпуттэн «чудик».

Автор мичээрдиир, ол мичээрэ тымныы, курус. Ону харахтара көрдөрөллөр. Ол иһин автор *«мичээрим – тымныы харах»* диэн этэр. Кини бу тымныы, курус мичээрин кистээн киэр хайыһар. Бу курус, тымныы мичээр курус, тымныы санааттан үөскүүр. Бу киэр хайыһыы, лирическэй герой дьоҥҥо-сэргэҕэ курус, тымныы санаатын көрдөрүмээри, кинилэри харыстаан *«хайыһабын киэр антах»* диир. Онтон ситэрэн биэрэр *«хаамабын симиктик төрүөхпуттэн "чудик"»*. Манна сүрүн суолтаны *«хаамабын»* диэн тыл ылар, өскөтүн бу тыл киирбэтэҕэ буоллар хоһоону быһаарарга, өйдүүргэ уустук буолуох этэ. *«Хаамабын»* тыл инники икки строканы быһааран, айымньы ис хоһоонун суолтатын кытары ситимнээн биэрдэ. Бу «хаамыы» лирическэй герой олоҕор тохтуур, кэхтэр санаата суоҕун көрдөрөр. Хоһооҥҥо санаарҕабыл иһиллэр, ол эрэн лирическэй геройкүүстээх санаалааҕын көрдөрөр, ол көстөр *«хайыһабын киэр антах»* диэн эппит строкатыгар. Онон айымньыга санаарҕабыл иһиллибитин да иһин лирическэй герой күүстээх санаалааҕын көрдөрөр.

«Үйэлээх» хоһоон Өлүү уонна Олох туһунан хоһуйар. Автор искусствоны Өлүү эрэ толору көрдөрөр, тыынныыр аналлаах диэн этэр. Лирическэй герой:

Дьоллоох олоҕу туойдун сүрэхтээх
Сайдыыны уһансар үлэһит.
Дьон итэҕэһин аахтын биир күннээх

Садьыкка сололоох биир эмит.

Мин кэпсиир хоhоонум ис түгэхтээх –
Эмиэ куөрэйэн тахсар өлүү.
Өлүү эрэ баар дьиҥнээх,
Тыыннаах искусствоны көҥүллүүр!

Манна хоhоон бастакы аҥарыгар күннээҕи олоҕу туойуу бу дьиҥнээх Искусство буолбатаҕын этэр. Искусство Өлүүнү уонна Олоҕу тэҥҥэ тутан хоhуйар, туойар аналлаах. Аҥардас Олоҕу дуу, Өлүүнү дуу өрө тутуу ол кэлтэй көрдөрүү. Сатабыллаах уран тыл уустара Олоҕу хоhуйар түгэннэригэр Өлүү күлүк тэҥэ көстөр. Өлүүтэ суох Олох суох, Олоҕо суох Өлүү суох. Лирическэй герой этэр:

Өлүү эрэ баар дьиҥнээх,
Тыыннаах искусствоны көҥүллүүр!

Дьэ бу түмүктээhин аhара түhүү – тыыннаах искусствоны көҥүл-лүүллэр Өлүү уонна Олох өрүү бииргэ сырыттахтарына. Тыыннаах Искусствоны көҥүллүүр Олох саҕаланыыта уонна Өлүү самныыта, эбэтэр Олох быстыыта уонна Өлүү саҕаланыыта. Онон Өлүү эрэ дьиҥнээх, тыыннаах искусствоны көҥүллээбэт. Олох эмиэ дьиҥнээх, тыыннаах искусствоны көҥүллүүр аналлаах! Иккиэн өрүү бииргэ сырыттахтарына! Бу түгэҥҥэ кэлтэй Өлүүнү өрө тутуу түмүгэр айымньы суолтата суттэ. Мантан көстөр, түмүк тыл айымньыга төhөлөөх суолталааҕа, хайдахтаах да үчүгэйдик нарыланан сурууллубут, оҥоhуллубут хоhоон түмүк тылын ис хоhооно сатамматах буоллаҕына туора сотуллан хаалара.

«Жанна Д’Арк” хоhоон саха омугар дьахтар дьиэ кэргэн араҥаччыhыта буоларын көрдөрөр. Манна хоhоон сүрүн геройа Жанна Д’Арк норуот сайдарын туhугар тус олоҕун толук уурбут кэрэ аҥар. Саха омук Кыыс оҕону омук анала диэн бэлиэтиир. Автор этэр: *«Кыыс оҕо – омугун кэскилэ!»* Дьэ бу этии саха омугар сонун көрүү. Сахалар хаhан да манньык этэ иликтэр. Биhиги бу айымньыны кыыс оҕоҕо сыhыан уларыйыытын көстүүтүн быhыытынан ылыныахпытын сөп. Салгыы этэр: *«Норуотум туhугар сааланан, ойуччу туруоҕум кэлгиллэн!»* Онтон: *«Кэлгиллэн, удаҕан аатыран, Умайыам иккистээн тиллээри!»* – диир. Бу сахатын омугун туhугар кыыс оҕо умайар, умайар иккистээн тиллээри. Бу түгэҥҥэ лирическэй герой иккистээн тиллиитэ – абстрактнай өйдөбүл. Ол эбэтэр тиллэр идея буолан, дьон-сэргэ өйүгэр-санаатыгар, дьон өйүгэр-санаатыгар, уос номоҕор хаалан. П.А. Ойуунускай «Иирбит Ньукууhун» тэҥэ буолар. Норуотун туhугар сааланан кэрэ аҥар «көмүскэл буолар» бар дьоҥҥо. Бу лирическэй герой айымньы түмүгэр «иирээки, бөлүhүөк,

Феникс кыыс» геройдарга тэҥнэhэр. Өскөтүн саха поэтессаларыгар боотур кыыс уобарас буолар эбит буоллаҕына, Ангеллаҕа ол уобарас Д’Арк уонна Боотур кыыс уобараhын кытары тэҥҥэ тутуллан хоhуллар. Бу Европа уонна Азия хотун олоҕу көрүүлэрин силбэhиитэ, кинилэр алтыhыыларын көрдөрүү холобура.

«Сыанаҕа» хоhоон автор эрдэттэн театрга болҕомтолоохтук сыhыаннаспытын көрдөрөр. Орто дойду олоҕо хаhан баҕарар – Сыана. Онно автор үрдүкү күүс буолуохтаах, кини оонньотуохтаах, оонньууну оҥоруохтаах. Орто дойду олоҕо оонньуу буоларын бэлиэтиир:

Төттөрү-таары
Кулуту тиирии.

Манна *«тиирии»* диэн тылынан Орто дойду олоҕунан Тойоттор оонньууларын бэлиэтээн ааhар. Айымньыга Кулут баар буоллаҕына Тойон баара өйдөнөр. Салгыы этэр:

Өлөҕүн. Тиллэҕин.

Бу строка Олох уонна Өлүү тэҥҥэ тутуллар аналлаахтарын көрдөрөр. Саха киhитин сиэринэн лирическэй геройугар түөрэх быраxтаран түстэтэн көрөр:

Илэ дуу, түүл дуу
Түөрэх быраҕаҕын.

Ол эрэн лирическэй герой ол түөрэх хайдах баран түhэрин көрдөрбөт, ахтыбат. Кини соруга атын. Манна сыыйа Икки атах иннигэр Олох тахсан кэлэр. Бу Олох Икки атаҕы дьүүллүүр. Ол дьүүллээhин Олох иэйиитэ буоларын этэр.

Хоhоон иккис аҥарыгар лирическэй герой Икки атаҕы, Өлүүнү уонна Олоҕу ааҕааччы иннигэр дьүүлгэ туруорар. Кини этэр:

Туох да суох ээ, дьиҥинэн,
Эн воляҥ – отой да суох!
Баара-суоҕа – уот – баар,
Баар – Кини илиитэ,
Эйиигин имитэр
Эрэйдээх иэйиитэ.

«Эн воляҥ – отой да суох!» строка Икки атахха ананар. Ааҕааччыга арай ити *«воля»* диэн нууччалыы тыл киирбитэ өйдөммөт. Ити көҥүл уонна дьулуур диэн өйдөбүллэри биир тылынан биэрии. Көҥүл уонна дьулуур диэн эттэҕинэ олус уhуур, ол иhин нууччa тылын туттар. Көҥүл уонна дьулуур диэн ааттыыр көстүүлэрэ характер хаачыстыбатын көрдөрүү, онон бу түгэҥҥэ лирическэй герой Икки атахха характерын *«отой да суох!»* диирэ оруннаах. Салгыы *«баара-суоҕа – уот – баар»*

диир. Бу түгэҥҥэ биһиги уоту Олох символынан ылынабыт. Лирическэй герой онон уот диэн олоҕу ааттыыр уонна «илиилиир», «иэйиилиир». Салгыы этэр:

Оонньоон – хаал,
Син биир хаһан эмит,
Хайаан да синэ биир,
Букатын сутэҕин.

Лирическэй герой бу тыллара икки атахха ананар. Икки атах орто дойдуга кэлэр уонна хаһан эмит букатын барар, сүтэр аналлаах. *«оонньоон – хаал»* диэн этии Олоҕу толору олоҕунан олорорго ыҥырыы. Бу *«оонньуу»* олох олоруу, Икки атах олох олорорун устата олоҕунан оонньуур. Лирическэй герой икки атахха *«букатын сутэҕин»* диэн этиитэ – ити Өлүүнү көрдөрүү. *«Букатын сутуу»* – Өлүү айымньыга көхтөөхтүк кыттыбата. Онон Өлүү айымньыга күлүккэ сылдьар аналын тологоро көстөр.

«Арбыытаҕа» хоһоон, бу омос көрдөххө, поэт Арбыытаҕа анаммыт курдук, ол эрэн анабыл киэбиттэн тахсан, айымньы туох да тутулуга суох туһунан сайдан барар. Бу түгэҥҥэ лирическэй герой удаҕан кэриэтэ *«мин умсан ыллым ол дойдуга»* диэн этиитэ олус улахан суолталаах. Автор сүгүрүйэр поэтыгар этэр:

Эн таптаа, тапталы угуттаа,
Эйиигин кыргыттар таптыыллар
Эн диэки тардыллар уот кутаа –
Ол курдук ылынар ыччат.

Бу тылларга, бэл диэтэр, күнүү дорҕооннорo иһиллэн ааһаллар, ол курдук лирическэй герой Арбыытаны күүскэ таптыыр. Автор Арбыыта туттубут тылларын ылан тирэх оҥостон хоһуйуута бу айар куттаах дьон туһунан туойуу буоларын бигэргэтэр. Айымньы аҥардас Арбыытаҕа анамматаҕын итинэн көрдөрөр. Онон биир киһи кинигэтиттэн тахсыбыт, онно баппатах айымньы. Аатын уонна түмүгүн көрдөххө, соҕотох поэкка Арбыытаҕа ананар курдук, оттон ис хоһоонун, айымньы сүрүн чааһын көрдөххө, айар куттаах туохтан өлбөт үөстэнэрин, хайдах тиллэн кэлэрин хоһуйар. Олохтоох, киэҥ санааны этээри гынннаҕына, автор сахалыы быһыыланар. Ити сахалыы быһыыланыыта кини саха киһитэ саха буолан олоҕу киэҥник анаарар кыахтааҕын көрдөрөр. Бу түгэҥҥэ ол көстөр удаҕан киэбинэн. Бу удаҕымсыйыы эдьиийдэриттэн – поэтессалартан утумнааҕын, ситимнээҕин көрдөрөр. Онон бу айымньы айар илбис тыллаах поэттар тустарынан. Кинилэр айан-тутан хааллэрбыттара үгүс үйэлэнэр аналлаах, үгүс киһини үһүн тыынныыр.

«Ытаан ыллым...» хоһоон инники аҥара олус үчүгэйдик, кэрэтик

сурулубут, икки атах айылҕаны, куйаары кытары ситимнээҕин көрдөрөр. Хоһооҥҥо автор бэйэтэ ийэ айылҕаны кытары ситимнээх Аал Луук мас уобараһа буолан көстөр. Онтон сыыйа Аан Алахчын хотун уобараһыгар кубулуйар, ол иһин этэр:

Дьэ, түспэтийэн,
Ыраахыран, сырдаан кэлэн,
Бу билигин наҕылыйан олорон,
Мин биһик ырыатын саҕалыам –
Сынньанныын сирдээҕи түбүктэн
Киһи барахсан умайар сүрэҕэ,
Утуйан ыллын, чуумпурдун.

Бу курдук кубулуйан көстүүтэ, тыыннааҕымсыйыыта автор хоһуйар кыаҕын көрдөрөр. Автор кэрэ аҥар буолан Аан Алахчын уобараһын ылыныыта киниэхэ сөп түбэһэр, кинини ити айбыт уобараһа арыйар. Кэрэ аҥар бу олоххо кэлбит анала хаһан баҕарар олоҕу салҕааччы буолар. Онон айымньы геройа авторга олус сөп түбэһэр.

Оттон автор олоҕу көрүүтүн уратытын «Самолекка санаа» айымньытыгар көрдөрөр. Кини этэр:

Мин көттүм –
Күн күөрэйэр
Күлүмүрдэс күөннээх
Көҥүл эйгэҕэ.
Самолет миигин күөрэттэ.

Автор бу кэрчигэр фантазиялыыр уратыта киэҥ эйгэҕэ көтөр, ол эрэн кини ити фантазиялыыр уратытын күннээҕи олоҕу кытары *«самолет миигин күөрэттэ»* диэн тылларынан ситимниир. Ити уобарастаан көрүүтүн самолет реальноска кубулутан авторы Орто дойду олоҕун кытары ситимниир. Орто дойду олоҕо киниэхэ:

Бу наһаа эрэммиттии
Дууһатын аһаҕас харагынан
Көрөн сытар сирдээҕи олоҕу.
Мин биллим,

– диэн тылларынан айымньытын түмүктээбитэ эдэр киһи олоҕу анаара сатыырын көрдөрөр.

Онтон «Сылгым сиэлин тарыы-тарыы» хоһооҥҥо автор саха киһитин сиэринэн Дьөһөгөйү өрө тутарын, сүгүрүйэрин көрдөрөр. Ангелла суруйар-айар ньыматыгар Арҕааҥҥы ньымалар көстөллөрүн үрдүнэн бу дьөһөгөйгө сыһыаннаах айымньы кини Саха буоларын умнубатын, кимтэн кииннээҕин, хантан хааннааҕын өйдүүрүн туоһулуур. Дьөһөгөйүн өрө

туттаҕына, бүтүн куорат кининэн тыынарын өйдүүр. Манньык модун санаа киниэхэ Дьөһөгөйүн көтүттэҕинэ киирэр. Бу *«Дьөһөгөйбүн көтүтэн»* диэн уобарастаан этиитэ дьиҥэр төрүт үгэспин, тылбын, олохпун туһаннахпына диэн суолтаҕа туттуллар. Онтон төрүт үгэс, төрүт тыл, төрүт олох өйдөбүллэрин билэр, онон кини итинник уобарастаан этэр кыахтаах. Төрүт үгэһин, норуотун тылын-өһүн умнубут киһинэн бүтүн куорат тыынар кыаҕа суох.

«Аан дойду» хоһоон автор айар үлэтигэр саҥа көрүү баар буолбутун көрдөрөр. Ол курдук бу иннинээҕи айымньыларга олоҕу көрүүтүн эдэр киһи хараҕынан хоһуйар эбит буоллаҕына, бу хоһоонугар Орто дойду олоҕун билбит-көрбүт киһи куолаһа иһиллэр. Кини этэр:

Дьол баар эбит –
Олох-дьаһах бүппэт түбүгэр.

Бу олус соһуччу, быһаччы түмүктээһин курдук көстөр, ол эрэн эргитэ толкуйдаан көрдөххө Орто дойдуга олорор киһи Олоҕо түбүктээх буоллаҕына, ис хоһооннообх, суолталаах буолар. Түбүк үөскүүр дьарыктан, дьарыктаах киһи үлэлээх, үлэлээх киһи дьоллоох. Автор бу хоһоонугар, аата да этэрин курдук, Аан дойдуну анаарар уонна этэр:

Мин буллум дьол утаҕын
Итии сүрэхпэр ...
Уонна куйаар эйэ-дэмнээх
Бүппэт эргииригтэн.

Өскөтүн урут поэзияҕа куйаар уобараһа көннөрү түгэҕэ биллибэт эйгэ курдук көстөр эбит буоллаҕына, билиҥҥи поэзияҕа куйаар тыыннааҕымсыйан, бэйэтэ туспа олохтоох буолан көстөр. Бу көстүү саха Олоҥхотугар толору баар, ол эрэн XX үйэҕэ фольклорга болҕомто намтаабыт кэмигэр, үүс-уран литератураҕа куйаар уобараһын көстүүтэ намтаабыта. Онтон П.А. Ойуунскай «Дьулуруйар Ньургун Боотур» олоҥхото нууччалыы тылбаастаныаҕыттан ылата саха үүс-уран литературатыгар Олонхоҕо көстөр уобарастар, дьүһүйүүлэр, хоһуйуулар, үүс-уран ньымалар хойуутук хат туттуллан, киирэн барбыттара. Онтон куйаары тыыннааҕымсытыы эдэрдэр айымньыларыгар көстүүтэ саха үүс-уран литературатыгар саха норуотун тылынан үүс-уран айымньытыттан быһаччы туһаныы баарын көрдөрөр.

Онон «Аан дойду» диэн айымньыта автор саха норуотун тылынан үүс-уран айымньыларын кытары билсиспитин көрдөрөр.

«Кырдьык» хоһоону автор икки баска араарбыт. Биирэ кырдьык икки атах сайдар тирэҕэ буоларын бэлиэтиир, иккиһэ, кырдьык мин бэйэм буолабын диэн этэр. Бу автор философскай хабааннаах айымньыларыттан биирдэстэрэ. Сүрдээх үчүгэйдик этэр:

Кырдьык – олохпун тутар
Ситэр-хотор былааным,
Үлэ, сыра чочуйар
Киһи буолар талааны!

Киһи буолан үүнэн-сайдан тахсыы бэйэтэ туһунан талаан буолары ирдиирин бэлиэтиир. Ол иннинэ «*кырдьык – олохпун тутар ситэр-хотор былааным»* диир. Манна кырдьыгы тутуһуу олоххо олус күүстээх, кытаанах санааны ирдиирин этэр. Айымньы иккис аҥарыгар сурүйар:

Кырдьык – киһи аргыһа,
Уһун суолга дурда-хахха,
Ол иһин миигиттэн ыраата турда
Албынчык табаарыһым.

Автор бу тылларынан икки атах бу Орто дойду олоҕор кырдьыктаах суолу эрэ тутуһар аналлаах диэн санааны этэр. Албынньыын аргыстаста да, олоҕо айгыраабытынан барар. Кырдьыгы өрө тутабын, онон санаабын тыктарабын диир. Кырдьык онон Ангелла олоҕун аргыһа буолар.

Үүс-уран айымньыга үгүстүк туттуллар ньыма – таайтарыы. Автор ити ньыманы туттуута «Сарсыарда» диэн хоһоонугар биллэн ааһар.

Сииктээх сааскы салгын
Табаҕын сытынан
Тыынар курдук буолара ...
...Билигин да ол ситим сииктээх салгына
Сарсыардаҕа сууралан,
Сылааһынан туолара
Бу баардыы.
Сүрэхпин курдаттыыра.

Бу олус уустук, туоххаһыйыы, ахтылҕан иэйиитэ манна олус сытыытык, чопчутук ити түмүк икки тылыгар (туоххаһыйыы буолуон сөп) биллэн ааһар. Ити икки тыл «*сүрэхпин курдаттыыра*» бу айымньыга киирбэтэхтэрэ буоллар, туоххаһыйыы, ахтылҕан иэйиитэ букатын биллиэ суох этэ. Онтон бу айымньы сүрүн хоһуйуута икки атах туоххаһыйыытын уонна ахтылҕан иэйиитин көрдөрүү. Ити курус тыыннаах туоххаһыйыы, ахтылҕан туһунан айымньы. Иэйии, сүрүн төрүөтүн ыйбакка, ахтыбакка, айымньыга суруйбакка туран (эрэ) иэйиини көрдөрүү, арыйыы бу тылы-өһү кыайа тутуу, айымньыны ситэри оҥоруу чаҕылхай холобура. Манна туоххаһыйыы, ахтылҕан тыына ааҕааччыга биллэр. Ону таһынан автор оҕолуу мэник-тэник көрүүлэрэ хайыы-үйэ айымньыларыгар биллибэтин көрдөрөр.

«Хомуньуус кырдьыгар...» Саха литературатыгар общественнай олох сайдыытын, чуолаан духуобунас өттүнэн сайдыытын, Россияны үйэ кэриҥэ мэһэйдээн турбут тоталитарнай система ирдэбиллэрин, аһара түһэн олох кырдьыгын ол кэмҥэ уус-уран литератураҕа уһулуччу талааннаахтар эрэ көрдөрбүттэрэ. Билигин советскай былаас кэмин үгүстүк ырытан киин да, бэйэбит да бэчээппитигэр суруйаллар. Айар үлэнэн дьарыктанар киһи общественнай олох бары көстүүтүгэр бэйэтин санаатын айымньытынан биллэриэхтээх. Ол сиэринэн Ангелла «Хомуньуус кырдьыга...» хоһоонунан коммунистическэй тоталитаризм түһүнан этэр:

Хомуньуус кырдьыгар
Төбөтүн хоҥкуппут
Хом санаа ыырыгар
Тимирбит норуоппут ...
...Кэм-кэрдии былааҕар
Көҥүл тыыннааххын
Кэрдибит санааҕар
Кэмсинэн туһа суох.

Автор бу айымньытынан суруйар темата кэҥээһинин көрдөрөр, ити сайда сатааһынтан тахсар, олоҕу көрүү кэҥиир. Аны туран айымньы саҕаланыытыттан этэр:

Хом санаа ыырыгар
Тимирбит норуоппут.

Бу тылларга иһиллэр курус тыын ханнык баҕарар айымньы көрдөрөр кэмин тыынын үөскэтиэхтээх, көрдөрүөхтээх, илдьэ сылдьыахтаах. Автор хаһыытаабат да (күүһүрдүү бэлиэтэ суох), үөрбэт да, ытаабат да ити коммунизм кэмигэр «улугуруу» дьон өйүгэр-санаатыгар олус күүскэ дьайбытын көрдөрөр. Автор айымньытыгар көрдөрөр кэмин курус тыынын сатаан арыйбытын түмүгэр тоталитарнай система тымныы, ыар нүһэр кэрдиис кэмэ айымньы былаһын тухары сылдьар. Ону автор айымньытын былаһын тухары биир курус тыыны тэҥҥэ тутан илдьэ сылдьарынан ситиһэр.

«Күнү-дьылы кэтиир киһи». Бу үрдүк аналлаах киһи, киниэхэ ананар айымньы кэрэ, үрдүк, дириҥ суолталаах тылларынан бэриллиэхтээх. Наһаа судургу тыллар, тэҥнэбиллэр. Судургу тылларынан үрдүк аналлаах киһи түһүнан хоһуйуу сатабыла суох – ыҥыырдаммыт ынаҕы хоһуйууга тэҥнээхтик тахсар. Айымньыга «үһү» диэн тыл туттуллуута айымньы ис хоһоонугар, үрдүк суолтатыгар сабыдыаллаабыт. «Үһү» диэн тыл намыһах суолталаах, ис хоһоонунан чопчу буолбутун буолбатаҕын билбэт түгэҥҥэ туттуллар. Ону ааһан, саха тылынан уус-уран айымньытыгар Симэхсин

эмээхсин, Сорук Боллур уол туттар тыллара. Ол түмүгэр саха ааҕааччытыгар намыһах суолтаны, (ассоциируется с низким стилем) ис хоһоону көрдөрөр. Поэзия биир сүрүн уратыта чахчыны, чопчуну көрдөрүү. Автор «үһү» тылы туттуутун түмүгэр айымньы ис хоһооннуун, таһымныын намтыы түстэ. Онтон дьиҥэр бу айымньы модун, дохсун кыахтаах киһини хоһуйуу. Автор, быһыыта, лирическэй геройугар аһынар сыһыаны көрдөрүөн баҕарбыта табыллыбатах. Манньык туттуу көрдөрөр автор нууччалыы толкуйдаан баран ол толкуйун сахалыы суруйбутун.

Түмүктээн эттэххэ, автор поэзиятыгар саҥа көлүөнэ олоҕу көрүүтэ, ылыныытын уратыта көстөр. Онно көстөр билиҥҥи эдэр көлүөнэ дохсун санаата, бэл диэтэр, Ангелла «Кыыс оҕо – омугун кэскилэ!» диэн этэр. Бу этии билиҥҥи кэмҥэ кыргыттар санаалара дохсунун көрдөрөр. Обществоҕа манньык дохсун санаа бэйэтэ көнньүнэн үөскээбэт, улары-та тутуу үөскэппит көлүөнэтин өйө-санаата. Кэрэ аҥар өйө-санаата дохсун буоллаҕына, норуот өйө-санаата бохсуллууттан босхоломмут диэхпитин сөп.

Поэзиятын биир уратыта – Олоҕу уонна Өлүүнү тэҥҥэ тутан хоһуйуу. Бу олус уустук көстүүнү автор «Үйэлээх», «Сыанаҕа», «Бука бары», «Киҥкиниир киэҥ халлаан», о.д.а. айымньыларыгар чаҕылхайдык хоһуйар. Айымньыларыгар олоҕу бүтүннүү көрдөрө сатыыр. Өлүүнү уонна Олоҕу хоһуйуутун түмүгэр Олох өйдөбүлүн толору көрдөрүү үөскүүр.

Авторга урут «Мин» диэнэ үгүс буоллаҕына, билигин «Эн» диэни туттуу көстөр. Поэттар сүрүн тыллара «мин» диэн, ону уус тыллаах сирэйинэн туһаммат. Бу «эн» диэн айымньыга көстүүтэ авторга сайдыбытын, анаарар ыыра кэҥээбитин көрдөрөр.

Ону таһынан автор олохтоох, киэҥ санааны этээри гыннаҕына, сахалыы быһыыланар, тылланар-өстөнөр. Мантан көстөр Ангеллаҕа норуотун тылынан уус-уран айымньыта бигэ тирэх буолара, ону таһынан арҕааҥҥы култуура сабыдыала «Жанна Д'Арк », «Аан», о.д.а. айымньыларыгар көстөр.

■ *("Саха сирэ", 2016 с. олунньу 11 күнэ)*

Уоттаах сүрэх

«Түөн саҕа үрүҥ санаа тэбиэн саҕа хара санаатааҕар ордук»
Өс хоһооно

Аграфена Гаврильевна Кузьмина студенныыр эрдэҕиттэн суруйарга холонор. Быйыл, 2016 сылга, бастакы кэпсээннэрин хомуурунньуга «Киһи сүрэҕэ бэрт чараас» диэн ааттанан таҕыста.

Кинигэҕэ киирбит кэпсээннэр айылҕа харыстабылын, таптал, олох уонна өлүү туһунан сэһэргииллэр. Ааптар «Кыл» кэпсээнигэр киһи иһигэр барар мөккүөрү табан ойуулаабыт. Холобур, манна норуот маастара Евдокия Ивановна оҥорбут кыл сэлээппэтин, олус ымсыыра көрбөт хотун дьахтар уста-уста кэтэн араас ыйытыылары биэрбитэ буолан бэлэхтэтэн ылаары кэтэһэн көрөр. Бу түгэҥҥэ хотун дьахтары арыаллыы сылдьар улуус баһылыгын ис туруга олус үчүгэйдик арыллар. Баһылык бастаан, *«ыалдьыт хотуну уонна норуот маастарын диэки эр-биир көрөн ылар»*, онтон салгыы Евдокия Ивановнаҕа: *«Бэлэхтээ»,* – диэн сибигинэйэр. Хотун дьахтар сэлээппэни устубат. Улуус баһылыга салгыы *«өссө чугаһаан: «Бэлэхтээ, Уйбаанабына, харчытын кэнники аахсыахпыт», – диэн, ... саҥатын кыратык улаатыннаран ботугураата»*. Норуот маастара онно кыһаммат. Манна баһылык сибигинэйиитэ улаатар, *«бэлэхтээ»* диирэ *«харчытын кэнники аахсыахпыт»* диэҥҥэ кубулуйар. Бу баһылык иһигэр барар тыҥааһын улаатан көстүүтэ. Ити тыҥааһын хотун дьахтарга бэрт буола сатааһынтан төрүөттэнэр. Салгыы *«Уйбаанабыс маастарга өссө ыксалаһар... «Икки бук төлүөхпүт. Бэлэхтээн кэбис», – диэн сибигинэйэ былаастаан, ол эрээри чиҥник этэр»*. Суох, маастар саҥарбат. Онтон баһылык салгыы хотун дьахтарга туһаайан этэр: *«Евдокия Ивановна биһиги улуу маастарбыт, кинитэ суох биһиги ханна да хамсаабаппыт. Эгэ, оскуола тутуллуо дуу, кулууп тутуллуо дуу?»* Евдокия Ивановна сэлээппэни бэлэхтиирэ туохха көмөлөһүөн сөбүн баһылык итинник таайтаран этэр. Ол эрэн норуот маастарын *«киһи сиэринэн үлэлии-хамсыы сылдьабын»* диэн этиитэ бэлэхтиир санаата суоҕун көрдөрөр. Айымньы саҕаланыаҕыттан баһылык уонна норуот маастарын икки ардыларыгар барбыт саҥата суох мөккүөр Евдокия Ивановна кыайыытынан түмүктэнэр. Айымньы түмүгэр хотун дьахтар көмөлөһөөччүтэ кыыс норуот маастарын кытары туох туһунан кэпсэтэ хаалбыта буолуой? Бу кэпсээҥҥэ ааптар киһи иһигэр барар

мөккүөр тыҥааһына уонна ол тыҥааһын хайдах сайдан иһиитин табан ойуулааһына көстөр.

«Саллаат бачыыҥката» кэпсээн тутула ааптар сатабылын көрдөрөр. Таптал туһунан төһө да курус айымньы буоллар, манна кыыс оҕо тапталыгар бэриниилээҕэ ааҕааччыны үөрдэр. Доҕор уола өлбүтүн истэн, бачыыҥканы суолтан булан уол уҥуоҕар илдьэн хааллараары ааҕааччы саарбахтаабат. Бу бачыыҥка төһө да куһаҕан сурах илдьитэ буоллар, кыыс оҕо кэрэ дууһатын арыйарга туттуллар символ уобарас. Ааптар бачыыҥканы деталь быһыытынан искусственнайдык суруйан таһаарбат, айымньы сайдыытын түмүгэр символ уобарас быһыытынан ылыныллар. Бу ааптар суруйар, айар сатабылын, дьоҕурун көрдөрөр.

Олох уонна өлүү туһунан толкуйдарын ааптар «Дьүөгэлиилэр» кэпсээнигэр арыйар. Урукку кэмнэргэ бу тиэмэ сэриигэ, кыргыһыыга, охсуһууга олоҕуран арыллар буоллаҕына, айымньы бэйэтин кэмин уратытыттан үөскээн тахсарын быһыытынан, кэпсээҥҥэ Өлүү уонна Олох атыыһыттар эйгэлэригэр олоҕуран кэпсэниллэр. Оттон «Уоттаах сүрэх» кэпсээн киһи киһиэхэ кыһаммат буолбут үйэтигэр кыракый оҕо аһаҕас дууһата киһи олоҕун өлүүттэн быыһыан сөбүн көрдөрөр. Уолчаан ити кырдьаҕаһы түҥнэри көппүт массыыналаах уолаттардааҕар, охтон сытар кырдьаҕас киһи аттынан ааһар дьонноохор быдан үрдүкү кэр-

диискэ турар. Уолчаан киһи быһыытынан итинник сайдарыгар биллэн турар төрөппүттэрэ, тулалыыр дьиэ кэргэнэ кырата суох суолталаахтар. Тиһэҕэр уолчаан ийэтэ кырдьаҕас киһиэхэ чугаһаан, сүһал көмөнү ыҥыран өлөр өлүүттэн быыһыыр. Итинник болҕомтолоох төрөппүттэрдээх буолан уолчаан аһаҕас дууһалаах, уоттаах сүрэхтээх киһи буола улаатыа, ааҕааччы онно саарбахтаабат. Бу олоххо туох барыта кыраттан саҕаланарын кэриэтэ киһи аймах тулалыыр эйгэҕэ, бэйэ-бэйэҕэ болҕомтолоохтук сыһыаннаһара ирдэнэр.

Ааптар кинигэтигэр киирбит кэпсээннэрин, айылҕа харыстабылын («Билиҥҥини түһээбит»), кыыллар («Моойторук», «Оптуобуска»), таптал («Быстах санаа суруга», «Саллаат бачыыҥката», «Маппыыс»), Олох уонна Өлүү («Дьүөгэлиилэр», «Уоттаах сүрэх», «Циферблат», о.д.а.) тиэмэлэргэ араарыахха сөп.

Суруйааччы тыла-өһө судургу, утарыта көрсөн олорон кэпсэтэр киһи киэбинэн ууступурдубакка сэһэргиир. Нууччаттан киирии тыллар: староста, подъезд, вахтер, венок, станция, электричка, фронт – сахалыы тылбаастара суох, онон бэйэлэринэн сылдьаллар.

Айымньылар олох үрдүкү сыаннастарыгар олоҕуран айыллаллар, ол курдук, чиэс, суобас, үтүө быһыы, олох уонна таптал. Мэлдьитин үтүө санаа өттө өрө тутуллар. Бу маны эдэр сүрэх инникигэ эрэлин быһыытынан биһиги сыаналыыбыт.

■ *(«Чолбон», 2016, №8)*

«Өбүгэ кистэлэҥэ» айымньыга кылгас бэлиэтээһин

2014 сыллаахха ыытыллыбыт Эдэр суруйааччылар өрөпүүбүлүкэтээҕи сүбэ мунньахтарыгар Евгений Горохов-Тускул «Өбүгэ кистэлэҥэ» диэн айымньытынан кыттыбыта. Бу айымньыта «Күрүлгэн» (уус-уран альманах) 4-с нүөмэригэр 2013 сыллаахха бэчээттэммитэ. Бу иннинэ ааптар 2010 сыллаахха «Одурууннаах Орто дойду» диэн кинигэтин таһаартарбыта. Айымньылара иккиэн фантастическай хабааннаахтар. Оттон саха литературатыгар фантастика жанрын бастаан Гаврил Угаров киллэрбитэ.

Тускул «Өбүгэ кистэлэҥэ» айымньыта научнай фантастика хайысхатынан буолбакка, үһүйээҥҥэ олоҕурбут уратылаах. Манна ааптар детективнэй хайысхаҕа иэҕиллэрэ көстөн ааһар. Ол курдук, сэһэн дьоруойа (ааптар сэһэн диэбит даҕаны айымньы жанра сэһэҥҥэ хапсыбат) Ыстапаан, суруналыыс буолан эбитэ дуу, тулатын болҕомтолоохтук, кыраҕытык көрөр эбит. Тоҕо эрэ латырыайа кыайыылаахтара бука бары төрүт билбэт сирдэригэр тиийэн түҥ былыргы эйгэлээх, тыллаахөстөөх дьоҥҥо түбэһэллэр. Ол эрээри бу дьон олорор сирдэригэр спутниковай антыанналаах, аныгы сайдыы тиэхиньикэтинэн толору сэбилэммит тутуу баар. Айымньы дьоруойдара, бэл диэтэр, Байанай кырдьаҕаһы хаамыраҕа усталлар. Кинилэр латырыайаҕа сүүйүүлэрэ, онтон сюжет устуутугар кыттарга сөбүлэһэллэрэ, сатыы уон көһү айанныыллара барыта саҕаланыаҕыттан түмүктэниэр диэри былааннаммыт «оонньуу» буолар. Ону «Аартык-тур» туристическай тэрилтэ сүрүн дириэктэрэ балтын быыһыыр санааттан тэрийбит. Айымньы дьоруойдара ол «оонньууга» түбэһэн кытталлар. Тиһэх күннэригэр диэри кинилэр иэдээҥҥэ түбэспиттэрин өйдөөбөттөр. Оттон «кистэлэҥ алааһы» туохха анаан, туох санааттан да оҥорбуттара биллибэт. Ааптар сюжетнай хайысхаларын сиһилээбэтэҕин түмүгэр айымньы ситэтэ суох буолан тахсыбыт. Ол түмүгэр сүрүн дьоруойдара үксүлэрэ өлөллөр, бүтэһигэр Ыстапаан бэйэтигэр тиийинэр. Туох санааттан тиийиммитэ букатын өйдөммөт.

Бу айымньыны тутула ыһыллаҕаһа, ситэтэ суоҕа эһэн таһаарар. Айар киһи биир уратыта, айымньытын сайдыытын хоту барсан хаалбакка, хаһан баҕарар бэйэтэ үчүгэйдик көрөн-истэн, айан-тутан таһаарыахтаах. Ол тэһиинин ааптар кыайа туппатах. Түмүгэр «Өбүгэ кистэлэҥэ» бэйэтин дьаалытынан сайдан, сиппэтэх айымньы үөскээбит. Бу айымньы сүрүн итэҕэһэ итиннэ сытар.

Ааптар айар-тутар тыла-өһө, рукопиһы көрдөххө, төрүт көннөрүллүбэтэх, фантазиялыыр кыаҕа үчүгэй эрээри, айар үлэ хаһан баҕарар кэрэни туойар аналлааҕын умнар сатаммат. Айымньы түмүгэр ситэтэ суох буолан тахсыа суохтаах.

■ *(Чолбон, 2017, № 3)*

Арчы Уолун «Таас тойуга»*

Аааспыт Литература сылын чэрчитинэн эдэр суруйааччылар уус-уран айымньыларын хомуурунньуга Арчы Уола «Таас тойуга», Ангелла Попова «Тыыннаахтарга» диэн ааттанан СӨ Ыччат дьыалаларын уонна дьиэ кэргэн политикатын министерствотын үбүлээһининэн, Саргылаана Сандаар «Күн Күлүгэ» кинигэтэ «Бичик» кинигэ кыһатыгар бэчээттэнэн таҕыстылар. Бу хомуурунньуктар билиҥҥи эдэр ыччат олоҕу көрүүтүн, өрө тутар сыаннастарын уонна ону ааҕааччыга бэйэлэрэ хайдах сатыылларынан суол солонон тиэрдэллэр.

Арчы Уола «Таас тойуга» хоһооннорун хомуурунньугар үөскээбит дойдутун айылҕатын тирэх оҥостон олоҕу хоһуйбут айымньылара түмүллүбүттэр. Хайаларга үөскээбит икки атах уратытын манныкбэлиэтиир:

Таас киһитэ
Эргиччи эркиннээх,
Ыллыыр ырыатыгар
Былыргыттан таттарыылаах
Быстыбат номохтоох...

Бу *"былыргыттан таттарыылаах"* диэн Дьааҥы дьонун-сэргэтин саха норуотун биир сүдү, былыргы сирдээх сахаларын быһыытынан көрдөрөр этии. Дьааҥы хайаларын быыһыгар үгүс саха ууһа бүгэн олорбута. Ол эрэн бу айымньы саха омугун дьылҕатын түһүнан буолбатах, бу хомуурунньукка киирбит айымньылар тыыннарын, туохха анаммыттарын кэпсиир. Автор «Таас тойуга» хоһооно хомуурунньук киирии тылын быһыытынан ылыныллар. Поэт буоларын быһыытынан, кини уобарастаан хоһуйан ааҕааччыны кытары кинигэ ис хоһоонун билиһиннэрэр. Кинигэни арыйаат, ааҕааччы хоту дойду айылҕатын уратытын кытары билсиһэр, ону тэҥэ автор өбүгэ төрүт үгэһин, төрүт тылын тириэрдиэх баҕатын көрөллөр.

Бу баҕа санаа – автор айымньыларын сүрүн ис хоһооно. Ол иһин этэр:

...Кырдьык-кылыс тыллаахпын
Этитэ иччилээн кэлиҥ даа!
Таныар-кырыыс тылга буолбатах,
Өбүгэм күлүгэр өйөнөн ылаары,
Элэк, күннээҕи дорҕоон буолбатах,
Үйэлээх тылынан Сэргэ анньаары!

Бу тылларынан автор олоххо (общественнай, гражданскай эппиэтинэһи), айар үлэҕэ тоҕо ылсыбытын этэр. Ол санаатын өссө кэҥэтэн «Оннук дуо?» айымньытыгар бигэргэтэр. Бу сырыыга кини бэйэтин

үөлээннээхтэригэр түһаайан этэр:

Биһиги буолбатахпытына ким –
Оччотооҕуга манньк этэ диэн
Кэлэр кэнчээри ыччакка
Ааспыты сырдата сэһэргиэй?
Дьэ! Оннук!

Онон ыччат олохха анала – төрүт үгэстэри умнубакка, тумнубакка, сүһэн ылан салгыы тиэрдии. Ити таһынан, авторга олус иэйиилээхтик суруллубут строкалар бааллар:

Ийээ диибин,
Ахта-саныы,
Мунаарбыппын сайҕаары,
Ийээ диибин,
Кини көрүүтүн
Алгыс курдук ылынаары.

Ийэ түһүнан иэйиитэ суох суруйар табыллыбат. Манна автор *«Ийээ»* диэн ыҥырыытыгар үһүн аһаҕас ээ дорҕоон туттуллуута олус улахан суолталанна. Ол автор ийэтигэр истиҥ сыһыанын арыйан көрдөрүүтэ.

Рустамҥа халлаан уонна сир мэлдьи көстөллөр. Халлаан – аҕа, сир –

ийэ уобарастарынан арыллаллар. Ону таһынан халлаан муҥура суоҕунан, сир ийэ хатыламмат кэрэтинэн умсугуталлар.

Бэйэтин көлүөнэтигэр туһаайан этэр:

Эн –
Арҕаһыттан тэһииннээх
Айыы аймаҕын
Аһыныгас тыынаҕын!

Бу бүтэһик строка *«Аһыныгас тыынаҕын!»* диэн охсуһуулаах Орто Дойду олоҕор Икки Атах (Киһи Аймах) эрэ (манна автор *«Эн»* диэн Киһи Аймаҕы этэр) аһыныгас санаалааҕын ыйар.

Алҕастар да көстөллөр, холобур, этэр:

Өбүгэ дьонум –
Мин эттим – эһиги иһиттигит!..

Хайа иннинэн сирэйдээх саха ураанхай өбүгэлэрин утары көрөн туран *«мин эттим»* диэҕэй? Хайа да бэйэлээх омук өбүгэтин ытыктыыр иэһин тута сылдьар. Бу түгэҥҥэ автор *«өбүгэ»* диэн тылы алҕас туттубут буолуон сөп. Ол инникитин айымньыларыгар болҕомтолоохтук сыһыаннаһарын ирдиир.

Рустам хоһоонноругар дойду ахтылҕана, дойду кэрэ айылҕата мэлдьитин хоһуйуллар. Бу – патриотическай тыын көстүүтэ. Өссө эрдэ этэн тураллар «гражданином быть обязан!» диэн. Дойдутун таптыыр киһи өбүгэлэрин умнубат, син ол кэриэтэ Рустам дойдутун хоһуйарыгар өбүгэлэрин ахтар, кыбытар, көрдөрөр, ыллатар. Холобур, "Туостаах кытыла" хоһоон бөлөҕөр этэр:

Иһиллэр эбээт бу сир аттыгар
Төҥүргэс өтөхтөөх сахам саҥата,
Дьааҥылыы истиҥник эйээрэр
Аһаҕас майгы илдьитэ.

Ити *«Төҥүргэс өтөхтөөх сахам саҥата»* диэн этии саха омук тылаөһө былыргытын, бэйэтэ былыргы сыдьааннааҕын уобарастаан көрдөрөр. Төрөөбүт дойдута *«дьааҥылыы истиҥник эйээрэр»* диэн этиитин ситимигэр уобарастанан көстөр. Ону ааһан, ити *«эйээрэр»* диэн тылга төрөөбүт дойдуга, биир дойдулаахтарыгар ахтылҕан иһиллэргэ дылы.

Долгуйа, кэрэхсии, этитэ,
Кэрэҕин манныйа ытыктыы
Ыраах да, чугас да буолларбын
Ыанньыйбыт санаабын ыытыаҕым,
Салгын куппунан ыалдьыттыаҕым.

Саха киһитин дойдумсах майгыта бу тылларга сөҥөн сылдьаллар. Син биир төрөөбүт дойдутугар тардыстар, дьулуһар. Бу хоһооннору автор биир дойдулаахтара бэйэлэригэр олус чугастык ылынан ааҕыахтара дии саныыбын.

Рустамҥа анабыл хоһооннор үгүстэр. Бу хомуурунньукка киирбиттэриттэн олус иэйиилээхтик суруллубут «Адыаччым» айымньытын ааттыахха сөп.

Алҕаан эрэ курдук
Аа-дьуо ыллыыр,
Аламай күн курдук
Ала-тала мичиҥниир –
Бу мин киһи буолбут сирим,
Биһикпин ыйаабыт Адыаччым.

Айыыһытым буолан
Айанныырбар ахтыаҥ,
Иэйиэхсит буолаҥҥын
Ирэҕинэн алҕыаҥ –
Бу мин киһи буолбут сирим,
Биһикпин ыйаабыт Адыаччым.

Эмиэ ахтылҕаммар
Эйиэхэ тиийдим дии.
Хара сыыргар олорорбун
Харахпар көрөн кэллим –
Бу мин киһи буолбут сирим,
Биһикпин ыйаабыт Адыаччым.

Бу айымньы – дойдутун ахтыбыт киһи сүрэҕиттэн төлө көтөн тахсыбыт тыллар, дойду ахтылҕанын иэйиитин иҥэриммит тыллар тиһиллибит ситимнэрэ. Мантан киһи хайа да тылы ылан быраххпат, ол курдук нарыламмыт, чочуллубут айымньы. Арай бүтэһик строфа төрдүс строкатыгар түмүгэр *«дии»* диэн тыл тиийбэт. Ити курдук үчүгэйдик чочуллубут айымньы бэйэтэ ити *«дии»* диэн тылы көрдүүр. Ол курдук үчүгэйдик нарыламмыт Рустамҥа дойду ахтылҕанын иэйиитэ.

** Бу ыстатыйа Николай Рыкунов ситэрбэккэ хаалбыт «Лите-ратура сыла» диэн ыстатыйатыттан быһа тардан, арыый толору суруйбут чааһа диэн киирдэ.*

УУС-УРАН ХОЛОНУУЛАР

Бөҕөс
(сэһэн)

I

Саҥа күн, сардаҥаларын сиик таммахтарыгар хатаан күлүмүрдүү оонньуу-оонньуу, саҕахтан өрө күөрэйэн тахсан эрэрэ. Күөрэгэй чыычаах күнү уруйдаан дьырылыччы ыллыыра. Балкоҥҥа турар сааһыра барбыт киһи чочумча ырыаны иһиллээн тура түспүтэ уонна оргууй дьиэтигэр киирбитэ.

Андрей Егорович түүлүгэр бөлүүн түнэ сонноох кырачаан уол киирбитэ. Самаан сайын үгэннээн турар эбит. Быһыыта, ыһыах буола турар, тула үгүс киһи ампаалыктаһар. «Иннин диэки хардыылаан ис!» – диэн үөһэттэн ким эрэ этэр. Оргууйдук иннин диэки хардыылаан истэҕинэ, арай дьон сэлэллэн биэрбиттэригэр биир түнэ сонноох кы-рачаан уол икки илиитин өрө уммутунан киниэхэ утары түөрэҥэлээн кэлбитин көтөҕөн ылбыта. Сонно кырачаан ытыстар моонньугар хатаас-та түспүттэрэ. Онтон уһукта биэрбитэ, күн үөһэ ойбут этэ. Оронугар сы-тан түүлүн араастаан тойоннуу сатаабыта да, туох да куттүөннээх түмүгү оҥорботоҕо.

Андрей Егорович кыысчаанын суорҕанын көннөрбүтэ, аргыый сыл-лаан ылбыта уонна чаанньыга сыыгынаабытыгар куукунатыгар ааспыта. Чэй куттан бэҕэһээҥҥи хаһыаттары ылан биир-биир арыйталаабыта. Кыыһа Нарыйа быйыл оскуолатын түмүктүүр тургутуктары хата этэҥҥэ туттаран иһэр. Букатын кыра эрдэҕинэ, Андрей Егорович Нарыйаны оҕо дьиэтиттэн ылбыта. Кып-кыракый кыысчаан, сөру-сөллөччү туттан оҕолор ортолоругар олороро. Дьоно бары сатаан көрүөн суоҕа диэн этэ сатаабыттарын аахса барбатаҕа, тиийбитэ да кумааҕытын оҥотторон кэбиспитэ. Бүттэ. Онтон ыла кини кыракый кыысчааннаммыта. Киэһэ детсадтан ылан үргүлдьү спортсаалатыгар бараллара, киэһэлик сылайан

аҕатын таһыгар утуйан хаалара. Кэлин улаатан истэҕин ахсын бэйэтэ бэйэтин көрүнэн, аҕата кэлэригэр ас астаан, дьиэтин хомуйан хаһаайка бэрдэ буолбута. Хата инньэ гынан үлэтигэр сүрдээҕин көмөлөһөр. Кыыһын хоһун өссө төгүл өҥөйөн көрбүтэ уонна дьиэтин аанын оргууй сабан тахсан барбыта.

Гаражтан массыынатын таһааран, Хаҥаластыыр суолунан айан-наан элэгэлдьитэ турбута. Автобус асфальт суол устун айаннаан сыы-йылыннарар. Ыраахтан көрдөххө Эркээни киэҥ киэлитэ сарсыардааҥҥы үүт туманынан бүрүллэн сытара.

***

Мичил оҕо эрдэҕинэ кыттыбыт «Боотурдар оонньууларын» саныы олорбута. Онно Мэҥэ-Хаҥаластан сылдьар Эллэй Десяткиҥҥэ кыһыылаахтык да хотторбута. Бээ, хайдах этэй? Мичил бастаан атаҕыттан ылан охторон бастакы очукуотун сүүйбүтэ, онтон өрө кэдэрийэн эргитэн, сэрэтии бэрдэрэн уопсайа биэс очкуоламмыта. Амтаһыйан өссө түһэн эрдэҕинэ, Эллэй хонноҕун анныттан өттүктээн ыраастык үүрбүтэ. Көбүөртэн тахсан испииһэги көрбүтэ, үһүс миэстэни Уус-Алдантан сылдьар Харыйа Харитоновы кытары былдьаһар буолбут этэ. Ол кэмҥэ билсэ илигэ, тустарын көрбүтэ да, хайдах киирсэрин кыайан быһаарбатаҕа. Көбүөргэ киирбитэ бэрт намчы көрүҥнээх, куудара баттахтаах уол күөх мунньукка турара. Свисток чуһуурбута. Харыйа киирэн иһэн чохчос гыммыта, онтон туран иһэн Мичили уҥа илиититтэн ылан санныгар туора ууран бырахпыта. Бырaҕыллыбыта түргэниттэн өрө кэдэрийэн куоппута. Сэрэнэн, кэтэнэн киирсэргэ күһэллибитэ. Атахха киирэн үргүлдьү мельницалаабыта. Партерга Харыйа чиҥник көмүскэммитэ. Аллараттан тустарга былааннанан кимэ сатаабыта да, Харыйа саталлаахтык көмүскэнэрэ. Мичилгэ бастакы сэрэтии биэрбиттэрэ. Хардарыта кимсэ сырыттахтарына, аны Харыйаны сэрэппиттэрэ. Партерга Мичил, Харыйа көмүскэммэтэҕинэн туһанан, өрө кэдэрийэн эргиппитэ. Онтон ордук тугу да кыайан оҥорботоҕо. Бастакы период бүппүтэ, ахсаан 5:3 Мичил туһатыгар этэ. Юрий Егорович былчыҥнарын имиппэхтээт эппитэ: «Үөһэттэн тутуһан туһун». Мичил көбүөргэ киирдэ киирээт Харыйаны сунньуттэн уонна хонноҕун анныттан ылан атахха тэбэн, умса тардан хамсатан киирэн барбыта. Харитонов хайа эрэ түгэҥҥэ систээри мадьыктаан эрдэҕинэ, өттүктээн түһэрбитэ. Уола тас уорҕатынан баран түспүтүн ыыппакка устунан хам тутан ыраастык үүрбүтэ.

– Мичил, утуйдуҥ дуу? – Эрчим эҥээриппитэ, уһуктаҕас олорорун көрөн баран: – Доо, эн дьыл хайа кэмин сөбүлүүгүн?

– Күһүнү. Оттон эн? – Мичил аргыый өрө көрбүтэ.

– Мин сааһы. Саас дурдаҕа сытар үчүгэй да буоллаҕа. Мин онус кылааска үөрэнэ сырыттахпына, эһээбин кытары кыракый бырааппын, бэһискэ үөрэнэр уолу, илдьэ бардыбыт. Кырдьаҕаспыт букатын улаханнык саҥардыбат. Күөлбүтүгэр тиийэн дурданы ханан тутарбытын ыйан биэрбитэ, бэйэтэ үүтээнигэр чэйин өрө тахсыбыта. Чэйдээт дурдабытыгар киирбиппит, мончууктарбыт устан эйэҥэлэһэ сылдьаллара. Оннук хас да күн аспыта. Арай биир түүммүтүгэр сарсыарда тахсарбыт чугаһыгар, быраатым уутугар аҥаарыйа сылдьан ытан ньиргиппитэ. Биһиги эһэбинээн саа тыаһыттан өрө хорос гына түспүппүт быраатым, «таптым- таптым» дии-дии, дурдаттан ойон тахсыбыта, тута саҥата суох барбыта. Арай төбөтө суох мончуук устан эйэҥэлии сылдьара. Эһэм бырааппын мөҕө түһэн баран, миэхэ табыллыбыт мончууну аҕаларбар соруйбута. Кэлбитим, сиэнигэр быһаҕын биэрэ-биэрэ, «бүгүн киэһэ төбөтүн оҥороҕун» диэбитэ быраатпар. Быраатым ол киэһэ мончуук төбөтүн кыһан кикирэйэн оҥорон бүтэрбитэ. Дурдаҕа хонсоругар бурүйданан саата суох хонор буолбута. Ол киэһэ күс олус хойуутук киирбитэ. Биһиги икки күн ытан баран сөп буолары сууһардыбыт диэн хомунан дьиэлээбиппит. Быраатым онон бурүйданан, биир эрэ күн күстаабыта.

Эрчим ааспыты санаан санаата көтөҕүллэн нухарыйбыта. Сүүмэрдиир дьарык кэнниттэн Россия чемпионатыгар кимнээх бараллара биллиэхтээх. Эллэй эмискэ эт тутан кинилэр ыйааһыннарыттан көспүтэ, ол оннугар бу, Эрчим, сүрдээх түргэн чочуллубут албастардаах, күүстээх-уохтаах бөҕөс кинилэр ыйааһыннарыгар баар буолта сыл аҥаарыттан таҕыста. Онон ыйааһыннарыгар республикаҕа үһүөн айбардыыллар, Харыйа Харитонов, Эрчим Алексеев уонна кини буоланнар. Сыл аҥарын анараа өттүгэр Дьулустаан Егоров кинилэри баһылаан-көһүлээн сылдьыбыта, онтон Иван Ярыгин аатынан норуоттар икки ардыларынааҕы турнирга баран күрэхтэһэ сылдьан илиитин тоһутуоҕуттан уурайбыта. Билигин дойдутугар тренердиир быһыылаах...

Автобус кэлэн гостиница иннигэр тохтообута. Бөҕөстөр суумкаларын тута-тута гостиницаҕа киирэн хосторунан тарҕаспыттара. Сибилигин тохтообут ардах уута кырыыһаттан таммалыыра. Хаҥалас улууһун килбэйэр киинэ иһийэн хаалбыт курдуга. Былыт быыһыттан күн чаҕылыччы тыган тахсан кэлбитэ. Ону тэҥэ сиккиэр тыал уһуктан сипсийэн ааспыта. Күөрэгэй чыычаах күөх халлааҥҥа дьырылыы туой-бута. Иһийэн турбут айылҕа сыыйа хамсаан-имсээн барбыта.

Уолаттар, тура-олоро сатаан баран, спортсаалаҕа тахсан дьарыктана түһэргэ санаммыттара.

– Андрей Егорович кыыһырбат ини? – Эллэй доҕотторун диэки ыйытардыы көрбүтэ.

– Биһиги, кыратык албастары чочуйа түһэн баран, бүтүөхпүт буоллаҕа, – Эрчим тиэтэйбиттии аан тутааҕын харбаабыта...

– Хайа эһиги манна тугу гына сылдьаҕыт? – Андрей Егорович саҥатыттан уолаттар хонос гына түспүттэрэ. – Хоскутугар тахсан сынньаныҥ, эбэтэр куорат музейын баран көрүҥ. Эрчиллэр кэмҥитигэр биирдэ кэлээриҥ.

Уолаттар саҥата суох спортсаалаттан тахсыбыттара.

– Андрей Егорович тоҕо сөбүлээбэтий, эбии дьарыктанарбыт куһаҕан дуо ол? – Эрчим дьиктиргээн мэлээриҥнээбитэ.

– Бэйэтэ билэн эрдэҕэ, – Эллэй холкутук гостиница диэки хардыылаабыта.

– Уолаттар, биһиги кырдьык музей көрө бардахпытына? – Мичил аргыый уолаттарын сирэйдэрин көрбүтэ.

– Суумкаларбытын илдьэн гостиницаҕа хаалларыахха, – диэбитэ Харыйа.

– Инньэ гыныах, – Мичил суумкатын быатын санныгар бырахпыта.

Уолаттар оргууй субуруһан гостиницаларыгар кэлэн суумкаларын уурбуттара. Эрчим оронугар тиэрэ түспүтэ.

– Хайа, Эрчим, эн барбаккын дуо? – Эллэй хааһын түрдэһиннэрбитэ.

– Сылайдым, кыратык утуйан ылыаҕым, — Эрчим туумбаҕа сытар сурунаалы түбэһиэх арыйталаабыта.

— Чэ, биһи барыаҕыҥ, – Мичил ааҥҥа дьулуруйбута.

Атастара килэбэчигэс тастаах сурунааллары арыйбахтыы хаалбыта.

– Хайа, төһө үчүгэй музейы көрдүгүт? – уолаттара киирбиттэригэр Эрчим, сирэйин ньуххана-ньуххана, оронугар тиэрэ түһэн сытан ыйыта тоһуйбута.

– Сонуна элбэх, үгүһү кэпсиэххэ сөп, – Мичил мүчүҥнүү-мүчүҥнүү хардарбыта.

– Туох баарый, дьэ? – Эрчим, кылгас, суон моонньун имэринэ-имэринэ, атаҕын хомуйа тутан оронугар олорбута.

– Барсыбытыҥ буоллар билиэҥ этэ, – Харыйа чаһытын көрбүтэ.

– Чэ, кэпсээҥ, бу да дьон айгыстан, оччо айылаах туох баарый? – Эрчим уолаттарын сирэйдэрин олбу-солбу көрбүтэ.

– Онно баар эбит Хаҥаластар түҥ былыргы историялара. Кинилэр сайдан кэлбит суолларын кэрэһилиир матырыйааллар сүрдээх үчүгэйдик хараллан көрдөрүүгэ тураллар, – Эллэй мастеркатын устан олоппос өйөнөрөрүгэр бырахпыта.

– Хата мин утуйан абыранным, – Эрчим тыыллаҥнаан ылбыта.

– Оо, күн оройо утуйан онторо сытар диэн туох үчүгэйдээх буолуой. Хата дьарыкка диэри чаас аҥара баар эбит. Ким киирсэрий? – Мичил аргыый саахыматын хостообута.

– Чэ, оонньуохха, – Харыйа утары олорбутунан барбыта.

– Оо, бу киһи дуоскатын букатын хаалларбат эбит дуу?! – Эрчим уоһун сөллөтөн соһуйбута буолбута.

– Кыайбыкка мин киирэбин, – Эллэй Мичил санныгар тайанан дуоскаҕа төҥкөйбүтэ.

– Оччо түргэнник бүппэппит буолуо ээ, – Мичил атынан хааман лос гыммыта.

– Дьэ ким билэр, – Эллэй дуосканы көрөрүн кубулуппатаҕа.

– Хата мин эрдэ тахсан дьарыктана турарым дуу? – Эрчим суумка-тын харбаабыта.

– Андрей Егорович киллэриэ суоҕа, өйү сытыылыы таарыйа оонньууну көрүөххэ, – Эллэй Эрчимҥэ хайыспыта.

Эрчим саҥата суох Харыйа санныгар тайанан дуоскаҕа төҥкөйбүтэ.

– Чэ, бэрин, өрүттүбэт кимиигэ түбэстиҥ, – Мичил атаһын сирэйинхараҕын кэтэспитэ.

– Тохтууруҥ буолуо ээ, – Харыйа ферзятынан хаампыта.

– Оо, бүттүҥ! Чэ, бэрин, – Эрчим Мичил диэки көрбүтэ.

– Үчүгэйгит бэрт дии! — Мичил слонун ылан оргууй ферзя иннигэр уурбута.

– Хата слон ферзяттан куттаммат, – Эллэй дуоскаттан хараҕын араарбатаҕа.

– Дьэ эрэ, «сүбэһит», хайа диэки хаамабыт? – Харыйа Эрчимҥэ хайыспыта.

– Биһи манньк түһэбит, – Эрчим ферзянан хаампыта.

– Чахчы ити түстүҥ дуо? – Мичил Харыйа диэки көрбүтэ.

– Чэ, баҕар буоллун, – Харыйа мүчүҥнээбитэ.

– Оччоҕо иэдэйдэҕиҥ дии, – Эллэй илиитин сиэбигэр уктубута.

– Быһаарыылаах түгэҥҥэ ферзя куотара сатаммат, – Мичил ферзятынан пешканы сиэн ылбыта.

– Эмиэ алҕаһаатыҥ, – Эрчим өрүкүйбүтэ.

– Дьэ ким билэр, түһэн көрдөрүҥ, – Мичил тыыллаҥнаабыта.

– Көмүскэннэххэ сатанар буолла, – Харыйа атынан хаампыта.

– Өрүһүлтэтэ суох бардыгыт. Шах! – Мичил ытыһын сууралаабыта.

– Слонунан көмүскэн, – Эрчим Харыйаны санныга лап гыннарбыта.

– Туһа суох. Арай манньк хаамтахха, – Харыйа ферзятынан ладьяны охсон ылбыта.

– Көмөлөспөт. Ма-ат! – Мичил ферзятын король иннигэр аҕалан туруорбута.

– Чэйиҥ, барыаҕыҥ. Үс чаас буолан эрэр, – Эллэй суумкатын ылан сүкпүтэ.

– Дьарык кэнниттэн сөтүөлүү барыаххайыҥ, – Эрчим уолаттарыгар хайыспыта.

– Андрей Егорович көҥүллээбэтэ буолуо, – Харыйа саарбахтаабыта.

– Ыйытан көрүллүө, – Мичил санаатын биллэрбитэ.

– Эллэй, эн туох дии саныыгын? – Эрчим Эллэйгэ хайыспыта.

– Режими тутустахха сатанар, – Эллэй хардыытын эбэн биэрбитэ. – Хата бүгүн хайаҕыт кыайар?

– Дьэ кырдьык, Мичил кыайара буолуо, – Эрчим атаҕын анныгар түбэспит тааһы тэппитэ. Онто төкүнүйэн тиийэн от быыһыгар түспүтэ.

Күө-дьаа кэпсэтэ-кэпсэтэ спортсаалаҕа кэлбиттэрэ. Андрей Егорович тобугар ууран суруна олорбут сурунаалын хонноҕун анныгар кыбыммыта...

Түһүлгэҕэ киирээт, Харыйа Мичил үрдүгэр түспүтэ. Мичил иэс күүппэккэ хардары быраахсыбыта. Сынньана бараалларыгар ахсаан 4:3 Харыйа туһатыгар буолбута. Сынньалантан киирээт, Мичил бэйэтин өттүктэппитэ, ол эрэн охтубакка уолун иннигэр киэҥник хардыылаан хам кууһан бэйэтин нөҥүө бырахпыта, тутатына ыраастык уура сатаабыта да, кыайтарбатаҕа. Ахсаан 6:4. Мичил инники тахсыбыта. Хайа эрэ түгэҥҥэ Харыйаны харытыттан харбаат санныгар туора ууран бырахпытын өрө кэдэрийэн куоппута. Партерга Харыйа чиҥник көмүскэммитэ. Тураат, Мичили атаҕыттан ылан охторбута. Тута туох баарынан кириэс албаска ылан эрийэн мадьыктаабыта. «Өссө кыратык тулуйуохха, өссө кыратык, өссө...» Мичил хабырынан ылбыта. Гонг. Һуу! Кыайыыны ситиһэн сүрдээҕин үөрбүтэ. Раздевалкаҕа таҥна олордоҕуна, Эрчим кэлбитэ.

– Хайа, доо, «соһуталаан» кэбистиҥ буолба-ат?!

– Дьэ ыараханнык тургуттугут?

– Оннук буолуохтаах буоллаҕа дии.

– Даа.

– Жесткайдаатыҥ дии, доо, – Харыйа киирбитэ.

– Харыйа, Москваҕа эдэрдэртэн кимнээх киирсиэхтэрин сөбүй?

– Өйдүүгүт, Россия чемпионатын, онно 5-с миэстэ буолбут уолу, бээ, аата ким этэй?

– Били быа курдук эриллэр уол дуо? – Эрчим Харыйа диэки көрбүтэ.

– Ол-ол, кини. Мичил, эн бэйэҥ эппитиҥ буолбат дуо «сэрэхтээх киһи» эҥин диэн?

– Алик Алихвердиевы этэҕин дуо? – Мичил чопчуласпыта.

– Кини- кини, Питертэн сылдьар, күөх харахтаах, хара баттахтаах, үрдүк уол, – Харыйа дьэ үчүгэйдик өйдөөн ойуулаан биэрбитэ.

– Мичил, онно тымныйбатаҕыҥ буоллар, хайдах тустуом этэй дии саныыгын? – Эрчим суунан чалымнаабыта.

– Син киирсиэм этэ. Ол эрэн билигин олорон миэстэлэһиэм этэ диир табыллыбат. Итинник күрэхтэһиигэ кыттыбатаҕым абаккалаах, – Мичил харахтара чаҕылыһан ылбыттара. – Тустубутум буоллар, саатар үрдүк таһымнаах күрэхтэһии күүрээнин билэн хаалыам этэ.

– Чэ-чэ, наһаа санаарҕаама, сүрүн утарсааччыларгын онно көрбүтүҥ, ким хайдах киирсэрэ хараххар хатанан хаалбыт буолуохтаах. Син биир Россия чемпионатыгар тустубут уолаттар Москваҕа мустуохтара, олортон Аан дойду чемпионатыгар барар путевканы булгуччу былдьыахтааххын.

Ол кэмҥэ Андрей Егорович раздевалкаҕа киирэн күрэҥсийбит баттаҕын уҥа диэки аспыта, кытыыларынан мырчыстыбыт киэҥ харахтарынан уолаттары болҕомтолоохтук олбу-солбу көрбүтэ, улахан ытыһынан ааны тэлэйэ баттаат: «Бардыбыт тренерскэйгэ», – диэбитэ. Уолаттар сирэй-сирэйдэрин көрсөн кэбиспиттэрэ. Оргууй субуруһан тренерскэй хоско киирбиттэрэ. Егор Павлович, эдэрдэргэ республика сүрүн тренерэ, саҥата суох уолаттары көрүтэлээн баран, олоппостору ыйбыта.

– Россияҕа кыайбыттар Аан дойду чемпионатыгар, иккис буолбуттар Европа чемпионатыгар айанныыллар. Эрчим, ыйааһыҥҥын түһэрэн 57 киилэҕэ, Мичил 62-гэ, Харыйа үөһээ тахсан 68 киилэҕэ, Эллэй өссө үөһээ тахсан хапсыһыаҥ – 74 киилэҕэ. Онон төрдүөн Москваҕа бараҕыт. Сүрүн сорук икки бастакы иһигэр киирии. Сөп дуо? Күүскүтүн, ис туруккутун көрүнүҥ. Дьарыккытын кичэйиҥ, от ыйын 11 күнүгэр көтөбүт. Туох да ыйытыы суох? Оччотугар пааспардаргытын Андрей Егоровичка туттарыҥ. Чэ, кыһаллыҥ, кытаатан биэриҥ.

II

Самолет аэропортан өрө көтөн тахсыбыта. Сайыҥҥы ардах сылаас таммахтарынан алгыы хаалбыта. Көтөр аал дьулусханнык тус соҕуруу айанныы турбута. Былыт быыһыттан тахсыбыттара, күн чаҕылыччы тыкпыта. Мичил Москваҕа бу иккис айана, бастаан былырыын Россия эр дьоҥҥо чемпионатыгар кыттаары тиийбитэ уонна тымныйан кыайан кыттыбакка хаалбыта. Онно ыйааһыныгар элбэх буолан барбыттара Харыйа, Дьулус, уолаттар бэйэлэрэ этэллэринэн, «Россияны штурмалыы тиийбиттэрэ». Дьулустан уратылар ол кэмҥэ саҥа 18-рын туолбут этилэр.

Аттыгар олорбут Харыйа уһуктан тыыллаҥнаабыта.

– Хайа, Москва көһүннэ дуо? – дии-дии түннүгүнэн өҥөҥнөөбүтэ.

– Бээ, Москва тохтуу түстүн, хата кэпсээ эрэ, Алихвердиевтан ураты өссө кимнээх кэлиэхтэрэй? – диэн Мичил атаһын омунун-төлөнүн күрэхтэһиигэ көһөрбүтэ.

– Биһиги кимнээх кэлэллэрин таайбакка күрэхтэһии кэмигэр бэйэбит кыахпытын кистээн тустуохха баара. Утарсааччылар биһигини сиһилии билбэттэр, ол эрэн саха бөҕөстөрүн билэллэр. Чопчулаан эттэххэ, бастакы киһиэхэ – күүһүнэн, иккис киһиэхэ – техниканан, үһүс киһиэхэ – тактиканан, оччотугар утарсааччылар дьулайа көрүөхтэрэ, мунуохтара, – диэн Харыйа толору быһааран биэрбитэ.

– Ол аата кыаҕы кистээһин буолар дуу, уонна оннук ыраапатыҥ буолуо ээ? – диэн кэннилэриттэн Эрчим суустаабыта.

– Буолуо, – Мичил мичээрдии-мичээрдии хардарбыта.

– Мин санаабар, айан тустуохха баара, ол аата туппут илиини ыһыктыбакка, туппут атаҕы ыһыктыбакка. Бу Мичил курдук, саҥаттан саҥа албастары утуу-субуу оҥоруохха. Күүһү, атахтан ылан баран өрө быраҕан көрдөрүөххэ, Домотов курдук. Көрбүккүт, кини хайдах көтөҕөрүн. Киирэр да атахтан ылан өрө кэдэрийэн үөһэнэн күөрэтэн быраҕан түһэрэр. Ол иһин дьон «Домкрат» диэн ааттыыллар, – дии-дии Эрчим бэйэтэ бэйэтиттэн тэптэн өрүкүйэр.

– Оттон, мин санаабар, тугу да былааннаабакка, тугу да кистээбэккэ, тугу сатыырбытынан киирисгэххэ быдан түмүктээх буолуо. Партерга албаска түбэстэххэ, албас оҥорторуохпут кэриэтин уҥуохпут тоһуннун, — диэбитэ Мичил.

Ол кэмҥэ көтөр аал Москваҕа кэлэн түһээри эргийэн барбыта.

Киэһэлик суунан-тараанан хосторугар саҥата суох хаартылыы олордохторуна, Харыйа киирэн кэлбитэ.

– Уолаттар залга сырыттым, Алихвердиев биир уоллуун өссө да дьарыктана сылдьаллар, быһыыта, ыйааһына ыраппыт. Мин көрдөхпүнэ, кини пааралаһар уола биһиги ыйааһыммытыгар барсар. Наар партерга үлэлииллэр, көтөҕөн ыла-ыла быраххаллар, – Харыйа сөхпүттүү доҕотторун көрүтэлээбитэ.

– Эс, устууга көрдөххө, Алихвердиев үөһэттэн тустар этэ дии. Хайа икки ардыгар партерга көһө охсуой? – Эрчим Харыйаны утарбыта.

– Кэбис, мөккүһүмэҥ, таайа сатыыртан туһа суох, утуйуоххайыҥ, – Эллэй утуйаары оҥостубута.

– Сарсын ыйааһыҥҥа бастакынан тахсан тураарыҥ, – Андрей Егорович суруна олорон уолаттарын диэки хайыһан ылбыта.

Сарсыарда туран суунан-тараанан ыйааһыннана тииийбиттэрэ. Тренердэрэ эппитин курдук, ыйааһыҥҥа бастакынан тахсыбыттара. Тустууктар бары даҕаны уку-сакы, утуйбакка салбаҕырбыт сирэйдээххарахтаах этилэр. Ыйааһыннара табыллыбыттар харахтара уоттана түһэрэ.

Эрчим түһүлгэҕэ киирэн иһэн ытыһынан көбүөрү таарыйан ылбыта. Утарсааччыта бэрт эрчимнээхтик ыга тутан эҕэрдэлэспитэ. Свисток тыаһын кытары Эрчим атахха ыстаммыта. Тута түҥнэри көтөн бастакы баалын ылбыта. Нимаев көбүөргэ хам сыстыбыт тэҥэ сыппыта. Судьуйа, кэтэспэхтии түһэн баран, туруортаан салгыы киирсиһиннэрбитэ. Умса, туора тардыалаһа сылдьан уолун атахха тэппитэ. Сүһүөҕүн сүтэрэн бүдүрүйэн ылар түгэнигэр сөп түбэһиннэрэн ойон киирэн өттүктээбитэ. Утарсааччыта туһаххa иҥнибит куртуйахтыы өрө мөхсүбүтэ да, Алексеев ыыппатаҕа. Харыларынан көлөһүнүн туора соттубута. Трикотун санныттан устан түөһүн толору салгыны эҕирийбитэ. Саала иһэ хайыы-үйэ көлөһүн сытынан туолан, киһи тыынарыгар салгын тииийбэт курдук буолбут. Эллэй кэлэн кыайыытынан эҕэрдэлээбитэ уонна сииктээх сот-тору санныгар саба быраxпыта. Салгыы Мичил туста сылдьар көбүөрү-гэр ойбута.

Мичил, сынньанан киирээт, Родион Донгакы сүнньүгэ доргуппута. Хардатын хараҕа хараҥарыар диэри ыарахан харылар сүнньүтүгэр «ыаллаабыттара». Мичил, тэйэ түһээт, атахха киирэн эрэр илиилэри харыларыттан хабан ылан туора умсары тарпыта. Родион утарсааччытыгар утары эргийбитэ да, хойутаабыт этэ. Мичил модьу харылара сынньыгэс биилигэр хатаммыттара. Ыбылы ылан сөһүргэстэтэ сатаан икки өттүгэр түһүөлээбитэ. Мичил түөһүн толору салгыны эҕирийээт, Донгак сынньыгэс биилин ыга тардаат, хаҥас атаҕар тирэнэн өрө кэдэрийэн быраxпыта. Тута атаҕар көһөөт, өрө көтөҕөн ылбыта. Ол кэмҥэ свисток чуһуурбута. Мичил муннугар сүүрэн тииийбитэ. Андрей Егорович сииктээх сотторунан көлөһүнүн соппута. Эллэй былчыҥнарын имиппитэ.

– Билигин утарсааччыҥ илиилэрин мүнүүтэ аҥарын устата баай. Хаҥас атаҕа бэттэх кэллэ да, уҥа атаҕыттан ылан тилэхтээр, – тренерэ хараҕын утары көрбүтэ

Мичил ойуоккалаан ылбыта. Судьуйа көбүөр ортотугар ыҥырбыта. Мичил утарсааччытыгар түһүөлүү сылдьан харытыттан хабан ылан санныгар туора ууран быраxпыта. Донгак көһүппэтэх быһыылаах, бэрт чэпчэкитик көппүтэ. Тута сүнньүттэн ылан ыга тарпыта. Родион тула түһүөлүү сылдьар Мичили үгэһинэн санныгар аспыта. Арай көрбүтэ, тунаархай лаампалар өҥөйөн тураллар эбит. Өрө кэдэрийэ сатаабыта да, хойутаабыт этэ. Судьуйа илиитэ өрө күөрэс гыммыта, ону кытта даҕаспытынан свисток тыаһа чуһуурбута. Мичил, илиитин өрө көтөҕөөт, утарсааччытын тренеригэр тииийэн илиитин уммута. Хойуу хара хаастар анныларынан хара харахтар утары көрөн кэҕис гыммыттара. Көбүөргэ киирээри этин-сиинин ититэ сылдьар Харыйа эҕэрдэлээн, модьу баппаҕайдарынан ыга тутан ааспыта.

Харыйа, киирдэ киирээт утарсааччытын түргэннээн түһэрбитэ. Васильев өрүһүнэн умса эргийэ охсон биэрбитэ. Туппут атаҕын ыыппакка үргүлдьү турецкай накаты оҥороору тардыалаһа сылдьан аҥар атаҕа бэттэх кэлбитин туһанан холбуу тутаат, кириэстээн бурҕаппыта. Андрей көмүскэммэккэ да хаалбыта. Харыйа салгыы эргитээри оҥостубутугар тута көмүскэнэ охсубута. Туруортаан салгыы туһуннарбыттара. Харыйа кимэ сатаабыта да, Андрей быыс булан киллэрбэтэҕэ. Сынньалаҥтан киирээт, Харыйа ыга тутуһан тустардыы оҥостон сүнньүттэн ылан хачайдаабыта. Ол сылдьан санныгар туора ууран быраxпыта. Васильев төлө көтө сатаабытын хам тутан ыраастык уурбута. Үөрүүтүттэн өрө ойон ылбыта. Кеша кэлэн ыга кууһан өрө көтөҕөн илдьэ барбыта.

Уолаттар үһүөн олорон эрэ Эллэй хапсыһыытын көрбүттэрэ. Били мөдөөт уол оннугар букатын атын, иҥиир-ситии, сылбырҕа хамсаныылаах бөҕөс хапсыһа сылдьара. Эллэй утарсааччытын илиититтэн ылан умса тарпыта. Шадараев охтумаары хаҥас атаҕын иннигэр үктээбитигэр уҥа тилэҕиттэн ылан түҥнэри көппүтэ. Тута сөрөөн, туппут атаҕын ыыппакка кириэскэ эргитэн кэбиспитэ. Дима тилэҕин кытаанах тарбахтар хабан ылбыттара. Өрүһүнэн умса эргийэн биэрбитэ. Сол тарбахтар ыыппакка атахтарын хам тутан эрийэн кычыгыраппыттара, ону кытары саала үрдэ көстөн ааспыта. Сымыһаҕын быһа ытыран, салгыны эҕирийэн, илиилэрин быластаан көбүөргэ умса сыппыта. Судьуйа свистога чуһуурбута. Бөҕөстөр туран бэйэлэрин муннуктарыгар барбыттара. Эллэй сүүрэн

кэлэн олоппоско олоро түспүтэ. Эрчим ойон тахсан сотторунан көлөһүнүн соппута, сөрүүкэппитэ. Мичил атаҕын, илиилэрин былчыҥнарын имиппитэ. Андрей Егорович чочумча саҥата суох утары көрөн турбута уонна эппитэ: «Ыгылыйбакка, ыксаабакка, тэтимҥин мөлтөппөккө кимэн ис. Уолуҥ хараҕын болҕойон көрөөр». Бөҕөстөрү көбүөр ортотугар ыҥырбыттара. Эллэй, киирээт, утарсааччытын хараҕын батары көрө сылдьан сүнньүттэн, илиититтэн умса, өрө тардыалаан, охсуолаан кимэн барбыта. Чыпчылыйыах түгэнэ Шадараев, харахтара тымныы уотунан чаҕылыйаат, сүнньүгэ доргуппутугар Эллэй хараҕа хараҥаран ылбыта. Дима тута илиититтэн ылаат өрө сүгэн быраххпыта. Утарсааччыта хам туттарбакка өрө кэдэрийэн куоппута уонна ньылбырыйан утары эргийбитэ. Эллэй утарсааччытын илиитин түппүтүн ыыппакка тоҥолоҕуттан ылбыта. Шадараев хардары тоҥолоҕун өрө охсо сатаабыта. Ол сылдьан уҥа атаҕын иннигэр үктээбитин Эллэй, төлө тэбээт, умсары хаҥас өттүгэр эрийэ тарпыта. Уола көбүөргэ сирэйинэн түспүтэ. Тута сототуттан өрө көтөҕөн атаҕын эрийэ тарпыта. Утарсааччыта туох да өрүһүлтэтэ суох эргийэн хаалбыта. Сонно синньигэс биилигэр хатана түһээт, өрө кэдэрийэн быраххпыта. Дима хам ылбыт илиилэртэн өрүһүнэн салгыны эҕирийбитэ. Умса сытан илиилэрин быластыы быраххпыта. Утарсааччыта аны атаҕар көспүтэ. Төбөтүнэн өттүгүн көбүөргэ хам баттыы сылдьан, атахтарын холбуу тутаат, эрийэ тарпыта. Шадараев сымыһаҕын быһа ытыран, илиилэрин быластаан дьиппинийэн биэрбитэ. Эллэй өссө төгүл атахтарын эрийэ тарпыта. Дима харахтарыттан уот саҕылла түспүтэ, ыарыытыттан хабырынан ылбыта. Тута судьуйа свис-тога чуһуурбута. Көрбүтэ, утарсааччытын уҥа атаҕа толоостук туора барбыт этэ. Эллэй кыайыыны сурунан көбүөртэн тахсыбыта.

Бастакы эргиири бука бары кыайыынан түмүктээбиттэрэ. Уолаттар хомунан остолобуойга аһыы тахсыбыттара.

III

Финалга ыйааһыннарыгар бастакы миэстэни былдьаһа үс саха уола тахсыбыта.

Эллэй утарсааччыта Аан дойду эдэрдэргэ кыайыылааҕа Алик Абдурахманов, Харыйаҕа Аан дойду эдэрдэргэ призера Баир Бисултунов, Мичилгэ Россияҕа улахан дьоҥҥо былырыыҥҥы 4 миэстэлээх Игнат Карманов. Арай Эрчим төрдүс эргиирдэ хабыр хапсыһыыга Алихвердиевка хотторбута.

Мичил, киирээт, утарсааччытын икки бэгэччэгиттэн ылан өрө-умсары, уҥа-хаҥас тардыалыы сылдьан, атаххa ойон киирэн, тута өрө көтөҕөн быраххпыта. Игнат хам сыстыбыт кэриэтэ көбүөргэ сыппыта. Мичил, утарсааччытын атаҕын өндөтөөт, синньигэс биилигэр хатана түспүтэ. Лаппыйан ыга тардаат, эргиппитэ. Игнат, тураат, хонноҕун анныттан өрө охсон Мичили уҥа атаҕыттан ылан, ыстаҥалатаат, көбүөрү булларбыта. Тута «кириэстээн» кычыгыраппыта. Мичил сымыһаҕын быһа ытырбытынан дьиппинийэн биэрбитэ. Туран үтүөлэһэ-анньыалаһа сылдьан Карманов хонноҕун анна арыллаатын кытары илиититтэн хабан ылан санныгар туора ууран быраҕан күдээриппитэ. Салгыы сүнньүн эрийэн-мускуйан дьибилиҥнэтэ сылдьан синньигэс биилигэр хатанаат, эргитэн адаарыппыта. Бастакы период 7:1 Мичил туһатыгар түмүктэммитэ. Карманов ытыһынан сирэйин охсунан лабырҕаппыта, өрүтэ ыстаҥалаабыта. Свисток тыаһыныын эҕэрдэлэһэн тэйсэн ылаат, Игнат утарсааччытын илиитин өрө охсоот, уҥа атаҕыттан көтөҕөн ылан быраххпыта. Тута «кириэскэ» эрийэ-мускуйа сылдьан синньигэс биилигэр хатана түһээт өрө кэдэрийэн эрийбитэ.

Мичил, дьиппинийэ-дьиппинийэ, көбүөргэ умса түһэн сыппыта. Судьуйа свистога чуһуурбута. Мичил, утарсааччытын умса, өрө охсон силлиргэтэ сылдьан, санна үрдээтин кытары икки атаҕар түһэн, өрө бачыгыратан таһааран умсары быраххпыта. Тута атаҕар хатанан «кириэстээн» мадьыктаабыта. Уола, өрө өндөҥнүү-өндөҥнүү, илиилэрин быластаан даллатан көбүөргэ хам сыстан сыппыта. Түппүт атахтарын ыыппакка туран кэлээт, эргитэн кулахачыппыта. Игнат өрүһүнэн атахтарын төлө тэбэн утары эргийээт, Мичили түҥнэри көппүтэ. Ону кытта даҕаспытынан судьуйа свистога чуһуурбута. Сынньанан киирээт, Мичил сүүскэ аспыта, утарсааччыта хардары сүнньүгэ доргуппута. Иккиһин сүүскэ анньаат, даллаппыт илиитин хабан ылан санныгар туора ууран быраххпыта. Өрө мөҕүһүннэрбитинэн хам түппүтэ. Уола эриллэн кэннигэр тахсан эрдэҕинэ, өрүһүнэн утары эргийбитэ. Игнат ону кэтэспиттии Мичил атаҕар ыстаммыта. Тилэхтэн ылаат, ойон турбута. Мичил утарсааччытын икки бэгэччэгиттэн харбаат түөһүн тылыттан күүскэ тэбиммитэ. Карманов көһүппэтэх быһыылаах, көбүөр таһыгар тиийэн лах гына түспүтэ. Судьуйа свистога чуһуурбута. Уолаттар ытыстарын тэс гына охсуһаат тэйсэн ылбыттара. Игнат, кынчарыйаат, сүүскэ, сүнньүгэ охсон биллиргэппитинэн барбыта. Мичил аһаран биэрэ, харыларынан туора охсо сылдьан Карманов хонноҕун анна арыллаатын кытары ойон киирэн өттүктээн түһэрбитэ. Игнат кытылга быраҕыллыбыт

сордоҥнуу өрө мөхсүбүтэ да, Мичил сыыйа хам тутан ыраастык уурбута.

Харыйа, түһүлгэҕэ киирэн иһэн, төҥкөйөн уҥа илиитинэн көбүөрү таҕайан ааспыта. Судьуйа свистога чуһуурбута. Бисултунов Харыйаны уҥа харыытыттан хабан ылбыта. Балай да тардыалаһа түһээт, Харыйа, илиитин мүлчү туттараат, утарсааччытын атаҕар ыстаммыта. Салгыы тилэҕэр көһөн, тура түһээт, атаҕын өрө көтөҕөн ылбыта. Баир, көбүөргэ умса түһээт, утарсааччытыгар утары эргийэ сатаабыта да, хойутаабыт этэ. Иҥиир-ситии харылар синньигэс биилигэр хатана түспүттэрэ. Бисултунов дьиппиниийэн көбүөргэ хам сыстыбыта. Харыйа сэҥийэтинэн утарсааччытын көхсүн хараҕын ыга баттаабыта. Харыларын хам тардан хаҥас атаҕар тирэнээт, өрө кэдэрийэн бэйэтин нөҥүө бырахпытыгар көбүөр быыла өрүкүйэ түспүтэ. Судьуйа свистога чуһуурбута. Ону эрэ кэтэһэн турбут кыракый уолаттар кэтит тирээпкэлээх швабраларынан көбүөрү сотон төттөрү-таары сүүрэкэлээспиттэрэ.

Баир олоппоһугар тиэрэ түһэн, соттортон илгийэр сөрүүн салгыҥҥа түөһүн тоһуйан олорбута. Былчыҥнарын имитэн бүтээттэрин кытары ойон туран өрүтэ ойуолаан ылбыта. Судьуйа көбүөр ортотугар ыҥырбыта. Уолаттар эҕэрдэлэспиттэрэ, тэйсэн ылаат, тардыалаһан, анньыалаһан, үтүөлэһэн барбыттара. Харыйа биир түгэҥҥэ уолун харытын хабан ылан санныгар туора ууран бырахпыта. Игнат өрө кэдэрийэн ыраастык ууруллартан куоппута. Харыйа, тута утарсааччытын кэннигэр ыстанан, атахтарын хабан ылан хам тутан өрө көтөҕөн таһаарбыта. Баир илиилэрин быластаан иннин диэки дьүккүйбүтэ. Атахтарын олбу-солбу тардыалаан көрбүтэ да, утарсааччыта ытарчалыы хам ылбыт этэ. Харыйа, соһуспахтыы сылдьан, эргитээт, туора бырахпыта. Тыын ылаары тохтуу түспүтэ. Баир үһүн харытынан уолун сүнньүттэн ылан умса тарпыта. Утарсааччыта өсөһөн санна өрө көтөҕүллүбүтүгэр бэттэх турар атаҕын тилэҕиттэн харбаабыта. Түҥнэри көтөөрү аспыта. Харыйа уҥа атаҕын утарсааччытын атаҕын икки ардынан угаат кэннин диэки түөрэ тэппитэ. Баир өрүһүнэн өрө кэдэрийэн биэрбитэ. Харыйа харысхала суох үрдүгэр кэлэн түспүтэ. Харыйа Бисултунов атаҕын холбуу сатаан тардыалаһан эрдэҕинэ, свисток чуһуурбута.

– Олор-олор, Харыйа, – Андрей Егорович сотторун илиитигэр ылбыта.

– Суох, турар эрдэхпинэ массажтааҥ, – Харыйа, дириҥник тыына-тыына, көлөһүнүн сотоллоругар саннын, түөһүн тоһуйан биэрэ турбута.

– Билигин Бисултунов тилэхтээһинин хайдах оҥороллорун бэйэтигэр көрдөр уонна курдары ааһаар, – Андрей Егорович сөҥүдүйбүтэ, кини сирэйэ туохха да ымыттыбат быһыыны ылыммыт этэ.

Харыйа, кэҕиҥнии-кэҕиҥнии, тренерин диэки көрөн кэбиспитэ. Баир уолун харытын былдьаһан тардыалаһа сырыттаҕына, Харитонов сүнньүттэн умса тарпыта. Төбөтүн өрө көтөҕөн эрдэҕинэ, тилэҕэр кытаанах тарбахтар хатана түспүттэрэ. Харыйа, утарсааччытын тилэҕиттэн ылан дэгэйбэхтэтээт, көбүөр таһыгар түҥнэри көппүтэ. Түһүлгэ ортотугар киирэн тардыалаһа, анньыалаһа сылдьан, утарсааччытын хоннобун анныгар илиитин батары биэрбитэ. Тута илиилэрин холбуу тутаат систээн мадьыктаабыта. Үргүлдьү хардары үктээт, түҥнэри көтөн утарсааччытын хам туппута. Бисултунов өрө мөхсө, кэдэриҥнии сатаабы-тын Харыйа сэҥийэтинэн түөһүн ыга баттаабыта. Судьуйа свистога кыайыыны биллэрэн өрө чуһуурбута.

Эллэй, киирээт, свисток тыаһыныыын Абдурахманов атаҕар ыстаммыта. Алик аһара охсон биэрбитэ. Эллэйи үөһэ-аллара охсо, тарда сылдьан харытыттан харбаабыта. Эллэй, утарсааччытын хардары харбаат, санныгар туора ууран бырахпыта. Абдурахманов өрө кэдэрийэн куоппута, дьиппиниийэн көмүскэнэ сытан, Эллэй бэттэх үктээбит атаҕын хабан ылан ыксары тутаат, сүһүөҕүн утары эрийбитэ. Утарсааччытын кы-таанах тарбахтара харыларыттан ылан илиилэрин төлө охсубута уонна туппут атахтарын ыһыктыбакка туран кэлээт, өрө көтөҕөн бырахпыта. Тута синньигэс биилигэр хатана түспүтэ. Ону кытта даҕаспытынан свис-ток тыаһа чуһуурбута.

Эллэй мунньугар тииийэн олоппоско олорбута. Дириҥник тыына-тыына, былчыҥнарын имитэр Эрчимҥэ илиитин көтөҕөн биэрбитэ. Андрей Егорович көлөһүнүн соппута, сөрүүкэтэ түһээт, эппитэ:

– Илиигин Аликтан букатын араарыма. Тыын ылар түгэн биэрбэккэ хамсат.

Судьуйа көбүөр ортотугар ыҥырбыта. Уолаттар, тэйсэ түһээт, тардыалаһан, үтүөлэһэн барбыттара. Алик, утарсааччытын атаҕар хатана түһээт, өрө көтөҕөн таһаарбыта. Дэгэйбэхтэтээт, умсары көппүтэ. Эллэй тута ойон туран эрдэҕинэ, Абдурахманов синньигэс биилигэр хатана түспүтэ. Балай да буолаат, судьуйа свистога чуһуурбута. Алик сабыта охсон эрдэҕинэ, Эллэй харытыттан харбаабыта. Туппут илиититтэн тардыалыы сылдьан, Абдурахмановы тилэҕиттэн ылан түҥнэри көппүтэ. Тута атаҕар көһөн «кириэс» албаһы оҥороору олуйса сылдьан икки атаҕын хам тутаат эргитэн субуруппута. Алик көмүскэммэккэ хаалбыта. Судьуйа туруортаан салгыы киирсиһиннэрбитэ. Алик туора, умсары охсууларга кыһаммакка быыс көрдөөн үөһэ-аллара түһэ сылдьыбыта. Ол кэмҥэ Десяткин уҥа атаҕа бэттэх кэлбитин хабан ылбыта. Эллэй, тута сыста түһээт, кэннин

диэки өрө тэппитэ. Абдурахманов кыл түгэнэ өрүһүнэн өрө кэдэрийэн биэрбитэ. Алик тута чиҥник көмүскэммитэ. Судьуйа свистогa чуһуурбута.

Алик олоппоһугар салбыҥнаан тиийэн лах гына олоро түспүтэ. Тренерэ көлөһүнүн соппута, уолаттара былчыҥын имиппиттэрэ.

– Букатын тутуспакка көмүскэниитин тоҕо көтөн киирэн охтор. Партерга түстүмэ. Туран эрэн түстүүгэ ыҥыр, – тренерин саҥата иһиллибитэ.

Көбүөр ортотугар ыҥырбыттарыгар Эллэй сүүрэн киирбитэ. Свисток тыаһын кытары Абдурахмановы туора, умсары охсо-тарда сылдьыбыта. Чыпчылыйыах түгэнэ утарсааччыта чугуруҥнаабытыгар ойон киирэн хонноҕун анныттан өттүктээбитин өрө кэдэрийэн ыраастык барартан куоппута. Алик умсары сытан муннугун диэки көрбүтэ, тренерэ тугу эрэ хаһыытыыра да, иһиллибэт этэ. Көрөөччүлэр ыһыылара-хаһыылара сааланы киэптии өрө ньиргийэрэ. Тураат, Алик утарсааччытын тула көтө сылдьан атаҕар ыстаммыта. Эллэй туора охсоот, Абдурахманов синньигэс биилигэр түспүтэ. Бэйэтигэр эпсэри тардаат, өрө кэдэрийэн эргиппитэ. Гонг тыаһа лыҥкыныы түспүтэ. Судьуйа Эллэй илиитин өрө көтөхпүтэ.

Кыайыыларыттан үөрэн-көтөн гостиницаларыгар кэлбиттэрэ. Эллэй дьиэ үрдүн одуулуу сыттаҕына, Андрей Егорович саҥата иһиллибитэ:

– Хайа, Эллэй, туох буолан иһийдиҥ?

– Көннөрү, бэйэм, – Эллэй модьу харыларын быар куустубута.

– Ити кини Саха сирин биир кэрэ сибэккитин Сардаананы санаатыгар көрөн иһийэр, биһигиттэн көҥөнөн... — Харыйа хап-сабар төтөлө суох хардаран иһэн, Эллэй тымныытык көрбүт харахтарыгар кэтиллибитэ.

– Хаартыската баар дуо, Эллэй? – тренердэрэ Эллэй диэки көрбүтэ.

Уоллара сыттыгын анныттан телефонун ылан Сардаана хаартыска-тын арыйан Андрей Егоровичка ууммута.

– Номоҕон, олус кэрэ кыыс эбит, – телефону Эллэйгэ төттөрү биэрбитэ.

– Эһиги бүгүҥҥү кыайыыларгыт олус улахан суолталаахтар. Хас биирдии киһи өйүн, күүһүн, сүрэҕин баҕатын уурдаҕына, кыайыыны ситиһэр. Бүгүҥҥү кыайыыгыт сарсыҥҥы күрэхтэһиигэ бигэргэниэхтээх. Сарсыҥҥы кыайыыгыт өйүүҥҥү күрэстэһиигэ кыайаргытыгар олук охсуохтаах.

– Андрей Егорович, оттон эһиги кэргэҥҥит? – Мичил, ыйытаат, умсары көрбүтэ.

— Мичил, киһи олоҕо көнө хонууну туорааһын буолбатах. Ыраахтан көрдөххө алаас ньуура көбүс-көнө. Оттон ол алааһы ортотунан туораары гыннахха, оллура-боллура үксүүр, — диэт, Андрей Егорович туран душка киирбитэ.

— Тоҕо ону-маны мээнэ айахха киирбиччэ ыйытаҕын? — Эллэй атаһын кынчарыйбыта.

Суунан-тараанан тахсыбыта, уолаттара ороннорун оҥосто сылдьаллара.

— Өссө туохта эмэ кэпсээ эрэ, Андрей Егорович, — Харыйа оронун оҥостон сыппыта.

— Оҕо эрдэхпинэ биһиги нэһилиэкпитигэр кырдьаҕыыс-кырдьаҕас, Сэмэн оҕонньор диэн баара. Олус сылбырҕа, түргэн-тарҕан, эрчимнээх туттуулааҕа. Эдэригэр бэйэтин таһыччы кыанара эбитэ үһү. Улахан ыһыахтарга күрэхтэһэн кими да иннигэр түһэрбэтэх. Арай биир сайын улахан баай киһи кыра уола үөрэҕин бүтэрэн дойдутугар эргиллибит үөрүүтүгэр ыспыт ыһыаҕар Сэмэни анаан ыҥыртарбыт. Ол курдук хас улуус ахсын ааттаах күүстээхтэргэ ыҥырыы ыыталаабыт. Бэйэтин уолаттара эмиэ кыттар буолбуттар. Дьэ ыһыах муҥутаан турар кэмигэр күрэхтэһиилэрин саҕалаабыттар. Хас көрүҥ ахсын Сэмэн үһүлүччү ордон, чорбойон кыайыылаах тахсан испит. Баай кыра уола Сэмэҥҥэ эрэ хотторуулаах эбит. Бутэһик көрүҥ хапсаҕай буолбут. Бииртэн биир бөҕөһү бүдүрүтэн, түмүгэр Сэмэн уонна баай кыра уола утарыта тахсыбыттар. Баай уола кырдьык уҥуохтуун, көрүҥнүүн кыра, ол эрэн эрилийбит сып-сытыы уоттаах харахтаах эбит. Дьэ бөҕөстөр харысхала суох бырахсан, халбырыйсан барбыттар. Сэмэн, уолу кытары тутуһаат, олус сөхпүт. Хайдах эрэ киниттэн киһи төттөрү тэйэр курдук эбит. Ол курдук кытаанах эттээҕэ-сииннээҕэ үһү. Уолаттар охторсуох баҕалара олус. Өрө үтэн тахсыбыт күөх оттоох кырдалы хара буор буолуор диэри тоҕута тэпсибиттэр. Бөҕөстөр сындалыйыах быһыылара биллибэтэх. Ол ахсын көрөөччүлэр тэптэрэллэрэ өссө ордук күүһүрбүт. Чыпчылыйыах түгэнэ Сэмэн уолу сүнньүгэ доргуппутугар, утарсааччыта, туора садьыйаат, тобукка охсубут. Сэмэн сүһүөҕүн сүтэрэн бүдүрүйэн ылбыт. Дьон, «оо!» диэт, өрө түллэс гына түспүттэр. Кэтэһэ сатаан баран баай күрэхтэһиини тохтотон иккиэннэригэр хотторууну биллэрбит. Онтон сайын биир киэһэ Сэмэн ходуһаттан тахсан отуутугар чэйдии олордоҕуна, баай кыра уола тиийэн кэлбит. Ол кэлэн хапсаҕайдаһыах диэбит. Сэмэн сөбүлэһэн курданарыгар диэри сыгынньахтаммыт. Бу сырыыга уол туох баарынан бырахсыбыт. Тарбах тыаһа лап-лачыгырас буола түспүт. Чочумча буолаат, баай уола Сэмэни синньигэс биилиттэн өрө көтөҕөн таһааран оргууй сиргэ уурбут. Сэмэҥҥэ «олус да күүстээх эбиккин» диэбитэ үһү. Сэмэн хардары «тоҕо үнүр охторботоххунуй?» диэн ыйыппытыгар, уола «бары өттүнэн олус дэгиттэр сайдыылаахxын, арай тоҥ күүспүнэн

сабырыйыам, ол ахсаанҥа ылыллыбат, дьон тыла эйиэхэ хонуон сөп диэммин охторботоҕум» диэбитэ үһү. Баай кыра уола бэйэтин таһыччы кыанара оҕо эрдэҕиттэн биллэрэ эбитэ үһү. Ону аҕата бобон көрдөрбөккө сылдьан үөрэххэ барбыт. Онтон кэлэн ыһыахха кыттан күүһүн көрдөрбүт. Кэлин репрессияҕа түбэһэн ытыллыбыт. Сэмэн оҕонньор «баай кыра уола миигин кырдьыктаахтык кыайбыта, олус сиэрдээх ыччат этэ, кинини кыһаҕаны оҥорбута буолуо дии санаабаппын» диирэ.

– Бээрэ, ол тоҕо ким да көрбөтүгэр кэлэн хапсаҕайдаһар буоллаҕай? – Харыйа сыттыгын көбүппүтэ.

– Сэмэни харыстаан, соргутун тоһутумаары ким да көрбөтүгэр хапсыһар буоллаҕа, – Андрей Егорович туран түннүк сабыытын саба тарпыта.

– Онтон биһиги толору саалаҕа күрэхтэһэбит буолбат дуо? – Эрчим таҥаһын сааһылаабыта.

– Билигин кэмэ атын, сайыннахпыт. Урукку уонна билиҥҥи хапсыһыылар букатын уратылар, – тренердэрэ мичээрдээн кэбиспитэ.

– «Кырдьыктаахтык кыайбыта» диэн тугу эппитэ буолуой? – Мичил өттүгэстээн сыппыта.

– Букатын дьиэк биэрбэккэ, утарсааччытын итэҕэтэрдик кыайдаҕа дии, – Эллэй кэтэх тардыстыбыта, атахтарын суорҕан анныттан бык-тарбыта.

– Ол хас саастааҕар Сэмэн оҕонньор баай уолунуун хапсаҕайдаспытый? – Харыйа Андрей Егоровичка хайыспыта.

– Эһиги курдук 20 саастааҕар, – Андрей Егорович сыттыгын көбүтэн сыппыта. – Оҕо сылдьан сүүрэргитин-көтөргүтүн сөбүлүүр этигит буолбат дуо? Ол курдук, ити икки уолаттар эмиэ оҕо эрдэхтэриттэн сүүрүүлээх-көтүүлээх оонньууну оонньоон сайдан таҕыстахтара. Оҕо эрдэххинэ ханнык оонньууну ордук сөбүлүүр этигиний, Харыйа?

– Мин лаптаны, – Харыйа туран хос уотун умулларбыта.

– Оттон Мичил?

– Мин эмиэ, аа-уу, – Мичил сыҥааҕырдан ылбыта.

– Эллэй? – Андрей Егорович ачыкытын мүлчү туппут тыаһа иһиллибитэ.

– Мин барытын. Оҕо эрдэхпинэ саахымат, лапта. Быһыыта, хайа баҕарар оонньууну ордорорум, – Эллэй тыылланнаан ылбыта.

– Эрчим?

– Мин хамсаныылаах оонньууну барытын сөбүлүүбүн, уонна мин эбитим буоллар, дьон ортотугар охторуом этэ ээ, – Эрчим, төтөлө суох саҥара-саҥара, суумкатын аллара уурбута.

– Оҕо эрдэххэ киһи үгүстүк хамсаныахтаах. Ол оҕо эт-хаан, өй-санаа өттүнэн сайдарыгар туһалыыр. Чэ, утуйуоҕуҥ, – тренердэрэ улаҕа хайыспыта.

Сарсыҥҥы күнүгэр Андрей Егоровиһы тренерскэйгэ ыҥырбыттара. Уолаттарын кыайыыларынан эҕэрдэлээбиттэрэ. Али Басилашвили, дойду сүрүн тренерэ, хойуу хара хааһын түрдэһиннэрэн, киэҥ хараҕынан батары көрөн, чочумча саҥата суох олоро түһэн баран, кэпсэтиини саҕалаабыта.

– Ити Эллэй Десяткин хаһааҥҥыттан күрэхтэһэр уолуй, урут көстүбэт этэ эбээт?

– Кини республикаҕа мэлдьи иккис буола сылдьыбыта. Бары билэҕит, биһиги манна күүстээхтэрбитин эрэ аҕалабыт. Бу сырыыга республикатыгар бастаан кэллэ, – Андрей Егорович хардарбыта.

– Тренерэ кимий?

– Миэхэ эрчиллэр.

– Андрей Егорович, быһыыта, эн кинини кистээн эрчийбиккин, анаан бэлэмнээбиккин дуу? Абдурахмановы мээнэ бөҕөс кыайбат ээ.

– Эллэй мээнэ бөҕөс буолбатах. Өр кэм устата дьарыктанан кыайыытын ситистэ. Онон кини кыайыыта олохтоох.

– Аан дойду чемпионатыгар кинини ыытарбытын ыарырҕатабыт. Эрэлэ суох бөҕөс. Эмискэ көстөөт бастакы миэстэни ылыыта өссө тугу да эппэт. Бэйэҥ да өйдүүрүҥ буолуо. Ону таһынан уопута суох. Кыраныысса таһыгар тахса илик буолбат дуо?

– Икки төгүл тахса сылдьыбыта. Японияҕа уонна Монголияҕа норуоттар икки ардыларынааҕы күрэхтэһиигэ.

– Онно ханнык ыйааһыҥҥа күрэхтэспитэй?

– 68 уонна 74 киилэлэргэ киирсибитэ. Иккиэннэригэр бастаабыта.

– Эн биһигини сөхтөрөн эрэҕин. Итиччэ үлүгэр ситиһиилэрдээх уонна Россияҕа кытта илик. Бэйэтин дьиҥнээх ыйааһына төһөнүй?

– 68 киилэҕэ тустар, кэлин 74 киилэҕэ көһөрүөм. Көрдүгүт дии хайдах хапсыһарын.

– Чэ, уолаттарыҥ сүүмэрдиир дьарыкка хаалаллар. Ол түмүгүнэн көстүөҕэ ким Аан дойду түһүлгэтигэр барара-барбата. Онтон Десяткин ыйааһынын быһаардаххына сатанар, чопчу ханнык киилэҕэ тустарын.

– Сөп, – Андрей Егорович ааны сабан тахсан барбыта.

IV

Андрей Егорович эдэригэр үгүстүк үөрүү-көтүү аргыстаах айаннаа-быт хайысхатынан көтөн иһэрэ.

Андрей аҕата суох улааппыта. Куруук эһэтигэр кутурук маһа буолан сайын аайы бостуукаһара. Саас, күһүн күстүү, балыктыы барсара. Кыра сылдьан эһэтэ куулун суулуу тутан хонноҕун анныгар кыбынна да, кэнниттэн саппай уопсубутунан барара. Эһэтэ күөлгэ тиийэн куулун тыыга «сарк» гына быраҕан иһирдьэ киирэн кинини кэтэһэн олорор буолара. Сиэнэ буор-сыыс буолан тиритэн-хорутан кэлэн тыыга олорбутун кэннэ эһэтэ биирдэ үөскэ анньынара, илимнэрин көрбүтүнэн бараллара.

Өндөрүүс үлэтэ тыыга хамсаабакка олоруу уонна, илими көһөрөр эбэтэр хомуйар буоллахтарына, ачаах маһы тутан биэрии. Эһэтэ илимнэрин көрөр кэмигэр күөл түгэҕин, тулалаан турар намылыспыт хатыҥнары, салгыҥҥа тайбаҥнаһар тыыраахылары, былыттары одуулаһара...

– Эһээ, көр ол хатыҥ анныгар андаатар олорор.

– Ханан? – эһэтэ, илимин тыытын биттэҕэр ууран, чарапчыланан кыҥастаспыта.

– О-ол, ол иҥнэри турар хатыҥ анныгар.

– Күрүө уҥа өттүгэр иҥнэйбит хатыҥы этэҕин дуо?

– А-һаа.

Эһэтэ, өр одуулуу түһэн баран, илимин салгыы көрбүтэ.

– Билэҕин, Өндөрүүс, андаатар олохтоох кыыл буолбатах ээ, – эһэтин харахтара кылахачыһан ылбыттара.

– Хайдах, оттон ити олорор буолбат дуо?

– Былыыр-былыр андаатар соҕуруу ичигэс дойдуга олорбута үһү. Кини Кырыыса диэн атастаах эбит. Арай биирдэ ким ордук тулуурдааҕар мөккүспүттэр. Араастаан тургутуһан көрбүттэр да, мэлдьи тэҥнэһэн испиттэр. Кырыыса этии киллэрбит – «хоту олус тымныы дойду баар үһү. Ол дойду тымныытын ким тулуйбут кыайыылаах ааттанныын». Онон сөбүлэһэн Саха сиригэр биир сандал саас көтөрдөрү батыһан кэлбиттэр. Саас, сайын устата Саха сирин кэрийэн көрбүттэр. Күһүн маҥнайгы тымныылар биллэн барбыттарыгар арай туран түүн Кырыыса ханна эрэ сүтэн хаалар буолбут. Сарсыарда күн уоттаннаҕына «ас көрдүү сырыттым» диэн күөрэс гына түһэр эбит. Улахан тымныыларга Кырыыса кутуругун иһилиппитигэр түүтэ түһэн хаалбыт. Онтон ыксаан дьон дьиэтин анныгар киирбит. Атаһын ыҥыра сатаабыт да, Андаатар ийэ айылҕатыттан арахсыан баҕарбатах. Онон күөлгэ олохсуйбут. Саас салаллан кэлбит үтүө

кэмигэр атастыылар көрсүһэ түспүттэр. Кырыыса кыһын устата уоран аһаабытын киэн тутта кэпсээбит. Андаатар билигин сайылыгын оҥосто сылдьарын, аны күһүн кыстык дьиэтин туттуохтааҕын быктарбыт. Кини кыһын устата түүтэ хойдон, уһаан олус тупсубут. Кырыыса мөккүөргэ хотторбутуттан саатан ийэ айылҕатыгар төннүбэтэх, икки атах кирин-хаҕын хасыһан дьиэ анныттан быкпат буолбут. Андаатар Саха сирин таптаан олохсуйа хаалбыт, тымныылыын күрэстэһэн эттиин-хаанныын, түүлүүн-өҥнүүн, тупсан тахсыбыта үһү. Ол курдук тулуур киһини эмиэ киэргэтэр.

Эһэтэ, кэпсээнин бүтэрэн, лэһигирэс соболору тыы ортотугар хаһыйбыта. Эрдиитин ылан эр-биир кытыыга чолумнаппытынан барбыта. Эһэтэ балыктарын куулга кутан сүгэн кэбиспитэ уонна дьиэлэрин диэки хаама-сиимэ турбута. Өндөрүүс лыахтары эккирэтэн төттөрү-таары сүүрэкэлээн эһэтин иннигэр-кэннигэр түспүтэ...

Муҥутаан түстар кэмигэр Аан дойду чемпионатыгар Ираҥҥа кытта тиийэн баран күрэхтэһии иннинэ атаҕын тоһуппута. Балтараа ый устата эмтэтэн дойдутугар саас биирдэ тиийбитэ. Онон түстан бүппүтэ. Хата тренердэр оскуолаларыгар ыланнар уол үөрүүтэ сүрдээх этэ. Үөрэнэ сылдьан хайа баҕарар омук төрүт түстар ньыматын, өскөтүн чочуйдахха, үлүгэрдээх албаска кубулуйарын өйдөөбүтэ. Онон уол видео-камера булунан сайыҥҥы өрөбүлүн улахан ыһыахтарга хапсаҕай түһүлгэлэринэн саҕалыыр үгэстэммитэ. Хапсаҕай албастарын оҕолор олус дөбөҥнүк ылыналлар. Төрүт албас сорох кэмҥэ утарсааччыҥ хамсаныытыгар олоҕуран рефлекс быһыытынан оҥоһуллар. Уолаттар сорох түгэҥҥэ өйдөөбөккө да, утарсааччыларын хамсаныытыгар хар-даран албас оҥороллор. Төрүт албас хааҥҥа баар буолан дуу, бөҕөс оҥорбута эрэ баар буолар эбит. Сороҕор күрэхтэһиигэ сылдьан олус чаҕылхайдык оҥорбут албастарын, дьарыкка сатаан оҥорбокко ол кыбыстыыта буолааччы. Учуутала Данил Николаевич мэлдьи киһи си-рэйин-хараҕын көр диэччи. Тренер быһыытынан бастаан республика чемпионатыгар оҕолору аҕалан түһүннэрэрыгар учуутала бэйэтин кытары батыһыннара сылдьыбыттааҕа.

– Көрдүҥ ити уолу? Көбүөр таһыгар хайдахтаах сэмэйий, намчыный, хараҕа эйэҕэһин. Онтон көбүөр ортотугар киирдэҕинэ, хайдахтаах модьуруруй, хараҕа сытыы уотунан тамнааттанарый, туттара-хаптара эрчимнэнэрий, чэпчэкиний, бииртэн биир албаһы сыламтата суох оҥорон субурутарый!!! – Данил Николаевич сөҕө-махтайа олорбута. Күрэхтэһии бүтэн оҕолорун дьонунан тарҕатан биэрэ сылдьан. – Эн көрдүҥ да ити уолу? – массыынаттан тахсан иһэн ыйыппыта.

– Хайа уолу этэҕин? – Андрей Егорович хайаларын этэрин өйдөөбөккө хардары ыйыппыта.

– Капитон Андреев диэн. Мантан сатыы барыахха, – Данил Николаевич уолугун тимэхтэммитэ.

– Оҕо курдук оҕо, туох да уратыта көстүбэт. Үһүс миэстэ буолбут уолу этэҕин дии? – Андрей Егорович сытыы тыалтан хаххаланан сонун саҕатын туруоруммута.

– Кинини. Хамсанара-имсэнэрэ, көрөрө-истэрэ букатын ураты, – диэбитэ Данил Николаевич. – Эн ити уолтан хараххын букатын араары-ма. Күрэхтэһии ахсын хас биирдии хапсыһыытын устан ыл. Кэлин туһаныаҥ, – дириҥник сөтөллөн хахсайбыта.

– Данил Николаевич, биһиги уолаттарбыт кэлин тоҕо кыайан Аан дойду таһымыгар тахсыбаттарый, бэл диэтэр, Россияҕа бастаабаттар? – Андрей Егорович учууталыттан туруору ыйыппыта.

– Өйдөөн кэбис, Өндөрүүс, туох барыта кэмнээх-кэрдиилээх. Тренер уонна бөҕөс өр кэмҥэ биирдэ, ситимнээхтик үлэлээтэхтэринэ, ситиһии кэлэр. Бөҕөс тренерин ирдэбилин барытын толоруохтаах. Оччотугар биирдэ дьиҥ бөҕөс буһан-хатан тахсар. Бөҕөс үйэтин-сааһын тухары бөҕөс. Хаһан да форматын сүтэриэ суохтаах. Онон кини үйэтин тухары үөрэнэр. Өндөрүүс, эн бүгүн биһиэхэ бараҥҥын хон, уолаттарбыт хапсыһыыларын көрүөхпүт. Марыына туоһулаһар этэ, – Данил Николаевич халлааны хантайан көрбүтэ.

– Мин дьоммор тиийиэх буолбутум. Кэтэһэ олоруохтара, – диэбитэ Андрей Егорович.

– Биһигиттэн телефоннаан сэрэтиэҥ, – учуутала хардыытын эбэн биэрбитэ.

Тренера олус дуоһуйбут, үөрбүт көрүҥнээҕэ. Сирэйэ сырдаан дьиэтигэр өрө көбдьүөрэн киирбитэ.

– Марыына, остуолгун тарт. Улахан ыалдьыт кэлистэ, – бэргэһэтин көхөҕө ыйаабыта.

Кэргэнэ аһыыр хостон өҥөйөн көрбүтэ.

– Дорообо, Өндөрүүс, оҕолоргун күрэхтэһиннэрэ киллэрдиҥ дуо? – Марина Петровна сотторун санныгар иилэ быраҕпыта.

– Дорообо, Марина Петровна. Уон оҕону аҕаллым, – Андрей Егорович этэрбэһин устан муннукка уурбута.

– Өндөрүүс, бэттэх-бэттэх, көхө анныгар уур, – Марина Петровна холку куолаһа иһиллибитэ.

– Киирэргэ-тахсарга мэһэйдээбэт дуо? – Андрей Егорович сарарaабыта.

– Мэһэйдээбэт, иһирдьэ аас, – Марина Петровна харахтара аламаҕайдык көрбүттэрэ.

– Өндөрүүс устубут матырыйаалгын аҕал манна, – саалаттан Данил Николаевич саҥата иһиллибитэ.

– Дайыыл, аһаан баран көрөөрүҥ, бу уол аччыктаатаҕа, – аһыыр хостон Марина Петровна саҥата иһиллибитэ.

– Биһиги биир хапсыһыыны түргэн үлүгэрдик көрүөхпүт. Аһыы олорон ырытыһар гына, – Данил Николаевич кэргэнигэр быһааран биэрбитэ.

Андрей Егорович видеокамератын телевизорга холбообута. Капи-тон үһүс миэстэни былдьаһар тустуутун туруорбута.

– Көр ити уолу, хараҕын, хараҕын көр. Түһүлгэ ортотугар сылдьар курдук санаммат. Букатын атын сиргэ сылдьар. Сиһэ хайдах хамсыырын көр, илиитин, атаҕын. Төбөтүн көр, хайдах туттарын, билигин уҥа ыстаныа, онтон хаҥас, онтон эмиэ уҥа ыстаныа уонна утарсааччытын уҥа атаҕар түһүө, – Данил Николаевич уоттаммыт хараҕа экраҥҥа сылдьар күөх триколаах уолга хатаммыт этэ.

– Чэ, баран аһыаҕыҥ, бу оҕо сылайдаҕа, – Марина Петровна аан холуодатыгар өйөнөн туран илиитин быар куустубута.

– Дьэ, Өндөрүүс, хапсыһыыны көрдүҥ. Тугу көрдүҥ? – Данил Николаевич миинин иһэн бурулаппыта.

– Тустуутун толкуйдаан, хас биирдии хамсаныытын сыаллаах-соруктаах оҥорор, – Андрей Егорович Марина Петровна уурбут сылаахх этин сиэн барбыта.

– Өйдөөн кэбис, бу 11–12 саастаах оҕо. Итиччэ сааһыттан хапсыһыытын былааннаан тустар оҕо инникитин хайдах буолуон сөбүй? – учуутала Өндөрүүһү хараҕын утары көрбүтэ.

– Билигин тугу эмэ этиэххэ өссө эрдэ буолуо, – Андрей Егорович саарбахтаабыта.

– Бу эмээхсин сылаахх этин барытын Өндөрүүскэ уурбут, – Данил Николаевич хараҕа тиэхэлэнэн ылбыта.

–Көрбөккүн дуо, оҕобут хайдахтаах ырбытын, – кэргэнэ бэринэ охсубатаҕа.

– Ол ырбытыгар мин туох буруйдаахпыный? Эдэр киһи кэргэннэнэҕинэ уойуо буоллаҕа дии. Бүтүн киһини, өссө сокуоннай эрин, дар уҥуоҕунан аһатар диэн туох үлүгэрэй?! – учуутала ойоҕос уҥуоҕун чороччу тутан олороро.

Андрей Егорович ону көрөн күлэн тоҕо барбыта.

– Бу оҕонньор атаахтаан ол-бу буолан эрдэҕин көр, – кэргэнэ уҥуоҕу

сулбу тардан ылан Данил Николаевиһы дугдуруйбута.

– Өндөрүүс, кырдьык кэргэннэниэҥ этэ. Кэргэннээх киһи үлэтэ-хамнаһа тахсыылаах буолар. Соҕотох киһи диэн – киһи аҥара. Онон кэрэ аҥардарга хараххын хатыы сырыт, – Данил Николаевич Өндөрүүһү санныттан таптайбыта.

– Уолбут кийиит кыыһы сиэтэн аҕаларыҥ буоллар кырдьык бэрт этэ, – Марина Петровна кэргэнин этиитин ытаһалаан биэрбитэ.

– Мин да көрөбүн ээ, хата миигин таба көрбөттөр, – Андрей Егорович үүттээх чэйин иһээри төҥкөйбүтэ.

– Чэ, баран ити уол түстүүларын көрүөххэ, – Данил Николаевич, уоһун салфетканан сотто-сотто, остуолтан турбута.

– Оҕону ситэ аһаппакка бу киһи, – кэргэнэ сөбүлээбэтэҕэ.

– Үлэбит үгүс уонна бу оҕону сибилигин ким эрэ ойох ылыаҥ этэ диэн эрэрэ, – Данил Николаевич быһыччы көрбүтэ.

– Баһыыба, Марина Петровна, барыта олус минньигэс, – Өндөрүүс остуолтан турбута.

Телевизордарын холбоон Андреев хапсыһыыларын көрбүттэрэ.

– Көр маны, түһүлгэ кытыытыгар турар, – Данил Николаевич пленканы төптөрү эргиппитэ. – Уонна көр маны, түһүлгэ ортотугар турар. Хайа, туох уларыйда?

– Суох. Туох да уларыйбатах курдук, – Өндөрүүс экраны уонна үчүүталын сирэйиин олбу-солбу көрбүтэ.

– Өндөрүүс, киһи болҕомтолоох буолуохтаах. Үчүүтал, тренер киһиэхэ ол өссө ордук ирдэбиллээх. Эн экраны көрүмэ. Сирэйин-хараҕын көр. Түһүлгэ кытыытыгар уонна ортотугар ити уол сирэйэ-хараҕа, быһыыта-таһаата төһөлөөх уларыйарый! Киһи хараҕар аан дойду күлүгэ көстөр. Эн онон ити уоттаах хараҕы сэнээмэ. Түстүүнү ис сүрэҕиттэн таптыырга үөрэммит оҕо итинник уларыйар, уоттанар, – Данил Николаевич ытыстара илибирэһэн ылбыттара...

Пилоттар Дьокуускайга кэлбиттэрин биллэрбиттэрэ.

V

Харыйа быйыл бастыыр санаалаах айаннаан иһэрэ. Ол баҕа санаата туоларыгар эрэллээҕэ. Дойдутуттан тэйбэккэ түстүбүтүн содула Аан дойду чемпионатыгар хотторуута этэ. Россия чемпионатын иннинэ норуоттар икки ардыларынааҕы түһүлгэлэргэ кытынна. Онон бэлэмнээх курдук сананар. Мичиллээх Эллэй эрдэ көппүттэрэ. Россия сборнай

хамаандатыгар киирэннэр, уолаттар үгүстүк үөрэтэр-талар дьарыкка сырыттылар. Бу Россия чемпионата олус үгүһү быһаарар.

Харыйа үһүктан тыылланҥныы-тыылланҥныы түннүгүнэн көрө са-таабыта да, күттүөннээҕи көрбөтөҕө. Көннөрү ыраах уоттар кылам-наһаллара. Аан дойду чемпионатын кэнниттэн үгүс кэм ааста. Былырыыҥҥы Россия чемпионатын хатылыыр санаалаахтар. Харыйаны күрэхтэһиигэ бары кэтэһэ сылдьаллара. Россия тренердэрэ хайдах түстарын, психологическэй травматын төһө үчүгэйдик оһоруммутун көрөөрү. Утарсааччылара туох «сюрприһы» аҕалбытын билээри. Оттон Мичиллээх бииргэ дьарыктана, дойдуларын сонунун истээри. Үгэһинэн гостиницаҕа түннүгүнэн азиат дьон бөлөҕүн көрбүтэ. Кинилэр ортолоругар нарын таһаалаах кыыһы олус кэрэхсээбитэ. Ол эрэн хаһан таһырдьа тахсыар диэри бөлөх хайыы-үйэ турбут сиригэр суоҕа. Түгүн эрэ сүтэрбит киһилии сананан таһырдьаттан киирбитэ.

– Доо, Харыйа, Баир киһи билбэт гына уларыйбыт. Дьарыкка олох тохтоон турбакка түстар. Былырыыҥҥы Бисултунов буолбата-ах, – Эллэй эҥээритэн кэбистэ.

– Оттон эһиги утарсааччыларгыт?

– Абдурахманов мөлтөөбүт, Карманов туга да уларыйбатах, – Мичил судургу баҕайытык этэн кэбиспитэ.

– Оттон эһиги? – Харыйа туоһулаһарын ууралпатаҕа.

– Биһиги? Баарбыт, дьарыктанабыт, барыта режим быһыытынан, – Эллэй илиилэрин нэлэҥнэтэн кэбиспитэ. – Саха сириттэн манна кэллэххэ сынньаныаххын баҕараҕын, хайдах эрэ уку-сакы, барыта суолтатыгар эрэ ыытыллар.

– Андрей Егорович суруйан биэрбэтэҕэ дуо хайдах дьарык-таныахтааххытын?

– Биһиги ол тэтэрээппитин кэлбиппит иккис күнүгэр сүтэрэн кэбиспиппит, – Мичил судургутук хардарбыта.

– Хайдах?! – Харыйа хараҕа кэҥээбитэ.

– Хайабыт да өйдөөбөт ханна уурбутун, – Эллэй Харыйаны батары көрбүтэ.

– Ол иккиэннэрин сүтэрдигит дуо?

– Аһа, иккиэннэрин.

– Даа, куһаҕан дьыала буолбут. Андрей Егоровичка эппиккит дуо?

– Суох, сарсын этиэхпит, – диэбитэ Мичил.

– Суруллубуту сүтэрии олус куһаҕан. Билэҕит, сахалар былыр Өлүөнэнэн устан иһэн суруктарын ууга түһэрэн кэбиспиттэр үһү. Ол

иһин сахалар өр кэмҥэ суруга-бичигэ суох олорбуттар. Онтон кэлин нууччалартан үөрэммиттэр. Итинник номох баар, – Харыйа туохха да сыһыана суоҕу кэпсээбитэ.

– Даа, дьэ буоллаҕа. Көстөрө буоллар бэрт буолуо этэ, – диэбитэ Эллэй.

– Мин булуом. Көрөөрүҥ эрэ, ким эрэ булбут буолуохтаах, – Мичил өрүкүйбүтэ.

– Баччааҥҥа диэри булбатаххын дии, – Эллэй сөҥүдүйбүтэ.

– Мин көрдөөбөтөҕүм ээ, – Мичил аһарына сатаабыта.

– Харыйа, Эрчим хайдах сылдьар? Көрсүбэтэх да ырааттa, – Эллэй атаһын сураспыта.

– Тостубут уҥуоҕа үчүгэйдик оспут, Андрей Егорович инньэ диир. Ол оннугар аралдьыйара үгүс. Дьарык кэнниттэн куоракка күүлэйдии барар. Быһата, режимин тутуспат. Уоппускаҕа сылдьар киһи курдук сананар быһыылаах, – диэбитэ Харыйа хараҕа күлүгүрэн олорон.

– Ама, Эрчим оннук буоллаҕай. Итэҕэйбэппин, – Мичил Харыйа диэки аргыый хайыһан саарбахтыырын тута биллэрбитэ.

– Дьарыктанарын сүрэҕэлдьиир буолбут эбит. Үлэһит киһи киһи буоларын өйдөөбөт буоллаҕа, – Эллэй үөһэ тыынан кэбиспитэ.

Андрей Егорович үгэһинэн атын регионнар тренердэрин көрсөн кэпсэппитэ. Красноярскайдар тренердэрэ бэйэтигэр олус эрэллээхтик туттан олорон хайдах Россия чемпионатыгар бэлэмнэммиттэрин кэпсээбитэ. Олус баһыылаах да буоллар, үгүс тренердэр сурдээҕин сөхпүттэрэ. Күҥҥэ икки толору дьарык, ол быыһыгар партерга, бассейҥҥа. «Бисултунов туруга хайдах эбитэ буолла. Уолаттар истибиттэрэ буолуо дуо, Красноярскайдар хайдах дьарыктаммыттарын. Бу Россия чемпионата кэлэр сыллаах хамаанда састаабын быһаарыахтаах, онтон эһиил-ги сылга Олимпийскай оонньуулар, быйыл аан дойду чемпионата. Кыайыах тустаахтар. Тэтэрээттэрин сүтэрбиттэрэ куһаҕан. Булбут киһи. Төһө сыанаҕа атыылаабыта буолла? Уолаттар хайаан да үһүөн икки иһигэр киирдэхтэринэ сатанар. Чэ, түһүлгэ көрдөрүө». Итинник онy-маны эргитэ саныы-саныы, гостиницаҕа кэлбитэ.

Киэһээ утуйаары сытан Андрей Егорович сыттыгын көбүтэн баран уолаттарын диэки эргийбитэ.

– Билэҕит уолаттар, күүстээх киһи хайдаҕын?

– Хайдах ол аата? – Мичил өйдөөбөккө хардары ыйыппыта.

– Чэ, оччоҕуна манньык ыйытабын, күүс диэни хайдах өйдүүгүт? – уолаттар харахтарыгар күөдьүйэн кэлэ-кэлэ сүтэр уоттары сонньуйа көрбүтэ.

– Күүс диэн оттон икки сүүс киилэни көтөҕүү, элбэх харчыланыы, – түргэн саҥалаах Харыйа бу да сырыыга атастарын иннинэ хардара охсубута.

– Күүс оттон киэҥ билсии, эрэллээх доҕоттордонуу, – Мичил хардатыгар саараабыттыы аргыый ааттаталаабыта.

– Эллэй, эн хайдах өйдүүгүн? – тренерэ кэтэх тардыстан сытар Десяткиҥҥа хайыспыта.

– Кырдьык! Кырдьыгы илдьэ сылдьар киһи хаһан баҕарар күүстээх, эрэллээх буолар! – уоллара оронугар олоро түспүтэ.

– Па! Күрэхтэһиилэргэ мэлдьи балыйаллар буолбат дуо? Оччоҕо хантан кырдьык күүстээх буолуой! – Харитонов өрө көрө түспүтэ.

– Күрэхтэһии диэн күрэхтэһии, биир күрэхтэһиигэ балыйыахтара, иккискэ – суох. Ону уонна балыйтарбат курдук күрэхтэһиэххэ буоллаҕа дии, олох итэҕэтэрдик кыайдыҥ да, бүттэҕэ дии, – Эллэй Харыйаҕа балыйтаран эрэр киһилии өрөһөлөммүтэ.

– Син биир быыс булан балыйаллар ээ, – Харыйа хат кэтэх тардыстан сыппыта.

– Суох, ол бэйэҕиттэн тутулуктаах, хапсыһыыга киирдиҥ да, дьиэк киллэрбэт курдук киирсиэх тустаахххын. Холобур, утарсааччыгын ыраастык уурдуҥ да, хайдах көстөн турары балыйыахтарай? Суох буоллаҕа дии. Ол туһуттан кичэйэн, олус күүскэ, режими тутуһан дьарыктаныах тустаахпыт. Төһөнөн үрдүк таһымнаах дьарыктаахпыт да, сочтонон биһигини балыйар кыахтара суох буолар.

Эллэй, хоруйуттан бэйэтэ астынан, мичээрдээбитинэн атастарын сирэйдэрин-харахтарын кэтэспитэ. Андрей Егорович уолаттарын олбу-солбу көрөттөөбүтэ.

– Ити Эллэй этэр кырдьыга аҥардас спорка эрэ сыһыаннаах. Оттон олоххо кырдьык диэн хайдаҕый? – тренердэрэ ыйытыытын атын өттүнэн эргитэн аҕалбыта.

– Кырдьык диэн күүс, ким кырдьыгы илдьэ сылдьар ол күүстээх, – Эллэй телефонун ылан хаһыспытынан барбыта.

– Олоххо кырдьык дуо? Оттон олоххо көнөтүнэн сырыттахха, ол буоллаҕа дии кырдьык диэн, – Харитонов эмиэ оронугар олорбута.

– Олох кырдьыга хаһан баҕарар уларыйа турара буолуо дии? – Ми-чил тренеригэр хайыспыта.

– Олох, кырдьык, уу сүүрүгүн курдук уларыйа турар, ол эрэн Кырдьык хаһан да уларыйбат. Кини сир үрдүгэр соҕотох, онон уларыйар анала суох, – Харыйа сүр үлүгэрдик кулугуратан кэбиспитэ.

– Оттон олох кырдьыга диэн, Андрей Егорович, тугу ыйыппыккы-ный? – Эллэй телефонун ытыһыгар эргичиҥнэпитэ.

– Олох кырдьыга хаһан, хайдах, туох төрүөттэн, санааттан этиллэрэ, оҥоһуллара олус улахан суолталаах. Ити эһиги эттигит дии курэхтэһиигэ балыйыы туһунан, ол баара-суоҕа биир хапсыһыыны балыйыы. Онтуккун олох кырдьыгар тэҥнии туттаххына, букатын суолтата намтаан, көннөрү мөккүөргэ кубулуйар. Тоҕо диэтэр ити мөккүөр хаһан да улахан суолталаммат. Ол эрэн, кыракый мөккүөрү дарбатан олус улахан айдааны, алдьархайы, иэдээни таһаарбыт түбэлтэлэрэ историяҕа баар. Ол быһыытынан кырдьыкка да сиэрдээхтик, сэрэхтээхтик сыһыанна-һыах тустаахпыт. Өйдөөҥ кэбиһиҥ: кырдьык үрдүгэр сымыйа ыттыбат, арыы үрдүгэр уу дагдайбат.

Тренердэрэ туран уоту саппыта. Улахан куорат күнүску тыаһа-ууһа мөлтөөн биир кудьустук куугунуу турара. Им балай хараҥа саба халыйбыта.

VI

– Хайа төһө хаалла?

– Сүүс грамм, – Харыйа аҕылыы-аҕылыы хардарбыта.

– Хайыыбыт, паарга барабыт да? – Эллэй ыйыппыта.

– Суох ини, һуу! – Харыйа өрө тыынан ылбыта.

– Чэ, Харыйа, кэл, өссө сүүрүөххэ. Түспэтэҕинэ, бааннаыкка барыахпыт, – диэн быһаарбыта Андрей Егорович.

Харыйаны кэнниттэн батыһыннаран үгэс курдук көбүөрдэр тула сүүрбүттэрэ.

– Төһө сэниэлээх курдук сананаҕын?

– Баар, – Харыйа судургутук хардарбыта.

– Быстан хаалаайаҕын?

– Быстыбат инибин. Андрей Егорович, Эллэй ыйааһынын өссө түһэрбэт дуо?

– Кэнники көрүллүө, – тренерэ тугу да быһаарбака хардарбыта. – Чэ, сыыйа түргэтиэххэ, онтон бэһис эргиир кэнниттэн көнөҕө түргэтиэхпит.

Мичил, көбүөргэ умса сытан, Сахатын сирин саныыра. Бу чемпионат киниэхэ олус элбэҕи быһаарар суолталаах. Аны Игнаты кытта хайдаъ киирсэрэ буолла? Туох эмэ «сюрприһы» аҕалбыта буолуо дуо? Мааҕын кэлэллэригэр чэбдик үчүгэй да этэ.

– Мичил, өссө үлэлиибит дуо? – Эллэй аттыгар кэлэн олорон ыйыппыта.

– Андрей Егорович көҥүллүүр дуо? – атаһа хардары ыйыппыта.

– Ыйыппатым ээ.

– Чэ, партерга үлэлиэххэ.

Уолаттар албастарын чочуйан барбыттара.

– Чэ, сөп буолуо, – Андрей Егорович куолаһа иһиллибитэ.

Уолаттар көбүөр тула сүүрбүттэрэ. Суунан-тараанан тахсан гостиницаларыгар салбыҥнаспыттара. Харыйа ыараабыт атахтарын соһо тар-дан хоһугар киирэн сытынан кэбиспитэ.

– Тахсан аһыаҕыҥ, – Мичил саҥата иһиллибитигэр хараҕын аһан кэлбитэ.

Аһаан киирээт, Эллэйдээх Харыйа саахыматтаабытынан барбыттара. Мичил кириэһилэҕэ тиэрэ түһэн олорон сурунаалы арыйбахтаабыта. Андрей Егорович чочумча саҥата суох саахыматы көрөн олорбута.

– Билэҕит, уолаттар, тустууга кыайыы туох суолталааҕын? – тренердэрин ыйытыыта төҥкөйбүт төбөлөрү өрө көтөхпүтэ, илиис тыаһа тохтообута.

– Хайдах ол аата? – Харыйа сэниэтэ суох саҥата иһиллибитэ.

– Судургутук эттэххэ, тустууга кыайан тугу ситиһэҕит? – Андрей Егорович уолаттарын эр-биир көрбүтэ.

– Элбэх буоллаҕа дии. Холобур, спорт маастара буолаҕын, Саха сирин ааттатаҕын, – Мичил тыаһа суох сурунаалын ылан уурбута.

– Оттон сүрүнэ, кыайыыгыт сүрүн ситиһиитэ тугуй? – Андрей Егорович уолаттарын харахтара чаҕылыһалларын сонньуйа көрбүтэ. – Билэҕит, Союзка бастыыр кэммэр ити ыйытыыга кыайан хардарыа суох этим. Бастакы миэстэни Украинаттан кэлбит Петренко Вася диэн уоллуун былдьаһа тахсыбытым. Күрэхтэһии устата кини тустарын болҕойон көрбүтүм. Букатын дьиэк биэрбэккэ тустара. Арай хаҥас илиитин кимээри гынныаҕына иннигэр уунара. Киирэн иһэн көбүөргэ аҥар илиибинэн тайанан ылаат ытыспын уураабытым. Иннибэр намчы, эйэҕэстик мичээрдээбит уол турара. Хаһан да айах атан кэпсэппэтэх киһибиниин өтөрдөөҕүттэн өстөөхтөргө дылы свисток тыаһыныын түһүнэн кэбиспиппит. Уолбун сүүскэ анньарым, сүнньүгэ доргутарым. Петренко да харысхала суох түһүммүтэ. Соннук икки өттүттэн күүстээх сабыта охсуулаах тустуу саҕаламмыта. Бастакы периоду 0:0 ахсаанынан түмүктээбиппит. Биир периодка күрэхтэһии устата тириппэтэхпин тириппитим. Иккис период эмиэ тэҥтэҥҥэ хаалбыппыт. Быһаарыылаах үһүс периодка киирэрбитигэр Петренко ытыстарыгар силлэтэлээн кэбиспитэ. Эмиэ харыстаспакка түһүммүппүт. Уолум сирэйигэр хаһан да эйэҕэс мичээр сыстыбатах, харахтара тыбыс-

тымныы уотунан чаҕылыһаллара, быллараыттан тахсыбыт бычччыҥнара намчы көрүҥүн мэлдьэспит этилэр. Чыпчылыйыах түгэнэ хаҥас илиитэ бэттэх кэлбитин хабан ылан санныбар туора ууран быраахпытым. Өрө кэдэрийэн ыраастык барартан куоппута. Салгыы «күлүүскэ» ылаары олуйса сырыттахпына, гонг тыаһаабыта. Арбитр илиибин көтөхпүтүгэр утарсааччыбын көрбүтүм, мааҕыҥҥы намчы, сап-саһархай уол эйэҕэстик мичээрдээбитинэн илиитин уунан турар эбит. Онон үс баалы ылан Союз чемпиона буолбутум. Көбүөртэн салбыҥнаан түһэн раздевалкаҕа барбытым. Кимнээх эрэ илиибин ыга туталлара, санныга таптайаллара. Душтанан, тыын ылан кыайбыппыттан үөрэн, дьэ, өрө ойон ылбытым. Таҥна туран хаҥас кулгаахпын таарыйбытым сүөргүтүк халыҥаабыт, күөх баламах буолбут этэ. Хайа икки ардыгар дии санаабытым. Сайын устата үөрэтэр-талар дьарыкка сылдьан Аан дойду чемпионатыгар тииийбитим уонна күрэхтэһии саҕаланыа биир күн иннинэ атахпын эчэппитим. Онон Союзка бастаабыт кыайыым туох да өрүһүлтэтэ суох суолтатын сүтэрбитэ.

– Ити Аан дойду үс төгүллээх чемпиона, Олимпийскай оонньуулар икки төгүллээх призердара Василий Ильич Петренко дуо? – Эллэй чопчуласпыта.

– Кини. Биирдэ түһүлгэҕэ көрсүбүппүт, онно кыайбытым. Бастакыбын уонна бүтэһикпин. Чэ, уолаттар, утуйар кэм кэллэ, – Андрей Егорович ойон турбута. – Мичил, таҕыстыбыт, – аан тыаһа лип гыммыта.

– Андрей Егорович тугу эрэ ситэ эппэтэ, – Харыйа астымматах саҥата иһиллибитэ.

– Тугу ол? – Мичил чап гыннарбыта.

– Буолуо, чэ, утуйуоҕуҥ. Таҕыс, Мичил, Андрей Егорович режими кэһэри сөбүлээбэт, – диэбитэ Эллэй.

Мичил көрүдүөргэ тирк гыммыта.

– Тугу ситэ эппэтэҕэ буолуой? – Харыйа, оронун оҥосто туран, Эллэйтэн ыйыппыта.

Уол, улаҕа хайыһаат, суорҕанын бүрүнэ тардыммыта.

VII

Харыйа түһүлгэҕэ кыһыл муннуктан киирэн иһэн хараҕын кырыытынан үнүр көрбүт кыыһа олорорун көрө биэрбитэ. Бүтүн бэйэтэ тохтуу түһээт, утары эргийбитэ. Кыысчаан оҕотук сирэйигэр чох хара харахтара чаҕылыһан, илиитигэр кыракый Саха сирин былааҕын тутан олороро. Харыйа бэйэтин араспаанньатын истэн дьэ өйдөнөн көбүөргэ

сүүрэн тахсыбыта. Свисток тыаһыныын иннин диэки ойбута. Картаудзе, тута сабыта охсо-охсо, атаҕар түһэ сатаабыта. Харыйа, утарсааччытын хабыр ньыматыгар кыһаммакка, биир охсуутугар сөп түбэһиннэрэн харытыттан харбаан ылаат умса тарпыта. Уола өсөһөн чинэрийбитигэр «мельницалаан» кэбиспитэ. Тута сунньүтүгэр көһөн хам ыла сатаабыта. Хасан сунньүтүгэр иҥиир-ситии илиилэр биллибиттэригэр, харытын харбыы сылдьар илиини хардары тутаат, туран кэлбитэ. Ахсаан кыһыл триколаах бөҕөс туһатыгар буолбут этэ. Утарсааччыта тохтуу түһэ-түһэ сабыта охсо сырыттаҕына, Харыйа атахха дьылыс гыммыта. Киирээт, өрө сүгэн таһааран быраахпыта. Картаудзеҕа өйдөнөр бокуой биэрбэккэ, атахтарыгар хатана түһээт, хам тутан эргитэн субуруппута. Өйдөөбүтэ, судьуйа кэлэн иһиирэ-иһиирэ харыларын таптайа турар эбит. Бастакы период 5:0 ахсааныынан Харыйа туһатыгар бүппүтэ. Свисток тыаһын өйдөөн истибэккэ хаалбыта. Муннугар баран иһэн кыыс олорор сирин диэки кылап гыммыта. Кыысчаан хапсыһыытын көрбүт быһыылаах, Саха сирин былааҕынан далбаатаабыта. Харыйа түөһүн иһин үөрүү киэптии толорбута.

Судьуйа свитога чуһуурбута. Харыйа утарсааччытын хонноҕун анныттан, сунньүттэн ылан умсары, уҥа-хаҥас тардыалаан киирэн бар быта. Бу түгэҥҥэ Картаудзе хаҥас атаҕын иннигэр үктээбитин төлө тэбээт, сунньүтүттэн умсары эрийэ тарпыта. Уола көһүппэтэх быһыылаах, көбүөргэ сирэйинэн баран түспүтэ. Харыйа утарсааччытын биилигэр хатанан сэҥийэтинэн көхсүн хараҕын дьөлө аспыта, түөһүн муҥунан салгыны эҕирийэн баран эпсэри тардаат, уҥа атаҕар тирэнэн өрө кэдэрийэн быраахпыта. Хасан ойоҕоһугар туох эрэ харк гына тыаһаабыта. Ыарыытыттан хараҕа хараҥарталаан ылбыта. Харыйа иккитэ субуруччу эргиппитэ. Судьуйа свистога чуһуурбута. Ыраас техническэй кыайыы! Харыйа өрө тыыммыта, хаана чабырҕайыгар кэйиэлиирэ намтыырга дылы гыммыта. Судьуйаҕа, тренергэ илиитин биэрээт, бэйэтин муннугар хардыылаабыта. Кыысчаан диэки хайыспыта, анараата ып-ыраас мичээринэн көрсүбүтэ. Харыйа уоһа ыпсыбат буолбута. Кыысчаан иэдэстэрэ тэтэр гына түспүтэ, былааҕынан далбаатаат, умса көрбүтэ. Суунан-тараанан раздевалкаттан тахсан көрөөччүлэр кэккэлэрин сыныйан көрбүтэ, кыысчаан суоҕа. Уол тахсар аан диэки ойбута. Аан таһыгар кыысчаан сонун ылан таҥна турар дьүөгэтин кэтэһэн турара.

– Приветтэриҥ! Бырастыы гыныҥ, эһиги сахалар буолбатаххыт дуо? – Харыйа суумкатын сүкпүтэ.

– Туох диигин? – кыысчаан дьүөгэтэ суумкатын тоҥолохтоммута.

– Мин сахабын. Эн эмиэ да?! – кыысчаан хааһа тэрбэс гыммыта.

– Аһа, Харыйа диэммин, Харитонов, – Харыйа, кэһиэҕирбит куолаһынан хардараат, илиитин ууммута.

– Мин Туйаара диэммин, Яковлева, – кыысчаан сып-сымнаҕас сылаас ытыһын туттаран кэбиспитэ. – Дьүөгэм Надя Плотникова, Красноярскайтан сылдьар.

– Харыйа, – билсиһээт, Туйаараҕа хайыспыта. – Мин эйигин мааҕын саалаҕа көрбүтүм. Саха сирин былааҕын тутан олороруҥ. Ол иһин саха быһыылаах диэммин тахсан иһэн көрөммүн кэллим, – Харыйа, кыыс сонун кэтэригэр көмөлөһө-көмөлөһө, хардарбыта.

– Эн манна үөрэнэҕин да?

– Үөрэнэбин. Инженерно-техническэй институкка, – Туйаара саҕатын көннөрүммүтэ. – Ханнык улуустан сылдьаҕын?

– Уус-Алдантан. Оттон эн? – кыргыттар тахсалларын кэтэһэ-кэтэһэ ыйыппыта.

– Илин Эҥэртэн. Ханнык улуус буолуой, таай эрэ? – Туйаара хараҕа чаҕылыҥнаабыта.

– Мэҥэ!

– Суох.

– Бүлүү!

– Суо-ох. Бүлүү Бүлүүгэ баар дии.

Харыйа кытар гыммыта.

– Чурапчы да?

– Дьэ таайдыҥ. Төһө элбэх буолан кэллигит?

– Тренербитинээн төрдүөбүт. Эн хаһыс уопсайга олороҕун?

– Сэттис уопсай. Биһиги, сахалар, институт урдүнэн бэһиэбит, – Туйаара баттаҕын сүүмэҕин кулгааҕар кыбыта аспыта.

– Хата, көрсүһүөххэ баара, – Харыйа мичээрдии-мичээрдии илиилэрин сиэбигэр батары биэрбитэ.

– Биһиги толкуйдуохпут. Трамвайбыт кэллэ. Чэ, пока, – Туйаара илиитинэн сапсыйбыта.

– Покаларыҥ. Көрсүөххэ диэри, Туйаара, мин телефонум нүөмэрэ... – Харыйа илиитин өрө көтөхпүтэ.

Сиэбигэр тута мобильнайа дыыгыныы түспүтэ.

– Истэбин.

– Хайа, Харыйа, ханна бааргыный? Биһи барааары кэтэһэ турабыт, – Мичил саҥата иһиллибитэ.

– Билигин тииийиэм, – кууркатын нэлэккэйдэммитэ, өрө ойон ылбыта. – Оо, кэрэ, кэрэчээнэ, саха нарын кыысчаана, – киҥинэйэ-киҥинэйэ, киэҥник хардыылаан бара турбута.

– Ханна сүтэ сырыттыҥ? Кэтэһиннэрдиҥ дии, – Эллэй ыйыппыта.

– Уолаттар, мин, саха кыыһын көрүстүм. Кинини кытары кэпсэтэн тардыллан хааллым. Чурапчыттан сылдьар, студентка, – Харыйа ороһуйбута ааспакка субуруппута.

Газель аргыый аҕай хоҥнон автотрассаҕа тахсан түргэтээн барбыта.

– Ханна эмит бараргытыгар сэрэтэр буолуҥ, – Андрей Егорович ачыкытын устан тааһын хардары-таары үрбэхтээн баран платогунан соппута. – Бириэмэни аттаран туһаныахтааххыт. Оччоҕо эрэ режими кэспэккит, – ачыкытын кэппитэ. – Өйдөөтүгүт?

– Өйдөөн, – Харыйа хараҕа күлүгүрэн олорон хардарбыта.

– Ити барыгытыгар сыһыаннаах, – тренердэрин бүтэһиги куолаһа иһиллибитэ.

Бастакы күн кыайыынан түмүктэммитэ. Финалга үһүөн тахсыбыттара. Мичил киирдэ киирээт хабырдык кимэн барбыта. Хайа эрэ түгэҥҥэ утарсааччыта атахха ойон киирэн көтөҕөн таһааран көбүөргэ умсары быраххпыта. Мичил хаҥас илиитинэн тайана түспүтэ. Ону кытары хараҕыттан уот ыһыллыбыта. Тута быраастар сүүрэн киирбиттэрэ. Харыта толоостук тоҥолоҕуттан уһулу ойон тахсыбыт этэ. Маҥан халааттаах нуучча оҕонньоро Андрей Егоровичка туох эрэ диэбитэ уонна Мичилгэ атаҕар туран үчүгэйдик тирэнэригэр эппиттэрэ, сонно тута тренерэ хаҥас илиитин аллара тарпыта. Ону кытары хараҕыттан уот ыһылла түспүтэ. Быраастар илиитин, саннын тугунан эрэ соппуттара уонна ыга баинтэлээбиттэрэ. Онтон салгыы хосторугар илдьэн рентгеннээн көрбүттэрэ уонна хам гипсэлээбиттэрэ.

Харыйалаах Эллэй иккиэн бастаабыттара, онон салгыы дьарыкка хаалбыттара.

VIII

Самолет өрө көтөн тахсыбыта. Туйаара самолету хараҕыттан сүтүөр диэри көрөн турбута. Мобильнига сурук кэлбитин биллэрэн дыыгыныы түспүтэ. Харыйа... Телефонун илиитигэр ылбыта уонна аан диэки дьулуруйбута...

Уолаттар иккиэн кэккэлэһэ түбэспиттэрэ. Германияҕа бу иннинэ хайалара да сылдьа илик. Эллэй былырыын болгар уолугар хотторон иккис буолбута. Быйыл утарсааччыта тугу бэлэмнээн аҕалар?

– Эллэй, болгар норуоттар икки ардыларынааҕы турнирга иккис буолуутун туох дии саныыгын?

– Харыйа мобильнигын хасыһа олорон атаһын диэки көрбүтэ.

– Оттон эн мин Аан дойдуга иккис буолуубун туох диигин? – Эллэй хардары ыйыппыта.

– Туох диэхпиний? Иккис буолуу – ол да үчүгэй, – Харыйа трубкатын хасыһан бүтэн сиэбигэр уктубута.

– Доо, Эрчим билигин тугунан дьарыктанарый?

– Эрчим диэ?.. Эрчим дьарыгын көтүппэт, ол эрэн режими тутуспат эбит. Ойоҕоһун уҥуоҕа үчүгэйдик оспут үһү. Быраастар аны сыл курдугунан көбүөргэ тахсыаххын сөп диэбиттэр. Уол пиибэлиир эҥин эбит. Ааспыкка кафе таһыгар пиибэ сыттаах турарын көрсүбүтүм.

– Оттон үөрэҕин хайаспытый?

– Үөрэҕэр сороҕор көрсөөччүбүн да, улаханнык кыһаммат быһыылаах. Үксүн кэпсээнэ ханна үлэлээн харчы аахсыбытын туһунан буолар.

– Тыла-өһө ол иһин хайдах эрэ этэ ээ. Ол тугу үлэлиир?

– Дискотекаларга харабылынан турар үһү.

– Оттон киниэхэ талон бэриллибэт дуо?

– Хайдах эбитэ буолла? – Харыйа кууркатын устан үөһэ уурбута.

– Мин санаабар, биһиги тэтэрээппитин хоһу хомуйааччылар бөххө быраахпыттар быһыылаах, – Эллэй кэпсэтии хайысхатын уларыппыта, мобильнигын илиитигэр ылбыта.

– Кинилэр мээнэ тыытыа суохтаах этилэр. Хоһу хомуйааччылартан ыйыппыккыт дуо? – Харыйа олохтоохтук оҥостон олорбута.

– Суох. Биһиги сүпсүлгэн таһаарбат туһуттан тугу да ыйыппатах-пыт. Басилашвилины билэҕин буолбат дуо? Кыраттан да айдааны таһаарарын, - Эллэй телефонугар төҥкөйбүтэ.

– Ити омуктар бэйэлэрин майгылара итинник. Ыһыытаан-хаһыытаан киһи өйүн көтүтүөх айылаах айманаллар, – Харыйа нухарыйардыы оҥостубута.

Көтөр аал Германияҕа кэлэн түспүтэ. Уолаттар суумкаларын ылан, кэтэһэн турар автобуска олорон куоракка айаннаабыттара. Сүрүн тре-нер, эрдэ кэлбит киһи быһыытынан, режими, сонуннары кэпсээбитэ.

Харыйа түһүлгэҕэ Ким Сун-Пей диэн кэриэй уолунуун тахсыбыта. Киирэн иһэн чохчос гыммыта. Онтон сүүскэ аспыта, сунньуттэн тарпы-та. Утарсааччыта хардары санныга аспыта. Ол кэмҥэ Харыйа, уолун илиитин өрө охсоот, атаҕар дьылыс гыммыта. Ким, утарсааччытын сун-ньуттэн умсары баттыы сылдьан, Харитоновы атаҕыттан ыла сатаабыта сатамматаҕа. Балай да умсары баттата сылдьан, Харыйа сунньутүгэр баар илиини, харытыттан харбаат, өрө туран кэлбитэ. Сун-Пей адаарыйбытынан көбүөргэ тас уорҕатынан баран түспүтэ. Тута өрө кэдэ-рийэн ыраастык барартан куоппута. Хам баттыы сатаабакка, сөрөөн туран атахтарын ыга ылаат, эргитэ тарпыта. Ким быччыҥнарын күүрдэн көбүөргэ хам сыстыбыта. Гонг тыаһа лыҥкынаабыта. Кытарбыт сототун имэринэ-имэринэ, кэриэй бэйэтин муннугар барбыта.

Судьуйа свистога чуһуурбута. Харыйа тардыалаан, сүүскэ анньан кимэн барбыта. Ол түгэҥҥэ Сун-Пейи илиититтэн харбаат, санныгар туора ууран быраахпыта. Сонно тута хам ылан ыраастык уурбута.

Иккис эргиирга Харыйа болгар уолунуун Миневтыын түбэспитэ. Кы-ра уҥуохтаах, бөҕө-таҕа көрүҥнээх бөҕөс эрчимнээхтик эҕэрдэлэспитэ. Харитонов сунньуттэн тардан, сүүскэ анньан кимиитин саҕалаабыта. Хардатын модьу харылар сунньугэ ыаллаабыттара. Чыпчылҕан түгэни-гэр харытыттан ылан санныгар туора ууран быраахпыта. Утарсааччыта өрө кэдэрийэн куоппута. Бастакы түһүмэх бүппүтэ. Сынньалантан кии-рэн мааҕыҥҥы курдук сүүскэ аспыта. Болгар, аһаран биэрээт, атаҕар ыстаммыта. Харыйа өрүһүнэн умсары эргийбитэ. Утарсааччыта туп-пут атаҕын ыыппакка «кириэскэ» ылбыта. Харитонов былчыҥын күүрдүөҕүнэн күүрдэн өсөһөн сыппыта. Минев тыын ылар түгэнигэр Харыйа, күүрдүбүт былчыҥнарын босхо ыытаат, атахтарын төлө тэппи-тэ. Сонно утары эргийээт атахха ыстаммыта. Уола күүппэтэх быһыылаах, олоро биэрээт умсары эргийбитэ. Свисток чуһуурбута. Үһүс түһүмэххэ киирээт, болгар охсуолаан, тардыалаан хапсыһыыны хабырдык саҕалаабыта. Харыйа үгэһинэн ытыһын тилэҕинэн сүүскэ аспыта. Ту-та хараҕыттан уот чаҕылла түспүтэ. Бөҕөстөр ону эрэ кэтэспиттии ох-суһан туманнаппытынан барбыттара. Судьуйа кэлэн араараары икки ардыларыгар түспүтэ, сонно Харитонов охсуутугар киирэн биэрбитэ. Тренердэр, судьуйалар, харабыллар тута көбүөргэ ойон тахсыбыттара. Сүрүн судьуйа бөҕөстөрү иккиэннэрин күрэхтэһииттэн устарын бил-лэрбитэ. Харыйа салбыҥнаан раздевалкаҕа барбыта.

Эллэй финалга Монголия бөҕөһүнүүн тахсыбыта. Өр кэмҥэ Бырах-баатыр тула бэдэр кэриэтэ оргуйй хаама сылдьыбыта. Монгол, тула эргичийбэхтии сылдьан баран, Эллэйи хонноҕун анныттан ылбыта. Уол, төлө туттара сатаан, өрө холуруктуу түспүтэ. Монгол хаалсыбакка мадьыктаан эрдэҕинэ, атахха тэбээт, умсары эрийэ тарпыта. Утар-саачыта өрүһүлтэтэ суох көбүөргэ сирэйинэн барбыта. Эллэй, тута сынньыгэс биилигэр хатана түһээт, өрө кэдэрийэн бэйэтин нөҥүө бы-

рахпыта. Үргүлдьү атаҕыттан тардыаласпыта да, утарсааччыта көмүскэ-нэ охсубута. Гонг тыаһаабыта. Иккис түһүмэххэ монгол тутуспакка хапсыһарга санаммыт быһыылаах, тэйиччи сылдьыбыта. Эллэй хаҥас атаҕын иннигэр ууран сыыйа кимэн испитэ. Ол түгэҥҥэ Бырахбаатыр хаҥас атаҕыттан хабан ылбыта. Эллэй туох баарынан туттарбыт атаҕы-нан утарсааччытын атаҕын олуйа кэннин диэки өрө тэппитэ уонна сүнньүттэн умсары аспыта. Монгол көбүөргэ төбөтүн оройунан түспүтэ. Ону кытары Эллэй, үрдүгэр түһээт, хам тутан ыраастык кыайбыта. Бырахбаатыр төбөтүн умса туттубутунан судьуйаҕа илиитин ууммута уонна Эллэйи эҕэрдэлээн санныга таптайбыта.

Киэһэ гостиницаҕа олордохторуна, Эллэй телефона дыыгыныы түспүтэ.

– Алло! Приве-ет! Хайа, хайдах күрэхтэһэ сылдьаҕын? Интернеткэ араас барыта баар. Бэл диэтэр, Россия хамаандатыттан икки киһини устубуттар диэн. Эйигин буолбатах ини? – Сардаана куолаһа чаҕаарбыта.

– Привет! Суох. Ээ, биир уолу уһуллулар.

– Туох иһин?

– Суох-суох. Чэ, ол түһүнан кэнники... Хайа эн сонунуҥ? Үөрэх хайдаҕый? Күн-дьыл?

– Улахан сонун суох. Мааҕын кафедраҕа ыҥыран аспирантураҕа эйигин рекомендациялыыбыт, сөбүлэһэҕин дуо диэтилэр. Ону толкуйданыам диэтим. Таһырдьа тымныйан эрэр. Кэпсээриий, хайдах күрэхтэһэ сылдьаҕын? – Сардаана ыксаппыта.

– Оччоҕо сөбүлэстэххинэ сатанара буолуо, эрэнэн этии киллэрдилэр ини. Кыргыттарыҥ суохтар да?

– Утуйа сыталлар.

– Аа-а, күрэхтэһии бүттэ ээ.

– Хоттордуҥ даа?!

– Суо-ох, мин, ээ...

– Чэйиий! Саҥаран иһиий!

– Бастаатым!

– Уо-ай! Эҕэрдэлиибин! Наһаа үчүгэй дии.

– Сардаана, эн кимиэхэ да кэпсээмэ, сөп. Кэлин бэйэлэрэ билиэхтэрэ. Букатын кимиэхэ да кэпсээмэ.

– Тоҕо, Эллэй, сымыйалыыгын да?

– Суо-ох! Бэйэтэ. Сөп?

– Чэ, сөп, кэпсиэм суоҕа. Ол эрэн кэлэн баран хайдах күрэхтэспиккин бастаан миэхэ кэпсиигин, сөп?

– Сөп-сөп.

– Аан дойду тустууга чемпиона саахымакка миэхэ наар хотторобун буолбат дуо? Хайдаҕый ити?

– Эн кэрэҥ мин өйбүн сүүйэн кэбиһэр. Ол иһин оонньуом инниттэн хотторобун.

– Киһини күлүү гыныма.

– Суох, кырдьыктыы этэбин.

– Да?

– Да.

– Чэ, оччоҕуна кэллэххинэ атын-атын хоско олорон күрэхтэһиэхпит «чемпион». Сөп?

– Суох. Тоҕо диэтэр син биир эйиэхэ хотторобун.

– Харыйа хаһыс буолла? Миигиттэн эҕэрдэтэ тиэрт.

– Өссө да биллэ илик. Харыйа, Сардаанаттан эҕэрдэ.

– Киниэхэ эмиэ, – Харыйа төбөтүн өндөтөн Эллэй диэки көрбүтэ.

– Эйиэхэ эмиэ эҕэрдэ ыытар.

– Баһыыба. Саха сиригэр хаһан кэлэҕит?

– Нэдиэлэ курдугунан тиийэр инибит.

– Чэ, пока. Мин салгыы утуйуом. Сарсын үөрэх.

– Чэ, пока.

– Эллэй абыраммыт киһигин. Миэхэ Туйаара СМС-тарбар хардар-бат. Москваҕа билигин хас чаас буолбута буолуой? – Харыйа туран күөх баламах буолбут хараҕын сиэркилэҕэ көрүммүтэ.

– Түүн чугаһаата ини? Даа, дьэ күүскэ охсубут.

– Тулуйбутум буоллар, аа. Баҕар финалга тахсыбыт буолуох этим. Иккис буолбут немец уолу быйыл норуоттар икки ардыларынааҕы турнирга кыайбытым ээ. Хамаанда састаабыгар хааллараллара дуу, суоҕа дуу?

– Өйдүүгүн, Харыйа, мин дойдубар кустуу тахса сылдьыбыппытын. Онно эн миигин өссө эбээм сүүспүттэн сыллаан ылбытынан күлүү эҥин гына сылдьыбытыҥ. Онно биһиги сыыһа ытыалаабыппытыгар эһэм туох диэбитэй?

– Киһи мэлдьи таппат. Табар түһүгар ыксаабакка, ыгылыйбакка кы-ҥаан ытыахтааххыт диэбитэ, – Харыйа түннүк таһыгар туран таһырдьаны одууласпыта.

– Чэ, утуйуохха, – Эллэй оронун оҥостубутунан барбыта.

IX

Эллэй УАЗ-игын гаражтан таһааран тренерин дьиэтигэр тииййбитэ. Андрей Егорович кэтэһэн олорбут быһыылаах, сонно тута дьиэтиттэн тахсыбыта.

– Хайа, Эллэй, маҕаһыыҥҥа сырыттыҥ дуо?

– Сылдьан, хата барыта баар эбит. Айаннаатахпыт дии?

– Айаннаан. Дьарыктанар таҥаскын ыллыҥ ини?

– Ылбытым. Үргүлдьү сайылыкка барыахпыт, Андрей Егорович. Ол оннугар төннөн иһэн дьоммор сылдьыахпыт.

– Хайата сатанарынан.

Эллэйдээх алааска көтүтэн киирэн ыраахтан кылбайан турар саха балаҕанын иннигэр хорус гына тохтообуттара. Балаҕан уҥа өттүгэр хатырыктаммыт бэрэбинэлэр лиҥкинэһэн сыталлара. Салгыы балаҕан кэтэҕэр титиик, дал, кыбыы уонна тутуллан эрэр хотон сорҕото көстөрө. Онтон балаҕан утарыта эргэрэн хаалбыт ампаар күлүгүрэн турара. Чочумча массыына иһигэр олоро түспүттэрэ. Айылҕа тыллан, силигилии ситэн эрэр кэмэ. Күөх халлааҥҥа күөрэгэй тохтоло суох дьырылыыра. Ыраас салгын, бырдах дыыгыныыра, түптэ буруотун сыта кинилэргэ оҕо саастарын санаппыттара.

– Эбээ! Эллэйдээх кэллилэр, – балтын уола Айаал аантан быган туран хаһыытаабыта уонна күөрчэхтээх алаадьытын туппутунан сүүрэн кэлбитэ.

– Дорообо Айаал! – Эллэй ытыһын ууммута.

– Дорообо, – кыра да киһи хаалсыбатаҕа, сыалаах тарбахтарын өттүгэр сууралаат, сүр дьоһуннук кырачаан ытыһын туттаран кэбиспитэ.

– Дорооболоруҥ, – Андрей Егорович балаҕантан тахсыбыт эмээхсиҥҥэ ытыһын ууммута.

– Дорооболоруҥ. Хайа төһө үчүгэйдик айаннаан кэллигит? – эмээх-син былаатын көннөрүммүтэ.

– Дорообо, эбээ. Билсиһэн кэбиһиҥ – Дария Николаевна, – Эллэй эбэтин билсиһиннэрбитэ. – Бу тренерим Андрей Егорович, – уонна эбэтигэр төҥкөйбүтэ. Эмээхсин хап-сабар идэһиттэн сыллаан ылбыта. – Суол кууран таас суол курдук. Эһиги хайа туох сонуннаахтытый? Эһээ илимнэрин көрө сылдьар дуо? – таһаҕастарын дьиэҕэ таһа-таһа ыйыталаспыта.

– Киирэн олоруҥ, бээ, мин чэй кутуом, – эмээхсин төгүрүк остуолун тула олоппостору уурталаабыта. – Ол оҕонньор Сандаллыын илимин көрө барбыта.

– Билигин сир-сир ахсын саха ыаллара манньык сайылыктары туттан эрэллэрэ сүрдээх үчүгэй, оҕолор кыра эрдэхтэриттэн айылҕаны кытары алтыһаллар, – Андрей Егорович Айаалы көтөҕөн олорон кэтэҕиттэн сыллаан ылбыта.

– Оннук-оннук. Дэриэбинэҕэ, куоракка дьиэҕэ сытан эрэн тэлэбииһэр көрөртөн ордубаттар, – эмээхсин чэй кутуталаабыта. Алаадьытын, күөрчэҕин ыалдьыттарын иннигэр сыҕарыта аспыта. – Эллэй, бу, букатын аһаабаккын дуу, хайдах дуу? Дэлби ырбыккын дии.

– Эрчиллэбин, эбээ. Барыта режим, бэрээдэк быһыытынан.

– Төһө өр буолаҕыт? Кустуур инигит?

– Эһээ кэллэҕинэ биллэр ини. Өйүүн төттөрү барабыт ээ, – Эллэй хойуу үүттээх чэйиттэн сыпсырыйан ылбыта.

– Бээрэ, онон кустаан бүтэҕит дуу?

– Бүтэн.

– Дьэ, түргэн сырыылаах дьон эбиккит. Мин ньирэйдэрбин көрө бардым. Эһиги ороҥҥутун ампаарга оҥостуҥ, онно сөрүүн буолуо.

– Чэ, биһиги ампаарга тахсан оҥостуохха, сааны-сэби көрүнүөххэ. Сотору эһээм кэлэрэ буолуо, – Эллэй малларын ылан ампаар диэки хаампыта.

Сотору оҕонньор «Урал» матасыыкылынан битигирэтэн кэлбитэ.

– Хайа, Эллэй, төһөҕө кэллигит? – эһэтэ кэлээскэтиттэн сиэнин уонна тымтайын түһэртээн баран илиитин уммута.

– Саҥардыы соҕус кэлбиппит. Эбээ ньирэйдэрин көрө барбыта. Билсиһэн кэбиһиҥ – эһэм Семен Петрович, бу мин тренерим Андрей Егорович диэн, – Эллэй тренерин диэки хайыспыта.

– Дорообо, – эһэтэ тренерин сирэйин-хараҕын болҕомтолоохтук көрө-көрө ытыһын уммута.

– Дорообо, – Андрей Егорович оҕонньор куурбут-хаппыт, ол эрэн өссө да кытаанах ытыһын ыга туппута.

– Чэ, балаҕаҥҥа кииримэҕиҥ, онно наҕылыччы олорон сэһэргэһиэх-пит, – оҕонньор балаҕанын диэки барбыта.

Кырдьаҕас көмүлүөгүн оттубута. Балаҕан иһигэр уот тыаһа ча-чыгыраабыта, буруо минньигэс сыта биллибитэ. Андрей Егорович илдьэ кэлбит арыгытыттан уокка куппута уонна оҕонньорго уммута. Ону барытын кырачааннар олус сонурҕаан көрөн турбуттара.

– Айаал, тымтайдаах балыгы дьиэҕэ киллэр. Сандал баран мин быһахпын аҕал, – эһэлэрин сорудаҕын истээт, уолаттар иккиэн таһырдьа элэс гыммыттара.

– Эһээ, ити уолаттар хастара буолла? – Эллэй эһэтэ көмүлүөккэ мас эбэрин көрө олорон ыйыппыта.

– Улахан алтата, кырабиэһэ. Манна кэлэн биһигини абыраатылар. Туран-олорон хайыы-үйэҕэ туһа дьоно. Оттон эн һаһан сиэн көтөх-төрөҕүн?

– Бастаан Олимпиада буолан аастын. Ол кэнниттэн көстөн иһиэ, – кыра уол кыыннаах быһаҕы тутан аҕылаан-мэҥилээн киирбитэ, тилэх баттаһа улахан уол балыктаах тымтайы көтөҕөн мадьалытан киллэрбитэ. – Арба, Айаал, Сандал, массыына кэннигэр эһиэхэ кэһиибин аҕалбытым, ону ылан ооньооҥ, – аттыгар кэлэн турбут кыра уолу кулгааххa тыкпы-та. Уолаттар эмиэ таһырдьа элэс гыммыттара.

– Хата, ньирэйдэрим ыраатпатахтар эбит, – эмээхсин киирэн чааннынгар уу кутан оргута уурбута.

– Онон Олимпиадаҕа барар буоллаҕыҥ? Эн ыйааһыҥҥар аан дойду чемпионатыгар күрэстэспит бөҕөстөрүҥ кэлэллэр ини?

– Сүнньүнэн кинилэр кэлэллэр.

– Эйигиттэн атын биһигиттэн ким да кыттыбат дуу, биир уол баара ээ. Манна кэлэ сылдьыбыккыт. Ким этэй аата, ноо?

– Харыйа Харитонов. Кини былырыын аан дойду түһүлгэтигэр алҕас судьуйаны охсон кэбиһэн уһуллан хаалбыта. Түмүгэр хамааанда састаабыттан икки сыл устатыгар таһааран кэбиспиттэрэ.

– Ок-сиэ. Улахан түһүлгэҕэ хайдах оннук быһыыланарый? – оҕонньор бэркиһээн төбөтүн быһа илгистибитэ.

– Суох, эһээ! Кини туох да буруйа суох этэ. Маҥнай утарсааччыта охсубута. Онтон сылтаан охсуспуттара. Ол кэмҥэ судьуйа Харыйа ох-суутугар киирэн биэрбитэ. Россия хамаандата туруорсан видеоустууну көрөн быһаарбыттара. Ону олимпиада путевкатын былдьаһааччылар күүркэтэн, үлүннэрэн хамаанда састаабыттан таһааттаран кэбиспиттэрэ.

– Улахан түһүлгэҕэ күрэстэһэр киһи сиэрдээхтик сылдьыахтаах. От-тон эн бэлэмиҥ хайдаҕый? Һаһан айаннаатыҥ?

– Эрчиллэбин. Кэлэр нэдиэлэҕэ барабын. Атырдьах ыйын ортото Сиднейгэ көтөрбүт буолуо. Анды төһө биллэн эрэр?

– Кыралаан кэлэн ааһар. Тэллэхтэри эҥин дурдаҕа киллэрбитим. Эһиги хайдах гынаҕыт, киирэн хоноҕут дуу? – оҕонньор Андрей Егорович диэки хайыспыта.

– Бүгүн киирэн хонуохпут. Сарсын киэһэттэн түүн үөһүгэр диэри маныахпыт, – диэн Андрей Егорович хардарбыта.

– Ампаарга киирэн нуктуу түһүҥ, уһугуннарыам, – диэбитэ оҕонньор.

Эллэй суумкатыттан кинигэтин ылан ампаар диэки хаампыта. Ан-дрей Егорович бэлиэтэнэр сурунаалын туппутунан балаҕан иннигэр кулуккэ хаалбыта.

X

Эллэй астына утуйан турбута, Андрей Егорович ороно хайыы-үйэҕэ кураанах этэ. Сытан эрэн тыыллаҥнаамахтаабытыгар быччыҥнара минньигэстик дьырыласпыттара. Уҥа санна кыратык ыалдьара, бөлүүн анды олус хойуутук киирэн харса суох ытыалаабыттара. Ыраас салгыҥҥа киһи этэ-сиинэ чэбдигирэр да эбит. Бу икки күҥҥэ һаһан да утуйбатаҕын утуйда. Таһырдьа тахсан күн уотуттан хараҕа саатан симириктии-симириктии тыыллаҥнаан ылбыта. Борцовкаларын кичэйэн бааммыта уонна алааһы соҕуруу эҥэриттэн саҕалаан арҕаа диэки чэпчэкитик дугунан сүүрэ турбута. Алааһы иккитэ эргийэн кэлэн турникка хаста да тардыммыта уонна үргүлдьү душка ааспыта. Суунан балаҕаҥҥа киирби-тэ, көмүлүөк умайан бачыгырата турара. Кыра уолаттар саҥардыы туран таҥна сылдьаллара.

– Хайа, сыччыа, төһө үчүгэйдик утуйдуҥ? – эбэтэ, илиитин сотто-сотто, сиэннэрэ түһэрбит наскыларын ылан оронноругар уурбута.

– Үчүгэй, чэбдигэ туох да олус үчүгэй, киһи төһө баҕарар утуйа сытыан сөп, – Эллэй Андрей Егорович таһыгар баран олорбута.

– Кытаатыҥ, аһаан иһиҥ, бу күөрчэхтээх алаадьы, сүөгэй, көбүөрдээх лэппиэскэ, – эбэтэ астары сыҕарыта аспыта.

– Алааһы хаста эргийдиҥ? – Андрей Егорович аһаан бүтэн сыа буолбут тарбахтарын салфеткаҕа соттубута.

– Иккитэ, – Эллэй чэйин ыйырбахтаабыта.

– Бээрэ, Даайыас, эн аскын астаа, тэрий. Мин бу дьону кытары анараа алаастары баран көрүөм. Ходуһа да, мэччирэҥ да төһө үүнэн эрэллэрэ буолла? Чэ, биһиги барыаҕыҥ, – эһэтэ күнтэн хаххалыыр ачыкытын ылбыта.

– Эһээ, мин барсабын? – Айаал маайкатын тутан туран ыйыппыта.

Кыра уол, саҥата суох түргэн үлүгэрдик атаҕын таҥаһын кэтээт, таһырдьа ыстаммыта.

– Эһиги барсыбаккыт. Манна хаалан эбээҕэ көмөлөһөҕүт уонна доҕор буолуохxут, – оҕонньор таһырдьа тахсыбыта. – Сандал, баран сүүнүҥ-тарааныҥ, аһааҥ. Эһиги манна эбээҕэ көмөлөһө хаалаҕыт. Биһиги сотору кэлиэхпит, – дии-дии кэлээскэҕэ олоро охсубут Сандалы көтөҕөн сиргэ

түһэрэр сағата иһиллибитэ. «Урал», быылы бурҕатан, тус илин түһэ турбута.

– Чэ, Айаал, Сандал, балаҕаҥҥа киирдибит. Билигин таайгытыгар ас буһарыахпыт. Эһиги миэхэ солбуйса сылдьан уута таһаарыҥ. Сөп дуо? – эбээлэрэ былаатын ылан ыга бааммыта.

– Эбээ, эһээлээх ити ханна бардылар? – Сандал чэйин иһэн киллиргэппитэ.

– Улахан уонна Аччыгый алаастары көрө бардылар. Сотору кэ-лиэхтэрэ.

– Биһиги, уу таһан баран, тахсан оонньуохпут, эбээ? – Айаал, уоһун соттоорго сотто-сотто, ыйыппыта.

– Оонньооруҥ. Бэргэһэҕитин кэтэ сылдьаарыҥ, сөп дуо?

– Кэтиэхпит, – уолаттар иккиэн тэҥҥэ таһырдьа ойбуттара.

«Урал» буор суол устун чэпчэкитик сүүрэн битигирэтэрэ. Арыт онхойдорго охсуллан өрө лиһигир гынара, арыт сииктээх сиргэ уҥа-хаҥас халыйан ылара. Мастар быыстарынан ыраах киэҥ алаас сэндэҥэрэн көстүбүтэ. Бүтэйгэ кэлэн хорус гына түспүтэ. Эллэй ойон түһэн ааны арыйа охсубута. Тыаттан алаас саҕатыгар сүүрдэн тахсыбыттара. Ону кытары алаас киэҥ иэнэ иннилэригэр бүтүннүү арыллан нэлэс гыммыта. Алаас илин өттүгэр булгунньахтааҕа, булгунньах үрдүгэр соҕотох аарыма тиит мас хойуу киистэлэрдээх лабааларынан оргууй сүүгүнүү турара. Соҕуруу өттүгэр үһүн синньигэс күөл күн уотугар күлүмүрдүү оонньуу сытара. Сэмэн оҕонньор тимир көлөтүттэн түһэн чочумча алаас иэнин чарапчылана-чарапчылана кыҥастаппыта уонна сис туттан баран эппитэ:

– Кэмигэр ардах түстэҕинэ дьэ бэрт.

– Мантан төһө от кэлээччиний? – Андрей Егорович уоттаммыт хараҕынан алааһы көрө туран ыйыппыта.

– Дьылыттан тутулуктаах. Биһиги нэһилиэк биир улахан алааспыт, – оҕонньор быһаччы хардарбатаҕа. – Эллэй, итиннэ холбуйа баар, ону сэрэнэн ыл уонна булгунньахха бардыбыт.

Эллэй кэлээскэ кэнниттэн хордуон холбуйаны ылан дьонун батыспыта. Алаас устун балай да хааман дьирээлэһэн булгунньах үрдүгэр тахсыбыттара. Эһэтэ сағата суох холбуйаны арыйан, үрүҥ сиэли ылан, Эллэйдээх Андрей Егоровичка биэрбитэ. Саламааттаах иһити уонна арыылаах алаадьыны таһаарбыта. Эллэйдээх сағата суох сиэллэрин тиит мас мутугар баайбыттара, алаадьыларын саламаакка умньаан ылан сиргэ уурбуттара.

Эһэтэ кымыстаах иһиттэн чорооҥҥо куппута уонна күнү батыһа дьонун тула хаама сылдьан:

– Сырыыгыт ситиһиилээх буоллун, айаҥҥыт айхаллана турдун, – диидии кымыһыттан сиргэ куппута.

Саламааттаах алаадьыны сиэн, уохтаах кымыһы амсайан тимир көлөлөрүн миинэн салгыы айаннаабыттара. Кыра алааска сылдьан эргиллэн кэлиэхтэригэр диэри күн оройо буолбута. Кэлээт Эллэйдээх ампаарга киирэн хомуммутунан барбыттара. Малларын барытын массыыналарыгар тиэнэн айанныырдыы оҥостон балаҕаҥҥа киирбиттэрэ. Төгүрүк сандалыга ас арааһа тардыллыбыт этэ.

– Чэйиҥ, олоруоҕуҥ, дьоммут киирдилэр. Кэлиҥ, оҕолоор, киириҥ чэйдээтибит, – эһэтэ сиэннэрин ыҥыртаабыта.

Айааллаах Сандал, таһырдьаттан тиритэн-хорутан киирэн, таастаах ууга сирэйдэрин, илиилэрин суунан чалымнатаат, эһэлэрин икки өттүгэр олорунан кэбиспиттэрэ. Эһэтэ кымыстаах чороону уотун иннигэр тутан туран: «Татаар тыллаах таба эппэтин, уоттаах харахтаах утары көрбөтүн, иннигэр түспүтү кэннигэр кээс, кэннигэр түспүтү иннигэр кээс, Айхал буоллун!» – диэн баран кымыһыттан холумтаҥҥа куппута. Дьэ ол кэнниттэн аһаабытынан барбыттара. Эбэтэ сыата саһара сылдьар андыны бүтүннүү буһарбыт этэ. Эллэй барытыттан кыра-кыратык амсайан ылбыта. Арай андыны тыыппатаҕа. Аһаан бүтэн таһырдьа тахсыбыта.

– Барҕа махталы кытары, – дии-дии Андрей Егорович кырдьаҕастар илиилэрин ыга туппута. Кырачаан уолаттары өрө көтөҕөн сыллаталаан ылбыта.

– Чэ, көрсүөххэ диэри, – Эллэй эһэтин ытыһын ыга туппута уонна эбэтигэр төҥкөйөн биэрбитэ. Эбэтэ хап-сабар сүүһүттэн сыллаан ылбыта.

– Ситиһиилээхтик сылдьан кэлиҥ! – кырдьаҕастар иккиэн тэҥҥэ алгыы хаалбыттара.

УАЗ-ик көнө суол устун элэгилдьийэ турбута. Кырачаан уолаттар ыраатан эрэр массыынаны өр көрөн турбуттара.

– Эһээ, ити таай Эллэй ханна барда? – Айаал эһэтин өрө мыҥаабыта.

– Үрдүк Айыылар тэрийэр күрэхтэһиилэригэр Олимпиадаҕа кытта барда.

– Ол алымпыйаада диэн тугуй? – Сандал кэлэн кырдьаҕас илиитин тардыалаабыта.

– Ол аан дойду талкы бөҕөстөрө кыттар түһүлгэлэрэ...

XI

Андрей Егорович киирээт компьютерын холбообута, онтон балай да бодьуустаһан баран балконҥа тахсыбыт Эллэйи ыҥырбыта. Экраҥҥа Эллэй былырыыҥҥы Аан дойду түһүлгэтигэр болгардыын тахсан тураллара көстөрө.

– Көр, Эллэй, – тренерэ хапсыһыыны холбообута.

Иккиэн чочумча саҥата суох олорон хапсыһыыны көрбүттэрэ. Бол-гар бөҕөһө бастакы эргииртэн букатын тутуспакка, тэйиччи сылдьан суптурута түһүөлээн очко бөҕөтүн хомуйан, тиһэҕэр кыайыылаах тахсыбыта.

– Хайа, Эллэй, тугу булан көрдүҥ? – Андрей Егорович уолун диэки көрбүтэ.

– Сымсатынан кыайда. Сытыы быраахсыылары оҥорбокко эрэ, көн-нөрү биирдии-иккилии очукуону хомуйан инники тахсан истэ.

– Оннук, сөпкө эттиҥ. Хапсыһыы былаһын тухары эн кини туруорбут оонньуутугар киирэн биэрдиҥ. Кини тустар ньыматa итинник. Эллэй, өскөтүн хара тыаҕа сылдьан бастаан эрэ хайысхаҕар сөп түбэһэр ыллык устун бардаххына, ончу суолгуттан туоруугун. Хара тыаҕа ахса биллибэт үгүс ыллык баар. Ол тэҥэ олоххо хас биирдии киһи бэйэтин олоҕун суолун бэйэтэ тыырынар. Атын бэлэм суолунан бардаҕына хайдах да сайдар, тугу эмэ ситиһэр кыаҕа суох. Ити эн болгардыын тустууҥ онуоха майгынныыр. Утарсааччыҥ соруга мэлдьи көмүскэнэ сылдьан очукуо ылыы, ол иһин халбас харатын тэҥэ куота-көтө сылдьан эйигин хардары албастарга түбэһиннэрэн уонна сороҕор урутаан албастаан, очко ылан тиһэҕэр кыайыылаах таҕыста. Онтон көр маны, – тренерэ болгар атын хапсыһыытын холбообута.

Болгар бу сырыыга монгол бөҕөһүнүүн түһүлгэҕэ тахсан турара. Быйылгы Аан дойду түһүлгэтин финалга тахсар иһин киирсии.

– Хайа туох дии саныыгын? – чочумча саҥата суох олорон баран тренерэ Эллэйгэ хайыспыта.

– Мин көрүүбэр монгол эккирэппэккэ, утары хапсыһыыга ыҥыран кэтэһэ сылдьан очколары хомуйда уонна түмүгэр кыайыылаах таҕыста.

Тренерэ саҥата суох утары көрөн олороро.

– Болгар ньыматын бэйэтин утары монгол туһанна, ол түмүгэр кыайыылаах таҕыста.

– Оччотугар болгарга да, монголга да кимэн, ыган тустар ньыма сөп түбэспэт дуо? – тренерэ Эллэй болгардыын хапсыһыытын туруорбута.

– Суох, сөп түбэспэт. Болгарга чугастан, монголга төттөрүтүн ыраахтан түһэн албас оҥоруохха сөп.

– Туохха олоҕуран инньэ диигин? – Андрей Егорович сурунар кумааҕытын ылан тугу эрэ бэлиэтэммитэ.

– Болгар мэлдьи ыраахтан түһүөлээн очко ылар уонна тутуспат, сымнаҕастык киирсэр. Оттон монгол чугастан да, тэйиччиттэн да үчүгэй, ону таһынан хабырдык хапсыһар.

– Оччотугар кинилэргэ киһи ханнык ньыманы туттуон сөбүй? – тренерэ дьиппиэтик көрбүтэ.

– Эргиир ахсын очкону элбэтэн, хапсыһыыны хабырдык ыытыахха, ол эрэн сырыы ахсын хамсаныыга урутуох тустаахпын. Түгэниттэн кө-рөн кэтэһэн эбэтэр кимэн иһиэххэ сөп. Хапсыһыы устата туруоруммут соруктан туораабакка кииристэххэ, киһи син быраахсыан сөптөөх дьоно, – Эллэй тренерин диэки хайыспыта.

– Дьэ көр бу, – Андрей Егорович хапсыһыыны холбообута. – Бу саҕаланна. Болгары көр, ити тарта, аста, туора оҕуста. Эн инники хардыылаатыҥ, онтон атаҕар ыстанныҥ. Киһиҥ туора оҕуста уонна атаххыттан ылан охтордо. Салгыы албас оҥоро сатаабата, судьуйаны кэтэһэр. Туруортаатылар. Эн салгыы манна букатын тохтоло суох утар-сааччыгын хамсатан көмүскэлин ыһа сатаатыҥ да, кыайтарбата. Көр, бу харытыттан харбаатыҥ уонна умсары тартыҥ, ону эрэ кэтэспиттии утарсааччыҥ атаххыттан ылан үргүлдьү ааста. Өйдөөн кэбис, быһаарба-та да, тохтообото да, курдат ааста уонна өрө көтөҕөн таһаарда. Көр, хапсыһыы устата эйигин уончата охтордо. Ол эрэн кини тугу эрэ ситэри оҥорбот, көр үчүгэйдик. Тугу оҥорботуй?

Эллэй хапсыһыыны хат-хат көрдө да, туох да күттүөннээҕи булбата-ҕа. Болгар мэлдьи урутаан иһэр, бэл диэтэр, биирдэ санныгар туора ууран быраҕаары гыммытын тиэрэ тардан түһэрэн ыксата сылдьыбыт.

– Мин көрдөхпүнэ, барытын оҥорор быһыылаах, – Эллэй саа-раабыттыы сипсийбитэ.

– Болҕойон көрбөтөх буоллаҕыҥ. Кини эйигин охторор уонна салгыы хапсыһа сатаабат. Сымыйанан хамсаммыта буолар, утарсааччытын партертан туруорбат уонна партерга бэйэтэ албас оҥоро сатаабат. Монгол партерга түһэрэн киниттэн очко бөҕөтүн хомуйбута. Ол очукуоларынан кыайыылаах тахсыбыта, – тренерэ суруна олорбут кумааҕытын туора уурбута.

– Оччотугар болгар партерга мөлтөх буолуо дуо? – Эллэй тренерин диэки көрбүтэ.

– Дьэ ону билигин этэр уустук. Партерга дьарыгы күүһүрдүөх

тустаахпыт, сөп дуо?

– Сөп. – Эллэй телефона дыыгынаабытыгар балкоҥҥа тахсыбыта.

Андрей Егорович өр олорон кумааҕытыгар тугу эрэ бэлиэтэммитэ, сөп буола-буола чаһытын көрөрө. Онтон туран кыысчаана Нарыйа бэлэмнээн барбыт аһын сылыта уурбута. Чочумча буолан баран Эллэй киирэн учебниктарын биир-биир суумкатыттан ылан остуолга олорон конспектаан барбыта.

– Чэ, кэл, Эллэй, аһыахха.

– Андрей Егорович, киинэҕэ барабын?

– Хастан буоларый?

– Аҕыстан.

– Уон бииргэ диэри кэлэҕин. Сөп дуо?

– Сөп, кэлиэм, – Эллэй түргэн-түргэнник аһын уобалаабыта. – Чэ, мин бардым, – тура охсоот, мастеркатын кэтэн, телефонун ылан таһырдьа тахсыбыта. Онно кимниин эрэ кэпсэтэр саҥата бүтэҥитик иһиллибитэ.

Андрей Егорович телефонун ылан кыыһыгар эрийбитэ.

– Хайа, сыччыа, хаһан кэлэҕин?

– Аҕаа, хаһан кэлбиккиний? – Нарыйа саҥата көбдьүөрэ түспүтэ.

– Эбиэт кэнниттэн. Эн ханна тиийдиҥ, тоойуом?

– Икки тохтобул хаалла, сотору тиийиэм. Сөп?

– Сөп.

Санньыйбыт күн уота остуолга кыһыл көмүс сардаҥаларынан тайанан ааспыта. Аһаҕас турар түннүктэн кэлэр массыына тыаһа аччаабыта. Саха сирин киин куоратыгар сайыҥҥы нуурал киэһэтэ налыйбыта. Андрей Егорович иһитин хомуйан баран, Эллэй ситэ оҥорботох кон-спегын сыҕаччы туора уурбута уонна уруучукатын ылан олохтоохтук сурунардыы оҥостон остуолугар олорбута.

XII

Эллэйдээх күлүмүрдэс уоттаах, аалыҥнас үгүс дьонноох, күн чаҕылыччы тыгар куоратыгар кэлбиттэрэ нэдиэлэ буолан эрэр. Бастаан барыта сонун этэ. Бииртэн биир спортивнай саалалар, ордук стадионнар киһини сөхтөрөллөрө. Кэлин көрө үөрэнэн аахайбат даҕаны. Кини борцовкатын кичэйэн бааммыта. Этин-хаанын ититээри сыыйа сүүрэн барбыта. Салгыны өтүппэт спортивнай куурката сыыйа тиритиннэрэн көлөһүнэ чаккырааччы сүүрэн таҥаһа этигэр хам сыстыбыта. Ол ахсын этэ-хаана уһуктан, сэргэхсийэн, арыллан, чэпчээн испитэ. Сотору ыйааһын, онтон тута күрэхтэһии. Ол болгар, дьоппуон бааллар эбит дуу? Онтон монгол тоҕо көстүбэт, кини киһи ким-хайа иннинэ баар буолааччы ээ? Ситигирдик тулатын сэмээр одуулаһа чэпчэкитик дэгэйэ сүүрэ сылдьыбыта. Сотору судьуйалар кэлэн остуолларыгар олорбуттара. Ону көрөн бөҕөстөр ыйааһын таһыгар үмүөрүспүттэрэ. Балай да өр кумааҕыларын бэрийэн, сааһыланан бүтэн, биир-биир ыйааһыҥҥа ыҥырбыттара. Эллэй утарсааччыларыныын эҕэрдэлэһэн сүр холкутук ыйааһыҥҥа тиийбитэ. Компьютерга бэчээттиир кыыска мичээрдии-мичээрдии, оргууй тахсан турунан кэбиспитэ. Дьэ бэрт, ыйааһына лоп курдук сөп түбэспитэ. Олох мас өйөннөрөрүгэр уурбут мастеркатын эһэ охсон ылаат, раздевалкаҕа сүүрбүтэ.

– Хайа, ыйааһыныҥ? – Андрей Егорович олоро түспүтэ.

– Лоп курдук 73,800 кыраам, кыранан тиийбэт.

– Чэ, умса сыт, кыратык эккин-хааҥҥын имитэ түһүөхпүт, – сотторун ылан санныгар туора ууруммута уонна чаһытын көрөн ылбыта. – Билигин кыратык нуктаан ылаар. Онтон икки саҕана суумкабыттан ылаҥҥын аһаар. Эйиэхэ анаан итиннэ туспа суулана сылдьар. Түһүлгэҕэ тахсаргар мин бэйэм ыҥырыаҕым, эн манна кэтэһээр.

Андрей Егорович чочумча имитэ түспүтэ уонна раздевалкаттан тахсан барбыта. Кыра ыйааһыннар хайыы-үйэҕэ туста сылдьаллара. Кыһыл триколаах бөҕөс утарсааччытын атаҕар түһэн тохтоло суох өрө көтөҕөн ылан быраҕан күдээриппитэ. Күөх триколаах бөҕөс илиилэригэр тайана түһээт, атаҕын төлө тэппитэ. Тута утары эргийээт, утарсааччытын тилэҕиттэн харбаабыта. Анараа бөҕөс сүнньүттэн умсары баттыы сылдьан атаҕыттан ыла сатаабыта табыллыбатаҕа. Күөх триколаах бөҕөс сүһүөҕэр туран кэлбитэ да, туох баарынан утарсааччытын өрө көтөҕөн ылан көбүөргэ эпсэри быраахпыта. Сонно даҕаспытынан үрдүгэр түһэн эрдэҕинэ, уола утары эргийэ охсубута. Бу икки бөҕөс бэдэрдэр охсуһалларын санаппыта. Ол эрэн кэлин биирдэрэ чугуруҥнуур, дугдуруҥнуур буолан барбыта. Андрей Егорович туран буфекка тахсыбыта.

Эллэй модьу харыларын быар куустан, хараҕын симэн ыскамыайкаҕа сыппыта. «Сардаана. Биир тыл иһигэр бүтүн киһи олоҕо саһа сырыттаҕа. Миэхэ кэргэн тахсыа дуо? Арай сөбүлэспэтин? Оо, оччоҕо хайдах буолабын? Онтон таптаабат буоллаҕына тоҕо миигин кытары кэпсэтэрий? Суох! Кини миигин таптыыр, мин кинини таптыыбын. Көннөрү кини тапталын харыстаатахпына сатанар. Кыайан харыстаабатахпына Сардаананы куоттарабын. Даа. Ыарахан сорук. Нарын таһаата, унаарыччы көрүүтэ, барыта киниэхэ олус да барсар. Таптал

диэн дьикти да буолар эбит. Кинини олус эрэнэбин, хайа да түгэҥҥэ эркин курдук эрэллээх, мэлдьи сөптөөҕү быһаарыныа диэн. Хайдах итинник букатын туора киһиэхэ эрэниэххэ сөбүй? Киһи киһиэхэ эрэннэҕинэ хайдах эрэ, олус холкутук, бэйэҕэр эрэмньилээхтик сылдьаҕын. Онтон кинини көрсө иликпинэ, тугу эрэ сүтэрбит киһи курдук сылдьарым. Дьэ онтон библиотека. Көрө түһээт, былыыр үйэҕэ сүтэрбит сүтүкпүн булбут киһилии үөрэн мичээрдээбитим. Тоҕо эрэ кини холку, нарын-намчы туттуута-хаптыыта, унаарыччы тардар саҥата-иҥэтэ эрэли үөскэтэр. Оҕолуу сэмэй сирэйигэр, кип-киэҥ, хап-хара харахтар олус болҕомтолоохтук көрөллөр-истэллэр. Ити харахтар хайдах эрэ миэ-хэ күүс эбэллэр. Итинник, дьэ дьикти. Билигин Сардаана утуйа сыттаҕа».

– Тугуй, Эллэй, утуйан ыллыҥ дуу? – Басилашвили киирэн турара.

– Суох, көннөрү, харахпын кыратык симэн ыллым, – Эллэй олоро түспүтэ.

– Мин эйиэхэ эрэнэбин, туох бааргынан түстүөҥ диэн. Ол эрэн өйдөө, Олимпиадаҕа мөлтөхтөр кэлбэттэр. Кими да сэнээбэккэ үчүгэйдик бэлэмнэнэн түһүн. Сөп дуо? – сүрүн тренер чаһытын көрбүтэ.

– Сөп. Туох баарбынан, – Эллэй телефона дыыгыныырын истэн сумкатын сиэбин хаһыспыта.

– Истэбин!

– Эҕэрдэ! – Сардаана унаарыччы тардыбыт куолаһа иһиллибитэ.

– Сардаана?! – Эллэй соһуйбута.

– Мин. Эн ким дии санаабыккыный?

– Ээ, суох, ити соһуйаммын ыйыттым, – Эллэй илиитэ кэтэҕин диэки баран иһэн тохтообута.

– Һы-һы-һы, хайа туох сонун? Турук хайдаҕый?

– Барыта кэминэн, былаан быһыытынан баран иһэр.

– Чэ, оччоҕуна бэрт эбит. Бүттүбүт, сө-өп.

Сардаана телефонун араара охсубута. Эллэй дьиктиргээн өр суотабайын ытыһыгар эргичиҥнэтэ олорбута. Андрей Егорович киирэн кэлбитэ.

– Хайа, туох буоллуҥ?

– Суох, Андрей Егорович, ити бэйэм, толкуйдаан.

– Бар, эккин-хааҥҥын итит, 55-тэр бүтэллэрэ чугаһаата. Күөх мун-нуктан күөх кэйээр дойдулаах бөҕөһү утары тахсаҕын. Бэлэмнэн.

Эллэй аргыый туран таҥаһын көннөрүммүтэ уонна тахсан барбыта. Саала иһэ лыык курдук дьонунан туолбут этэ. Түһүлгэҕэ үс көбүөр тэлгэнэ сытара. Хас көбүөр ахсын бөҕөстөр хапсыһа сылдьаллара. Сыыйа сүүрэн-

көтөн, этэ-хаана итийэн минньигэстик дьырылаабыта, бугуһуйан өрүтэ ойуоккалаан ылбыта.

XIII

Сардаана телефонун араараан суорҕанын саба тардыммыта. Сарсын аспирантуратыгар бастакы тургутук. Туттарар ини, барытыгар бэлэмнэммит курдук сананар. Чэ, сарсыҥҥы күн көрдөрүө. «Бары ситиһиини, Эллэй, мин эрэнэбин эйиэхэ...» – диэн ботугураабыта уонна хараҕын быһа симпитэ.

Будильник тыаһа өрө тырылыы түспүтэ. Сардаана уһуктан тыыл-лаҥнаабытыгар маҥан харылара кылбаҥнаһан ылбыттара. Саҥа күн сылаас сардаҥалара саһарчы буспут мыс курдук иэдэстэрин имэрийэн ылбыта. Харахтарын хаста да төхтөрүйэн ыгыта симпэхтээбитигэр халтаһалара минньигэстик дьырыласпыттара. Суорҕанын киэр хаһыйаат, эрчимнээхтик ойон туран илиитин мобильнайын диэки уунан иһэн тохтоппута. Халаатын кэтэн оронун хомуйбута уонна сотторун ылан тахсыбыта. Кыраны арыйбытыгар ыаммытынан үүт кэриэтэ сылаас уу көнө таһаатын устун тобугураһа сүүрбүтэ. Саҥа уһуктубут эт-хаан ол сылааастан чочумча таалан ылбыта.

Оҥостон, хомунан хоһуттан тахсарыгар чаһы хайыы-үйэҕэ аҕыһы ааспыт этэ. Сып-сап хааман-сиимэн тохтобулга тиийэрин кытары ав-тобуһа бу тиийэн кэлбитэ. Институкка тиийэн тургутукка киирэр ис-пииһэктэрин көрбүтэ, хата бастакынан түбэспэтэх эбит. Сардаана, онтон үөрэ саныы-саныы, аудиторияҕа киирэн олорунан кэбиспитэ.

Дьикти, бөлүүн эмиэ мэлдьи көрөр түүлүн хат көрдө. Арай түһээтэҕи-нэ, кырачаан уоллуун килэгир таас хайа тэллэҕэр сылдьаллар. Сардаана, тугу эрэ саҥара-саҥара, уһун быаны баайар. Онтон кырачаан түнэ сонноох уол ол хайа килэгир мындаатынан үөһэ ыттыбытынан барар. Сардаана куттальттан тугу эрэ хаһыытыы сатыыр да, уола букатын истибэт. Онтон эмискэ төлө туттар да, аллараа кууугунуур. Сардаана, хаһыытыы түһээт, хараҕын быһа симэр. Сэрэнэн-сэрэнэн хараҕын арыйбыта, уола били кини баайбыт быатыттан тутуһан эмиэ үөһэ тахсан эрэр эбит. Сардаана ити быаны эмиэ тоҕо баайбытым буолла дии саныы-саныы абаран кэлэр. Онтон уһукта түһэр. Туох сүрэ эбитэ буолла, бээ, дойдубар таҕыстахпына эбээбиттэн ыйыталаһыам. Хата бүтэн баран интернет кииҥҥэ бардахха сатанар. Хайдах кыттыбыта буолла?

XIV

Эллэй атаһын Бырахбаатыры кэтэһэ сылдьыбыта, букатын атын киһи тахсыбыта. Уһун уҥуохтаах, олус кэтит сарыннаах, киппэ уол оҕото Нарынбаяр күөх муннукка киирэн өттүк баттанан силтэллэн турунан кэбиспитэ. Илии тутуһаат, свисток тыаһаатын бөҕөстөр түһүнэн кэбиспиттэрэ. Уол хапсыһарыгар ончу дьиэк киллэрбэккэ, хабырдык кимэн тыын биэрбэккэ, өрө, умсары охсон силлиргэтэрэ. Тардыалаһа, үтүөлэһэ сылдьан баран Эллэй утарсааччытын илиилэрин өрө охсоот атаҕар дьылыс гыммыта. Монгол, олоро түһээт, ахтатыттан ылан өрө көтөҕөн бэйэтин нөҥүө бырахпыта. Эллэй, тута умса түһээт, утарсааччытын харытыттан харбаат тура түспүтэ. Монгол тута атаҕыттан ылбыта. Ону эрэ кэтэспит Эллэй утарсааччытын модьу сүнньүн умса баттаат атаҕын олуйа кэннин диэки өрө тэбэн эрдэҕинэ, Нарынбаяр сүнньүтүттэн умса баттыыр илиини төлө охсоот, утарсааччытын атаҕын лаппыйан атаҕынан эрийэ охсон ылаат, кэннин диэки ойоот, өрө тэппи-тэ. Эллэй утары албаска түбэспитин өйдөөн, тута өрө кэдэрийэн ыраас-тык түһэртэн куоппута. Монгол синньигэс биилигэр хатана түһээт, эпсэ-ри тарпыта да, утарсааччыта бычччыҥнарын куурдэн көмүскэнэ охсубута. Судьуйа, кэтэһэ түһэн баран, свистога чуһуурбута. Бөҕөстөрү туруортаан салгыы киирсиһиннэрээри иһиирэн чуһуурбута, уолаттар дук-дах тутта сырыттахтарына, гонг тыаһа бастакы түһүмэх бүппүтүн биллэрэн лыҥкынаабыта. Эллэй сүүрэн тиийэн муннукка турар олоппоско тиэрэ түһэн олоро биэрбитэ. Басилашвили инчэҕэй сотторунан этин-сиинин сотон баран сөрүүкэтэн сапсыйбыта, онтон Андрей Егорович уолун былчыҥын имиппитэ. Эллэй туран өрүтэ ойуоккалаан ылбыта.

– Көр бу диэки, Эллэй, – Андрей Егорович уолун харахтарын көрбүтэ, түгү да булбата быһыылаах салгыы саҥаран барбыта. – Билигин тутуһан түһүн, утары албастарга түбэһиннэрэн бырабаттаа.

– Бүтүн 6 очкуонан хотторон иһэбит, утарсааччыҥ көмүскэниигэ барда да, тута кимэн киирбитэ буол, – сүрүн тренер сотторун санныгар туора бырабан лаппаахыларын таптайбыта.

Ону эрэ кэтэспиттии судьуйа свистога көбүөр ортотугар ыҥыран чуһуурбута. Эллэй түһүлгэҕэ сүүрэн киирбитэ, утары муннуктан монгол дадаһыйан кэлбитэ. Бөҕөстөр, илии тутуһаат, тэйсэ түспүттэрэ. Эллэй, кэтэнэ барбакка, утарсааччытын сүнньүтүттэн тардыалаан, ытыһын тилэҕинэн сүүскэ охсон кимэн испитэ. Нарынбаяр онно букатын кыһаммакка хардары сабыта охсо сылдьыбыта. Десяткин өссө түүһүгү-ран туран тардара, охсоро күүһүрэн испитэ, ол сылдьан монгол харда-ры сабыта охсор харытын хабан ылан санныгар туора ууран бырабан күдээриппитэ. Утарсааччыта киһи эрэ буоллар кэтэспэтэх быһыылаах өрүһүлтэтэ суох адаарыйбыта. Ойоҕос судьуйа биэс баалы көрдөрбүтэ. Көбүөр судьуйата үс баалы биэрбитэ. Эллэй ыга тута сатаабыта да, сатамматаҕа, монгол төлө туттаран көбүөргэ хам сыстыбыта. Судьуйа уҥа-хаҥас көрбөхтөөбүтэ уонна турарга биллэрэн свистога чуһуурбута. Уолаттар, тэйсэ түһээт, хат хатыспытынан барбыттара. Бу сырыыга монгол кэтэнэ сылдьыбакка тута кимэн киирбитэ. Чыпчылыйыах түгэнэ Нарынбаяр ойон киирэн өттүктээбитэ, ол эрэн Эллэй, кэтэһэ сылдьан хам кууһаат, бэйэтин нөҥүө бырахпыта. Ахсаан тэҥ-тэҥҥэ буола түспүтэ. Монгол сабыта охсоро сурдээммитэ, туох да харысхала суох силлиргэ-тэн эрдэҕинэ, Эллэй хонноҕун анныттан өрө көтөҕөн таһааран умсары бырахпыта. Нарынбаяр көбүөргэ икки илиитинэн тайана түспүтэ, ону тэҥэ холо үһүлу ыстанан тахсыбыта. Утарсааччыта ыарыытыттан хабырынан ылбыта. Хапсыһыы бүппүтэ. Эллэй модьу харыларынан көлөһүнүн соттон кэбиспитэ. Судьуйа илиитин өрө көтөхпүтэ.

XV

Олимпийскай оонньуулар үс төгүллээх кыайыылаахтара японец Си-мота тахсыбытыгар туох да үлүгэрдээх ыһыы-хаһыы, иһиирии, атаҕынан дибдийии өрө ньиргийэ түспүтэ. Итинник көрсүү алта төгүл утар-саачччытын аатыгар ньиргийдэ. Ханнык да бөҕөһү түһүлгэҕэ маннык көрсөллөрүн аахпатаҕа да, истибэтэҕэ да. Арай японец хапсыһыыларын телевизорга көрдөҕүнэ, итинник көрсүү мэлдьи иһиллэрэ. Аан дойду түһүлгэтигэр букатын кыттыбат, норуоттар икки ардыларынааҕы тү-һүлгэҕэ кыайан олимпийскай оонньууларга кыттар көҥүлү ылан барар. Онон Эллэй биирдэ да кинилиин түбэсиһэн түһүлгэҕэ көрсө иликтэр. Кыһыл трикотун көннөрбүтэ уонна иннин диэки хардыылаабыта. Су-дьуйа илиитэ иннилэринэн элэс гынарын тэҥэ утарсааччытын сүнньүгэ охсон доргуппута уонна үгэһинэн сүүскэ аспыта. Японец, хайатыгар да ымыттыбакка, аспыт илиитин хабан ылан умсары, туора тарда сылдьан атаҕыттан ылбыта. Эллэй тута утарсааччытын сүнньүтүттэн умса баттаабыта уонна кэннигэр ыстаммыта. Симота, тохтоон хаалбакка, атахтарыгар тура биэрбитэ уонна, уолу умсары тэбээт, синньигэс биилигэр хатана түспүтэ. Эллэй, түөһүн толору салгыны эҕирийээт, илиитин быластыы биэрбитэ. Японец икки өттүгэр түһүөлээн көрөн баран атахтарыгар көһөн эрдэҕинэ, саха уола,

атахтарын төлө тэбээт, утары эргийбитэ. Хам тутуһан иһэн халбарыҥнатаат атахха тэппитэ. Утарсааччыта аттыы түспүтүгэр сүнньүтүттэн ылан үөһэ-аллара тардыалыы сылдьан уҥа өттүтүгэр эргитэн бырахпыта. Тута сөрөөн аны хаҥас өттүгэр эргитэн адаарыппыта. Симота киһи эрэ буоллар кыаҕын ылларан, тарбахтарын төлүтэ тардыалаан хам ылбыт илиилэри араара сатаабыта. Ол кэмҥэ судьуйа свистога чуһуурбута. Эллэй ойон туран бэйэтин муннугар сүүрбүтэ. Тренердэрэ тахсан сөрүүкэтэн, былчыҥнарын имитэн барбыттара.

– Дьэ бэрт, Эллэй, тэтимҥин ыһыктыбакка ситинник кимэн ис, – Басилашвили илиилэрин былчыҥын имитэрин быыһыгар сүбэлээбитэ.

Андрей Егорович уолун көлөһүннүрбүт сирэйин-хараҕын, этин-сиинин кичэйэн соппута. Эллэй, эппэҥнии түһэн баран, сыыйа уоскуйан толору дьонноох трибунаҕа хайыспыта. Хас да сиргэ Япония былааҕа тэлимниирэ көстөрө. Анараа муннукка японец олоппоско тиэрэ түһэн тренердэрин сүбэтин болҕойон истэ олороро. Бөҕөстөрү түһүлгэ ортотугар ыҥыртаабыттара. Эллэй сүүрэн киирбитигэр утары өттүттэн японец сүүрэн кэлбитэ. Кыратык хойутаан иннигэр хорус гына түспүтэ.

Симота харса-хабыра суох кимэн барбыта. Эллэй, харыларын тоһуйа-тоһуйа, уҥа-хаҥас түһэ сылдьан, утарсааччытын илиитэ өрө күөрэс гынаатын кытары хабан ылан санныгар туора ууран бырахпыта. Японец быраҕыллыбыта түргэнэ бэрт буолан тута умса түспүтэ. Эллэй утарсааччытын үрдүгэр түһэн илиитин эрийэн кычыгыраппыта. Симота, түөһүн иһиттэн эҥсэн дириҥник тыынаат, өрө сүгэн туран эрдэҕинэ, атаҕынан утарсааччытын атаҕын эрийэ охсон бэйэтин нөҥүө эргитэн күдээриппитэ. Японец, көһүппэтэҕэр түбэһэн, өрүһүлтэтэ суох адаарыйбыта. Эллэй, холбуу туппут илиилэрин ыксары тутаат, атахтары-гар дьирэччи тэбинэн Япония бөҕөһүн синньигэс биилиттэн өрө көтөҕөн таһаарбыта. Күөх муннуктан тахсыбыт бөҕөс тилэҕиттэн тардыалаһан көрбүтэ да, синньигэс биилиттэн ылбыт харылар киһи кыаҕын өһүлэр хам тутуулара көмүскэнэр кыах биэрбэтэхтэрэ. Чыпчылыйыах түгэнэ соннук өрө көтөҕөн тура ,түһээт бэйэтин нөҥүө букатын үөһэнэн күөрэтэн көбүөргэ лаппаахыларынан эпсэри бырахпыта. Көрөөччүлэр кыһыл триколаах бөҕөс быраҕыытын уруйдаан күргүөмүнэн хаһыыта-һа түспүттэрэ. Японец өрө кэдэрийэн ыраастык бараpтан куоппута. Судьуйа уҥа-хаҥас көрүөлээн баран бөҕөстөрү туруортаабыта. Күн тахсар дойдутун бөҕөһө харысхала суох харыларынан уҥа-хаҥас охсон силлиргэппитэ. Эллэй харыларын тоһуйа сылдьан хардары бэрсибитэ. Утарсааччытын хараҕын уота өһөн, тыбыс-тымныынан дьүккүччү кө-рөн тохтоло суох илиилэрин хардары-таары сүнньүгэ тиэрдэ сатаан сырбатара. Төһөнөн соннук хардарыта кимсии үһаатаҕын ахсын, Эллэй көхсө кэҥээн, уоһугар мичээр биллэн барбыта. Ол түгэҥҥэ күөх трико-лаах бөҕөс хаҥас атаҕын иннигэр үктээбитэ, сонно тута Эллэй түргэн-нээн түһэрбитэ. Японец кимэн испит уоҕар сөп түбэһэн кэтэҕинэн тиэрэ баран түспүтэ. Кыһыл триколаах бөҕөс, хам тута сатаабакка, хардары быраxсыыга ыҥыран туран хаалбыта. Табло ахсаанын ыраастаһыыта бу-катын ырааппыта. Японец ойон туран абатыттан уҥа илиитинэн дуг-дуруйбута. Ол илиитин хабан ылан утарсааччыта санныгар туора ууран бырахпыта. Японец эмиэ көппүтэ. Бу сырыыга аҥар илиитинэн та-йанан атахтарыгар тура түспүтэ. Өр кэмнээх мөккүөр кэнниттэн кыһыл триколаах бөҕөс түһатыгар судьуйа икки очкону көрдөрбүтэ. Ону көрөн олорооччулар өссө төгүл кыһыл триколаах бөҕөс аатыгар уруйдаан ньиргиппиттэрэ. Эллэй судьуйалар мөккүһэр кэмнэригэр көрөөччүлэр-гэ хайыһан мичээрдээн кэбиспитэ. Басилашвили тойон эрбэҕин көр-дөрөн үөрэн аллайан турара. Арай Андрей Егорович буолуохтаах буолуохтаҕын курдук ымыттыбакка түргүтардыы утары көрбүтэ. Эллэй үөрбүт санаата суй гына охсубута. Таблоҕа хайыспыта, хапсыһыы бүтүө өссө да уон биэс сөкүүндэ хаалбыт. Судьуйа илиитэ иннилэринэн элэс гыммыта, ону тэҥинэн японец хаҥас атаҕар сөрөнө түспүтэ. Утарсааччытын сүнньүттэн умсары баттыы сырыттаҕына, уола өрө кө-төҕөн таһаарбыта. Эллэй туох баарынан Симота сүнньүтүгэр хатааста сылдьыбыта. Араастаан эрийэн аҕалан быраҕа сатаабыта да, Эллэй уҥа атаҕар тура түһэрэ. Ол ахсын көрөөччүлэр эрээттэрэ туох да өй-мэйдээх тулуйбат хаһыытынан аргыстанан өрө түллэс гынан ылара. Кэлин тиһэҕэр Эллэй утарсааччытын санныгар олоро биэрбитэ, ону эрэ кэтэспиттии, японец харытыттан хабан ылан тобуктуу түһээт, төбөтүн оройунан бырахпыта. Эллэй кыл мүччү умса эргийэ охсон биэрбитэ уонна тута таблону көрбүтэ, ахсаан араастаһыыта хайыы-үйэҕэ икки очко арыттаах буола түспүт этэ. «Оо, сөкүүндэ тоҕо бытаанай!» – Эллэй төбөтүн иһигэр хаһан да охсуллубатах санаа элэс гынан ааспыта. Күүттэриилээх свисток тыаһа дьэ чуһуурбута. Туран иһэн таблоҕа хайыспыта, хапсыһыы бүтэрэ үс сөкүүндэ хаалбыт. Свистогу кытары тэҥинэн японец иннин дизки дьүккүйбүтэ да, саха уола бу сырыыга урутаабыта, ойон киирэн хоннох анныттан өттүктээбитэ. Утарсааччыта тас уорҕатынан барбыта. Саала иһэ эмискэ уу чуумпу буолбута. Свисток сытыы тыаһа өрө чырылаабыта, ону тэҥинэн өй-мэйдээх тулуйбат хаһыыта ньиргийэ түспүтэ. Эллэй ыараабыт илиилэрин аргыый судьуйаҕа уummута, утарсааччытын сан-ныга таптайбыта,

трикотун санныттан устубута, түөһүн толору салгыны эҕэрийбитэ уонна салбыҥнаан бэйэтин муннугар барбыта. Басилашвили атын көбүөргэ барбыт быһыылааҕа, көстүбэт этэ. Андрей Егорович саҥата суох ытыһын ыга тутан эҕэрдэлээбитэ уонна инчэҕэй соттору санныгар саба быраҕпыта.

XVI

Аны иранеһы кытары бастыыр иһин киирсии хаалла. Эллэй раздевалкаҕа киирэн сытынан кэбиспитэ. Быар куустубута уонна харaҕын симпитэ. Оргууй ханна эрэ ыраах да ыраах көтөн барбыта. Арай түһээтэҕинэ Күн, Хотой уонна Таас хайа иннилэригэр түнэ сонноох кырачаан уол оҕо турар эбит. Олус итиигтэн тамаҕа хаппыт уонна наһаа сылайбыт көрүҥнээх.

Ол турдаҕына Таас хайа ыйыыпыта: «Туохтан эн санааҥ дохсунуй?»

Кырачаан уол: «Миигинниин мэлдьи эдэр саас баар, ол иһин!»

Хотой кыыл харахтарын эрилитэн ылбыта уонна чаҥырҕаан ыйыппыта: «Туох санааттан эн туппуккун ыһыктыбаккыный?»

Кырачаан уол: «Туппутун, ылсыбытын ыһыктыбат киһи ситиһиилэнэр, ол иһин!»

Тиһэҕэр сардаҥаларынан кырачаан уолу имэрийэн ыла-ыла, Күн ыйыппыта: «Туохтан эн харaҕын мэлдьи уоттааҕый?»

Кырачаан уол саарыы барбакка: «Олоҕу олустук таптыыбын, ол иһин!»

Үһүөн төбөлөрүн холбоон чочумча тугу эрэ сүбэлэһэн ботугураспыттара, ол кэнниттэн Күн Хотойдуун үөһэ өрө көтөн тахсыбыттара, онтон Таас хайа Кырачаан уол турар сиринэн күөнэ үрдээтэр-үрдээн өрө сүгэн Күннээх Хотой кэнниттэн үһүлу ойон тахсыбыта. Таас Хайа килэгир ньууругар Күн чаҕылхай сардаҥалара күлүмүрдүү оонньообута, чомчойор саалыгар Хотой кыыл уйа туттубута. Кырачаан уол иннигэр Аан дойду киэҥ, кэрэ таһаата кый ыраахха диэри көстүбүтэ.

Харaҕын аһан кэлбитэ, Андрей Егорович киирэн олороро. Кини умса нөрүйэн туох эрэ толкуйга түспүт быһыытынан тобугар ууруут блокнотугар сурунара. Эллэй тренерин хас да сыл билэр, ол былаһын тухары мэлдьи тугу эмэ суруна, бэлиэтэнэ сылдьар. Билигин чаһытын көрүнүө, кумааҕытын суумкатыгар угуо уонна сотторун санныгар быраҕан туран кэлиэ.

– Хайа, үһүгуннуҥ дуу? Чэ, тура охсон эккин-хааҥҥын итит, – тренерэ сотторун санныгар быраҕпыта.

– Төһө өр утуйдум?

– Уонча мүнүүтэ, – тренерэ чаһытын көрүммүтэ.

– Үһүн баҕайытык утуйбут курдуккун.

Эллэй тыыллаҥнаан ылбыта уонна сүрдээх минньигэстик сыҥаaҕырдаан баран тура биэрбитэ. Көрүдүөргэ тахсан сүүрэ сылдьар бөҕөстөр кэккэлэригэр киирбитэ.

– Өйдөө, иранец утарсааччыларын тыын биэрбэккэ үлэлиир. Ол сылдьан таптаабыт сиринэн киирэр-тахсар, түҥнэри көтөр, албас үөһэ албас оҥорор. Эйигин мускуйар кэмигэр урутаан албас оҥоруох тустааххын. Түргэнҥинэн ситиэхтээххин, хапсыһыыҥ соруга ол. Күөх муннуктан тахсаҕын, – тренерэ чаһытын көрбүтэ.

Эллэй трикотун уларыттан, ыйааһыннанан көрбүтэ уонна Андрей Егорович диэки хайыспыта.

– Чэ, бардыбыт, – сотторун санныгар быраҕпыта уонна Эллэйи санныгар охсон иннитигэр уктубута.

Түһүлгэҕэ киириигэ иранецтыын утарыта көрсүбүттэрэ. Атын бөҕөстөртөн уратыта – харахтара туохха да ымыттыбат холкулара. Эллэйи көннөрү көрөн эрэ аһарбыта, атыттар курдук өр сыныйан көрбөтөҕө, тобулу одуулаабатаҕа, уоттаммыт харaҕынан кыҥастаспатаҕа. Көрүүтүн кылгастык тохтотон ылбыта уонна мастеркатын устан аргыый наллаан суумкатыгар укпута, онтон сотторун хостоон санныгар бүрүммүтэ уонна дьэ бэйэтин муннугар барбыта. Эллэй утарсааччытын хапсыһыытын көрбүтэ, ол эрэн түһүлгэҕэ хайдах киирэрин көрө илик эбит.

Бөҕөстөрү түһүлгэ ортотугар ыҥырбыттара. Эллэй, үгэһинэн көбүөрү таҕайан ылаат, ытыһынан сирэйин соттубута. Киирэн судьуйаны кытары илии тутуспута. Тута утарсааччытыныын эҕэрдэлэһэн ыгыта тутуспут-тара. Иранец олус улахан ытыһын тутарга сатала суоҕа.

Свисток чуһуурбута. Били бытааннык хамсанар иранец оннугар уоттаммыт харахтаах, бэрт сымса туттунуулаах ыарахан баппаҕайдаах бөҕөс тыын биэрбэккэ уҥа-хаҥас түһэн, өрө-умсары охсон, тардан-анньан хапсыһыыны саҕалаабыта. Эллэй кыл түгэнэ туора ойон биэрбитигэр тута аҥар атаҕар түһэн өрө көтөҕөн ылбыта. Разизаде туох да харысхала суох көбүөргэ эпсэри быраҕпыта. Эллэй, умсары түһээт, тута атаҕын төлө тардаат, утары эргийбитэ. Ону эрэ кэтэспиттии, ыарахан харылар сүнньүгэ ыаллаабыттара. Эллэй, тыын ылаат, ыарахан охсуулары харыларыгар түһэрэн ылбыта, сонно даҕаспытынан уҥа атаҕыттан ылбыта. Утарсааччыта туора ыстаммытыгар тута сөрөөн хаҥас атаҕар түспүтэ, иранец эмиэ мүлчү туттарбыта. Эллэй, утарсааччытын харыла-рын хабан ылаат, туора тарпыта уонна ойон киирэн хонноох анныттан өттүктээбитэ. Разизаде

киһи эрэ буоллар дьэ тас уорҕатынан барбыта. Ол эрэн гонг хайыы-үйэҕэ тыаһаан лыҥкыныы турара. Эллэй бэйэтин муннугар салбыҥнаабыта. Тренердэрэ кэтэһэн туран сөрүүкэтэн, имитэн барбыттара.

– Үрүҥ көмүһү кыһыл көмүскэ кубулутарга баара-суоҕа алта мү-нүүтэ хаалла. Онон туох бааргынан түһүнэн кэбис, – Басилашвили сөрүүкэтэрин быыһыгар сүбэлээбитэ.

Эллэй Андрей Егорович диэки көрбүтэ, тренерэ былчыҥнарын сүрдээҕин кыһанан имитэ сылдьан олус холкутук, ымыттыбаттык утары көрөн кэбиспитэ. Судьуйа свистога түһүлгэ ортотугар ыҥыртаабыта.

Бөҕөстөр, саҥа көрсүбүттүү, сүрдээх дьоһуннаахтык илии тутуспуттара. Сонно свисток тыаһыныын түһүнэн кэбиспиттэрэ. Эллэй, харыларын тоһуйа сылдьан, утарсааччытын ис өттүттэн атахха тэппитэ. Разизаде, көһүппэтэх быһыылаах, будурҕйэн ылбыта. Ол түгэҥҥэ утарсааччытын атаҕыттан хабан ылаат, өрө көтөҕөн таһааран көбүөргэ умсары быраххпыта. Сонно иккис атаҕын хаба тардан ылан, хатыйа тутаат, иккитэ эргитэн бурҕаппыта. Үһүстээн эргитээри тэхтүрүйэн көрбүтэ да, иранец көмүскэнэ охсубута. Эллэй утарсааччытын сиһигэр көһөн эрдэҕинэ, киһитэ, атахтарын төлө тардаат, утары эргийбитэ. Иранец аба-сата уотунан саҕыллар харахтарынан утарсааччытын тобулу одуулаабыта. Эллэй, ол уоттаах харахтары ымыттыбакка утары көрөөт, эмиэ харыларын тоһуйан биэрбитэ. Ол сылдьан утарсааччытын харытыттан хабан ылан умсары тарпыта. Сонно иранец, аллара дьылыс гынаат, өрө сүгэн бы-раҕан кудээриппитэ. Уол кыл мүлчү кэдэрийэн биэрбитэ. Атахтарын холбуу тарда сатаан Разизаде эрийэ-мускуйа сырыттаҕына, Эллэй, күүрдүбүт атахтарын босхо ыытаат, сулбу тардыбыта. Иранец мүччү тутуох бэйэлээх буолуо дуо, хаҥас атаҕын туппутунан туран кэлбитэ. Эллэй эмиэ көбүөргэ хам сыстарга күһэллибитэ. Гонг тыаһа өрө лыҥкынаатын ойон туран бэйэтин муннугар сүүрбүтэ.

– Дьэ бэрт, билигин букатын тыын биэрбэккэ хамсат уонна партерга охторон харса суох очкота хомуй, – Басилашвили көлөһүнүн соторун быыһыгар сүбэлээбитэ.

Андрей Егорович атахтарын имитэн бүтэн илиитин ылбыта. Уолун сирэйин-хараҕын болҕойон көрбүтэ:

– Хапсаҕай албастарын туһанан, кэтэспэккэ бэйэҥ кимэн киирэр кэмиҥ кэллэ.

Свисток чуһуурбута. Бөҕөстөр үһүс төгүллэрин утары тахсыбыттара. Иранец сирэйэ-хараҕа турбут, көрөн-истэн туох да сүрдээх. Утары көрсөн турар тыҥааһыны судьуйа илиитэ төлө тарпыта. Разизаде тута харса суох

уҥа-хаҥас охсуута кутулла түспүтэ. Эллэй уолун харытыттан хабан ылбыта, утарсааччыта тута аллара дьылыс гыммыта да, кураана-ҕы кууспута. Эллэй, утарсааччытын кэннигэр баар буолаат, синньигэс биилигэр хатанаат, эргиппитэ. Салгыы түгү да оҥорбокко утары тус-тууга ыҥыран туран кэлбитэ. Ханна эрэ ыраах баҕайы Басилашвили «Молодца!» диэбит хаһыыта иһиллэн ааспыта. Иранец, көһүппэтэх быһыылаах, ойон турбута. Сонно эмиэ уҥа-хаҥас охсуулар сүнньүгэ ыаллаабытынан барбыттара. Эллэй таблоҕа хайыспыта, 7:4 ахсаан кини түһатыгар этэ. Иранец тохтуур санаата суох сүнньүгэ охсон силлиргэтэ сырыттаҕына, харытыттан хабан ылаат, санныгар туора быраххпыта. Сонно тута илиитин уонна төбөтүн хам тутаат, үөһэ-аллара тардыалыы сылдьан уҥа өттүгэр эргитэн адаарыппыта. Туппутун ыһыктыбакка ум-сары тарпыта уонна утарсааччытын кэннигэр ыстаммыта. Атаҕыттан хабан ылан туран эрэр иранеһы охторбута, атахтарын холбуу сатаан тардыалаһа сылдьан синньигэс биилигэр хатана түспүтэ. Түөһүн мунҕунан салгыны эҕирийбитэ уонна, эпсэри тардан өндөтөөт, бэйэтин нөҥүө эргитэн кэбиспитэ. Салгыы түгү да оҥорбокко хам баттаан сыппыта. Судьуйа, кэтэһэн көрөн баран, туруортаабыта. Эллэй, тыын ыла сатаан аҕылыы-аҕылыы, иранец охсууларын харыларыгар түһэрэ сылдьыбыта. Чыпчылыйыах түгэнэ Разизаде, аллара дьылыс гынаат, өрө сүгэн быраҕан кудээриппитэ, тута атахтарын хам тутаат, эргитэн субуруппута. Үһүстээн эргитиэҕин Эллэй нэһиилэ көмүскэнэн тохтоппута. Табло диэ-ки хайыспыта, ахсаан 9:7 кини түһатыгар этэ. Судьуйа кэтэһэн көрөн ба-ран туруортаабыта. Хардарыта тутуһаат, өрө холоруктуу түспүттэрэ. Ол сылдьан Эллэй, хонноҕун анныттан өрө охсоот, атаҕыттан хабан ылбыта. Иранец, ону эрэ кэтэспиттии, сүнньүтүттэн умсары баттаат, атаҕынан утарсааччытын атаҕын өрө тэппитэ. Десяткин төбөтүн сиигинэн түһэн иһэн кыл мүлчү илиитинэн тайанан өрүһүммүтэ. Охтубатаҕын көрөн иранец атаҕынан утарсааччытын атаҕын олуйан түҥнэри көппүтэ. Эллэй, умсары эргийээт, таблоҕа хайыспыта 9:8, өссө да инники. Бириэмэ бүтэрэ 30 сөкүүндэ хаалбыт. Судьуйа туруортаан хат киирсиһиннэрбитэ.

Эллэй, өрө тыынаат, утарсааччытын сүнньүгэ охсоот, атахха тэппитэ, иранец тайана түспүтүгэр синньигэс биилигэр хатана түһээт, иэҕиллэн турбут талах төлө тэбэринии, бэйэтин нөҥүө быраҕан элээрдибитэ. Көрөөччүлэр оччо үлүгэр быраҕыыны уруйдаан ньиргиппиттэрэ. Эллэй тута хам тута сатаабыта да, Разизаде кыайтарбатаҕа. Эллэй утарсааччытын синньигэс биилиттэн туппут илиилэрин ыһыктыбакка өссө лаппыйан ыга тарпыта уонна эргитэлээбитэ. Ахсаан 16:8 буолбута. Ону

даҕаспытынан гонг тыаһа өрө лыҥкыныы түспүтэ. Эллэй аргыый аҕай туран судьуйаҕа илиитин биэрбитэ. Иранец түһүлгэҕэ олорон эрэн иэдэһин устун сүүрэр хараҕын уутун туора-маары соттубута уонна туран Эллэйгэ илиитинууммута. Судьуйа күөх триколаах бөҕөс илиитин өрө көтөхпүтэ.

Эллэй аргыый бэйэтин муннугун диэки хайыспыта, Андрей Егорович күлүм аллайан кэтэһэн турара. Эллэй түөһүгэр киэптиир үөрүүнү тута сатаан хааман иһэн икки илиитин уумутунан тренеригэр сүүрбүтэ. Тренерэ өрө көтөҕөн ылбыта, Басилашвили Россия былааҕын биэрбитэ. Соннук көтөхсүбүтүнэн түһүлгэни үс төгүл эргийбиттэрэ.

– Андрей Егорович, Андрей Егорович, эҕэрдэлиибин! – Эллэй, тренерин ытыһын бобо тута-тута, хатылаабыта.

– Махтанабын, тоойуом, махтанабын! Эҕэрдэлиибин эйигин, Олимпийскай оонньуулар кыайыылаахтара буолбуккунан! Эҕэрдэлиибин, эҕэрдэлиибин!!! – Андрей Егорович үрүт үөһэ уолун ыга кууһа-кууһа хардарбыта.

Басилашвили сүүрэн кэлэн иккиэннэрин кууһан ылбыта:

– Эҕэрдэлиибин, эҕэрдэлиибин, доҕоттоор!!!

XVII

Эллэй өрөгөй үрдүк үөрүүтүн билбит куоратын өссө төгүл эргиллэн көрбүтэ. Туох да үһүлүччү тэрээһин буолбатаҕын курдук, куорат бэйэтин олоҕунан биир кэм ньирилии, кууганүү турара. Уоһугар мичээр аргыс-таах улахан суумкатын илиитигэр ылан төҥкөйөн иһирдьэ киирбитэ. Трубката дыыгыныы түспүтэ.

– Алло!

– Привет! Эллэй, хаһыс буоллуҥ? – Сардаана куолаһа чаҕаара түспүтэ.

– Привет! Аа, миэстэлэстим.

– Уо-ай! Наһаа үчүгэй дии! Хаһыс буоллуҥ?

– Аһа, үчүгэй! Бастаатым.

– Кырдьык да?!

– Тыый, хайдах сымыйалыамый, ол эрэн эн кимиэхэ да кэпсээмэ, сөп?

– Тоҕо? Чэ, сөп, кэпсиэм суоҕа. Эҕэрдэлиибин!

– Махтал. Аспирантураҕын хайастыҥ?

– Киирдим, билигин үлэ көрдүү сылдьабын.

– Оо, эҕэрдэлиибин! Сүрдээх киһигин. Онтон дойдугар бара сырыт-тыҥ дуо?

– Бу бүгүн кэллим ээ. Тыаҕа наһаа үчүгэй. Эһиги хаһан кэлэҕит?

– Бу Москвалаан эрэбит. Нэдиэлэ курдугунан тиийиэм.

– Чэ, кытаат, түргэнник. Көрсүөххэ диэри!

– Сөп. Тиийиэҕим. Көрсүөххэ диэри!

Эллэй бэйэтэ да билбэтинэн мичээрдии олорбута. Суумкатын оннугар ууран олоҕор оҥостон тиэрэ түспүтэ. Хараҕын симэн чочумча олоро түспүтэ, сиэбиттэн телефонун ылан суруктары аахпыта, суумкатын сиэбиттэн блокнотун ылан төттөрү-таары арыйбахтаабыта, тренеригэр хайыспыта, Андрей Егорович утуйан төбөтүн хоҥкутан олороро, биир өттүгэр Басилашвили утуйардыы оҥосто сылдьара. Суумкатын хасыһан таайбараҥ таһааран аахпыта да, тугу да кыайан өйдөөбөтөҕө. Самолет, өр буолбакка, дэгэйбэхтээт, өрө дэгдэс гыммыта, сыыйа үрдээтэр үрдээн, түргэтээтэр түргэтээн үөһэ дьулуруччу көтөн тахсыбыта. Эллэй улам холкутуйан төбөтүн санньыппыта.

Андрей Егорович түүлүгэр эмиэ түнэ сонноох кырачаан уол киирбитэ. «Махтал, эйиэхэ икки атахтаах, иннинэн сирэйдээх! Эн миэхэ үрдүк айыыларым сүктэрбит соруктарын толорорбор кыах биэрдиҥ, – уолчаан саҥардаҕын ахсын дьүһүнэ-бодото уларыйан испитэ. – Аны мин, күн өркөн ууһун дьонугар өрөгөй үрдүк үөрүүтүн бэлэхтиир кыахтанным. Нөрүөн нөргүй, ытык кырдьаҕас, эн иннигэр сүһүөхтээх бэйэм сүгүрүйэбин, хоолдьуктаах бэйэм хоҥкуйабын!!!» – дии-дии үс төгүл сүгүрүйбүтэ. Кини иннигэр түнэ сонноох кырачаан уол буолбакка, буутун этэ буспут, сиһин этэ сиппит, үс кырыылааҕынан көрбүт, курданарыгар диэри сыгынньах бөҕөскө быһыылаах хара бараан эр бэрдэ турара.

Стюардесса Москваҕа кэлбиттэрин биллэрбитигэр уһуктан кэлбитэ. Аттыгар ханнык да бөҕөс суоҕа, арай Эллэй сүр кытаанахтык утуйа олороро. Андрей Егорович тыыллаҥнаабыта уонна сүрдээх минньигэстик сыҥааҕырдан кэбиспитэ. Самолет намтаан, сүүрэн кууганатаат, сыыйа бытаарбыта, онтон аргыый устан дьону таһаарар сиргэ тиийэн тохтообута. Пассажирдар туран, суугунаһан, малларын ылбыт-тара. Саҥа тахсан эрэр күн уота кинилэри эҕэрдэлии көрсүбүтэ. Куорат саҥа уһуктан, массыына, электричка тыаһа барыта холбоһон, биир кэм ньиргийэн иһиллэрэ.

Балыксыттар

(кэпсээн)

Биир субуота киэһэ үс уол үрэххэ балыктыы бардылар: Айаал, Дьулус уонна Ньургун. Айаал сааһа уон биэһэ, ыас хара баттахтаах, хара бараан сирэйдээх, хап-харанан көрбүт киэҥ харахтаах, кэтит дараҕар сарыннаах, толору эттээх-сииннээх. Боксаҕа улуус чемпио-на, үөрэҕэр үчүгэй. Дьулус сааһа уон түөрдэ. Өрүкүйбүт хара баттахтаах, сып-сытыытык көрбүт саһархай харахтаах, улахан төгүрүк төбөлөөх, үөрэҕэр түйгун. Дуобакка республика чемпиона, тустууга маастарга кандидат, үчүгэй ууһут. Ньургун сааһа уон биэһэ, курбуу үһүн уол. Ыал соҕотох оҕото, түгүнан да дьарыктаммат, куруубай. Будьурхай баттаахтаах, кыараҕас харахтаах, үөрэҕэр орто. Уолаттар үһүөн биир уулуссаҕа олороллор, бары бииргэ оонньууллар.

Кэлээт, үрэх кытыытыгар уот отторго тэриннилэр, чугаһынан мас суох буолан биэрдэ. Онуоха Ньургун сытыы чохороон сүгэтинэн үүнэн турар хатыҥы кэрдээри гынна.

– Кэбис, Ньургун, хатыҥы кэрдимэ! – дии түстэ Дьулус.

– Оччоҕо маста бул! – диэн көбдьүөрэ түстэ Ньургун.

– Ыраабынан кэрийиэҕиҥ, биир эмит куруҥ мас көстүө, – диэтэ Айаал.

Мас хомуйан кэлээт, Ньургун Айааллыын илим үтэ киирдилэр. Дьулус кытылга уот отто хаалла. Уолаттар иккиэн үлэлэрин толорон кытылга кэлэн истэхтэринэ, хотуттан эмискэ күүстээх тыал түстэ. Ону кытта иккиэн ууга баар буола түстүлэр. Иккиэн кытыл диэки харбаабытынан бардылар. Айаал сэниэтэ эһиннэ, ыксаан Ньургуну ыҥырда. Итини барытын кытылтан көрө сылдьыбыт Дьулус уу кытыытыгар баар буола түстэ. Саппыкыларын устаат, ууга ыстанна. Айаалга тиийээт, баттаҕыттан харбаата да, кытыл диэки харбаабытынан барда. Айаалы таһаараат, Ньургуну көрдөөн ол-бу диэки көрдө, ол көрө олорон ким эрэ төбөтө ууга тимирбитин көрө биэрдэ. Үгүһү толкуйдуу барбакка, ууга иккиһин киирдэ. Умса сылдьан уу түгэҕэр түох эрэ будулуйарын көрдө. Ол диэки барда, онно тиийэн түгу эрэ харбаат, үөһэ диэки дьулуста. Ситэ тахсыбакка сылдьан салгыны эҕирийэбин диэн ууну истэ. Кытылга тахсаат, Ньургуну умса быраxта, испит уутун сүөкээтэ, илиитин даллатан түөһүттэн баттаан тыын киллэрдэ. Ньургун хараҕын көрөн кэллэ. Ити кэмҥэ илин саҕахха күн сандааран таҕыста.

(«Эҥсиэли», 1996 сыл, алтынньы 29 күнэ)

Кыайыы!

(кэпсээн)

«Чэ сөп буолуо, Айсен», – кэннигэр Иван Дмитриевич сөҥ куолаһа иһиллэр. Айсен, мичээрдээн кэбиһээт: «Букатын сылайбатым, Иван Дмитриевич, өссө чаас аҥара "үлэлии" түһүүм, грушаны кытта». «Чэ, бэйэҥ бил, ол эрэн сэниэҕин наһаа эһэ сатаама, рингаҕа наада буолуо», – диэт, Иван Дмитриевич тургутардыы көрөн кэбистэ.

Күһүн хочуолунайга хачыгаарынан үлэлии киирэн баран спортзалга тиийбитэ, Иван Дмитриевич уруккутун курдук бокс секциятын салайан оҕолору дьарыктыы сылдьар этэ. Кинини ыҥыран ылбыта: «Хайа, Петров, үлэлии сылдьаҕын дуу, оҕолору кытта дьарыктаныаххын баҕарбаккын дуо?» Итинник кэпсэтии кэнниттэн күн ахсын оҕолору кытта бииргэ дьарыктанан барбыта. Бастакы ыйдарыгар, бэл диэтэр, бэрчээккэтин кыайан өрө көтөхпөт буолуор диэри илиитэ сылайара. Утумнаах дьарык түгү кыайбатаҕа баарай, сыл курдук дьарыктанаат, холкутук, тохтоло суох үс раунд устата киирсэр буолбута. Онтон дьарыктаммыта балтараа сыл буолбутун кэнниттэн боксаҕа СГУ республикатааҕы аһаҕас чемпионата буолар сураҕын долгуйа истибитэ. Истээт, тренеригэр эппэккэ эрэ, ол күн бааннньыкка паарданан эҥин 51 киилэҕэ диэри түһэриммитэ уонна күрэхтэһиигэ барардыы тэриммитэ. Эттэхпинэ, тоҕо эрэ, тренерим көҥүллүө суоҕа дии санаабыта. Сарсыныгар Хаҥаластан куораттыыр суолга тахсан куоластаан, Дьоллоох Дьокуускай куоракка эрэйэ суох үктэммитэ. Университет спортивнай манеһыгар саамай бастакынан ыйааһынын ыйана кэлбит кини этэ. Эрдэ кэлбит киһи быһыытынан дьарыктана сылдьар оҕолору ээр-сэмээр одуулаһа олорбута. Кини болҕомтотун сүүрүүгэ дьарыктана сылдьар кыргыттар ортолоругар, этэргэ дылы, тоҕус былас үһүн сүһуохтаах, төгүрүк сирэйигэр хаҥалас чоҕун санатар хап-хара харахтардаах, үнүоҕунан кыра буолан баран, үһүн көбүс-көнө атахтардаах хайдах эрэ ураты чэпчэкитик дугунан сүүрэр кыыс тардыбыта. Кыыс сөп-сөп кини диэки хап-харанан көрөн ылара. Ол Сайыына этэ. Ол кэмҥэ бэйэтэ да бэлбэтинэн кини уостарыгар симик мичээр биллэн ыларын таайбыта. Оннук умсугуйа көрө олордоҕуна, спортивнай суумкаларын сүкпүт уолаттар эмиэ күрэхтэһиигэ кыттаары ыйааһыннана кэлбиттэр этэ. Кинилэр кэннилэриттэн өр буолбакка тренердэр, судьуйалар кэлбиттэрэ. Айсен ыйааһына хата уларыйбатах этэ, онон 51 киилэҕэ диэри кыттар буолбута. Сарсыҥҥы күнүгэр 9 чаастан күрэхтэһии саҕаламмыта. Киниэхэ сельхозакадемия студена түбэспитэ.

Бастакы раунҥа хайдах эрэ мөлтөхтүк киирсибитэ, бэйэтэ-бэйэтиттэн астым-матаҕа. Иккис раунҥа тохтоло суох үлэлээн утарылаһааччытын лаппа сабырыйбыта. Үһүс раунд саҕаланаары турдаҕына, кинини ким эрэ одуулуурун билэн көрөөччүлэр диэки хайыспыта. Өйдөөн көрбүтэ, бэҕэһээ умсугуйа көрбүт кыыһа кэлэн олороро. Кинини көрөөт, кыыс тоҕо эрэ мичээрдээбитэ. Айсен онуоха хайдах хардарыаҕын билбэккэ таалан турдаҕына, судьуйа свистога иккиһин чуһуурбута. Хайдах эрэ атын ураты кэрэ нарын-намчы эйгэттэн быһымах рингаҕа баар буола түспүтэ. Үһүс раунд саҕаламмыта. Утарылаһааччыта куота сылдьан киирсибитэ, оннук да гынан хотторууттан куоппатаҕа. Бастакы эргиири кыайыынан түмүктээбитэ. Иккискэ сэрэбиэй күүстээх утарсааччыны туруорбута. Дальний Восток эдэрдэргэ чемпиона, Россия призера Арсен Нимаев, субу Россия спордун маастарын толорон кэлбит уол, киирбитэ. Бастакы раунтан иккиэн тута харса суох утарыта киирсибиттэрэ, оннук үс рауну тэҥ очколаах түмүктээбиттэрэ буолан баран, кыайыыны Россия призера ылбыта. Үһүс эргиири чэпчэкитик кыайбыта. Онтон төрдүскэ университет уолун кытта киирсэн очконан лаппа сабырыйан түмүктээбитэ. Нимаев, университет студенын ыраастык кыайбыт буолан, I миэстэ буолбута. Айсен, соһуйуон иһин, II миэстэ буолта, биир да хотторуута суох күрэхтэһиини түмүктээн үөрүүтэ сүрдээх этэ, 1 тэҥнэһии, 3 кыайыы. СГУ студенын кытта киирсэ тахсыан иннинэ Сайыына-ны кытары билсиһэн хаалбыта. Ол эбэтэр Сайыына бэйэтэ кэлэн билсиспитэ, хата Айсен кыыс аадырыһын ылан хаалбыта. Онтон ыла Хаҥалас, Дьокуускай икки ардыгар истиҥ тыллаах суруктар быыстала суох көтөр буолбуттара. Күрэхтэһииттэн кэлээт, үөрэххэ туттарсарга бэлэмнэнэн барбыта. Кини баҕата физика факультета этэ. Олунньуттан саҕалаан химияны, физиканы, математиканы дьаныһан туран үөрэп-питэ. Ити сыл сайыныгар ситиһиилээхтик туттарсан СГУ студена буолбута. Үөрэҕин да, спордун да тэҥҥэ туппута. Боксаҕа дьарыктанар эйгэтин таһыма быдан күүстээх этэ. СГУ чемпионатыгар били очконан сабырыйбыт Тааттаттан сылдьар Иван Алексеевтыын билсиспиттэрэ, доҕордоспуттара, бииргэ эрчиллэр буолбуттара.

Билигин физфак 4-с курсун студена бу Россия чемпионатын курдук улахан күрэхтэһиигэ кытта кыра эрдэҕиттэн дьарыктаабыт тренериниин Иван Дмитриевичтыын кэлэ сылдьаллар. Күрэхтэһии бастакы күнүгэр киниэхэ Сибирь биир куоратыттан сылдьар боксер Саша Иванов түбэспитэ. Саша ааспыт чемпионакка очконан хотон чемпион үрдүк аатын ылбыта. «Бу сырыыга дьэ хайабыт буолар».

Киирдэ киирээт Айсен эмиэ хотуулаахтык кимэн киирэн, тохтоло суох бииртэн биир күүстээх охсуулары оҥортоон Сашаны муннукка ыкта. Иккис раунҥа Саша эр хаанын ылынан харса-хабыра суох кииристэ, кыайа-хото быһыытыйда. Айсен көмүскэнэ сылдьан, биир түгэнҥэ утарылаһааччытын ойоҕоһугар буолаат, апперкоттаан кэбистэ. Саша онтон ыла өрүттүбэккэ, хамсаныыта бытааран, үгүстүк таптаран, Айсен кыайыытынан түмүктэннэ. Иккис эргиир Нимаевтыын түбэстэ. Арсен, эмиэ киирдэ киирээт тохтоло суох атаакалаан, хас да сүүйүүлээх очкону ылла. Иккис раунд. Бу сырыыга Нимаев ыраахтан сылдьан таба охсуолаан сыаналаах очколары ылла. Үһүс раунҥа Арсенҥа, куота сылдьарын иһин, сэрэтии биэрдилэр. Онон Арсен хотторуулаах таҕыста. Финалга үһүн илиилэрдээх, кылгас атахтаах осетины кытта таҕыста. Сэрэйбит курдук, ыраахтан киирсэр. Уһун илиилэринэн көмүскэниитин тоҕута сынньан очко ыла сатыыр да, Айсен аһартаан биэрэн кураанаҕы оҕустарар. Айсен биир түгэнҥэ киһитэ охсубут илиитинэн умсан, ойоҕоһугар биирдэ баар буолла да, «чэй!» диэт, уҥатынан охсон кэбистэ, киһитэ көмүскэниитин ыһан кэбиспитигэр, хаҥаһынан тута апперкот биэрдэ. Утарылаһааччыта тута олоро түстэ. Кыайыы! Судьуйа ааҕан илиитэ даллаҥныыр. Осетин тура сатыыр да, син биир умса хоруйаар. Кыайыы! Айсен ойуоккалаан ылла. «Сайыына, эн алгыһыҥ туолла», – диэн сибигинэйэ-сибигинэйэ, Айсен рингэттэн түстэ. Эҕэрдэлээччилэргэ хардара-хардара, раздевалкаҕа барда. Сүүрэн тахсан саамай үрдүк үрдэлгэ ойон таҕыста. Ону кытары республика гимнэ оонньоон ньиргийдэ. «Норуотум, дойдум аатын чиэстээхтик көмүскүөм», – диэн Айсен ботугураан ылла.

(«Чолбон», 2008, №2)

Мас

Өлүөнэ эбэ оргууй устан доллоһутар, дьэп-дьэҥкир ыраас уутугар халлаан күөх өҥө уонна таас тумус модьоҕотугар үүммүт аарыма тиит күлүгэ көстөр. Тиити мэлдьитин кэлэн ааһар тыал, силлиэ эрийэн-мускуйан, туохха да бэриммэт ныгыл, киил эттээн-сииннээн таһаарбыттара. Сыл ахсын эмэҕирбит мутуктарын, хатырыгын тамнааттаан, хастанан саҥа үнүгэстэри анньынан, сымалата сыста сылдьар хатырыгынан, күөх мутукчанан сууланар. Ол дьэп-дьэҥкир сымала киэһээҥҥи сарыалга, сарсыардааҥы саһарҕаҕа уратытык оонньуур.

Кырдьаҕас уус бэйэтин өйдүөҕүттэн ити баай тиит үүнэн турар. Эмэҕирэр, кэхтэр диэни билиммэт, сыл ахсын эбии баараҕадыйан иһэр. Олохсо таптал, дьулуур итинник күүстээх буоллаҕа.

Дьулус эһэтэ – уус. Мэлдьи тугу эмэ оҥорон чапчыйар, кыһан кикирийэ сылдьар идэлээх. Сороҕор сиэнигэр тугу эмэ туттаран көмөлөһүннэрэр.

Дьулус биирдэ, эһэтигэр өр да өр эриллэн, быһаҕын уларсыбыта. Ол удьурҕай уктаах быһах, кини быһыччатыгар тэҥнээтэххэ уһуна, кэтитэ, сытыыта, тутарга-хабарга олус үчүгэй этэ. Кырдьаҕас уус быһаҕын мээнэ уларсыбатаҕа. Быһаҕын кытта тэҥҥэ хатыҥ мас кэрчигин биэрбитэ уонна оллура-боллура суох төбүс-төкүнүк гына оҥорон биэрэҕин диэн сорудахтаабыта. Дьулус ол күн сүрдээх улахан соруктаах киһи быһыытынан маһын кыһан тахсыбыта. Ол быыһыгар сөп-сөп таһырдьа оонньуу сүүрэрин да умнубатаҕа. Киэһэ эһэтэ кэлэн төһө үчүгэйдик оҥорбутун көрбүтэ.

– Дьулус, маһыҥ биир төбөтө быдан синньигэс буолбут. Көр эрэ бу, – диэбитэ уонна маһын сааны кыҥыыр курдук тутан көрдөрбүтэ. – Маннык тутан туран эргит эрэ. Суох, оргууй аҕай. Көрдүҥ ханан оллурдар баалларын. Хастар даҕаны ээ. Үлэлии олорон оонньуу тахса сылдьыбытыҥ дуо?

– Оонньообутум, – эһэтин хантайан туран төп-төгүрүгүнэн көрбүтэ.

– Хаста аралдьыйбыккын этэбин дуо? Биэс төгүл аралдьыйбыккын. Маһыҥ төп-төгүрүк, кылааккай буолуохтаах. Быһыччаҥ ханна баарый? Баран булан аҕал эрэ, – эһэтэ уһанар сарайын диэки хаампыта.

Дьулус дьиэтигэр тэбинэн киирэн оонньуурдарын угар дьааһыгыттан хасыһан-хасыһан быһыччатын ылан эһэтигэр сүүрбүтэ. Кырдьаҕас уус быһыччаны кыныыттан хостоон, бурууһунан кичэйэн сытыылаан биэрбитэ.

– Бу маһы төп-төгүрүк, киһи ытыһын аалбат, кылааккай гына оҥоруохтааххын, – диэбитэ эһэтэ өссө төгүл.

– Эһээ, оттон эн ити мин хаста аралдьыйбыппын хантан биллиҥ? – Дьулус быһыччатын уонна маһын тутан туран ыйыппыта.

Оҕонньор тугу да хардарбатаҕа, игиитин ылан сүгэтин аалан кыыкырдатан барбыта. Дьулус ол сайын хас да маһы кыспыта. Бастакытын олус синньэппитэ, иккиһэ аҥар өттө суон, аҥар өттө сиинньигэс буолбута, үһүс маһа токур буолан тахсыбыта. Төрдүһэ арыый ама соҕус этэ. Ол эрэн кырыыта, хатыыта бэрт буолан эмиэ таах хаалбыта. Бэһис маһын букатын да кылгатан кэбиспитэ. Алтыс маһа олус табыллыбыта, ол эрэн эһэтэ ытыһыгар таптайан көрөн баран төттөрү уммута. Саҥаттан оҥорорго сүбэлээбитэ. Сиэнэ уол тоҕо саҥаттан оҥорорун ыйыппытыгар маннык баһааран биэрбитэ: «Бу мас табыллыбыт, сатаабыккын, ол эрэн маһыҥ иһинэн хайдыылаах эбит. Оннук мас өр барбат, тостор. Иһит эрэ бу», – диэн баран оҕонньор ытыһыгар охсуолаабыта. Дьулус охсон көрбүтэ да, туох да уратыны истибэтэҕэ. Онон сэттис маһын кыһан кикирийэн бүтэрбитэ. Маһа табыллан, уол дьэ күннээбитэ. Ити былаһын тухары сүрэҕэлдьээн хаста да мундуйданан ылбытыгар эһэтэ биирдэ эппитэ: «Көр ити устан дэбилийэ сытар эбэни, кини үрдүк халлааҥҥа харбаспыт чочумаас таас хайалар хаардаах арҕастарыттан бастаан саҕаланар саҕыгар икки атах атыллаан ааһар сиинньигэс үрүйэтэ этэ. Ол бэйэтэ билигин күөх халлааны күөнүгэр түһэрэн күлүмүрдэтэ оонньуур кэтит таһаалаах, модун долгуннардаах, ахсым сүүрүктээх өрүскэ кубулуйан сытар. Баччa кэтит буолуор диэри төһөлөөх буорутааһы сүргэйбитэ буолуой? Дьулуурдаахтык, тулуурдаахтык ахсаабакка үлэлэһэн, сыралаһан маннык кэтит, модун таһааланан сытар биһиги эбэбит. Тоойуом, онон киһи тулуурдаах, дьулуурдаах эрэ буоллаҕына тугу эмэ ситиһэр. Туппут, ылсыбыт үлэҕин ыһыктыбакка бүтэрэн-оһорон ис. Онон туран көрбөккө кыһан кикирий», – диэн кырдьаҕас уус сүбэлээбитэ.

Ол дьыл күһүн кылааһын иһинээҕи күрэхтэһиигэ, мас тардыһыыга, доҕотторун барыларын кыайталаан бастаабыта. Аан бастаан төгүрүк, кылааккай маһы онно көрбүтэ. Тутарга тупсаҕайа, чэпчэкитэ олус үчүгэй этэ. Киһи илиитигэр мас сыыһа киириэ диэн саараама даҕаны, биир да хатыыта суоҕа. Ол курдук чочуллубут, нарыламмыт мас этэ. Дьулус сайын устата бэйэтэ кыспыт мастарын санаан ылбыта. Сиэнэ кыайыытыттан үөрэн эһэтэ дьиэлэрин таһыгар титирик, хахыйах олорпута. Кырдьаҕас уус сирэйэ сырдаан, мичээрдии-мичээрдии эппитэ: «Дьулус, көр бу үнүгэстэри, кинилэр билигин эн эрэ саҕалар, сип-сиинньигэстэр, үүнэн-

силигилээн истэхтэринэ, соноон-модьураан барыахтара. Оччоҕо кинилэр күлүктэригэр остуол, олох мас оҥорон туруоруохпут. Эбээҕэ олбох тиктэрэн күйаас күн күлүктэригэр тахсан доҕотторбутун, аймах-билэ дьоммутун кытары сэлэһиэхпит, кэпсэтэр-ипсэтэр сир оҥостуохпут», – диэн ыралаабыта. Сиэнин төбөтүттэн имэрийэн ылбыта.

Күн-дьыл ааһара түргэн. Ол кыра бэйэтэ улаатан мас тардыһыытынан тохтоло суох утумнаахтык дьарыктанан, күрэхтэһэн кэллэ. Ааспыт кэм устата төһөлөөх элбэх хомолтолоох хотторууну, кыайыы өрөгөйүн биллэ? Бүгүн Манчаары оонньууларын муҥутуур кыайыылааҕын быһаарыыга тахсаары турдаҕа. Бу кини киэҥ түһүлгэни хааллaрар бүтэһик күрэхтэһиитэ. Быһата, кыталык үҥкүүтүн толорор күнэ үүннэ.

Дьэ, судьуйа ыҥыртаабыта. Мадьынылар эҕэрдэлэһэн ылбыттара. Утарсааччыта сүүрбэтин да туола илик эдэр киһи оҕотук сирэйин күн уота хараардан, эрдээх хоодуот көрүҥү биэрбит этэ. Дьулуска үс мастан хайатын талар түгэн тиксибитэ. Бастакы мас синньигэс этэ. Иккис мас иһигэр хайдыылаах быһыылаах хос тыас иһиллэрэ. Үһүс чочуллубут, нарыламмыт киһи илиитигэр баара-суоҕа биллибэт мас түбэспитэ. Кини үсүһү талбыта. Киирэн утарыта олорбуттара. Сэрэбиэй эдэр киһиэхэ мичик гыммыта. Уол маһы таһыттан туппута. Дьулус иһиттэн ылан быыппастыаҕынан быыппастан бэлэм олорбута. Свисток чуһуурбута. Ону кытары тэҥҥэ түллэ түһэн баран тарпыта! Утарсааччыта үчүгэйдик оҥостубатах быһыылааҕа, мүччү туппута. Стадион иһэ «Уруй!» хаһыытаан доргуппута. Иккистэригэр эдэр киһи иһиттэн ылбыта. Свисток тыаһыныын тэҥҥэ утарсааччыта түһүнэн кэбиспитэ. Дьулус тарпакка да, ыыппакка да тутан олорбута. Уол уҥа-хаҥас түһүөлээн көрбүтэ да, хардары хардыылаһан испитэ. Онтон балай да кэтэсиһэн, күүрэн олорбуттара. Дьулус кэтэһэ түһэн баран сыыйа кимэн-тардан барбыта. Иккиэннэрин быччыҥнара сүүрэлэһэн, өрө күүрэн тахсыбыта. Оо! Барахсаттар киһи хараҕын толорор ыччаттар. Ордук эдэрин көрөргө кэрэ этэ. Били оҕотук сирэйэ уларыйан, харахтара арылыс гынан сырдаан ылаат, эмискэ хаҥас өттүгэр эрийэ тарпыта. Дьулус уҥа илиитэ маһы төлө туппута. Хаҥаһынан маһы туппутунан, харытын дьуккурутан, тэбилик маска өттүгэстии түспүтэ. Стадион эдэр киһи аатыгар «Уруй! Уруй!» хаһыытаан ньиргиппитэ. Ахсаан тэҥ-тэҥҥэ буолбута. Мадьынылар, сынньанан тыын ыла түһээт, утарыта олорбуттара. Ытыс-тарын кичэйэн присыпканан соттубуттара. Онно көрдөххө, эдэр уол уҥа ытыһын чэрэ дьүккү баран хаан оҕуолаабыт этэ. Судьуйа маһы оҥостон туран ыраастык соппута. Бу сырыыга маһы Дьулус иһиттэн ыл-быта. Свисток тыаһыныын утарсааччылар тэҥҥэ

сыыйа кимэн-тардан барбыттара. Хайалара да көмүскэнэн олорон хаалбатаҕа. Быччыҥнара күүрэн, сүүрэлэһэ оонньообуттара. Албаска киллэрсээри эрийэ, олуйса, сүүрэ сатаабыттара сатамматаҕа. Адьас кэтэсиһэн биирдэрэ сүүрдэҕи-нэ тэҥҥэ сүүрэн, эрийдэҕинэ утары эрийэн, тура тартаҕына туора сүү-рэн киирсибиттэрэ. Хайалара да ыксаабыт, ыгылыйбыт көрүҥэ суоҕа. «Тулуйуохха, ыга тардан баран олоруохха», – дии саныы-саныы, Дьулус маһын тутан олорбута. Ыга тутуһан балай да буолаат эмиэ кимэн-тардан барбыттара. Онтон өр кэмҥэ чочуйбут, үөрэппит албаһын оҥо-рорго санаммыта. Бу кини үгүс мадьыны олоҕун хоҥнорбут албаһа этэ. Хайдахтаах да бэйэлээх мадьынылар араас албаһы толкуйдаан кэлэн түһүөлээн-тардыалаан көрбүттэрэ да туһалаабатаҕа. Быһата туус куоһура этэ. Оргуй түөһүн толору салгыны эҕирийбитэ уонна хаҥас өттүгэр сүүрбүтэ. Утарсааччытын хараҕа күлүгүрэн ылбыта. Ону көрөөт уҥа өттүгэр бүк түһэн маһын эрийэ охсубута. Эдэр киһи сүүрүүнэн үлүһүйэн, сэрэҕин сүтэрэн төттөрү бүк түһүүгэ аҥар атаҕа тэбилик мас-тан төлө барбыта. Дьулус уҥа өттүгэр өссө лаппыйан хардыылаабыта. Уол маһын мүлчү туппута. Дьулус үөрүүтүттэн өрө ойон ылбыта. Хаан-сиин, присыпка буолбут маһы икки ытыһыгар ылан оргуйуураабыта уонна өрө туппута. Судьуйа кыайыылаах илиитин өрө көтөхпүтэ. Утарсаачыта Дьулуһу эҕэрдэлээн кууһан ылан өрө көтөхпүтэ уонна помоһу үс төгүл эргийбитэ.

Күрэхтэһии сүрүн судьуйата мэтээли моонньутугар иилбитэ уонна кубогын туттарбыта. Дьулус көрөөччүлэргэ махтанан, кубогын уонна маһын өрө көтөҕөн ылаат, сүгүрүйбүтэ. Кэнэриитэ кычыгыланан, хараҕын уута ыган кэлбитэ, сүрэҕэ түөһүн тоҕо көтөн тахсыах айылаах бүллүргэччи тэппитэ. Кини өр кэмҥэ эриллэн-мускуллан эрчиллибит быччыҥнарын, киппэ таһаатын киирэн эрэр күн уота алтан өҥүнэн суулуу кууспута. Кырдьаҕас мадьыны идэһин устун дьэп-дьэҥкир таммаҕы күлүмүрдэтэ оонньообута. Көрөөччүлэр сүһүөхтэригэр туран эрэн кыайыылааҕы эҕэрдэлээбиттэрэ. Стадион кыайыылаах аатыгар сүһүөҕүн үрдүгэр туран эрэн «Уруй! Уруй! Уруй!» хаһыытаан ньиргиппитэ. Кинилэр «Уруй!» хаһыылара ой дуораана буолан хайаттан хайаҕа охсуллан бара турбута.

(«Чолбон»,2010, №8)

Сындыыс өрөгөйдөөх сүүрүүтэ

(саха омукка Дьөһөгөй оҕото дириҥ ытыктабылга сылдьар)

Нам улууһун Таастаах нэһилиэгэр Аҕа дойду Улуу сэриитин иннинэ Сындыыс диэн атыыр баара. Бу атыыры республика сылгыһыттарын ортотугар биир бастакынан Үлэ Кыһыл Знамята уордьанынан наҕараадаламмыт «Өктөөп уота» холкуос сылгыһыта Егор Леонтьевич Баишев-Саххаанай Үөдэй нэһилиэгин «Буденнай» холкуоһуттан атыылаһан аҕалбыт.

Ити түгэн эмиэ туһугар кэпсээннээх. Таастаахтар сылгыларын атыылаһа тиийбиттэригэр, үөдэйдэр далга турар үс атыыр тыйы ыйан биэрбиттэр. Саххаанай далга киирэн бэрт өр буолан, үс тыйтан аччыгый-дарын, мөкүлэрин, чохчоҕор бэйэлээҕи талан ылбыт. Үөдэйдэр «сыыстарда» диэн күлүктэригэр имнэнэ хаалбыттар, дойдутугарону истэн, Саххаанайы эмиэ мөхпүттэр.

Саххаанай республика бастыҥ сылгыһыта буолан, 1939 сыллаахха Норуот хаһаайыстыбатын Бүтүн Сойуустааҕы быыстапкатыгар кыттыбыта. Ылбыт атыырын Ойуурдаах диэн алааска кыстатан олорон, далын үһугар от отуу оҥорон, онно биэбэйдээбит. Сындыыс диэн ааттыыр. Саххаанай бэйэтэ ыҥыырга айааһыыр.

Егор Леонтьевич Баишев-Саххаанай 1942 сыллаахха ыам ыйын 26 күнүгэр иккис хомуурга ыҥырыллан сэриигэ барбыт. Кини 1942 сыл алтынньы 1 күнүгэр Калининскай уобалас Ржевскэй оройуонун Опеки дэриэбинэтигэр сырдык тыына быстыбыт.

Саххаанай сэриигэ ыҥырыллан барбытын кэннэ Сындыыс аны Баишев Дмитрий Иванович-Бочоох оҕонньор көрүүтүгэр киирбит. Кыһынын эмиэ от отууга, далга кыстыыр, сайынын үөрдэнэн сиргэ сылдьар. 1945 сылга диэри Сындыыс көҥүл босхо сылдьыбыт. Онно биир түгэни ахталлар.

«Сындыыс дьоҕус үөрүнээн Ынахсыт алааска кэлэрэ. Онно биһиги оҕо сылдьан биир көрүдьүөһү көрбүппүт. Сылгы сөрүүкүүр хотоно баара, ону былдьаһан Сындыыс саха атыырын кытта охсуста. Саха атыыра тулуппат, кыайар, ыһыы-хаһыы бөҕөтө. Сындыыс куота эргийэ сүүрэ сылдьар уонна үөрүн син биир былдьаппат, илдьэ барар. Онно көрдөххө сүүрэригэр кутуруга сиһин кытта тэҥ урдуккэ субуллан олороро», – диэн ахтар Афанасий Баишев.

1945 сыллаахха саас Долохоно салаатын муусугар Нам улууһун сүүрүүк аттарын бастакы күрэхтэһиилэрэ буолбута. Сындыыс онно сэттэлээх атыыр этэ. Эдэр, чэгиэн дьон барыта сэриигэ баран, холкуоска Сындыыһы баайар, сүүрдэр киһи суох этэ. Онон Сындыыһы түбэһиэх киһи сүүрдэр буолбута. Кинини кытта икки атыыр сырсыбыта. Уксааччылар, Сындыыһы уонна Мишканы талан хардары-таары уксубуттар. Сындыыс иккиэннэрин куотан кэлбит. Онно дьон Сындыыс хайдах курдук субуллан сүүрэрин астына көрбүттэр уонна бу улахан сүүрүүк үөскээбитин билбиттэр. Онон иччитэ Саххаанай талыыта сөптөөҕүн Сындыыс бар дьоҥҥо хаста да дакаастаабыта.

Икки атах харчыга иҥсэтэ-обото дэлэлээх буолуо дуо. Харчы иһин 1946 сыллаахха сааскы сүүрүүгэ Сындыыһы таҥнарбыттара, буорту гыммыттара. Маны куоракка ол сүүрүүнү көрө киирбит дьон бары кэпсииллэрэ.

Ипподромҥа элбэх улуустан көрөөччү бөҕөтө мустубут, ордук үс эргииргэ, ол аата 4800 м сиргэ Намтан Сындыыс, Орджоникидзевскайтан Тардыылаах сүүрэллэрин кэтэспиттэр. Дьон үгүс өттө Сындыыһы ылан улахан харчыга уксубуттар. Намнар, биллэн турар, Сындыыһы ылбыттар. Арай, намнартан биир киһи Тардыылааҕы ылан уксубут. Хас киһини кытта, төһө суумаҕа уксубута биллибэт. Онно кини сүүйэн, биир чымадаан харчыламмыта диэн кэпсииллэрэ. Сындыыс иккис эргииригэр сэниэтэ эстэн, дэлби көлөһүннүрэн кэлбитин көрөн, дьон аймана түһэр. «Сындыыскытын таҥнардыгыт» диэн аймалҕан тахсыбыт. Нууччалар Сындыыһы сүүрдүбүт киһини кырбаары эккирэппиттэрин, нэһиилэ куоппут. Таҥнарыы 1953 сыллаахха буолбутун ким көрөн турбута баарай, хайдах хаалбытынан, кэпсэнэн кэлбитинэн. Үһүйээн кэпсэли-нэн, Намтан киирбит Х. оҕонньор түүн Сындыыска сиэмэ арыытын сиэппит. Ол сүүрүүттэн ыла Сындыыс майгыта-сигилитэ алдьаммыт, доруобуйата мөлтөөбүт.

1948 сыллаахха күһүн Намҥа куораттан Наркомзем үлэһитэ, зоотехник Шадрин Георгий Иванович тахсыбыт. Сындыыһы эмтээн, баайсан, сигилитин көннөрөн сүүрэр суолга иккиһин киллэрбит. Намнар киниэхэ махтаналлар. Бу сырыыга баайааччы Жирков Петр Гаврильевич уонна сүүрдэр уолаттар Сысолятин Тихон, Баишев Афоня буолан куоракка киирбиттэр. Таастаахтан төрүттээх Баишева Балбаара эдьиийигэр киэҥкуоҥ олбуорга түспүттэр.

Ити сыл күһүн Сындыыс Намҥа эмиэ бастаабыт. Куоракка күһүҥҥү сүүрүүгэ иккис буолбут. Сысолятин Тихон сүүрдүбүт. Аны Сындыыһы сылга иккитэ сүүрдэр буолбуттар, саас уонна күһүн.

1949 сыллаахха сааскы сүүрүүгэ Сындыыс Намҥа эмиэ «Бастыҥ

сүрүүк» буолар. Куоракка киирэн үс эргииргэ Тардыылааҕы суолтан иккитэ туоруу-туоруу ситэ баттаан, биэтэккэ куотан тахсар. Маны көрбүт дьон сөхпүттэр, Сысолятин Тихон сүүрдүбүт.

1949 сыл күһүҥҥү ат сүүрүүтэ. Ат сүүрүүтүн таптааччылар аны Сындыыс уонна Мэҥэ-Хаҥалас ааттаах сүүрүүгэ, ааспыт сыл рекордун олохтообут Индейка сырсалларын кэтэспиттэр. Икки өттүттэн уксуу улахана манна буолар. Аттар үс эргиирги бараллар. Дьэ, чорбоҥноһуу бөҕөтө. Бу сырыыга Сындыыһы Баишев Афанасий Леонтьевич бэйэтэ сүүрдүбүт Сындыыс эмиэ иккитэ туоруу сылдьар уонна Индейканы хат ситэн ылар. Сындыыс бастаатаҕына соруйан туоруур уонна хат ситэр идэлээх эбит. Биэтэккэ син биир ситэн кэлэр. Индейка курдук ааттаах сүүрүгү итинник иккитэ туоратан, ситэн куотарын дьон олус диэн сөхпүттэр. Ити сүүрүүнү көрбүт дьон үөс номоҕо, кэрэ кэпсээн оҥосто сылдьаллар.

1950 сыллаахха аттар сааскы республикатааҕы сүүрүүлэригэр Жирков Петр – баайааччы, Баишев Афанасий Леонтьевич – Сындыыһы сүүрдээччи. Аттар эмиэ үс эргиирги бараллар. Сындыыс (Нам), Индейка (Мэҥэ-Хаҥалас), Ласточка (Тулагы).

Дьон Бүөтүрү уонна Оппуонньаны көньүүһүнэҕэ эккирэтэ сылдьан ыйыталаһаллар: «Аккыт баайыыта хайдаҕый? Намҥа төһө бириэмэни көрдөрбүтэй?» – диэн. Онуоха Бүөтүр: «Дьэ ким билиэй, биэтэк быһаарыа», – диэн хардаран иһэр.

Аттар сүүрэр суолга киирэллэр. Дьн саҥата: «Оо, аттар түстүлэр!», «Сындыыс бастаата. Оо, эмиэ туораата, Индейкалаах инникилээтилэр», «оо, Сындыыс суолга киирдэ, иккиэннэрин ситтэ, аны куотан эрэр», «Сындыыс эмиэ туорааары гынар, киһитэ суолга киллэрдэ. Дьэ эрэ, Сындыыс бастаан иһэр, оо, куотан кэллэ!»

Дьон үөрэн ыһыы-хаһыы бөҕөтө буолар. Бу Сындыыс өрөгөйө этэ.

Афанасий Леонтьевич Баишев төрөөбүтэ 85 сыла быйыл олунньуга туолбута. Ону бэлиэтээн ыччаттара бу дьыл олунньу 5 күнүгэр Киэҥ Налыы алааска мемориальнай дуоска ыйаабыттара.

Манан сибээстээн, Нам улууһун Партизан нэһилиэгэр бэс ыйын 10 күнүгэр Сындыыс бириимһигэр ат сүүрдүүтүгэр аһаҕас күрэхтэһии ыытыллар

(«Саха сирэ», 2014 сыл, бэс ыйын 10 күнэ)

Маныыһыт айаарара*

(нуучча остуоруйата)

Уйбаанчык диэн уоллаах эмээхсиннээх оҕонньор олорбуттар. Уол кыра эрдэҕиттэн айаарарга оонньуурун олус сөбүлүүр эбит. Курус матыыбы оонньоотоҕуна, дьон хараҕа ууланар, көрдөөх матыы-бы тыаһаттаҕына, дьон оонньоон-көрүлээн барар.

Уоллара улаатан ийэлээх аҕатыгар этэр:

– Мин үлэ көрдөһө бардым. Булбуппун барытын эһиэхэ аҕалыам.

Уонна бырастыылаһан барар.

Дэриэбинэттэн дэриэбинэҕэ сылдьан үлэ ыйыталаһар да, ким да үлэһиккэ кыһаммат. Айаннаан-айаннаан биир дэриэбинэҕэ тиийэн кэлэр. Дьиэттэн дьиэҕэ сылдьан ыйытар:

– Үлэһит наада буолаарай?

Биир дьиэҕэ хаһаайын этэр:

– Маныыһытынан үлэлиэҥ дуо?

– Үлэлиэм, туох уустуга баарый!

– Оннугун оннук да, биир этиилээхпин: үчүгэйдик манаатаххына – хамнаскын икки бүк үрдэтэн төлүөм. Онтон биир эмэ хойу (барааны) сүтэриэҥ – тугу да биэриэм суоҕа, үүрэн ыытыам!

– Бука сүтэриэм суоҕа! – диир Уйбаанчык.

– Дьэ көрүөхпүт!

Онон Уйбаанчык хой үөрүн манааччы буолар. Тыҥ хатыыта барааннарын мэччитэ илдьэр, киэһээҥҥи сарыалы кытта төннөр.

Мэччирэҥтэн кэлээтин дьиэлээх көрсөн барааннарын ааҕар.

– Биир, икки, үс... уон... сүүрбэ... отут.

Хойдоро бары бааллар!

Оҕордук хас да ый ааһар. Сотору маныыһыкка хамнаһын тө-лүөхтээхтэр.

«Тугуй бу, хайдах ити маныыһыт барааннары энчирэппэккэ көрөрүй? Ааспыт сылларга арыт бөрө тардара, арыт кый бырах бараллара... Ити мээнэҕэ буолбатах. Маныыһыты кэтээн көрүөххэ баара» дии саныыр дьиэлээх.

Кини халлаан сырдаан эрдэҕинэ бараан саҕынньаҕын тиэрэ кэтэн хотоҥҥо тахсар. Онно хойдор быыстарыгар буккуһан хаалар.

Күн үөһэ ойорун кытта Уйбаанчык кэлэн хойдорун үүрбүтүнэн барар.

Хойдор мэҥирэһэ-мэҥирэһэ сырсаллар. Тойон ыарырҕаттар да – хойдорун кытта тэҥҥэ сүүрэр, мэҥириир:

– Мээ-мээ-мээ! Мээ-мээ-мээ!

Уонна саныыр: «Бүгүн дьэ барытын билиэм!»

Маныыһытын өйдөөн көрүө суоҕа дии санаабыт. Оттон Уйбаанчык тойонун тута таайдар да, биллэрбэт. Тойонун кыҥыы-кыҥыы таһыйар да таһыйар!

Барааннарын ойуур саҕатыгар аҕалан ыыталыыр. Хойдор оргууй аҕай мэччийэ сылдьаллар. Биир эмит хой ойуурга киирдэҕинэ маныы-һыт тута айаарарыгар оонньуур. Оччоҕо төннөн кэлэр.

Оттон тойон түөрт атах буола сылдьан мэччийбитэ буолар. Утатар, аччыктыыр, онтон көстүөн кыбыстар: маныыһыт ыалларыгар кэпсиэ – оччоҕо дьон сирэйин таба көрбөт буолуо!

Уйбаанчык хойдоро топпутун көрөн этэр:

– Чэ, тоттугут, сынньанныгыт, аны үҥкүүлээҥ!

Уонна айаарарыгар оонньоон барар. Хойдор ыстаҥалыыллар, ту-йахтарын тобугураталлар! Тойон, төһө да сылайдар, аччыктаатар, чохчоохойдообутунан барар. Үҥкүүлүүр да үҥкүүлүүр, туттунар кыаҕа суох!

Уйбаанчык оонньуурун түргэтэттэр-түргэтэтэн иһэр. Ону кытта хойдор, тойон үҥкүүлүүллэрэ эбии түргэтиир.

Тойон көлөһүнэ сарт түһэр... Тулуйбат, хаһыытыыр:

– Оо, хамнасчыт, оонньоон бүт!.. Сыра-сылба быһынна!

Уйбаанчык истибэт – оонньуур да оонньуур.

Тиһэҕэр дьэ тохтоон ыйытар:

– Хайа, тойонуом! Эн дуо бу?

– Мин...

– Хайдах манна кэлэн хааллыҥ?

– Ээ, алҕас, мунан...

– Оттон саҕынньах тоҕо кэттиҥ?

– Сарсыарда тымныы курдук этэ...

Инньэ диэт, талах быыһыгар түһэр. Дьиэтигэр нэһиилэ саллаҥнаан кэлэн эмээхсинигэр этэр:

– Дьэ, эмээхсиэн, үтүөнэн үлэһиппитин атаардахпытына сатанар, хамнаһын төлүөххэ...

– Хайдах? Кимиэхэ да төлөөбөтөхпүт, оттон киниэхэ төлүүбүт...

– Төлөөтөхпүтүнэ сатанар. Төлөөбөтөхпүтүнэ дьон сирэйин-хараҕын таба көрбөт оҥоруо.

Ол кэннэ эмээхсинигэр маныыһыт хайдах кинини айаарарга оонньоон

быста сылайыар диэри үҥкүүлэппитин түһүнан кэпсиир.

Хотуна ону истэн этэр:

– Акаары баара! Тоҕо дьэ үҥкүүлүү сатаатыҥ! Миигин баҕас үҥкүүлэппэт! Кэллэ да оонньууругар соруйуом. Көрөөр, туох буоларын.

Эрэ онуоха ойоҕуттан көрдөһөр:

– Мин эйиигин кытта үҥкүүлэһэр кыаҕым суох. Онно хоппоҕо хорҕойуом. Ону эн хаппахтаан баран сарай туора маһыгар хам баайаар... Мааҕыын да үҥкүүлээбитим сөп буолуо.

Хотун эрэ эппитин толорор. Уйбаанчык киэһэ хойдорун үүрэн кэлээтин кытта ыҥыран ылан ыйытар:

– Эйиэхэ кими барытын үҥкүүлэтэр айаарар баар үһү, ол чахчы дуо?

– Чахчы.

– Дьэ эрэ, оонньоо! Өскөтүн мин үҥкүүлээтэхпинэ – хамнаскын төлүөхпүт, оттон үҥкүүлээбэтэхпинэ – үүрэн ыытыахпыт, сөп дуо?

– Сөп, – диир Уйбаанчык, – эн эппитиҥ курдук буоллун!

Айаарарын ылан оонньоон барар. Хотун тиэстэ мэһийэ туран тут-туммакка үҥкүүлээн барар. Уйбаанчык оонньуурун эбии түргэтэтэр, тыаһа да улааттар улаатар. Ол ахсын хотун хамсанара өссө эрчимирэр.

Айаарар тыаһын дьиэлээх тойон эмиэ истэр. Хоппотун иһигэр олорон илиитинэн-атаҕынан хамсанан барар. Аһары мөхсөн хоппотунуун суллан түһэр. Хоппотуттан тахсан сарайын иһигэр чохчоохойдоон барар. Ол сылдьан сарайыттан үҥкүрүйэн түһэн, дьиэҕэ төкүнүйэн киирэр. Эмээхсинин кытта үҥкүүлэһэн барар.

Уйбаанчык аны таһырдьа тахсан кирилиэскэ олорон оонньуур.

Дьиэлээхтэр кыайан тохтуур кыахтара суох олбуорга тахсан үҥ-күүлүүллэр. Олус сылайаннар, нэһиилэ тыыналлар. Иччилэрин кытта иитэр кыыллара-сүөһүлэрэ бары үҥкүүлэһэллэр.

Уйбаанчык аны олбуор таһыгар тахсан оонньуур. Бары кинини батыһаллар. Онуоха хотун көрдөһөр:

– Маныыһыт, тохтоо, оонньоон бүт! Олбуортан тахсыма! Дьоҥҥо саакка ыытыма! Көнөтүнэн хамнаскын төлүөхпүт!

– Дьэ суох, – диир Уйбаанчык. – Дьон-сэргэ көрдүн, дьиҥ бэйэҕитин биллин!

Өссө улаханнык оонньуур. Ону кытта дьиэлээхтэр ынахтарын, хой-дорун, куутуктарын кытта үҥкүүлэрэ эбии түргэтиир. Эргийэллэр, ойуоккалаһаллар!

Дэриэбинэ олохтоохторо, эдэрдиин-эмэнниин, ону көрөн быара суох сыталлар...

Уйбаанчык им сүтүөр диэри оонньообут... Сарсыарда хамнаһын аахсан ийэлээх аҕатыгар барбыт. Оттон хаһаайыттар дьоҥҥо көстүөхтэрин кыбыстан дьиэлэригэр бүкпүттэр үһү.

** Айаарар – дудочка*

Ийэ

Аулга тиэрдэр суолга кырдьаҕас Батма атын миинэн иһэрэ көс-түбүтэ. Аул олохтоохторо кини иммит-хаппыт быһыытын-таһаатын, мэлдьитин ат үрдүгэр көрөргө үөрэммиттэрэ ыраатта. Эдэр уолаттар ымсыыралларын курдук, Батма суор хара атын олус сатабыллаахтык уонна холкутук миинэрэ.

Сиккиэр тыалтан күөх от суугунуу долгулдьуйар. Батма бу сиргэ ыксаабакка, куруутун хочону анааран көрө-көрө, үрүйэ дьүрүскэн тыа-һын иһиллээн ааһар. Санаатыгар ылларан аралдьыйыа эрэ кэрэх суор хара ат иҥсэлээх уостара күөх от төбөтүн сыыйбытынан бараллар. Үгүс сыл устата кырдьаҕас Батма үрүйэ дьүрүскэн тыаһыгар үөрэммитэ, сабыылаах да хараҕынан ити тыаһы билиэх этэ.

Кини мэлдьитин үрүйэҕэ суор хара атын уулатан ааһара. Ол эрэн бүгүн...

Батма олоҕо судургута суох этэ. Сэрии саҕаланыаҕыттан кырдьаҕас дьахтар санныгар иэдээн хаста эмитэ тайанан ааспыта. Бастаан уола, онтон кэргэнэ сэриигэ барбыта. Ыарахан, уустук кэмнэр этэ. Батма тулуспута.

Өссө сэрии хара саҕаланыаҕыттан Батма сурук таһааччы суумкатын кимиэхэ эмит сүктэриэн баҕарбыта. «Бааһынаҕа дьүөгэлэрбин кытары үлэлиэм, оннук ордук» дии саныыра. Сүрэҕэ таайара, сотору фронтан дьону хараҕ уутунан сууннарар сурахтар кэлиэхтэрэ. Батманы солбуйар киһини булбатахтара. Ким да сөбүлэспэтэҕэ! Соннук, сурук таһааччы суумкатын кытары хаалбыта уонна тиһэҕэр сөбүлэспит курдук буолбута.

Фронтан суруктар, военкоматтан бэбиэскэлэр – барыта Батма илиитин иһинэн ааһара. Сааһырбыт дьахтар сурук таһааччы эппиэтинэһин олус бэрээдэктээхтик, дьоһуннук үлэтин суолтатын толкуйдаан да көр-бөккө толороро. Онтон дьэ дьон анарааттан кэлэр сонуннары, үс муннуктаах суруктары сыллыы-сыллыы хас биирдии строкатын иҥсэлээхтик ааҕаллара, уола эбэтэр кэргэнэ суруйбут, – оо! – оччолорго Батма өйдөөбүтэ суруктар тылларыгар төһөлөөх күүстээх тыын иҥэриллэрин.

Суумкатыгар ыга симиллибит суруктар Батманы үөрдэллэрэ да, куттууллара даҕаны...

Сороҕор кэргэниттэн күүтүүлээх суругу туппут дьахтар, аахпыт тылларыттан үөрэн ытамньыйан ылар. Батма майгытыгар харах уута сөп түбэспэт этэ.

– Бай, акаары дьахтар, бүт ытаан. Үөрүөх тустаах этиҥ, оттон эн... Өскөтүн ытыыр буоллаххына – аныгыскыга суруккун биэриэм суоҕа!

Батма ол эрэн тас эрэ көрүҥэ туохха да долгуйбат этэ. Кини эмиэ сурук тутааччылардааҕар кэмэ суох үөрэрэ, аҕалбыт суругун улаханнык ааҕан иһитиннэриэхтэрин иннинэ кыайан барбат этэ.

Сурук ааҕылынна, ырытылынна, дьэ оччоҕо Батма атынан салгыы айанныыр, бэйэтэ-бэйэтигэр ботугуруу-ботугуруу:

– Акаары дьахталлар, акаарылар! Туохтан ытыыгыт? Харыстааҥ хараххыт уутун, халтайга тоҕумаҥ...

Аул олохтоохторо Батма чуор куолаһыгар үөрэммиттэрэ, кини ыҥырыытын иһиттэллэр эрэ түүн да, күнүс да ойон тахсарга бэлэмнэрэ. Буолумуна! Батма кинилэргэ үчүгэй сонуннары таһара. Сүрэхтэри эрэлинэн кынаттыыра. Сороҕор дьахталлар уонна эмээхситтэр, Батманы төгүрүйэн туран, фронт бүтэһик сонуннарын ыйыталаһаллара. Эрэниҥ, сурук таһааччыттан хаһан баҕарар сонун истиэххэ сөп.

– Туох да буолбутун иһин, өйдөөҥ – кыайыы биһиэнэ буолуоҕа. Биһиги уолаттарбыт фашистары кыайыахтара, – диэн түмүктүүрэ, Батма.

Аулга сурук таһааччы суор хара атын Дьоруолаах диэн ааттаабыттара. Сэриигэ соҕотох уолун атаарбыт – сааһырбыт дьахтар Сонунбубу ити ааты иҥэрбитэ. Ити Батма киниэхэ фронтан кэлбит икки үөрүүлээх суругу суор хара атынан аҕалбыта, Сонунбубу соҕотох олороро, сааһырбыт кэргэнин өссө сэрии иннинэ көмпүтэ, – уолун суруктара, кини олоҕун эрэллэрэ, онон ордук күндүлэрэ.

Почта дьиэтэ – айан суолун кытыытыгар турар. Онтон аулга ыллык суол тахсар, Батма онон атынан сүүс төгүл, суох, тыһыынча төгүл төттө-рү-таары сырыттаҕа. Ыллык суол соччо үһуна да, кылгаһа да суох. Ол эрэн Батма аултан почтаҕа айанныыр кэмигэр чэй оргутуохха сөп. Силбиккэ-кураанҥа, тымныыга-куйааска хаһан баҕарар бу ыллык суолга Батманы атын миинэн иһэрин көрүөххэ сөп.

Батма үчүгэй сурахтары аҕалтыыр кэмигэр аулга ким да толкуйдаан көрүөн баҕарбат этэ, сурук таһааччы биир дойдулааҕар биир күн хара суругу тиксэриэ диэн. Дьон элэккэй, сайаҕас Батма мэлдьитин үөрдүө уонна кинилэр ауллары алдьархайтан араҥаччылыа дии саныыллара.

Ол эрэн ол күн үүммүтэ. Батма бүгүн хара сурүгу туттарыахтааx. Кимиэхэ эмит буолбатах, сир үрдүгэр баар соҕотох уолун сүтэрбит билигин аҥардас хаалбыт Сонунбубуга.

Дьэ соннук аһыылаах сураҕы илдьэ иһэр Батма. Маҥнайгы уонна бүтэһик буолбатах.

Алдьархай кырдьаҕас Батма сүрэҕин ыга тутара. Баттаҕын үргэнэ-үргэнэ хаһыытыан баҕарара, хара суумкатыгар атын суруктары кытары сэргэ сытар кырыыстаах кумааҕыттан.

Батма бэйэтэ да билбэтинэн суумкатын хаспыта, түргэн үлүгэрдик хара сурүгу бигээн көрөөт, кумалыы тутан хостоон ылбыта. Күһаҕан сурахтааx кумааҕыны хайыта тыытарыгар, бэл диэтэр, уоттаатахха даҕаны туох уларыйыай... Батмаҕа кыах тиийбэтэҕэ.

Ол да буоллар Батма хара сурүгу атын сиргэ укпута, анараа атын, үчүгэй сонуннаах суруктартан туспа...

Санаатыгар Батма бу кырыыстаах хара сурүгу биэрбит, эдэркээн ха-ра харахтааx почта үлэһитэ дьахтары мөҕүттэр.

Ол маннык этэ.

Почта дьиэтигэр кэлбитэ, Батма ыксыыр этэ, суор хара атын харыйа суон мутугар баайбыта уонна, кирилиэһинэн түргэнник үөһэ тахсаат, билэр түннүгэр тиийбитэ.

– Хайа, һыччыа, хайдах олороҕун, биһигини тугунан үөрдэҕин? – хара харахчаантан ыйыыппыта.

Эдэр дьахтар, харахтарын куоттараат, саҥата суох сурук таһааччыга үгүс хаһыаты, сурунаалы уумута.

Батма тута сэрэйбитэ: туох эрэ буолбут. Туох?

Күүтүү түгэнэ олус да уһун, Батма түөһүн ыга туппута, хараҕар уолун дьүһүнэ көстөн ааспыта.

– Кимиэхэ хара сурук кэллэй?

– Сонунбубу уола өлбүт... Иһитиннэрии бу баар...

Тута уу чуумпу буолбута, бэл, түннүккэ сахсырҕа охсуллан дыыгыныыра иһиллэрэ. Муҥнаах, киниэхэ эмиэ идээн – көҥүлгэ кыайан көппөт.

Арыый уоскуйан баран Батма оргууй аан диэки хаампыта.

Хара харахчаан сурук таһааччы суумкатын таһааран суор хара атын ыҥыырыгар иилэн биэрбитэ. Онтон Батма атын миинэригэр көмөлөспүтэ.

– Эмээхсин муҥнаах...

Батма суор хара атын тэһиинин аат харата тутан иһэрэ. Харахтара иччитэ суохтара. Кини маннык өссө ким да көрө илигэ. Эмээхсин ханна баран иһэрин бэйэтэ да өйдөөбөт. Кутун-сүрүн баттаабыт хараҕын уута дьэ тоҕо

түспүтэ. Батма көмө көрдүөхтүү тула көрүммүтэ.

«Суох, Батма, – диэбитэ бэйэтэ-бэйэтигэр, – эн Сонунбубу алдьархайыгар буруйуҥ суох. Бары билэллэр, эн эмиэ уолгун сэриигэ атаарбыккын. Кытаат, Батма, өрө көр! Аул олохтоохторугар хас хара сурук тиксиэҕин ким билиэ!»

Аулга киһи уунан тиийэр сиригэр кэлбитэ. Эмискэ Батма хараҕар саамай куттанар көстүүтэ көстүбүтэ. Былаата суох Сонунбубу өйүн сүтэрэн Батма атаҕын анныгар охторун. Кини хаһыыта киһи кутун-сүрүн баттыыр, күөмэйигэр туора кэлэн турар. Онно Батма бэйэтигэр анаммыт тыллары истэр: «Тоҕо аҕаллыҥ эн бу хара сураҕы, тоҕо?!» Тула өттүттэн дьон бөҕө сурук таһааччыга сүүрэн кэлэн илиилэрин ууна-ууна Батматтан кинилэргэ үчүгэй сонуну аҕаларыгар көрдөһөл-лөр. Ол илиилэр кинини харбаан ылыах курдук чугастар.

Батма тэһиинин тардан суор хара атын бытаардыбыта уонна бүтэ-һик күүһүнэн эргилиннэрбитэ. Дьолуолаах бастаан өттүгэр таһыллан соһуйбута, тута хара буору өрүкүтэн карьерга ыстаммыта.

Батма өйдөөбөккө да хаалбыта, суор хара ата хайдах кинини почта маҥан истиэнэлэригэр аҕалбытын. Ат туйаҕын тыаһын истэн мааҕын Батмаҕа хара сурүгу биэрбит эдэр дьахтар кирилиэскэ сүүрэн тахсыбыта.

– Һыччыа, төттөрү ыл. Мэ. Сонунбубуга сурүгун кыайан туттарбатым. Кыах суох, һыччыа. Хайдах биэриэхпиний киниэхэ? Эн сурүгу уоттаа дуу, ол ордук буолуо...

Кырдьаҕас Батма кыаҕын сүтэрэн илиилэрин уммутунан сиргэ сууллан түспүтэ.

Иэдээн-уолуйуу күүрбүт түгэнигэр – төрөппүт Ийэ уонна Сир Ийэ ыга куустуһа түспүттэрэ.

Батма хараҕын уута иэдэстэрин устун, итии уртуут тэҥэ сүүрэн, Сир Ийэ сүрэҕэр тиийбитэ.

Кини оҕолоругар тиксибит иэдээҥҥэ сир ыар ынчыгынан хардарбы-та. Батма өйдөөбүтэ, бу ыар түгэҥҥэ Сир ийэ кинини бэйэтин сылаа-һын иҥэрэн уоскута сатыырын.

Тула дьон мустубута. Ким да хараҕын уутун кыайан туппатаҕа.

Батмаҕа ким эрэ чугаһаабыта уонна курус, чуумпу куолаһынан эппитэ:

– Тур, Ийээ, тур.

Николай Рыкунов тылбаастара

Биография

Николай Николаевич Рыкунов алтынньы 1980 с. 26 күнүгэр Нам улууһун Партизан нэһилиэгэр төрөөбүтэ.

1998 с. Партизан орто оскуолатын үөрэнэн бүтэрбитэ.

2002 с. М.К. Аммосов аатынан Саха государственнай университетын Саха филологиятын уонна култууратын факультетыгар үөрэнэ киирбитэ.

Устудьуоннуур сылларыгар «Кыым» хаһыат иһинэн «Кыттыс» сыһыарыыны таһаарсыбыта, бииргэ үөрэнэр доҕоро Аграфена Кузьминаны кытта саха народнай суруйааччыта Николай Алексеевич Лугинов салалтатынан «Писатели земли Олонхо» серияҕа Семен Данилов, Моисей Ефимов, Чысхаан, Платон Ойуунускай, Алампа, Николай Тарабукин, Улуро Адо, Наталья Харлампьева тылбаас кинигэлэрин бэлэмнээбиттэрэ. Онон өссө устудьуоннуу сылдьыаҕыттан хомуйан оҥорооччу (составительство) идэтин баһылаан барбыта. Факультет иһинэн ити сылларга үлэлээбит «Байанай алгыһа» айар-ырытар түмсүү биир сүрүн ырытааччыта.

Маны таһынан, университеткa үөрэнэр сылларыттан тохтуу сылдьан баран сөргүтүллүбүт Эдэр суруйааччылар республикатааҕы сүбэ мунньахтарыгар кыттан барбыта. Проза салаатыгар саха биллэр суруйааччыларын айар лабораторияларын ааспыта. Кэлиҥҥи сүбэ мунньахтарга бэйэтэ эксперт быһыытынан үлэлээн, үчүгэй ырытыылары оҥорор этэ.

2002–2005 сс. – Дьокуускай куорат 3-с №-дээх уһуйааныи үлэһитэ.

2005–2007 сс. – П.А. Ойуунускай аатынан государственнай литературнай музей научнай үлэһитэ.

2005 с. сэтинньигэ Турция Стамбул куоратыгар түүр ыччаын норуоттар икки ардыларынааҕы түмсүүтүн курултайыгар кыттыбыта.

2007 с. М.К. Аммосов аатынан Саха государственнай университетын Саха филологиятын уонна култууратын факультетын үөрэнэн бүтэрбитэ. Литературнай критик уонна редактор идэтин баһылаабыта.

2007–2009 сс. – «Чуораанчык» сурунаал салаатын сэбиэдиссэйэ.

2009–2012 сс. – П.А. Ойуунускай аатынан государственнай литературнай музей научнай үлэһитэ.

2009 с. – «Н.М. Заболоцкай. Ыстатыйалар. Очеркалар» хомуйан оҥорбут кинигэтин иһин VI «Печатный двор Якутии-2009» регион-нар икки ардыларынааҕы быыстапка-дьаарбаҥка «Литературнай олимп» анал аат I истиэпэннээх лауреата буолбута. Бу үлэни суру-йарыгар архивка, Өймөкөөн улууһугар элбэхтэ үлэлээбитэ.

2012 с. – Нам улууһун Партизан нэһилиэгин модельнай библиотекатын сэбиэдиссэйэ.

2012–2013 сс. – Бүтүн Россиятааҕы «Биир ныгыл Россия» партия Нам улууһунааҕы салаатын сүрүннүүр үлэһитэ.

2013–2016 сс. – П.А. Ойуунускай аатынан государственнай литературнай музей научнай үлэһитэ. «Саха» НКИК «Аал-Луук Мас» студиятын редактора.

2015 с. Дьокуускайга буолбут Россия суруйааччыларын Сойууһун Пленумун кэмигэр үөрүүлээх быһыыга-майгыга Сойуус бэрэсэдээтэлэ В.Н. Ганичев илиититтэн Россия суруйааччыларын сойууһун билиэтин туппута.

2016 сыллаахха «Үтүө үгэстэри тирэх оҥостон...» диэн бастакы уонна эт илиитинэн оҥобут тиһэх кинигэтэ «Бичик» кинигэ кыһатыгар күн сирин көрбүтэ. Хомойуох иһин, кини бу кинигэтин бэйэтэ бэлэмнээн бүтэрэн баран, илиитигэр туппакка, бу Орто Туруу Дойдуттан ити сыл от ыйын 21 күнүгэр эмискэ барбыта.

Ити сыл от ыйыгар сүүмэрдээһини ааһан Бүтүн Россиятааҕы «Таврида»ыччат үөрэнэр форумун литертурнай сменатыгар кыттыахтааҕа.

Литератураҕа анаммыт критическэй ыстатыйалара «Чолбон» сурунаалга, «Саха сирэ», «Орто дойду сонуннара», о.д.а. хаһыаттарга бэчээттэммиттэрэ.

«Тыл кыһата» эдэр суруйааччылар айар холбоһуктарын кыттыылааҕа.

Библиография

КИНИГЭ

1. Үтүө үгэстэри тирэх оҥостон. – Дьокуускай: Бичик, 2016.

Хомуурунньуктарга уонна периодическай бэчээккэ тахсыбыт айымньылар, тылбаастар

1. Балыксыттар : [кэпсээн] // Эҥсиэли. – 1996. – Алтынньы 29 к. – С. 3.
2. Бөҕөс : [сэһэн] / Ыллык : эдэр суруйааччылар айымньыларын хомуурунньуга / хомуйан оҥордо И.И. Осипов-Уйбаан Ойуур. – Дьокуускай, 2011. – С. 109–173.
3. Кыайыы : [кэпсээн] // Чолбон. – 2008. – №2. – С. 50–51.
4. Маныыһыт айаарара: [нуучча остуоруйата] ; тылб. Н. Рыкунов // Чуораанчык. – 2007. – №6. – С. 4–6.
5. Мас : [кэпсээн] // Чолбон. – 2010. – №8. – С. 31–33.
6. Сындыыс : [сүүрүк ат туһунан кэпсээн] // Саха сирэ. – 2014. – Бэс ыйын 10 к. – С. 10; Эҥсиэли. – 2014. – От ыйын 19 к. – С. 7.

ХОМУЙАН ОҤОРУУ

1. Данилов С.П. Восхождение / С.П. Данилов; сост. Н.А. Лугинов, Н.Н. Рыкунов, А.Г. Кузьмина; лит. ред. И.И. Иннокентьев. – Якутск: Бичик, 2006.
2. Дружбы, связующие нити. Встречи русских и якутских писателей. Сост. Н.А. Лугинов, Н.Н. Рыкунов. – Якутск: Бичик, 2012.
3. Ефимов М.Д. Торжество жизни. Сост. Н.А. Лугинов, Н.Н. Рыкунов, А.Г. Кузьмина; лит. ред. И.И. Иннокентьев. – Якутск: Бичик, 2006.
4. Заболоцкай Н.М. Уочаркалар. Ыстатыйалар. Бэлиэтээһиннэр (саха литературатын историятыттан) / Н.М. Заболоцкай; хомуйан оҥордулар Н.Н. Рыкунов, О.Б. Егоров; ред.: С.А. Попов-Сэмэн Тумат. – Дьокуускай: Бичик, 2009.
5. Заболоцкий Н.М. Девушка в камусах: рассказы, повесть / Н.М. Заболоцкий; сост. Н.А. Лугинов, Н.Н. Рыкунов, А.Г. Кузьмина; лит.ред. И.И. Иннокентьев. – Якутск: Бичик, 2009.
6. Ойунский П.А. Мои заветные слова: стихи, поэма, олонхо / П.А. Ойунский; сост. Н.А. Лугинов, Н.Н. Рыкунов, А.Г. Кузьмина; лит.ред. И.И. Иннокентьев. – Якутск: Бичик, 2006.
7. Софронов А.И. Возвращение: стихи / А.И.Софронов; сост. Н.А. Лугинов, Н.Н. Рыкунов, А.Г. Кузьмина; лит. ред. И.И. Иннокентьев. – Якутск: Бичик, 2006.
8. Тарабукин Н.С. Моя жизнь / Н.С. Тарабукин; сост. Н.А. Лугинов, Н.Н. Рыкунов, А.Г. Кузьмина; лит. ред. И.И. Иннокентьев. – Якутск: Бичик, 2009.
9. Улуро Адо. Весть из тундры / Улуро Адо; сост. Н.А. Лугинов, Н.Н. Рыкунов, А.Г. Кузьмина; лит. ред. И.И. Иннокентьев. – Якутск: Бичик, 2006.
10. Харлампьева Н.И. Праматерь Азия: стихи / Н.И. Харлампьева; сост. Н.А. Лугинов, Н.Н. Рыкунов, А.Г. Кузьмина; лит. ред. И.И. Иннокентьев. – Якутск: Бичик, 2012.

КРИТИЧЕСКЭЙ ЫСТАТЫЙАЛАР

1. Ааспыты ытыктааһын – кэскиллээх киһи киэбэ : [Николай Лугинов айымньыларын ырытыылара] // Саха сирэ. – 2013. – Сэтинньи 29 к. – С. 5.
2. Айар киэбэ олус ураты: [«Сиэркилэ. Мааска. Харах» диэн Ангелла Попова кинигэтин туһунан] // Чолбон. – 2012. – № 5. – С. 86–88.
3. Баҕа санаа баарыһа: [эдэр суруйааччылар туһунан] // Саха сирэ. – 2010. – Кулун тутар 25 к. – С. 15.
4. Башарины үөрэппитэ, Ойуунускайтан рукопиһын туппута...: [саха биллиилээх поэта И.Д. Винокуров-Чаҕылҕан төрөөбүтэ 100 сылыгар] // Саха сирэ. – 2014. – Атырдьах ыйын 9 к. – С. 3.
5. «Дети мои родные...» : [к 90-летию поэта Г.Г. Вешникова-Баал Хабырыыс] // Колокольчик. – 2008. – №5. – С .1.
6. Для чистого детского сердца... : [к 100-летию Н.М. Заболоцкого-Чисхана] // Колокольчик. – 2008. – №7. – С. 5.
7. «Куобах кутуруга уолчаан» аҕата : [народнай поэт М. Ефимов 80 сааһын туолбутунан] // Чуораанчык. – 2007. – №5. – С. 8.
8. Н.М. Заболоцкай-Чысхаан «Саха литературата» (уочаркалар) үлэтин суолтата // Чолбон. – 2009. – №8. – С. 88–94.
9. Оҕо хараҕынан : [суруйааччы, литературнай критик Н. М. Заболоцкай-Чысхаан төрөөбүтэ 100 сыла] // Чуораанчык. – 2008. – №7. – С. 5.
10. Олох чысхааныгар оҕустарбатаҕа : [саха биллиилээх прозаига, литературнай кириитигэ Н.М. Заболоцкай-Чысхаан төрөөбүтэ 105 сылыгар] // Саха сирэ. – 2013. – Ахсынньы 19 к. – С. 26.
11. «Өбүгэ кистэлэҥэ» айымньыга кылгас бэлиэтээһин [прозаик Евгений Горохов «Өбүгэ кистэлэҥэ» сэһэнин туһунан] // Чолбон. – 2017. – №3. – С. 96.

12. Прозаттан үөскээбит поэзия : [Гаврил Андросов поэзията] // Чолбон. – 2011. – №4. – С. 88–90.
13. Салгынна! Сырдыкта! : [эдэр поэтесса Александра Попова-Долгура айымньыларын туһунан] // Эдэр саас. – 2012. – Кулун тутар 14 к. – С. 8.
14. Саха литературатын көмүскээн: [профессор Г.П. Башарин төрөөбүтэ 100 сылын көрсө] // Эҥсиэли. – 2012. – Олунньу 15 к. – С. 3
15. Саха оҕуһун мииинэ да – ырыаһыт : [эдэр ааптардар айымньыларыя ырытыы] // Чолбон. – 2008. – №1. – С. 85–89.
16. Сергей Есенин уонна Анемподист Софронов // Чолбон. – 2006. №11. С. 29–31.
17. Суруйааччы Анатолий Слепцов кэпсээннэригэр бэлиэтээһиннэр: [мелодист, ырыаһыт, хоһоонньут Игнатий Слепцов «Аҕа, кэл кэпсэтиэх» диэн кинигэтин туһунан] // Чолбон. – 2016. – №3. – С. 87–89.
18. Суруйааччы дойдутугар : [саха биллиилээх прозаига, литератур-най кириитигэ Н.М. Заболоцкай-Чысхаан төрөөбүтэ 100 сылыгар] // Саха сирэ. – 2008. – Ахсынньы 9 к. – С. 3.
19. Сэмэн Тумат прозатын уратыта // Чолбон. – 2014. – №6. – С. 90–93.
20. «Тыыннаах» айымньы : [уус-уран айымньы туһунан] // Чолбон. – 2015. – №4. – С. 86–90.
21. Тыыннаахтарга : [Ангелла Попова «Тыыннаахтарга» диэн хоһоон-норун хомуурунньугун туһунан] // Саха сирэ. – 2016. – Олунньу 11 к. – С. 32.
22. Улуу хууннар : [Н. Лугинов «Улуу хууннар» сэһэнин туһунан] // Чолбон. – 2013. – №12. – С. 87–90.
23. Уоттаах сурэх : [Аграфена Кузьмина «Киһи сүрэҕэ бэрт чараас» диэн кинигэтин туһунан] // Чолбон. – 2016. – №8. – С. 95–97.
24. Үтүө ааттары утумнаан : [Харысхал «Тэпсиллибэт үтүө аат» диэн драматын туһунан] // Чолбон. – 2016. – №9. – С. 91–96.
25. Хайгыыр кириитикэ туһалаабат: [кириитикэ туһунан] // Саха сирэ. – 2016. – Бэс ыйын 30 к. – С. 2.
26. «Эн суоххуна...» кинигэни кэрэхсээтим // Чолбон. – 2012. – №12. – С. 82–84.

АТЫН ТИЭМЭЛЭРГЭ ЫСТАТЫЙАЛАРА:

1. Азия норуоттарын төрүт тустуулара // Чуораанчык. – 2008. – №4. – С. 1.
2. Баар кыаҕы барытын туһаныахха // Кыым. – 2002. – Ахсынньы 26 к. – С. 6.
3. Баскетбол күрэҕэр : [Партизан нэһилиэгэр эр дьоҥҥо баскетболга улуустааҕы күрэхтэһии буолан ааста] // Эҥсиэли. – 2013. – Тохсунньу 19 к. – С. 4.

4. «Дьол уонна Сор» : [Партизан нэһилиэгин «Хомус» сынньалаҥ кииҥэ театрализованнай дьүһүйүү туруорда] // Эҥсиэли. – 2013. – Ахсынньы 4 к. – С. 4.
5. Ийэ сырдык санаатынан : [Партизан нэһилиэгэр Ийэ күнүгэр аналлаах тэрээһин туһунан] // Эҥсиэли. – 2011. – Алтынньы 29 к. – С. 2.
6. «Күһүҥҥү көмүс сэбирдэхтэр» : [Партизан нэһилиэгэр аҕа саастаахтарга ыытыллыбат тэрээһин туһунан] // Эҥсиэли. – 2012. – Алтынньы 20 к. – С. 3.
7. Новгородов П.Я.: Тыа сирин ыччат сайыннарыа : [Партизан нэһилиэгин «Бүтэй Иһэ» бааһынай хаһаайыстыба салайааччытын П.Я. Новгородовы кытта кэпсэтии / кэпсэттэ Н.Рыкунов] // Эҥсиэли. – 2012. – сэтинньи 10 к. – С. 1.
8. Праздник юности , силы и ловкости // Колокольчик. – 2008. – №4. – С. 6.
7. Протопопов Е.А.: Оттооһун: урут маннык этэ : [өр кэмҥэ механизированнай звенону ситиһиилээхтик салайбыт, САССР норуотун хаһаайыстыбатын үтүөлээх үлэһитин Е.А. Протопоповы кытта кэпсэтии] / кэпсэттэ Н. Рыкунов // Эҥсиэли. – 2012. – Ахсынньы 12 к. – С. 2.
8. Сахалыы КВН туһунан // Кыым. – 2003. – Тохсунньу 23 к. – С. 6.
9. Студеннар оонньуулара саҕаланна // Саха сирэ. – 2006. – Кулун тутар 25 к. – С. 4.
10. Талба талаан Марфа Васильевна : [Россия художниктарын союһун чилиэнэ, СР культуратын туйгуна, норуот маастара М.В. Оконешникова] // Эҥсиэли. – 2013. – Алтынньы 12 к. – С. 2.
11. Төрүт тыл оҕону иитиигэ // Кыым. – 2003. – Олунньу 27 к. – С. 15.
12. «Ыллык» куруһуок тумсүүтэ : [И.Е. Винокуров аатынан Намнааҕы педколледж иһинэн тэриллибит литературнай куруһуок үлэтин туһунан] // Эҥсиэли. – 2013. – Тохсунньу 16 к. – С. 2.
13. Эдэр ыал // Кыым. – 2003. – Олунньу 13 к. – С. 5.

НИКОЛАЙ РЫКУНОВ ТУҺУНАН ЫСТАТЫЙАЛАР

1. Кузьмина Аграфена. Үтүө үгэстэрдээх Николай Рыкунов / Аграфена Кузьмина // Эдэр саас. – 2016. – Балаҕан ыйын 8 к. – С. 7.
2. Рыкунов Николай Николаевич : [кэриэстэбил] // Чолбон. – 2016. – №8. – С. 95.
3. Сэмэн Тумат

ИҺИНЭЭҔИТЭ

Кырдьык кырдьыкка тардыһар. *Харлампьева Н.И.* *3*

ЫСТАТЫЙАЛАР

Историяттан сэдиптээн көрдөххө 5
Саха литературатын көмүскээн 17
Башарины үөрэппитэ, рукопиһын туппута 19
1970-с сыллардааҕы прозаиктар уратылара 21
Үтүө ааттары утумнаан 40
"Тыыннаах" айымньы 51
Ааспыты ытыктааһын – кэскиллээх киһи киэбэ 59
Саха литературатын дьоһуннаах ситиһиитэ 62
"Чыҥыс-Хаан ыйааҕынан" роман тыла-өһө 90
Улуу Хууннар 97
Сэмэн Тумат прозатын уратыта 103
Билиҥҥи суруйааччыларга бэлиэтээһиннэр 110
Саха билиҥҥи литературатыттан 120
Прозаттан үөскээбит поэзия 151
Суруйааччы Анатолий Слепцов кэпсээннэригэр бэлиэтээһиннэр 156
"Эн суоххуна..." кинигэни кэрэхсээтим 161
Тыыннаахтарга 164
Уоттаах сүрэх 174
"Өбүгэ кистэлэҥэ" айымньыга кылгас бэлиэтээһин 176
Арчы Уолун "Таас тойуга" 178

УУС-УРАН ХОЛОНУУЛАР

Бөҕөс 182
Балыксыттар 240
Кыайыы! 241
Мас 244
Сындыыс өрөгөйдөөх сүүрүүтэ 248
Маныыһыт айаарара 251
Ийэ 254

БИОГРАФИЯ 258
БИБЛИОГРАФИЯ 260

Николай Николаевич Рыкунов
Литературнай-публицистическай таһаарыы
ТЫЫННААХ АЙЫМНЬЫ
сахалыы тылынан

Николай Николаевич Рыкунов
Литературно-публицистическое издание
ЖИВОЕ СЛОВО
на якутском языке

Изготовлено в ИЦ «Түһүлгэ»
Отпечатано с готовых оригинал-макетов
в ОАО «Медиа-холдинг Якутия», г. Якутск, пер. Вилюйский, 20.
Заказ № 2388. Тираж 500 экз.